

Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Tadeusza Kotarbińskiego

Wojciech Strzyżewski

TREŚCI SYMBOLICZNE HERBÓW MIEJSKICH

**na Śląsku, Ziemi Lubuskiej i Pomorzu Zachodnim
do końca XVIII wieku**

Zielona Góra 1999

RADA WYDAWNICZA

Hieronim Szczegóła (przewodniczący), Janusz Mielniczuk,
Ryszard Stankiewicz, Włodzimierz Wilczyński, Edward Rutkowski (sekretarz)

RECENZJE

Stefan Krzysztof Kuczyński
Andrzej Wałkowski

REDAKCJA

Edward Rutkowski

KOREKTA

Iwona Żuraszek

NA OKŁADCE

Herb Żagania z 1602 r. (fot. L. Krutulski-Krechowicz)
Alegoria Historii, Heraldyki i Genealogii (kalendarz heraldyczny z XVIII w.)

Wydano przy finansowym udziale Wydziału Polityki Regionalnej
Urzędu Wojewódzkiego w Zielonej Górze

© Copyright WSP TK
Zielona Góra 1999

ISBN 83-86832-70-3

NAŚWIETLANIE
I WYCIAĞI:

Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Tadeusza Kotarbińskiego w Zielonej Górze

Wyd. I, format B5, ark. wyd. 23,0, ark. druk. 18,25,
do druku oddano i druk ukończono w kwietniu 1999 r.

Druk: Zakład Poligraficzny WSP TK

Wstęp

Zadna z dyscyplin zaliczanych do nauk pomocniczych historii nie rozwinęła się w ciągu ostatniego dziesięciolecia tak prężnie jak heraldyka, przede wszystkim w zakresie badań herbów miast i gmin. Na naszych oczach dokonuje się proces tworzenia nowych herbów gmin wiejskich, które wcześniej ich nie posiadały, a zobligowane zostały do posiadania herbu na mocy ustawy o samorządzie terytorialnym. Ustawa ta niejako wymusiła, także na władzach miast, zainteresowanie problematyką heraldyczną, gdyż wzór obowiązującego herbu powinien znaleźć się w statucie miasta. Oczywiście nie można tego masowego procesu „herbotwórczego” porównywać z dawnymi zasadami ustalania herbów. Jednak pewne elementy, związane zwłaszcza z dokonywanym przez współczesne rady gmin wyborem tematyki godła herbowych, pozwalają lepiej zrozumieć motywy, którymi kierowały się dawne władze miast przy wyborze najpierw wizerunku napieczętnego, a później godła herbowego¹.

Opisywane w tej pracy herby nie zawsze są identyczne z obowiązującymi obecnie, zwłaszcza że w przeszłości niektóre miasta posiadały ich kilka². Nie jest to kolejny herbarz po kilkunastu wydanych w ostatnich latach³. Przedstawione badania,

¹ Współczesne zainteresowanie władz miejskich herbami wynika z kilku powodów, częściowo również w przeszłości stanowiących swoisty impuls do działań heraldycznych. Chodzi tu o takie przypadki, jak po pierwsze, kiedy ogólnokrajowa regulacja prawna zawierała zapis, na mocy którego miasto powinno posiadać zatwierdzony przez radę znak – herb; po drugie, kiedy w związku ze zbliżającą się rocznicą powstania miasta jego władze, przygotowując się do święta, porządkują sprawy związane z herbem; po trzecie, kiedy władze nowo utworzonego miasta wkrótce po nadaniu praw miejskich ustalają herb oraz, po czwarte, kiedy w wyniku ważnych wydarzeń politycznych, prawnych, gospodarczych itp. podejmowana jest decyzja o zmianie bądź uzupełnieniu godła dotychczasowego herbu. Do końca XVIII w. na Śląsku, Ziemi Lubuskiej i Pomorzu Zachodnim nie wydano żadnej regulacji prawnej dotyczącej herbów miejskich. Jeszcze w ramach tzw. reformy miast w Królestwie Pruskim z 1809 r. przyjęto nowy wzór pieczęci, w którym herb miasta stanowił jeden z elementów wizerunku napieczętnego; wszystkie pozostałe wymienione powody napotymano również w dawnych miastach.

² W związku z ustawą o samorządzie terytorialnym z 1990 r. w ciągu ostatnich ośmiu lat wiele z opisywanych miast zmieniło bądź uzupełniło swoje dotychczasowe herby.

³ W ostatnim dziesięcioleciu wydano kilkanaście większych i mniejszych prac, które można uznać za herbarze. Do największych należy publikacja Andrzeja Plewaki i Józefa Wanaga, obejmująca herby wszystkich miast polskich, i mimo że wiele z opisanych przez tych autorów herbów jest już nieaktualnych, praca ta bez wątpienia zasługuje na uwagę jako materiał do dalszych badań heraldycznych (zob. A. P l e w a k o, J. W a n a g, *Herbarz miast polskich*, Warszawa 1994). Za regionalne herbarze uznać należy (chronologicznie): M. C z e r n e r, *Herby miast województwa koszalińskiego*, Koszalin 1989;

które w takim ujęciu należą do pierwszych tego typu w heraldyce polskiej, skoncentrowały się na dwóch zasadniczych zagadnieniach związanych z herbem miejskim. Pierwsze – to główne wzorce przedstawieniowe herbów miejskich, z uwzględnieniem szczególnej roli pieczęci miejskich oraz dokumentów herbowych. Autor przyjął bowiem założenie, dziś już nie kwestionowane przez badaczy, że głównym wzorcem treści i symboliki herbu miejskiego była pieczęć miasta. Dokumenty herbowe nadane przez władców zawierały barwne wizerunki nowych herbów dla konkretnych miast, ale jednocześnie stanowiły wzorzec przedstawieniowy, także dla władz innych miast. Uzyskiwanie przez miasta, przede wszystkim śląskie, herbów na mocy cesarskich czy królewskich przywilejów, dla których przyjęto nazwę „dokument herbowy”, stanowiło jedną ze specyficznych cech ukształtowanego na tych ziemiach zwyczaju heraldycznego, odmiennego niż w Rzeczypospolitej do schyłku XVIII w. Drugie, znacznie obszerniejsze zagadnienie, stanowiące zasadniczą część pracy, związane jest z niezwykle bogatą problematyką symboliki herbów miejskich. Tworzone one były z myślą o przekazaniu określonych informacji o mieście. Aby owe informacje były zrozumiałe, konieczne było posłużenie się zarówno wizerunkami, jak i barwami łatwymi do zinterpretowania dla ówczesnych ludzi. Badania miały na celu wskazanie treści i sposobów ich przekazywania w herbach przez władców, właścicieli bądź władze miast.

W pracy przyjęto zasadę kompleksowej interpretacji znaczenia symbolicznego herbów miejskich. Grupy tematyczne, wyodrębnione zgodnie z treścią godeł, zostały zinterpretowane nie tylko na podstawie zawartych w nich wyobrażeń, ale także z uwzględnieniem symboliki barw, klejnotów i dodatków herbowych, elementów przez większość badaczy albo pomijanych, albo rozpatrywanych jedynie w kontekście niesymbolicznych ozdób herbowych.

Nie we wszystkich grupach tematycznych symbolika elementów innych niż godła została znacząco rozwinięta. Wynika to przede wszystkim z faktu, że nie zawsze treści symboliczne były realizowane przy pomocy wszystkich elementów, a także z uwagi na to, że nie zachowały się wiarygodne źródła dotyczące barw czy tzw. dodatków herbowych.

Zaproponowany i zastosowany w publikacji model badawczy dotyczy treści symbolicznych herbów jako znaków ikonicznych i umownych, z których pomocą były realizowane. Układ znaków składających się na herb nie był przypadkowy, tworzył bowiem określony typ pola znaczeniowego, uwzględniającego hierarchię społeczną, dzieje miasta i jego sytuację prawnowłasnościową. Potraktowanie herbu jako znaku wynika z oczywistego faktu, że już w chwili powstania spełniał on główne zadanie każdego znaku, to jest reprezentowanie, zastępowanie innej osoby (tutaj miasta) poprzez jej ewokowanie na mocy substytutu⁴.

W. S t r z y ż e w s k i, *Herby miejscowości województwa zielonogórskiego*, Zielona Góra 1989; T. B i a ł e c k i, *Herby miast Pomorza Zachodniego*, Szczecin 1991; M. K a g a n i e c, *Herby i pieczęcie miast górnośląskich*, t. I, z. 1–3, Katowice 1992–1995; M. H a i s i g, *Herby miast Ziemi Kłodzkiej*, „Zeszyty Muzeum Ziemi Kłodzkiej”, nr 4, 1992, s. 23–34; D. T o m c z y k, *Herby miast Śląska Opolskiego*, Opole 1996.

⁴E. B e n v e n i s t e, *Semiologia języka*, [w:] *Znak, styl, konwencja*, wyb. M. Głowiński, Warszawa 1977, s. 19.

Obszar badań obejmuje terytoria, które w przeszłości wchodziły w skład różnych organizmów państwowych, dlatego też pochodzące z tych ziem herby miejskie stanowią szczególnie interesujący materiał porównawczy. Są to współczesne ziemie zachodniej Polski, po okresie przynależności do państwa piastowskiego sukcesywnie włączane w granice państw sąsiednich, po 1815 r. wcielone do państwa pruskiego. Z tego względu zostały wyłączone z zakresu badań obszary tzw. Śląska austriackiego oraz położone obecnie w granicach Niemiec i Czech. Zanim jednak w 1701 r. doszło do powstania Królestwa Pruskiego, opisywane ziemie stanowiły integralną część wielu państw. Śląsk, począwszy od XIV w., był stopniowo podporządkowywany Koronie Czeskiej, wraz z nią po 1526 r. znalazł się w granicach cesarstwa habsburskiego, a po 1740 r. w większości zajęty i przyłączony do państwa pruskiego. Granice administracyjne Śląska po 1815 r. objęły także tereny wschodnich Łużyc. Dzisiejszy obszar, dla którego przyjęto ukształtowaną po II wojnie w środowisku historyków poznańskich i funkcjonującą do dziś nazwę Ziemia Lubuska, począwszy od 1249 r. w wyniku ekspansji margrabiów brandenburskich był stopniowo włączany w granice Brandenburgii. Na zajętych terenach wydzielono trzy jednostki administracyjne: Nową Marchię, Ziemię Lubuską i Ziemię Torzyską, a po wojnie o sukcesję po ostatnim Piaście głogowskim, w 1482 r., utworzono podległe margrabiom księstwo krosnieńskie (z Krosnem Odrzańskim, Sulechowem i Lubuskim). Po 1701 r. wschodnie obszary brandenburskie stały się częścią Królestwa Pruskiego. Równie skomplikowane były dzieje Pomorza Zachodniego, władanego przez Gryfitów, walczących ze zmiennym szczęściem z ekspansją brandenburską. W wyniku układu w Grimnitz w 1529 r., na których mocy margrabiowie zostali uznani sukcesorami Gryfitów, po wojnie trzydziestoletniej, a faktycznie w 1653 r., Pomorze podzielono między Brandenburgię i Szwecję. W 1720 r. Szczecin i ujście Odry przyłączono do Królestwa Pruskiego. Ostatecznie całe Pomorze Zachodnie znalazło się w granicach państwa pruskiego po Kongresie Wiedeńskim.

Uwzględnienie wszystkich zależności w zakresie kształtowania się i zmian symbolice herbów miejskich – odzwierciedlających m.in. owo zróżnicowanie przynależności państwowej, czy też wyznaniowej, uwidocznione także w nazwach miast, specyfikę gospodarczą i położenie naturalne począwszy od najstarszych herbów – wymagało przyjęcia bardzo obszernego zakresu chronologicznego, począwszy od schyłku XIII w. aż po pierwszą próbę oficjalnego usystematyzowania znaków miejskich – pieczęci zawierających herby, związaną z reformą miejską w 1809 r.⁵ W zasadzie jednak dopiero w połowie XIX w. ustalono w państwie pruskim określoną procedurę opracowywania nowych herbów, nadzorowaną przez Urząd Heraldyczny w Berlinie⁶.

⁵ *Sammlungen der für die preussischen Staaten erschienen Gesetze und Verordnungen von 1806–1819 (1822)*, Berlin 1822, s. 324. W nowej ordynacji dla miast ustalono wzór pieczęci obowiązujących zreorganizowane miasta. Herb miasta stanowił według tego wzoru jedynie jeden z elementów wizerunku napierszytnego. Nowa pieczęć zgodnie z ordynacją powinna zawierać następujące wizerunki: od góry słońce promienne, poniżej ułamaną kolumnę z orłem pruskim, na frontowej stronie kolumny – herb miasta. Po bokach kolumny gałązki: palmowa i laurowa.

⁶ Według ustalonej procedury projekt nowego herbu miejskiego należało przesłać do landrata zgodnie z przynależnością powiatową miasta, następnie do prezydenta prowincji oraz – do zaopiniowa-

Proces powstawania i kształtowania się herbu miejskiego w tej części współczesnej Polski był szczególnie istotny, ponieważ objął miasta, korzystające z odmiennego niż w dawnej Rzeczypospolitej systemu i zwyczaju heraldycznego, w związku z ich odmienną przynależnością państwową. Najstarsze prace na temat herbów miejskich na badanym obszarze zostały napisane przez badaczy niemieckich, chociaż dorobek polskich heraldyków, przede wszystkim z okresu ostatniego półwiecza, przedstawia się również całkiem okazale. Nie sposób wymienić w całości olbrzymiego dorobku dotyczącego zwłaszcza Śląska, a także Ziemi Lubuskiej i Pomorza Zachodniego⁷, można natomiast wskazać główne dzieła, które stały się na wiele dziesięcioleci wzorem dla kolejnych pokoleń badaczy.

Najstarsze wzmianki na temat herbów miast śląskich, z lakonicznymi z reguły wyjaśnieniami znaczenia ich wizerunków herbowych, powstawały niejako przy okazji opisu miasta. Pojedyncze wzmianki o nich zawierały już najstarsze dzieła, m.in. Bartłomieja Steina i Joachima Cureusa⁸. W dziełach z XVII w., Mikołaja Heneliusza, Fryderyka Luci, Jakuba Schickfussa, zostało opisanych kilkadziesiąt herbów miast śląskich⁹. Podobne lakoniczne opisy herbów, sporządzane przy okazji opisu miasta, umieszczano w pracach dotyczących Pomorza¹⁰. W popularnych w XVIII w. opisach Śląska i Pomorza tzw. pruskiego, oprócz charakterystyki miast, znalazły się również opisy ich herbów. Niektóre z nich zawierały krótkie wyjaśnienia symboliki i genezy znaków herbowych¹¹.

Wśród prac naukowych, wydanych w XIX w., na pierwszy plan wybijają się dwie najważniejsze: Hugona Saurmy herbarz miast śląskich z 1870 r. oraz dwutomowe dzieło Ottona Huppa, poświęcone pieczęciom i herbom miast królestwa pruskiego,

nia – do zreorganizowanego w 1855 r. królewskiego Urzędu Heraldycznego w Berlinie (zob. *Handwörterbuch der Preussischen Verwaltung*, Hrsg. B. Bitter, Bd. II, Leipzig 1911, hasło „Stadtwappen”).

⁷ W wykazie opracowań wyodrębniłem dotyczące heraldyki i sfragistyki. Umieściłem w nim jedynie najbardziej reprezentatywny zestaw prac na temat herbów miejskich badanego terenu, nie uwzględniając drobnych notatek prasowych, opublikowanych zwłaszcza w ostatnich latach w lokalnych piśmiech wydawanych przez samorządy, których autorzy powoływali się wyłącznie na wcześniejsze opracowania naukowe.

⁸ *Descriptio Tocius Silesie et civitatis Regie Vratislaviensis per M. Bartholomeum Stenum*, [w:] *Scriptores Rerum Silesiacarum*, Hrsg. H. Markgraf, Bd. XVIII, Breslau 1902; J. C u r a e u s, *Chronica des Herzogsthum Ober und Niederschlesien*, Eissleben 1601.

⁹ J. S c h i c k f u s s, *New Vermehrete Schlesische Chronica unnd Landes Beschreibung...*, Jehna 1625; F. L u c a, *Schlesiens curiose Denckwürdigkeiten oder volkommene Chronica von Ober- und Nieder-Schlesien welche in Sieben Haupt Theilen vorstellet...*, Frankfurt am Mayn 1689; N. H e n e l i i, *Silesiographia Renovata*, Vratislaviae–Lipsiae 1704, Cap. VII, zob. także aneks na końcu książki.

¹⁰ Zob. m.in. J. M i c r a e l i u s, *Alte Pommer Land Nebst Historischer Erzehlung, dero in Nähsten Dreißig Jahren biß auff des letzen Hertzogen Bogislai XIV Tod in Pommern Vorgegangen Geschichten*, Alten Stettin 1639.

¹¹ Opisy miast śląskich opublikowali: F. A. Z i m m e r m a n n, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. I–XII, Brieg 1783–1795, oraz na początku XIX w. J. A. V. W e i g e l, *Geographische, naturische und technologische Beschreibung des Souverainen Herzogthums Schlesien*, Berlin 1802, a miast zachodniopomorskich: L. W. B r ü g g e m a n n, *Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustand des Königl. Preussischen Herzogthums Vor- und Hinter-Pommern*, Stettin 1779–1806, i C. F. W u t s t r a c k, *Kurze historisch, geographisch, statistische Beschreibung von Königlich-preussischen Herzogthume Vor und Hinter Pommern*, Stettin 1793.

wydane w latach 1896–1898¹². Publikacje obu badaczy na wiele dziesięcioleci, pomimo swoich niedoskonałości – zwłaszcza u Saurmy – stały się swoistymi kompendiami heraldyki miejskiej śląskiej, brandenburskiej i zachodniopomorskiej. Większość regionalnych historyków odwoływała się do nich, a wizerunki herbów, przede wszystkim z pracy Huppa, stały się na długo obowiązującymi i upowszechnianymi wzorcami heraldycznymi. W 1885 r., w serii wydawniczej „Nowego Siebmachera”, ukazało się dzieło trzech autorów: Ottona T. Hefnera, Ludwika Clericusa, N. Gautscha, poświęcone herbom miejskim, wśród których znalazły się również herby miast śląskich, marchijskich i zachodniopomorskich¹³. Pomimo krytycznych uwag na temat tego wydawnictwa, zawierającego wiele błędów, opublikowane w nim herby miast funkcjonowały w wielu lokalnych opracowaniach¹⁴. Wśród publikacji, obejmujących swoim zakresem terytorialnym mniejszy obszar niż praca Huppa, dominowała tematyka śląska¹⁵. U schyłku XIX w. wyraźne były dysproporcje w badaniach nad herbami miejskimi na korzyść Śląska, Hupp stwierdził wręcz, że przed nim nikt nie wydał książki o herbach miast pomorskich, podobnie jak marchijskich¹⁶.

¹² H. S a u r m a, *Wappenbuch der schlesischen Städte und Städtel*, Berlin 1870; O. H u p p, *Die Wappen und Siegel der deutschen Städte, Flecken und Dörfer, Königreich Preussen*, Bd. I, Heft 1: *Ostpreussen, Westpreussen und Brandenburg*, Heft 2: *Pommern, Posen, Schlesien*, Frankfurt a/Main 1896–1898 (reprint obejmujący obie części: *Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen*, Bonn 1993).

¹³ O. T. H e f n e r, L. C l e r i c u s, N. G a u t s c h, *Städtewappen*, „Neuer Siebmacher”, Nürnberg 1885; seria wydawnicza tzw. „Neuer Siebmacher” (Johann Siebmachers grosses Wappenbuch), zapoczątkowana przez O. T. Hefnera w 1854 r., obejmowała kilkadziesiąt tomów – poświęconych przede wszystkim herbom szlacheckim z różnych krajów niemieckich, a także Austrii, Czech, Luksemburga, również herbom władców i państw, herbom kościelnym, mieszczańskim, korporacyjnym i uniwersyteckim – wydawanych co roku aż do lat sześćdziesiątych, później także wznawiana (zob. H. J ä g e r - S u n s t e n a u, *General-Index zu den Siebmacher'schen Wappenbüchern 1605–1967*, Graz 1984). Tytułem i nazwiskiem „Siebmacher” wydawcy nawiązali do popularnego w krajach niemieckich herbarza, zapoczątkowanego w XVII w. i publikowanego aż do 1806 r. przez Johanna Siebmachera i jego spadkobierców (zob. J. S i e b m a c h e r, *New Wappenbuch darinnen des H. Rom. Reichs Teutsches Nation hoher Potentaten Fürsten, Herzogen und Adels Personen auch anderer Standt und Stätte Wappen in der Zahl 3320 beneben ihrer Schilt und Helmkleinoten*, Norimberge 1605, oraz komentarz Horsta Apphuna do reprintsu jednego z wydań tego herbarza: *Johann Siebmachers Wappenbuch von 1605*, Hrsg. H. Apphun, Dortmund 1994, s. 247–256). Podobieństwo tytułów powoduje do dziś, iż wielu, zwłaszcza zagranicznych heraldyków, w tym również polskich, myli obydwie dzieła.

¹⁴ Bardzo krytycznie wypowiadał się o tomie z herbami miast O. Hupp. Wskazał też, że jego autorzy opisując herby śląskie opublikowali wizerunki przejęte z herbarza Saurmy, a w przypadku miast marchijskich z publikacji F. A. Vossberga (zob. m. in. F. A. V o s s b e r g, *Geschichte der preussischen Münden und Siegel*, Berlin 1843; i d e m, *Die Siegel der Mark Brandenburg*, Berlin 1868).

¹⁵ O herbach miast śląskich pisali m.in.: H. L u c h s, *Schlesische Landes und Städtewappen*, „Bericht des Vereins f. d. Museum schles. Altertümer”, Bd. XLVI, XLVII, Breslau 1881; P. K n ö t e l, *Städtewappen Oberschlesiens*, Tarnowitz 1894. Herby miast zachodniopomorskich zostały opisane w dziele poświęconym miastom tego regionu, lecz nie była to publikacja stricte heraldyczna (zob. G. K r a t z, R. K e m p i n, *Die Städte der Provinz Pommern*, Berlin 1865). Powstało także wiele drobnych prac na temat herbów poszczególnych miast, m.in. P i t z s c h k y, *Das Wappen der Stadt Stettin*, „Balt. Stud.”, A. F., Bd. XIV, Heft 1, 1850, s. 26–41; T. P y l, *Ergänzungen zur Geschichte des Wappens der Stadt Stettin*, „Monatsblätter” 1893, nr 9, s. 129–133.

¹⁶ Pomimo wielu krytycznych uwag Hupp stwierdził, że gdyby każda z opisywanych prowincji ówczesnego Królestwa Pruskiego posiadała podobne dzieło, jak herbarz miast śląskich Saurmy, to jego (Huppa) praca byłaby mniej potrzebna (zob. O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 82).

W niemieckiej heraldyce dotyczącej miast końca XIX i pierwszej poł. XX w. można wydzielić dwa kierunki badawcze: pierwszy – to kontynuacja wcześniejszego, poświęconego herbom i pieczęciom poszczególnych miejscowości, o mniej lub bardziej udanym charakterze inwentarzowym, drugi obejmuje symbolikę godeł, ograniczony do wybranej grupy wizerunków bądź pojedynczych herbów¹⁷. Podobnie jak Saurma i Hupp przez wiele lat wywierali wielki wpływ na badania niemieckich heraldyków, tak też w Polsce najbardziej liczyły się publikacje Mariana Gumowskiego i Mariana Haisiga, dotyczące pieczęci i herbów miast śląskich, marchijskich i zachodniopomorskich. Pierwszy z nich jeszcze przed II wojną światową wydał wiele prac poświęconych tematyce herbów miejskich¹⁸. Ukoronowaniem badań Gumowskiego jest opublikowana w 1960 r. książka o herbach miast polskich, wśród których znalazły się również śląskie, lubuskie i zachodniopomorskie¹⁹. Stała się ona na długo, w zasadzie do lat dziewięćdziesiątych, głównym kompendium wiedzy na temat herbów miejskich²⁰. Marian Haisig skoncentrował się przede wszystkim na pieczęciach i herbach miast śląskich, poświęcając im wiele publikacji²¹. Jako uzupełnienie należy traktować wizerunki herbów miast Włodzimierza Dworzaczka, opublikowane w pierwszej powojennej książce o Ziemi Lubuskiej oraz, w latach sześćdziesiątych, w dziele *Miasta polskie w Tysiącleciu*²².

¹⁷ Por. H e i n r i c h, *Siegel und Wappen der Stadt Görlitz*, NLM, Bd. XXXVII; O. H u p p, *Die Ortswappen der Königsreichs Preussen*, Berlin 1926; E. K i t t e l, *Brandenburgische Siegel und Wappen*, [w:] *Festschrift d. Ver. für Gesch. d. Mark Brandenburg zu Feier d. hunderthjahr Bestehens 1837*, Berlin 1937, a na temat symboliki herbów m.in: H. L o g g o w, *Tiere in märkischen Ortswappen*, „Mein Haveland”, nr 1, 1935; G. A. M ü l v e r s t e d t, *Redende Wappen in der Mark Brandenburg*, „Herold” 1910.

¹⁸ W pracy poświęconej pieczęciom śląskim M. Gumowski wydzielił grupę pieczęci miejskich, opisując zaś poszczególne grupy wizerunków napieczętych, wielokrotnie używał określenia „herb miejski” wymiennie z „pieczęć miejska”, bez podania kryteriów klasyfikacji (por. M. G u m o w s k i, *Pieczęcie śląskie do końca XIV wieku*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. III, Kraków 1936, s. 247–440; i d e m, *Herby i pieczęcie miejscowości województwa śląskiego*, Katowice 1939).

¹⁹ M. G u m o w s k i, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960.

²⁰ Pomimo lakonicznych opisów herbów i ich symboliki, przedstawienia wizerunków godeł i barw w wielu przypadkach w odmiennej postaci od tych, którymi posługiwały się już wówczas władze miast, na pracę Gumowskiego powoływano się wielokrotnie w różnych opracowaniach dotyczących herbów miejskich (zob. m.in. F. K a n c l e r z, *Herby miast polskich*, „Turystyka”, roczniki 1957–1968; A. F u d a l e j, *Herby miast województwa zielonogórskiego*, Nowa Sól 1974; A. P l e w a k o, J. W a n a g, *Herby naszych miast. Województwo katowickie*, Katowice 1982). Również współcześnie niektórzy badacze przyjmują propozycję systematyki godeł i genezy herbu według pracy Gumowskiego (zob. wstęp w: A. P l e w a k o, J. W a n a g, *Herbarz miast polskich*, Warszawa 1994).

²¹ M. H a i s i g, *Herb miasta Legnicy. Jego geneza i symbolika*, „Szkice Legnickie”, t. V, 1969, s. 5–20; i d e m, *Herb miasta Głogowa – jego geneza i symbolika*, [w:] *Ze studiów nad średniowiecznym Głogowem i Krosnem*, Zielona Góra 1970, s. 83–93; i d e m, *Dawne pieczęcie i herb miasta Lubina*, „Szkice Legnickie”, t. VI, 1971, s. 99–109; i d e m, *Emblemat „W” w heraldyce miejskiej Wrocławia*, „Archeion”, LXXIII, 1982, s. 77–80; i d e m, *Herb miasta Oławy*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, Historia LII, 1985, s. 15–27; i d e m, *Herb miasta Jawora w świetle dokumentacji historycznej*, Jawor 1987; i d e m, *Herb miasta*, [w:] *Kowary. Szkice z dziejów miasta*, Jelenia Góra 1988, s. 57–62; i d e m, *Herb Środy Śląskiej w świetle dokumentacji historycznej*, [w:] *Studia z dziejów Środy Śląskiej, regionu i prawa średniego*, Wrocław 1990; i d e m, *Herby miast Ziemi Kłodzkiej*, „Zeszyty Muzeum Ziemi Kłodzkiej”, nr 4, 1992, s. 23–34.

²² W wydanej w 1950 r. pracy zbiorowej pt. *Ziemia Lubuska*, wizerunki herbów przygotował Włodzi-

Pomimo tak znaczącego polskiego dorobku, nadal aktualne pozostają postulaty badawcze, zgłoszone jeszcze w 1947 r. przez Mariana Haisiga²³, a w ostatnich latach ponowione przez Stefana Krzysztofa Kuczyńskiego, o potrzebie syntetycznego ujęcia problematyki herbów miejskich, zwłaszcza w kontekście regionalnym²⁴. Próby takie, dotyczące interesujących nas tutaj ziem, zostały zapoczątkowane w powojennych badaniach artykułami Zbysława Michniewicza na temat symboliki feudalizmu w herbach miast śląskich²⁵. O symbolice orła w herbach miast śląskich opublikowała w latach siedemdziesiątych artykuł Elżbieta Kościk²⁶. Dopiero w ostatnich latach, przede wszystkim w ośrodku lubelskim, podjęto badania nad symboliką herbów miejskich poszczególnych regionów Polski²⁷.

Materiał źródłowy jest niezwykle rozproszony, nie tylko z powodu rozległego obszaru objętego badaniami, ale także z racji zróżnicowanej przynależności państwowej tych ziem oraz wojennych i powojennych losów archiwaliów, z których część znalazła się poza granicami dzisiejszej Polski. Dlatego też niezbędne było przeprowadzenie kwerend, zarówno w polskich archiwach we Wrocławiu, Szczecinie, Zielonej Górze, Katowicach, Opolu czy w Gorzowie, Koszalinie, jak i zagranicznych – w Pradze, Poczdamie i Greifswaldzie.

Podstawowym materiałem źródłowym były pieczęcie miejskie, zachowane zarówno w oryginałach, odlewach gipsowych, jak i jedynie w opisach, począwszy od najstarszych z XIII w. Najbardziej interesujące z heraldycznego punktu widzenia okazały się pieczęcie z czasów nowożytnych, a więc od XVI do XIX w.²⁸, z reguły

mierz Dworzaczek. W przypadku trzech miast: Kostrzyzna, Gorzowa Wielkopolskiego i Drezdenka, zamiast dotychczasowego orła marchijskiego umieścił w herbach Orła Białego, natomiast w przypadku trzech innych – Słubic, Ośna i Witnicy, opracował nowe herby (W. D w o r z a c z e k, *Herby miejskie Ziemi Lubuskiej*, [w:] *Ziemia Lubuska*, red. M. Szczaniecki i S. Zajchowska, Poznań 1950, s. 546–547; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. I–II, Wrocław 1965–1967).

²³ M. H a i s i g, *Sfragistyka i heraldyka miast polskich w świetle dotychczasowych badań*, „Nauka i Sztuka”, t. VI, 1947, s. 77–95.

²⁴ Postulat badań regionalnych dotyczących herbów miejskich, które przy okazji powinny zweryfikować wiele błędów z pracy Gumowskiego, po raz pierwszy zgłoszony został przez S. K. Kuczyńskiego jeszcze w latach siedemdziesiątych (zob. S. K. K u c z y ń s k i, *Niektóre zagadnienia symboliki heraldycznej na tle funkcjonowania herbu jako znaku*, [w:] *Problemy nauk pomocniczych historii*, cz. II, Katowice 1973, s. 29–41) oraz dziewięćdziesiątych (S. K. K u c z y ń s k i, *Osiągnięcia i postulaty w zakresie heraldyki polskiej*, [w:] *Tradycje i perspektywy nauk pomocniczych historii w Polsce*, red. M. Rokosz, Kraków 1995, s. 103–104).

²⁵ Z. M i c h n i e w i c z, *Zjawiska feudalizmu w symbolice heraldycznej miast śląskich*, „Zaranie Śląskie”, t. XXIII, 1960, s. 355–368; i d e m, *Ze studiów nad symboliką feudalizmu w heraldyce miast śląskich*, „Roczniki Sztuki Śląskiej”, t. VI, 1968, s. 7–31.

²⁶ E. K o ś c i k, *Motywy orła piastowskiego w heraldyce miast śląskich (XIII–XVI)*, „Sobótka”, t. XXIX, 1974, nr 2, s. 157–176.

²⁷ W 1997 r. Marek Adamczewski przygotował pracę o herbach miast wielkopolskich, a w 1998 r. Henryk Seroka na temat herbów miast małopolskich. Obaj autorzy dokonali szczegółowej analizy treści symbolicznych herbów z badanych regionów (zob. M. A d a m c z e w s k i, *Heraldyka miast wielkopolskich do końca XVIII w.*, maszynopis; H. S e r o k a, *Herby miast małopolskich XIV–XVIII wieku*, maszynopis).

²⁸ Pieczęcie miejskie wyodrębniłem jako osobną grupę w zestawieniu źródeł na końcu pracy. Najstarsze z nich zostały opisane także w licznych dziełach zarówno niemieckich, jak i polskich badaczy

bowiem przedstawiały wizerunki aktualnych herbów. Dokumenty ze wspomnianymi pieczęciami wchodziły w skład różnych zespołów archiwalnych, przede wszystkim obejmujących kancelarie miast. Znaczna ich część została zgromadzona również w zespołach archiwalnych cechów rzemieślniczych, przy czym w większości były to potwierdzenia prawego pochodzenia, wystawiane przez władze miast starającym się o przyjęcie na naukę do mistrza cechowego²⁹. Niewątpliwie najcenniejszymi źródłami typowo heraldycznymi są dokumenty herbowe. Mimo iż spośród ponad trzydziestu, wydanych dla miast na badanym obszarze, do dnia dzisiejszego zachowało się jedynie około jednej trzeciej, to stanowią one grupę reprezentatywną. Są to bowiem dokumenty z kolejnych stuleci, począwszy od najstarszych z XV w. aż po wiek XIX.

O wiele uboższą grupę stanowią źródła heraldyczne pochodzące z innych zabytków kultury materialnej. Najstarsze, XV-wieczne kamienne płaskorzeźby herbów miejskich umieszczane na budowlach czy ich malowidła, zachowały się tylko w nielicznych miastach. Przetrwały natomiast tego typu zabytki z czasów nowożytnych. Nawet jeśli w czasie ostatniej wojny uległy zniszczeniu oryginały, to dzięki fotografiom w przedwojennych katalogach zabytków znany jest ich wygląd³⁰. Na uwagę zasługuje również wydawany po wojnie polski katalog zabytków sztuki³¹.

Szczególnie utrudnione były badania dotyczące barw herbów miejskich, ze względu na bardzo skromny zasób wiarygodnych źródeł. Dokładne odtworzenie pierwotnych barw możliwe było jedynie wtedy, gdy miasto posiadało dokument her-

(zob. m. in. P. P f o t e n h a u e r, *Die schlesischen Siegel von 1250 bis 1300 bzw. 1327*, Breslau 1879; F. P i e k o s i ń s k i, *Pieczęcie polskie wieków średnich*, Kraków 1899), oraz w wielokrotnie cytowanych pracach H. Saurmy i O. Huppa. Ten ostatni w odniesieniu do najstarszych pieczęci bazował na pracy Engela, dotyczącej pieczęci w zbiorach archiwum miejskiego w Toruniu (zob. B. E n g e l, *Die mittelalterlichen Siegel des Thorner Ratsarchivs*, Thorn 1894). Obaj uwzględnili oprócz najstarszych także pieczęcie doby nowożytnej (zob. H. S a u r m a, *Wappenbuch...*; O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*; o pieczęciach brandenburskich: F. A. V o s s b e r g, *Die Siegel der Mark Brandenburg...*). Na prace te wielokrotnie powoływali się M. Gumowski (*Pieczęcie śląskie do końca XIV wieku...*; i d e m, *Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV w.*, Toruń 1960) oraz wielu późniejszych badaczy.

²⁹ Nie we wszystkich archiwach w zespołach akt cechowych wyodrębniono grupę dokumentów, zdarza się, że listy prawego pochodzenia są umieszczone w jednym poszycie.

³⁰ W serii poświęconej zabytkom sztuki prowincji brandenburskiej (*Die Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg*) zostały wydane m.in.: W. J u n g, W. S p a t z, *Kreis Weststrenberg*, Bd. VI, Th. III, Berlin 1913; E. B l u n c k, *Kreis Crossen*, Bd. VI, Th. 6, Berlin 1921; *Kreis Königsberg*, Bd. VII, Th. 1, Berlin 1928; K. R e i s s e m a n n, *Stadt und Landkreis Landsberg (Warthe)*, Berlin 1937; H. K u b a c h, *Kreis Oststernberg*, Stuttgart 1960. O zabytkach śląskich zob. m.in.: H. L u t s c h, *Verzeichnis des Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, Bd. I–IV, Breslau 1886–1903; a o poszczególnych powiatach i miastach: L. B u r g e m e i s t e r, G. G r u n d m a n n, *Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau*, Bd. I–III, Breslau 1930–1934; K. D e g e n, W. B l e y l, V. W e r b i k, F. F o c k e, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Namslau*, Breslau 1939; G. S c h i e d l a u s k y, R. H a r t m a n n, H. E b e r l e, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Stadtkreises Oppeln*, Breslau 1939; E. K l o s e, H. R o d e, W. S t e p f, E. E b e r l e, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Tost-Gleiwitz*, Breslau 1943. O zabytkach pomorskich zob. H. L e m c k e, *Die Bau- und Kunstdenkmäler Pommerns*, Stettin 1906.

³¹ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, red. J. Z. Łoziński i B. Wolff-Łozińska, t. VII, z. 1–14, *Województwo opolskie*, red. T. Chrzanowski i M. Kornecki, Warszawa 1960–1968; t. VI, z. 2–3, 5, 8, 10–14, *Województwo katowickie*, red. I. Rejduch-Samkowa i J. Samek, Warszawa 1960–1974.

bowy, chociaż również w tych wzorcowych, jak by się wydawało, źródłach widoczne są rozbieżności w opisach nazw barw. W pozostałych przypadkach, nawet jeśli znane są publikacje z barwnymi wizerunkami herbów, jak XVI-wieczna mapa Śląska Helwiga czy herbarz Siebmachera z XVII w., nie zawsze odpowiadają one tym, które na późniejszych pieczęciach przedstawiano z pomocą szrafowania. Wizerunki herbów, widniejące na sztychach z panoramami dawnych miast, również nie zawsze są wiarygodne. Przedstawiane w popularnych XVII-wiecznych dziełach Meriana³², dotyczących Czech, Śląska, Marchii i Pomorza, oraz w sztychach z widokami miast śląskich z XVIII w. autorstwa Wenera, stanowią – na co zwrócił uwagę Hupp – najczęściej artystyczną wizję herbu, niekiedy daleko odbiegającą od prawdziwego wizerunku oraz poprawności heraldycznej. Nie można jednak zupełnie pominąć owych, tak krytycznie ocenianych przez niemieckiego heraldyka, grafik. Przedstawiają one bowiem wersje herbów częściowo znane ich twórcom z autopsji, toteż mimo pewnych uchybień dostarczały one interesującego materiału pomocniczego dla innych heraldyków w ubiegłym stuleciu³³. Płaskorzeźby widniejące na ścianach ratuszy, a nawet malowidła herbów w ich wnętrzach, również nie stanowiły wiarygodnych źródeł, były bowiem z reguły wielokrotnie przemalowywane. Dopiero w XIX, czy nawet XX w., pojawiły się na szeroką skalę płaskorzeźby ze szrafowanymi barwami. Zdecydowana większość barw miejskich, które dotrwały do naszych czasów, została utrwalona ostatecznie w XIX w. Do wyjątków należą herby przedstawiające w godłach wizerunki herbów szlacheckich i państwowych, o barwach powszechnie znanych, chociaż już w odniesieniu do herbów dawnych właścicieli, którzy władali miastem przed stuleciami, można zauważyć duże rozbieżności między barwami ich herbów a barwami stosowanymi w herbach miejskich. Są one tym większe, im dawniej miasto było ich własnością.

Uzupełnieniem źródeł ikonograficznych, a niekiedy jedynymi dostępnymi źródłami, są opisy herbów miejskich umieszczone w wymienionych wcześniej opisach miast śląskich, marchijskich i zachodniopomorskich, chociaż również ich wiarygodność jest bardzo różna. Najbardziej wiarygodne pochodzą z tych, których autorzy wywodzili się z opisywanego przez siebie regionu. Jest to jednak cenna grupa źródeł, umożliwiająca ponowne prześledzenie procesu kształtowania się herbu, zwłaszcza że w większości pochodzą one z XVII i XVIII w., a więc z okresu, kiedy ten znak miejski funkcjonował już powszechnie.

Wartość badawcza wykorzystanych źródeł heraldycznych jest bardzo zróżnicowana. Bez wątplenia do najcenniejszych należą pieczęcie i dokumenty herbowe. Pieczęcie herbowe sporządzane na potrzeby kancelarii miejskiej, wykonywane na zlecenie władz miejskich, przedstawiały aktualne, przynajmniej w pojęciu ówczesnych magistratów, znaki. Im większe było miasto, tym lepszemu rytownikowi powierzało wykonanie tła pieczętnego. Taki rytownik z reguły był twórcą wielu pieczęci i

³² M. M e r i a n, *Topographia Electoratus Brandenburgici et Ducatus Pomeraniae...*, Franckfurt 1652; i d e m, *Topographia Bohemiae, Moraviae et Silesiae...*, Franckfurt 1650.

³³ W wydanym w 1870 r. herbarzu miast śląskich jego autor Hugo Saurma-Jeltsch wielokrotnie odwoływał się do herbów z dzieł Wenera, zwłaszcza w odniesieniu do małych miast, dla których niejednokrotnie były jedynymi istniejącymi źródłami (zob. H. S a u r m a, *Wappenbuch...*).

dysponował większą wiedzą z zakresu sztuki herbowej, dzięki czemu pieczęć odznaczała się dobrą kompozycją i poprawnie przedstawiała herb. Władze w dużych ośrodkach miejskich były również lepiej obeznane z wizerunkami innych herbów, dbały więc o poprawność wizerunku napieczętnego³⁴. Odmiennie przedstawiała się w małych miastach kwestia poprawności pieczęci, których wykonanie powierzano miejscowym rzemieślnikom. Dużego znaczenia dokumentów herbowych dla badań heraldycznych nie trzeba objaśniać. Wykonane przez nadwornych malarzy wizerunki herbów, widniejące w tych dokumentach, są artystycznie najdoskonalsze i mają największą wartość estetyczną.

Dużej ostrożności badawczej wymagają natomiast wizerunki herbów widniejące na budowach, meblach i wyposażeniu ratuszy, również te występujące na dawnych sztychach z widokami miast. Podobnie jak w przypadku pieczęci, można przyjąć, że im bardziej znany był ich twórca, tym bardziej odpowiadały one zasadom heraldycznej poprawności, chociaż często wizerunki te były jedynie motywem ozdobnym, a wyobrażenia godeł i ich barwy stanowiły dość swobodną interpretację znaku miejskiego.

Brak polskiej systematyki terminologicznej herbów miejskich sprawił, że w pracy korzystano z zasad opisu herbów rycerskich zaproponowanych przez Józefa Szymańskiego, a tam, gdzie było to możliwe, zastosowano terminologię używaną np. w odniesieniu do wizerunków budowli przez historyków sztuki i architektury³⁵.

Określeniem „herb miejski” posługiwano się w przeszłości bardzo niekonsekwentnie. W tekstach łacińskich herb miejski wymieniany jest jako: *urbis insigne*, *signum oppidi*, *signet*, czyli raczej jako „znak, odznaczenie”, niż odpowiadające terminowi *arma* – „herb”³⁶. Dopiero w tekstach niemieckich herb miejski określany był terminem *Wappen*, a więc takim samym, jak herb rycerski, chociaż spotkać można również określenie *Stadt Signet*³⁷. Określenia *insignum*, *signium*, *signet* należy uznać za równoznaczne z terminem „herb”³⁸. Warto również zwrócić uwagę na fakt,

³⁴ Na prestiżowe znaczenie pieczęci, której rozmiar i jakość wykonania świadczyła o pozycji miasta, zwracało uwagę wielu badaczy, m.in. Marian Haisig (zob. M. G u m o w s k i, M. H a i s i g, S. M i k u c k i, *Sfragistyka*, Warszawa 1960, s. 144).

³⁵ Zob. J. S z y m a ń s k i, *Systematyka polskiej heraldyki rycerskiej a budowa języka blazonowania*, „Biuletyn Lubelskiego Towarzystwa Naukowego. Humanistyka”, t. XXII, 1980, z. 1, s. 33–38, oraz i d e m, *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego*, Warszawa 1993, także *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, Warszawa 1996.

³⁶ O tym, iż określenie to stosowane było także w odniesieniu do herbu miejskiego, świadczy użycie terminu *arma* w dokumencie herbowym cesarza Zygmunta, wydanym dla Českego Brodu w 1437 r. (zob. J. Č e l a k o v s k ý, G. F r i e d r i c h, *Privilegia královských měst českých 1420–1526*, Praha 1948, nr 113).

³⁷ Określenie *Stadt Signet* stosował J. Schickfuss, np. w przypadku herbu Opola (zob. J. S c h i c k f u s s, *New Vermehrete Schlesische Chronica unnd Landes Beschreibung...*, Jehna 1625, s. 127).

³⁸ W łacińskich opisach herbów w *Silesiographii* Heneliusza stosowane są wymiennie terminy *insignum* i *signum*, ale już w tekstach niemieckich w tym samym dziele określa się herb jako *Wappen*, a zatem łacińskie określenia również oznaczały herb (N. H e n e l i i, *Silesiographia Renovata...*, Cap. VII).

że jeszcze autorzy osiemnastowiecznych dzieł, zawierających opisy herbów miejskich, utożsamiali je wprost z pieczęcią miejską³⁹.

Bogactwo symboliki miejskiej, z jej zasadniczą cechą – zmiennością znaczeniową, pozwoliło na dynamiczne ujęcie herbu tej kategorii jako zabytku podlegającego różnym wpływom i zmianom, wynikającym z przesłanek politycznych, prawnych, religijnych, gospodarczych. Oczywiście można zgodzić się z poglądem, że często owa zmienność wynikała z braku wiedzy władz miejskich o najstarszych czy wcześniej używanych herbach, ale właśnie z pomocą herbów próbowano opisać i zamianifestować aktualną sytuację polityczną czy własnościową miasta.

Herby były zatem istotnymi elementami działań propagandowych i promocyjnych miasta, tworzących jego pozytywny wizerunek. Jest tak zresztą do dziś, o czym świadczą godła współczesnych miast.

³⁹ Utożsamianie herbów z pieczęciami miejskimi widoczne jest nawet w dziełach wcześniejszych. I tak już w drugiej poł. XVI w. Joachim Curaeus używał terminu *Insiegel* – pieczęć, opisując herb Koźuchowa (zob. J. C u r a e u s, *Chronica des Hertzogsthum...*, Bd. II, s. 305); terminem *Insiegel* wymiennie z *Wappen* posługiwał się wielokrotnie u schyłku XVII w. F. Luca, opisując herby miast śląskich (zob. F. L u c a, *Schlesiens curiose Denckwürdigkeiten...*). W XVIII w. czynili tak autorzy opisujący herby miast pomorskich (L. W. B r ü g g e m a n n, *Ausführliche Beschreibung...*; C. F. W u t s t r a c k, *Kurze historisch, geographisch, statistische Beschreibung...*).

Rozdział I

PIECZĘĆ JAKO WZORZEC IKONOGRAFICZNY HERBU MIEJSKIEGO

Geneza herbu miejskiego

Kwestia genezy herbu miejskiego związana jest ściśle z powstaniem i funkcjonowaniem najstarszego znaku miejskiego, czyli pieczęci. Wielokrotnie w opracowaniach heraldycznych poruszane było zagadnienie relacji między pieczęciami i herbem. Znane są, opisane przez Mariana Gumowskiego, trzy teorie dotyczące pochodzenia herbów miejskich¹. Dyskusja na ten temat toczy się od ponad stu lat. Na gruncie polskiej heraldyki dominowały poglądy ukształtowane pod wpływem niemieckich badaczy, chociaż również wśród nich zarysowały się dość istotne rozbieżności. Niektórzy, tak jak Feliks Hauptmann, twierdzili, iż rozwój herbu miejskiego nastąpił niezależnie od pieczęci miejskiej, zgodnie z jego pierwotnym zastosowaniem jako bojowego znaku rozpoznawczego zaczęły posługiwać się nim oddziały miejskie². Stanowisko to podzielał m.in. czeski heraldyk Vaclav Vojtišek. Uważał on, że czeskie herby miejskie powstały w czasach wojen husyckich, kiedy oddziały wojsk z poszczególnych miast umieściły na swoich tarczach herby jako znaki rozpoznawcze³. Herb miasta przedstawiała najstarsza pieczęć, jak uważali inni niemieccy heraldycy, a wśród nich autor herbarza miast śląskich Hugo Saurma, konsekwentnie przedstawiając wizerunki herbów miast śląskich opracowane na podstawie wizerunków

¹ M. Gumowski podzielił badaczy herbów miejskich na trzy grupy. Przedstawiciele pierwszej, do której zaliczył m.in. F. A. Vossberga i H. Saurmę, uważali, że herbem miejskim było godło z najstarszej pieczęci. Druga, w której znalazł się O. Hupp, za właściwy herb uznawała wizerunek widniejący na najnowszej pieczęci miejskiej. W końcu trzecia, do której sam się zaliczył, skupiała uczonych twierdzących, iż właściwym herbem miasta mogło być „godło, które używane było najdłużej i przez najdłuższy czas figurowało na jego pieczęciach” (zob. M. G u m o w s k i, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 75–76).

² Na temat genezy herbów F. Hauptmann opublikował wiele prac. Zgodnie ze swoją teorią, że herb musi składać się z tarczy i godła, za najstarszy herb miejski w Niemczech uznał wizerunek umieszczony na pieczęci Lubeki z 1369 r. (zob. F. H a u p t m a n n, *Das Wappenrecht. Historische und dogmatische Darstellung der im Wappenwesen geltenden Rechtssätze*, Bonn 1896, s. 7 i 117–126).

³ V. V o j t i š e k, *O pečetich a erbech měst pražských a jiných českých*, Praha 1928, s. 9.

napieczętych⁴. Herb miejski ewoluował niekiedy kilkaset lat, aby przybrać swą ostateczną formę dopiero w XVIII–XIX w., także więc aktualny herb przedstawiany był na najpóźniejszych pieczęciach miejskich – twierdził Otto Hupp, a także część niemieckich heraldyków⁵. Większość dawnych, jak i współczesnych badaczy, wiąże genezę herbu miejskiego z pieczęciami kancelarii miejskiej. Kwestią sporną pozostaje, kiedy wizerunek napieczęty można uznać za przedstawienie herbu miejskiego. W badaniach z ostatnich kilkunastu lat wielokrotnie zwracano uwagę na zależność godeł herbów miejskich i wizerunków napieczętych. Karlheinz Blaschke zauważył, że zależność herbu od pieczęci miejskiej była odwrotna niż herbu i pieczęci rycerskiej. Herb rycerski przenoszono z tarczy bojowej w pole pieczęci, natomiast miejski z pieczęci w pole herbowe⁶. Godła herbowe tworzą z wizerunków napieczętych, przejmowanych w całości albo jedynie z ich fragmentów, dopasowywanych zgodnie z wymogami heraldyki⁷. Proces heraldyzacji wizerunków napieczętych trwał – według Blaschkego – kilkaset lat i jeszcze w XVIII-wiecznych opisach miast saskich utożsamiano herb z pieczęcią⁸.

W badaniach heraldyków Czech i Słowacji widoczny był również wspomniany podział poglądów związanych z genezą herbów miejskich. W licznych opracowaniach z ostatnich kilkadziesiąt lat wyraźnie jednak dominowały te, które wiązały genezę herbu z wizerunkiem napieczętym. W zasadzie odrzucono wcześniejszą koncepcję Vojtiška o pochodzeniu herbu miejskiego od znaku bojowego, podobnie jak utożsamianie najstarszej pieczęci z herbem zostało uznane przez Ivana Hlaváčka za zbyt uproszczenie⁹. Heraldycy czescy i słowaccy skoncentrowali się głównie na kwestii, kiedy ukształtował się herb miejski i stał się powszechnie spotykany w dawnych miastach¹⁰. Wielce pomocne w tych badaniach okazały się dokumenty z nadaniami pieczęci i herbów, gdyż dzięki nim możliwe było określenie czasu upo-

⁴ H. S a u r m a, *Wappenbuch der schlesischen Städte und Städtel*, Berlin 1870.

⁵ O. H u p p (w swoim monumentalnym dziele, *Die Wappen und Siegel der deutschen Städte, Flecken und Dörfer, Königreich Preussen*, Bd. I, Heft 1, *Ostpreussen, Westpreussen und Brandenburg*, Bd. I, Heft 2, *Pommern, Posen und Schlesien*, Frankfurt a/Main 1896–1898, reprint 1993) opisał wszystkie pieczęcie poszczególnych miejscowości, które udało mu się ustalić. Jeżeli jednak miasto nie uzyskało oficjalnego nadania herbu, a ówczesne władze nie znały barw, tworzył barwny wizerunek herbu opierając się bądź na aktualnie, tj. w XIX w., używanej pieczęci, bądź na ostatniej z zachowanych.

⁶ K. B l a s c h k e, *Siegel und Wappen in Sachsen*, Leipzig 1960, s. 38. Już wcześniej G. A. Seyler uważał, iż na kształt pieczęci oddziaływał kształt tarczy rycerskiej, dlatego też pieczęcie niemieckich rycerzy z XIII w. miały kształt trójkątny (por. G. A. S e y l e r, *Geschichte der Heraldik*, Nürnberg 1889, s. 73).

⁷ K. B l a s c h k e, *op. cit.*, s. 38.

⁸ K. Blaschke powoływał się na dzieło nadwornego geografa A. F. Zürnera, który ok. 1720 r., przygotowując dane statystyczne dotyczące miast, zwracał się do władz miejskich z prośbą o opis herbu i uzyskał w wielu przypadkach po prostu opis pieczęci miejskich (zob. K. B l a s c h k e, *op. cit.*, s. 38–39).

⁹ I. H l a v á č e k, *K počátkům městských erbů ve střední Evropě*, [w:] *Problemy nauk pomocniczych historii*, z. 2, Katowice 1973, s. 46–47.

¹⁰ Dyskusja na temat początków herbów miejskich w Czechach w dużej części koncentrowała się wokół tezy Vojtiška, który uważał, iż herby miast powstały dopiero w czasie wojen husyckich (V. V o j t í š e k, *O pečétích a erbech měst...*, s. 123 i n.); autorzy wydanych w ostatnich kilkadziesiąt latach prac zgodnie twierdzą, iż herby około 15 miast czeskich z pewnością istniały już wcześniej (V. R u d a a kolektiv, *Znaky severočeských měst*, Most 1970, s. 18; J. Č a r e k, *Městské znaky v českých zemích*, Praha 1985, s. 24–29).

wszechnienia się herbu. Nadania herbów przez władców, począwszy od 1369 r. dla Koszyc i 1411 r. dla Mostu, świadczyły, że te reprezentujące miasta znaki funkcjonowały już w życiu społecznym. O ile jednak pierwsze nadania, uzyskane przez miasta królewskie, mogły dowodzić, że był to dopiero początkowy okres kształtowania się herbu miejskiego, to nadanie herbu już w 1423 r. miastu prywatnemu Třebnicy, a więc mniej uprzywilejowanemu, wskazywało, że w pierwszej połowie XV w. nastąpiło upowszechnienie herbu miejskiego¹¹. Podobną wymowę miało także wydanie przez królów czeskich w XV w. kilkudziesięciu dokumentów herbowych¹². O wiele mniej jednoznacznie badacze czescy i słowaccy określali czas powstania najstarszych herbów. Pierwsza pieczęć herbowa z wizerunkami architektury miejskiej słowackiej Banskiej Štiavnicy pochodziła z drugiej poł. XIII w., a czeskich Litomieřic z 1262 r. Można zatem przyjąć, że najstarsze herby miast na tych ziemiach powstały właśnie w tym okresie¹³. Około 1360 r., w czasach panowania Karola IV, w wielkiej sali zamku Lauf umieszczono kamienne płaskorzeźby herbów rycerskich oraz trzy miejskie: Pragi, Kutnej Hory i Wrocławia¹⁴. Świadczy to przede wszystkim o roli tych miast, a równocześnie stanowi wskazówkę, że funkcjonował już wówczas ten typ znaku miejskiego. Początki herbów na ziemiach czeskich datowane są na drugą poł. XIII w.¹⁵, ale także na drugą poł. XIV w.¹⁶, przy czym dosyć nieostro przedstawiały się kryteria, którymi kierowali się badacze. W zasadzie za pojawienie się herbu uważali umieszczenie wizerunku na tarczy herbowej, wielokrotnie jednak zaznaczali, że nawet wiele dużych miast dopiero kilkaset lat po powstaniu sporządzało pieczęć herbową¹⁷. W konsekwencji, mimo iż w XIV w. występowały już na ziemiach czeskich herby miejskie, uznano, że proces heraldyzacji należy rozpatrywać odrębnie dla każdego z miast, w powiązaniu z jego sytuacją prawnowłasnościową i gospodarczą¹⁸.

Z oczywistych względów, wynikających z zakresu terytorialnego niniejszej pracy, na szczególną uwagę zasługują poglądy niemieckich badaczy, przedstawione w pracach Saurmy i Huppa zgodnie z głoszonymi przez nich teoriami. Natomiast prace heraldyków czeskich stanowią cenną pomoc w odniesieniu do miast śląskich, zawierają bowiem opis procesów kształtowania się herbów, który w analogiczny sposób przebiegał na Śląsku, podporządkowanym już w tym okresie Koronie Czeskiej.

Podobnie jak w środkowoeuropejskiej literaturze heraldycznej, również w polskich pracach widoczne jest zróżnicowanie poglądów zarówno w kwestii genezy, jak

¹¹ V. R u d a kolektiv, *op. cit.*, s. 17–19.

¹² Zob. część poświęconą dokumentom herbowym.

¹³ Pieczęć herbowa Banskiej Štiavnicy (zob. J. N o v á k, *Slovenské mestské a obecne erby*, Martin 1972, s. 56); Litomieřic (zob. V. R u d a kolektiv, *op. cit.*, s. 12–13).

¹⁴ J. P i l n á č e k, *České heraldické památky na hradě Laufu u Norimberka*, „Časopis Společnosti přátel starožitností”, LVII, 1949, s. 65–77, także W. K r a f t, W. S c h w e m m e r, *Kaiser Karls IV. Burg und Wappensaal zu Lauf*, Nürnberg 1960; V. R ú ž e k, *Česká znaková galerie na hradě Laufu u Norimberka z roku 1361*, Praha 1988.

¹⁵ I. H l a v á č e k, *op. cit.*, s. 54.

¹⁶ V. R u d a kolektiv, *op. cit.*, s. 19.

¹⁷ W Czechach najstarsza pieczęć, której cały wizerunek umieszczony został na tarczy, należała do Starego Miasta Pragi i pochodzi dopiero z 1477 r. (V. R u d a kolektiv, *op. cit.*, s. 16).

¹⁸ I. H l a v á č e k, *op. cit.*, s. 47 i 54.

i samego pojęcia herbu miejskiego. W przedwojennych opracowaniach Marian Friedberg oraz Zygmunt Wdowiszewski wyrażali poglądy, że herby miejskie zostały ukształtowane dopiero w drugiej poł. XIV w.¹⁹ Wspomniany już wcześniej M. Gumowski, chociaż uważał za godło herbowe wizerunek z najdłużej używanej przez miasto pieczęci, twierdził równocześnie, że wyobrażenia występujące na najstarszych pieczęciach nie zawsze były herbem²⁰. Zgodnie z tym, o ile najstarsza pieczęć miasta, nawet ta z XIII w., była używana bez przerwy przez długi czas, należało uznać jej wizerunek za godło herbowe²¹. Inaczej pojmował herb miejski drugi wybitny polski badacz Marian Haisig, który w licznych opracowaniach, głównie na temat materiału ze Śląska, wprowadził w zasadzie znak równości między pieczęcią i herbem. Gdy miasto sprawiało sobie nową pieczęć, z innym wizerunkiem, uważał że zmieniał się herb²². W większości pozostałych współczesnych publikacji, dotyczących obecnych ziem zachodniej i północnej Polski, przyjmowane są poglądy Gumowskiego i Haisiga, przy czym o ile w ogóle podejmowano kwestię genezy herbów, to wiązano ją z XIII-wieczną akcją lokacyjną²³. Jedynie nieliczni badacze wskazywali, iż herb miejski utworzo-

¹⁹ Por. M. Friedberg, *Herb miasta Krakowa*, „Rocznik Krakowski”, t. XXXVII, 1937, s. 109, oraz Z. Wdowiszewski, *Najdawniejsza pieczęć miasta Torunia*, „Miesięcznik Heraldyczny” 1930, nr 2, s. 30.

²⁰ M. Gumowski, *Herby miast polskich...*, s. 76; i d e m, *Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku*, Toruń 1960, s. 16.

²¹ M. Gumowski nie sprecyzował, które z najdłużej używanych pieczęci miejskich posiadały w polach godła herbowe: ogólnomiejskie czy sekretne. W swoich pracach, zarówno starszych (zob. M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich*, Poznań 1932; i d e m, *Pieczęcie śląskie do końca XIV wieku*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. III, Kraków 1936, s. 247–440; i d e m, *Pieczęcie i herby miast pomorskich*, Toruń 1939), jak i powojennych, dość dowolnie określał wizerunki napieczęte jako herby.

²² W swoich starszych pracach, np. o herbie Świdnicy, M. Haisig twierdził, iż najstarsza pieczęć miasta z 1280 r. z wizerunkiem gryfa „reprezentowała istotny herb miasta” (zob. M. Haisig, *Herb miasta Świdnicy*, „Sobótka”, t. III, 1948, s. 279). W późniejszych opracowaniach, m.in. o herbach Legnicy, Jawora, Głogowa, wyrażał mniej jednoznaczne poglądy co do genezy herbów tych miast, twierdząc, iż „herb miasta Legnicy, który przed siedmioma wiekami zaczął się formować w obrazie pieczęci [...] znalazł ostateczną aprobatę dopiero w połowie XVIII w.” (por. M. Haisig, *Herb miasta Legnicy. Jego geneza i symbolika*, „Szkice Legnickie”, t. V, 1969, s. 20), a o herbie Jawora: „herb Jawora w swojej historycznej postaci ustalonej już w trzynastym stuleciu”, przy czym uważał, iż w XVI w. herb, zmieniony „samorzutnie przez miasto”, nie doczekał się zatwierdzenia przez króla, nie można go więc traktować jako herbu właściwego (zob. M. Haisig, *Herb miasta Jawora w świetle dokumentacji historycznej*, Jawor 1987, s. 11). Moim zdaniem, przyjmując takie uzasadnienie, należało zakwestionować większość śląskich herbów, które z reguły były ustalane przez władze miast, a tylko niektórym z nich udało się uzyskać dokumenty herbowe od władców.

²³ Na powstanie herbu wraz z lokacją miasta w XIII w. lub bezpośrednio po niej wskazywała M. Kaganiec, m.in. w przypadku Gliwic, Pyskowic, Mysłowic, opisując herby miast górnośląskich (zob. M. Kaganiec, *Herby i pieczęcie miast górnośląskich*, t. I, z. 1–3, Katowice 1992–1995). Podobnie było w przypadku miast zachodniopomorskich (zob. T. Białeckie, *Herby miast Pomorza Zachodniego*, Szczecin 1991). Jeszcze wcześniej, bo na XII i XIII w., wskazał bez odwołania się do źródeł, M. Czerner w pracy o herbach województwa koszalińskiego (M. Czerner, *Herby miast województwa koszalińskiego*, Koszalin 1989, s. 8). O pojawieniu się pieczęci miejskiej z herbem w XIII w. pisał D. Tomczyk w pracy o herbach Opolszczyzny (D. Tomczyk, *Herby miast Śląska Opolskiego*, Opole 1996, s. 7).

no w drodze ewolucji wizerunku napieczętnego, a proces ten trwał kilkadziesiąt czy kilkaset lat²⁴. W ostatnich latach Józef Szymański, w pracach o genezie polskich herbów miejskich, przypomniał dwa istotne elementy badawcze, o których jakby zapomniano przy konstruowaniu hipotez na temat początków herbów miejskich²⁵. Pierwszy – to fakt, iż herb miejski był wtórny w stosunku do rycerskiego, drugi – że herb w ścisłym znaczeniu tworzy godło umieszczone w polu tarczy. Przypomniano zatem jedną z kardynalnych zasad heraldyki, do której odwoływali się wspomniani wcześniej F. Hauptmann już u schyłku XIX w. w odniesieniu do genezy herbów miast niemieckich i w latach dwudziestych naszego stulecia V. Vojtíšek, przestrzegający zasady „nie ma herbu bez tarczy” w badaniach herbów miast czeskich²⁶. Zgodnie ze stanowiskiem J. Szymańskiego należało uznać, że herb miejski nie znalazł się na pieczęciach wcześniej niż herb rycerski, natomiast pojawienie się pieczęci herbowej świadczyło o zakończeniu procesu heraldyzacji wizerunku napieczętnego. Znane są jednak wcale nieodosobnione przykłady, kiedy miasto nigdy nie posługiwało się pieczęcią herbową. W związku z tym kształtowanie się herbów miejskich należy prześledzić nie jako jednorodny proces przeobrażania wizerunku napieczętnego w godło, ale jako zjawisko złożone, nie pomijając również ważnej roli wizerunków nigdy na pieczęciach nie przedstawionych oraz herbów nadanych przez panujących. W miastach, które sprawiły pieczęcie herbowe lub uzyskały nadanie herbu w formie oficjalnego dokumentu, można bezsprzecznie ustalić czas, a nawet datę powstania herbu miejskiego. W pozostałych przypadkach skazani jesteśmy na konstruowanie hipotez. W miastach nie posiadających pieczęci herbowych ani nadania istotną rolę w genezie herbu odgrywały pieczęcie ogólnomiejskie. Zgodnie z wcześniejszymi uwagami na ten temat można przyjąć, że herb miejski występował sporadycznie na badanych ziemiach już u schyłku XIII w. Rozwój herbów w poszczególnych miastach przebiegał w różny sposób, chociaż ten typ znaku miejskiego upowszechnił się dopiero w XVI i XVII w. Natomiast pierwsze herby miejskie umieszczono w herbarach z XV w.²⁷

²⁴ M. Antoniewicz uważa, iż najstarsze polskie herby miejskie istniały już w XIII w. i wówczas rozpoczął się trwający kilkadziesiąt lat proces kształtowania się heraldyki miejskiej (M. Antoniewicz, *Herby miast województwa częstochowskiego*, Częstochowa 1984, s. 11). Natomiast T. Czocher, przyjmując w zasadzie poglądy M. Gumowskiego, twierdzi, iż motywy obrazowe na pieczęciach XIII- i XIV-wiecznych nie były jeszcze herbami w ścisłym tego słowa znaczeniu; niektóre z miast ustalały swoje herby już w XIV w., natomiast inne kształtowały swoje godło w ciągu stuleci (T. Czocher, *Herby miast województwa wałbrzyskiego*, „Rocznik Województwa Wałbrzyskiego” 1989–1991, s. 93).

²⁵ Zob. J. Szymański, *Herb – znak samorządnej wspólnoty*, [w:] *Polskie tradycje samorządowe a heraldyka. Materiały sesji naukowej zorganizowanej w dniach 4 i 5 czerwca 1991 w Lublinie*, red. P. Dymmel, Lublin 1992, s. 91–98; i d e m, *W sprawie genezy polskich herbów miejskich*, [w:] *Spółczesność Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, t. VI, Warszawa 1994, s. 169–179.

²⁶ J. Szymański, *op. cit.*, s. 93.

²⁷ Zob. E. Berchem, D. L. Galbreath, O. Hupp, *Die Wappenbücher des deutschen Mittelalters*, [w:] E. Berchem, D. L. Galbreath, O. Hupp, K. Mayer, *Beiträge zur Geschichte der Heraldik*, „Neuer Siebmacher”, Bd. D (reprint), Neustadt an der Aisch 1972.

Pieczęć miejska jako pierwowzór herbu

Pieczęcie były pierwszymi i najstarszymi znakami miast. W państwach Europy Zachodniej pierwsze pieczęcie miejskie pochodzą z pierwszej poł. XII w.²⁸ Jedną z najstarszych była pieczęć Kolonii, przywieszona do dokumentu z 1149 r. Na ziemiach polskich pierwsze pieczęcie miejskie pojawiły się w drugiej poł. XIII w., najwcześniej na Śląsku i Pomorzu²⁹.

Władze miast posługiwały się kilkoma typami pieczęci, przywieszanymi do dokumentów w zależności od ich rodzaju i znaczenia prawnego. Pieczęć miejska, stworzona na potrzeby kancelarii jako podstawowy środek uwierzytelniający wystawiane dokumenty, zawierała w wizerunku i legendzie informacje, pozwalające odbiorcy dokumentu na rozpoznanie wystawcy. Zakres prawny stosowania danej pieczęci określała treść legendy, wskazując na konkretny organ władz miejskich lub rodzaj pieczęci, np. *secretum, ad causas*³⁰. W praktyce kancelaryjnej posługiwano się kilkoma zasadniczymi typami pieczęci. Najważniejsza i jednocześnie najstarsza była pieczęć ogólnomiejaska³¹. Wraz z rozwojem miasta i ustaleniem się zakresu kompetencji poszczególnych organów samorządu sporządzone zostały pieczęcie rad miejskich, ławnicze oraz dodatkowo, do opatrywania bieżącej korespondencji miejskiej – pieczęć sekretna³². Oprócz pieczęci, reprezentujących poszczególne organy władz miejskich czy całe miasto, trzeba również wspomnieć o pieczęciach należących do wójtów³³. Wszystkie wymienione typy w różnym stopniu stanowiły wzorce dla herbów miejskich.

Aby prześledzić wpływ poszczególnych typów pieczęci miejskich na ukształtowanie się herbu miejskiego, konieczne było przede wszystkim porównanie ich wizerunków z tymi, które zostały umieszczone po zakończeniu procesu heraldyzacji na pieczęciach herbowych czy ewentualnie na innych wizerunkach herbów.

²⁸ Z bardzo bogatej literatury sfragistycznej, w której opisano najstarsze pieczęcie miast zachodnioeuropejskich, warto wymienić m.in.: G. A. Seyler, *Geschichte der Siegel*, Leipzig 1894; T. Ilgen, *Sphragistik*, Leipzig 1912; E. v. Berchem, *Siegel*, Berlin 1918, s. 106–117; E. Kittel, *Siegel*, Braunschweig 1970, oraz polski, jedyny jak dotąd podręcznik sfragistyki – M. Gumowski, M. Haisig, S. Mikucki, *Sfragistyka*, Warszawa 1960. M. Gumowski opublikował również podręcznik polskiej sfragistyki w języku niemieckim (zob. M. Gumowski, *Handbuch der polnischen Siegelkunde*, Graz 1966).

²⁹ Najstarsze pieczęcie z XIII w. posiadały na Śląsku m.in.: Wrocław (przy dokumencie z 1262 r.), Świdnica (1284), Ziębice (1285), Złotoryja (1292), Opole (1298), a na Pomorzu Zachodnim Kołobrzeg (1271) i Szczecin (1288). M. Gumowski zaliczył te pieczęcie nie tylko do najstarszych, ale i najbardziej okazałych (zob. M. Gumowski, M. Haisig, S. Mikucki, *Sfragistyka...*, s. 238 i 241).

³⁰ Zob. M. Haisig, *Studia nad legendą pieczęci miejskiej*, Wrocław 1953, s. 20.

³¹ Pieczęcie te zawierały w legendach napisy: SIGILLUM BURGENSIVM, SIGILLUM CIVIVM, SIGILLUM CIVITATIS, SIGILLUM OPPIDI; uwagi o pieczęciach ogólnomiejaskich i ich legendach przedstawił M. Haisig, *op. cit.*, s. 19–43.

³² Pieczęcie ławnicze posiadały napisy: SIGILLUM SCABINORVM, SIGILLUM IVDICI, rad miejskich: SIGILLUM CONSVLVM, SIGILLUM SENATVS..., a pieczęcie sekretne najczęściej: SIGILLUM SECRETVM (zob. M. Haisig, *op. cit.*, s. 44–50).

³³ Pieczęcie wójtów posiadały najczęściej napis: SIGILLUM ADVOCATI (M. Haisig, *op. cit.*, s. 95–96).

Pieczenie ogólnomiejskie, najbogatsze w warstwie przedstawieniowej, o wizerunkach rozbudowanych kompozycyjnie, z dużą liczbą różnorodnych wyobrażeń, stanowiły podstawowy wzorzec ikonograficzny dla przyszłych godeł herbowych. Około 90% spośród kilkuset pieczęci ogólnomiejskich wykorzystano w godłach herbowych.

Heraldyzacja, czyli dostosowanie wyobrażenia napieczętnego do wymogów heraldycznych, uzależniona była od liczby zawartych w nim wyobrażeń. W mniejszym stopniu lub wcale nie ingerowano w formę pojedynczych wyobrażeń, widniejących w wizerunku napieczętnym, przenosząc je w odpowiednich barwach w pole tarczy herbowej. Natomiast wizerunki o rozbudowanej treści, głównie z wyobrazeniami architektury miejskiej, przedstawiano w uproszczonej formie, poprzez eliminację niektórych motywów.

Przebieg heraldyzacji wizerunków napieczętnych we wszystkich miastach na badanych ziemiach nie zawsze można było odtworzyć, ponieważ do naszych czasów nie zachowały się najstarsze pieczęcie wielu miast. Można jednak wskazać, jak ten proces przebiegał, porównując go z miastami sąsiednimi, dla których dysponujemy wiarygodnymi źródłami sfragistycznymi.

Na wstępie można stwierdzić, że pieczęć ogólnomiejska stanowiła jedyny wzorzec herbu dla małych miast, które posługiwały się tylko jedną pieczęcią do czasu sporządzenia właściwej pieczęci herbowej. Z kolei trudno mówić o heraldyzacji, gdy najstarsza pieczęć miejska była od początku herbowa. W tym przypadku można – porównując jej wizerunek z późniejszymi pieczęciami – stwierdzić, czy herb się utrwalił, czy też został odrzucony, co oznaczało, iż proces kształtowania się znaku heraldycznego rozpoczynał się od nowa. W pozostałych miastach, zanim sporządzono pieczęć herbową, władze posługiwały się kilkoma pieczęciami ogólnomiejskimi. Władze małych miast w związku z tym, że wystawiały niewiele dokumentów, niekiedy przez całe stulecie posługiwały się jedną pieczęcią ogólnomiejską.

W przypadku wizerunków napieczętnych, przedstawiających pojedyncze wyobrażenia, stosowano z reguły najprostszы zabieg, lokując je na tarczach herbowych. W godle herbowym Głucholazów umieszczono wizerunek kozłej głowy. Jedyną zmianą w porównaniu do wizerunku napieczętnego było odwrócenie kozłej głowy z prawej strony w lewą³⁴. Na pieczęci herbowej z XVI w. innego miasta śląskiego, Wołowa, znalazł się, w zasadzie w niezmienionej postaci, wizerunek wołu, widniejący wcześniej w polu pieczęci z XV w.³⁵ Psie Pole w wizerunku napieczętnym z XV w. posiadało wizerunek siedzącego psa. Ten sam wizerunek umieszczono w polu tarczy na pieczęci herbowej miasta z XVII w.³⁶ W podobny sposób proces heraldyzacji pieczęci z pojedynczymi wizerunkami przebiegał także na Ziemi Lubuskiej i Pomorzu Zachodnim.

³⁴ Pieczęć z XV w. zawierała w polu głowę kozła zwróconą w prawo, natomiast na pieczęci herbowej z XVI w. w polu tarczy kozła głowa zwrócona była w lewo (O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 180, oraz D. T o m c z y k, *Herby miast Śląska...*, s. 33).

³⁵ Archiwum Państwowe we Wrocławiu (dalej APWr.), pieczęć Wołowa z XVII w. Zb. dok. klasz. cyster. w Lubiążu, Rep. 91, sygn. 988. Najstarsze pieczęcie opisał H. Saurma (*Wappenbuch...*, s. 397).

³⁶ O. H u p p, *op. cit.*, s. 135.

Znacznie większych ingerencji w wizerunek godła herbowego dokonywano w pieczęciach ogólnomiejskich z kilkoma wyobrażeniami. Najważniejszą zmianą, dokonaną w wizerunkach napieczętych zawierających dwa wyobrażenia, było wprowadzenie podziału pola tarczy na pieczęci herbowej. W polu najstarszej pieczęci ogólnomiejskiej Raciborza widniały wizerunki połukoła i połuorła. Na pieczęci herbowej wyobrażenia te umieszczono na tarczy dwudzielnej w słup³⁷. Podobnego zabiegu dokonano w pieczęci innego miasta śląskiego, Olesna. W wizerunku napieczętym z XV w. umieszczono w polu połuorła i połuróżę, natomiast na pieczęci herbowej z XVII w. wspomniane wyobrażenia widniały na tarczy dwudzielnej w słup³⁸. Na tarczach dwudzielnych w słup przedstawiane były na pieczęciach także herby miast marchijskich – na wcześniejszych rozlokowane w luźnym układzie obok siebie. Na pieczęci Lipian z XIV w. widniał wizerunek połuorła brandenburskiego, a obok trzy gwiazdy, natomiast na pieczęci herbowej z XVII w. – oba elementy mieszczą się w polu dwudzielnym w słup³⁹. W odróżnieniu od tarcz dwudzielnych w słup, sporadycznie występowały dwudzielne w pas, przede wszystkim na Pomorzu. Ukształtowany na podstawie pieczęci ogólnomiejskiej z XIV w. herb Darłowa przedstawiał na tarczy dwudzielnej w pas wizerunek poługryfa z rybim ogonem, a poniżej dwie wstęgi rzek⁴⁰.

Nie na wszystkich pieczęciach herbowych z dwoma występującymi obok siebie wyobrażeniami wprowadzano tarcze z polami dwudzielnymi w słup lub w pas. Na całym badanym obszarze znajdujemy bowiem pieczęcie herbowe, zawierające w swoich godłach, tak jak na wcześniejszych pieczęciach ogólnomiejskich, wizerunki bez linii dzielącej pola tarcz. Takie pieczęcie herbowe posiadały miasta: Gryfino, Ścinawa, Środa Śląska, Chociwiel, Żory⁴¹.

Największym przeobrażeniom uległy w procesie heraldyzacji wizerunki napieczęte, zawierające rozbudowane kompozycje, przede wszystkim z przedstawieniem

³⁷ Najstarsza, XIII-wieczna pieczęć Raciborza została opisana i opublikowana wielokrotnie (zob. m.in.: M. G u m o w s k i, *Pieczęcie śląskie...*, s. 399 i tabl. CXXIV nr 122, ostatnio D. T o m c z y k, *Herby miast Śląska...*, s. 106); pieczęć herbowa z XVI w. i późniejsze (zob. APWr., pieczęć Raciborza na dok. z 1649 i 1676, Dok. miasta Wrocławia, 2. 05. 1649, Zb. dok. klaszt. św. Macieja we Wrocławiu, Rep. 66, sygn. 1216).

³⁸ Najstarsza pieczęć znana jedynie z opisu u Saurmy (zob. H. S a u r m a, *Wappenbuch...*, s. 273), pieczęć herbowa Olesna z XVII w. widniała na dokumencie z 1750 r., zob. Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej APP), Rydzyna – cechy, 15, Dep. B, V¹⁴; M. Antoniewicz zwrócił uwagę na fakt, że w procesie kształtowania się godła herbowego została zmieniona liczba płatków róży z trzech na cztery (zob. M. A n t o n i e w i c z, *Herby miast województwa częstochowskiego...*, s. 71).

³⁹ Najstarsza pieczęć opisana przez E. Kittela (zob. E. K i t t e l, *Brandenburgische Siegel...*, s. 72), a z XVII w. zob. O. Hupp (*op. cit.*, s. 68). Wizerunek herbu z takim właśnie godłem przedstawił Merian na sztychu z widokiem miasta z poł. XVII w. (zob. M. M e r i a n, *Topographia Electoratus Brandenburgici et Ducatus Pomeraniae...*, Franckfurt 1652).

⁴⁰ Archiwum Państwowe w Szczecinie (dalej APSz.), pieczęcie Darłowa: ogólnomiejska z XIV i herbowa z XVII w., Zb. odcisków pieczętnych, nr 391 i 381.

⁴¹ Pieczęć Gryfina, APSz., Zbiór odcisków pieczętnych nr 248; pieczęć Ścinawy i Środy Śląskiej, APWr., Zb. dok. klaszt. cyster. w Lubiążu, Rep. 91, sygn. 286 i 220; pieczęć Chociwla, APSz., Zb. odcisków pieczętnych nr 320; pieczęć Żor opisana przez M. Gumowskiego (zob. M. G u m o w s k i, *Herby i pieczęcie województwa śląskiego*, Katowice 1939, s. 318–319).

różnych budowli miejskich. Zmiany nie dotyczyły zasadniczych motywów wyobrażenia, to znaczy zachowywane były główne elementy, np. wieże, ale z pominięciem układu otworów okiennych i bramnych, kształtu dachów itp. Wyobrażenia architektury miejskiej były, jak wykazały badania, najtrudniejszymi elementami do przedstawienia w polu herbowym.

Pieczenie sekretne z reguły zawierały uproszczone wersje pieczęci ogólnomiejskich, dlatego też ich wizerunki napieczętne odpowiadały wymogom sztuki herbowej. Prześledzenie procesu heraldyzacji wizerunków jest uzasadnione tylko wtedy, gdy jako wyobrażenie w godle herbowym zostały przyjęte wspomniane uproszczone przedstawienia, przejęte z pieczęci sekretnych⁴². Dobrym przykładem procesu upraszczania wizerunków na pieczęciach sekretnych są pieczęcie Chojny z XIV w. Na pieczęci ogólnomiejskiej przedstawiono władcę na tronie, natomiast na sekrecie jedynie jego popiersie, i właśnie ten wizerunek został umieszczony jako godło herbowe⁴³.

Pieczeń herbowa Złotoryi opracowano na podstawie wizerunku sekretu i pieczęci ogólnomiejskiej z XV w., przy czym do dotychczasowego wyobrażenia dodano wizerunek orła dolnośląskiego. Ukształtowany w ten sposób nowy znak miasta znajdował się także w tym czasie na pieczęci ławniczej (ale nie na tarczy)⁴⁴.

Tak został ukształtowany również herb Goleniowa. Na pieczęci herbowej, w odróżnieniu od ogólnomiejskiej z wizerunkami statku i drzewa, umieszczono dwa półksiężycy w słup barkiem do siebie, a wokół nich cztery gwiazdy⁴⁵.

Inne pieczęcie – sądowe, urzędników książęcych – dostarczyły wzorców przedstawieniowych dla pieczęci herbowych przede wszystkim władzom małych miast. Często pieczęć sądowa pełniła równocześnie rolę ogólnomiejskiej. Pieczęciami sądowymi (*Gerichts Siegel*) posługiwały się m.in. w XVII w. władze śląskiego miasteczka Michałów, a w XVIII w. Cieplic.

Pieczenie herbowe

Sprawienie przez władze miasta pieczęci, w której wizerunku znajdował się herb miejski, świadczy o ustaleniu się tego znaku. Użycie wizerunku herbu na pieczęciach przywieszanych czy wyciskanych na dokumentach stanowiło, oprócz ich uwierzytelnienia, także rodzaj manifestacji heraldycznej dla odbiorców wystawianych dokumentów⁴⁶. Wizerunki pieczęci herbowych ustalano przede wszystkim na pod-

⁴² Taka sytuacja wymagała dysponowania materiałem porównawczym, a więc zarówno pieczęcią sekretną, jak i ogólnomiejską. W wielu przypadkach jedynymi zachowanymi, najstarszymi pieczęciami są tylko sekretne, np. pieczęć sekretna Gorzowa Wlkp. z XIV w., APSz., Oddział w Gorzowie Wlkp. (dalej APG), dokumenty pergaminowe, sygn. 20.

⁴³ E. K i t t e l, *Brandenburgische Siegel...*, s. 73; M. G u m o w s k i, *Najstarsze pieczęcie...*, s. 53.

⁴⁴ Wizerunek pieczęci sekretnej opublikował H. S a u r m a (*Wappenbuch...*, Tafl. III, nr 37). Pieczęć większą z tego samego okresu zob. APWr., Oddział w Legnicy (dalej APLeg.), Akta miasta Legnicy, sygn. U 256.

⁴⁵ H. D a n n e n b e r g, *Münzgeschichte Pommerns in Mittelalter*, Berlin 1893, s. 87–88.

⁴⁶ Przez pieczęć herbową należy rozumieć taką, w której wizerunku znajdowała się jedynie tarcza herbowa z godłem lub także tarcza z hełmem, klejnotem, labrami, czyli podstawowymi elementami

stawie wcześniejszych pieczęci ogólnomiejskich sekretnych i pieczęci urzędników miejskich. Znane są jednak także przypadki, kiedy na pieczęciach tych lokowano w polu tarczy zupełnie nowe wizerunki. Przy tym ów nowy wizerunek, tworzący godło, użyty został tylko jeden raz i widniał na pieczęci, z czasem zastępowanej nową, z wyobrażeniami pochodzącymi z pieczęci wcześniejszych. Wizerunek ten uzupełniano nowym elementem. W ten sposób powstały herby Gubina i Krosna Odrzańskiego. Na pieczęci herbowej Gubina z XV w. umieszczono w polu tarczy wizerunek korony, który na pieczęci z XVII w. widniał ponad wyobrażeniem wieży⁴⁷.

NAJSTARSZE PIECZĘCIE HERBOWE POSZCZEGÓLNYCH MIAST⁴⁸

ŚLĄSK I ŁUŻYCE

- XIII w.:** 1. Brzeg, 2. Głubczyce, 3. Kłodzko, 4. Nysa (wójta), 5. Oleśnica, 6. Paczków, 7. Strzelin, 8. Ziębice.
- XIV w.:** 1. Bierutów, 2. Bytom Odrzański, 3. Głogówek, 4. Kluczbork, 5. Łądek, 6. Syców.
- XV w.:** 1. Bystrzyca Kłodzka, 2. Bytom, 3. Gubin, 4. Lewin, 5. Miedzianka, 6. Złotoryja.
- XVI w.:** 1. Bolesławów (sądowa), 2. Cieszków, 3. Czernina, 4. Głuchołazy, 5. Jawor, 6. Krosno Odrzańskie, 7. Leśna, 8. Lewin Brzeski, 9. Namysłów, 10. Nowa Ruda, 11. Oława, 12. Opole, 13. Otmuchów, 14. Racibórz, 15. Rybnik, 16. Strupina, 17. Strzegom, 18. Środa Śląska, 19. Trzebień, 20. Wiązów, 21. Wołów, 22. Ząbkowice, 23. Żory.
- XVII w.:** 1. Boguszów, 2. Dobromierz, 3. Gozdnicza, 4. Grodków (sądowa), 5. Iłowa, 6. Jasień, 7. Kietrz, 8. Krzystkowice, 9. Lubawka, 10. Lubin, 11. Międzyzlesie (sądowa), 12. Mysłówice, 13. Niemodlin, 14. Olesno, 15. Prochowice, 16. Psie Pole, 17. Pszczyna, 18. Pyskowitz, 19. Rudna (sądowa), 20. Sułów, 21. Wałbrzych, 22. Wąsosz, 23. Wleń, 24. Żary.
- XVIII w.:** 1. Bardo Śląskie, 2. Brody, 3. Gorzów Śląski, 4. Krapkowice, 5. Lubliniec, 6. Prusice, 7. Ścinawa Mała, 8. Uraz.
- XIX w.:** 1. Dobroszyce, 2. Leśnica, 3. Pilchowice, 4. Skorogoszcz, 5. Toszek, 6. Twardogóra, 7. Wodzisław.

ZIEMIA LUBUSKA

- XIV w.:** 1. Górzycza, 2. Kostrzyn n. Odrą.
- XV w.:** 1. Gorzów Wielkopolski, 2. Recz.
- XVI w.:** 1. Dębno Lubuskie, 2. Dobiegniew, 3. Mieszkowice, 4. Myślibórz, 5. Rzepin, 6. Sulęcín.
- XVII w.:** –
- XVIII w.:** 1. Chojna, 2. Lipiany.

POMORZE ZACHODNIE

- XIV w.:** 1. Łeba, 2. Sianów.
- XV w.:** 1. Karlino.
- XVI w.:** 1. Darłowo, 2. Gryfino, 3. Kołobrzeg, 4. Koszalin, 5. Miastko, 6. Nowe Warpno, 7. Polanów, 8. Suchań, 9. Węgorzyno.
- XVII w.:** 1. Bobolice, 2. Czaplínek (pieczęć ławnicza), 3. Dobrzany, 4. Okonek, 5. Police, 6. Połczyn, 7. Słupsk, 8. Stargard.

herbu. Nie była natomiast pieczęcią herbową ta, w której wizerunku oprócz tarczy herbowej widniały swobodnie rozmieszczone w polu inne wyobrażenia reprezentujące miasto.

⁴⁷ Pieczęć Gubina na dok. z 1507 i z 1584 r., Archiwum Państwowe w Zielonej Górze (dalej APZG), Dokumenty miasta Lubuska, cech nieznan, sygn. D 43, D 57.

⁴⁸ W zestawieniu nie uwzględniono miast, które uzyskały nadania herbów. Jeżeli przy nazwie miasta nie zaznaczono typu pieczęci, znaczy to, iż była nią pieczęć ogólnomiejska.

XVIII w.: 1. Gryfice, 2. Łobez, 3. Sławno, 4. Świnoujście.

XIX w.: 1. Barwice, 2. Dąbie, 3. Grabów.

XX wiek: Banie.

Podstawa ustalenia: H. S a u r m a, *Wappenbuch...*; F. A. V o s s b e r g, *Siegel der Mark...*; M. G u m o w s k i, *Najstarsze pieczęcie miast...*; inwentarze i zbiory pieczęci w archiwach we Wrocławiu, Szczecinie, Zielonej Górze.

Najstarsze miejskie pieczęcie herbowe pochodzące z XIII w. to w większości jeszcze pieczęcie z herbami właścicieli i założycieli miast. Za ledwie jedną – Ziębic z XIII w. – przedstawiała w polu gotyckiej tarczy herbowej wizerunki bez wątpienia zaczerpnięte z architektury miasta. Na pieczęciach Kłodzka i Głubczyc widniał w polu tarczy wizerunek lwa czeskiego, a na pieczęci Oleśnicy orzeł⁴⁹. Na najstarszej pieczęci Paczkowa przedstawiono, na tarczy dwudzielnej w słup, w pobocznicy prawej połuorła śląskiego, w lewej sześć lilii heraldycznych (3–2–1). Były to wizerunki reprezentujące księcia wrocławskiego i biskupa wrocławskiego⁵⁰. W godłach Brzegu i Strzelina umieszczono herby dawnych urzędników książęcych bądź właścicieli⁵¹. Z czasem wizerunki przedstawiające herby reprezentujące króla czeskiego mogły zostać przyjęte jako herby miejskie, jak np. w Kłodzku, Głubczycach, a później także w Bystrzycy Kłodzkiej i Łądku. Znane były również przypadki odrzucenia dawnego wizerunku herbu, jak w Oleśnicy, w której na pieczęciach z XV w. widniał zamiast tarczy z orłem dolnośląskim orzeł – atrybut św. Jana Ewangelisty⁵². Podobny proces można zaobserwować w herbach rycerskich, które tak jak w Brzegu, a później Głogówku, zostały przejęte jako miejskie⁵³ albo, tak jak w Strzelinie, zastąpione innym wizerunkiem⁵⁴.

⁴⁹ Oryginalny tłok pieczęci Kłodzka z drugiej poł. XIII w. znajduje się w zbiorach Muzeum Ziemi Kłodzkiej; pieczęć Głubczyc z XIII w., opisana wielokrotnie (ostatnio zob. D. T o m c z y k, *Herby miast Śląska...*, s. 34), pieczęć Oleśnicy na dok. z 1310 r., APWr., Zb. dok. perg. klaszt. premon. św. Wincentego we Wrocławiu, Rep. 67, sygn. 143.

⁵⁰ Zob. P. B r e t s c h n e i d e r, *Das breslauer Bistumswappen*, ZVfGS, Bd. L, 1916, s. 249; M. G u m o w s k i, *Pieczęcie śląskie do końca XIV w...*, s. 391.

⁵¹ Kształt tarcz herbowych oraz umieszczone w nich godła: w Brzegu – potrójna kotwica, w Strzelinie – hełm z dwoma skrzyżowanymi kwiatami (liliami, jak twierdził M. G u m o w s k i, *op. cit.*, s. 409), wskazywały, że wizerunki te zostały przejęte z pieczęci rycerskich, które w drugiej poł. XIII w. posiadały podobne kształty i wizerunki. Identyczny hełm ze skrzyżowanymi kwiatami widniał na tarczy z wizerunkiem napieczętnym Adama z Nieboszyc (zob. P. P f o t e n h a u e r, *Die schlesischen Siegel von 1250 bis 1300 bzw. 1327*, Breslau 1879, s. 27), natomiast podobny wizerunek do brzeskiego widniał w polu tarczy na pieczęci z 1296 r. Ekryka de Fulstein i przedstawiał trzy miecze wbite w jabłko (?), (zob. *op. cit.*, s. 28).

⁵² Pieczęć Oleśnicy na dokumencie z 1414 r., APWr., Zb. dok. fundacji św. Jadwigi w Brzegu, Rep. 68, sygn. 191.

⁵³ W obu miastach została jednak zmieniona dotychczasowa semantyka godeł, którą z czasem zaczęto utożsamiać z zajęciami mieszkańców (zob. rozdział poświęcony symbolice krajobrazu naturalnego i gospodarczego w niniejszej pracy).

⁵⁴ Na pieczęci miejskiej z poł. XIV w. widniał zamiast tarczy herbowej anioł (zob. pieczęć Strzelina na dok. z 1351 r., APWr., Zb. dok. klaszt. cyst. w Henrykowie, Rep. 84, sygn. 111 a).

Na uwagę szczególnie zasługuje wspomniana już pieczęć Ziębic z XIII w. Jej wizerunek wskazuje na wzorce, którymi były niewątpliwie ówczesne pieczęcie rycerskie o identycznych kształtach. Dzięki tej pieczęci znajduje potwierdzenie teza o wzorowaniu się władz miejskich już w tym stuleciu na herbach rycerskich. Najstarsza pieczęć herbowa Ziębic, z wizerunkami architektury miejskiej, była jednak wyjątkiem wśród wszystkich opisywanych pieczęci herbowych, nie można więc jeszcze mówić o trwałym ukształtowaniu się herbu miejskiego w XIII w.⁵⁵ Można natomiast uznać, że najstarsze herby miejskie powstały już u schyłku tego wieku. Musiało jednak upłynąć ponad 200 lat, aby herb stał się powszechnie spotykanym znakiem na pieczęciach miejskich.

W XIV w. w dalszym ciągu dominowały pieczęcie z wizerunkami przyjętymi z tarcz herbowych właścicieli czy założycieli miast. Wizerunki takie widniały zarówno na pieczęciach miast śląskich (Bierutów, Głogówek, Łądek), jak i zachodniopomorskich (Łeba, Sianów). Podobnie jak w XIII-wiecznych pieczęciach, również te wizerunki napieczęte z czasem zostały uznane za herby miejskie. Sporadycznie występowały w tym okresie pieczęcie, w których godła herbowe posiadały wyobrażenia odnoszące się do położenia naturalnego miast czy do gospodarki. Na pieczęci Bytomia Odrzańskiego z 1361 r. w polu tarczy gotyckiej, dwudzielnym w słupek, w pobocznicy prawej widniał półuorzeł dolnośląski, a w lewej ryba. Podobny wizerunek zawierała pieczęć Kostrzyna nad Odrą, z tym że w pobocznicy prawej znajdował się półuorzeł brandenburski.

W XV w., mimo iż dla Śląska wydawane były już dokumenty z nadaniami herbów, ich pojawienie się nie wpłynęło w znaczący sposób na upowszechnienie pieczęci herbowych, z wyjątkiem miast, które takie nadania uzyskały (Świdnica 1452, Legnica 1453, Głogów 1490, Złoty Stok 1491⁵⁶). Charakterystyczną cechą dla tego okresu jest wprowadzenie do godła pieczęci herbowych wyobrażeń przejętych nie tylko z herbów właścicieli, ale także tych reprezentujących położenie naturalne, nazwy i gospodarkę miast. Oczywiście występowały wówczas także pieczęcie jedynie z herbami właścicieli – np. w Bystrzycy Kłodzkiej (z czeskim lwem)⁵⁷, Bytomiu (orzeł górnośląski)⁵⁸, Karlinie (krzyż jako znak władzy biskupiej)⁵⁹. Obok nich jednak poja-

⁵⁵ Władze Ziębic posługiwały się na przełomie XIII i XIV w. również inną pieczęcią, już bez tarczy herbowej, ale z takim samym wizerunkiem. Na pieczęci Ziębic przywieszanej do dokumentu z 1315 r. został przedstawiony, podobnie jak w herbowej, ale bezpośrednio w polu, wizerunek trzech wież na kamiennym wzgórzu (zob. APWr., Zb. dok. klaszt. św. Macieja we Wrocławiu, sygn. 62).

⁵⁶ Wszystkie wymienione miasta wkrótce po uzyskaniu dokumentu herbowego sprawiły sobie nowe pieczęcie herbowe: Świdnica w 1452 r. (zob. M. H a i s i g, *Herb miasta Świdnicy*, „Sobótka”, t. III, 1948, s. 282 i 288), Głogów w 1490 r. (zob. P. K n ö t e l, *Zur Siegelgeschichte von Stadt und Fürstentum Glogau*, ZVfGS, Bd. LXV, 1931, s. 272–278, Taf. I, Nr. 9), Złoty Stok w XVI w. (zob. O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 143), jedynie władze Legnicy pieczęć z nadanym w 1453 r. herbem sporządziły dopiero w XVIII w. (zob. APLeg., pieczęć na dok. z 1759 r., Akta miasta Legnicy, sygn. U 1639).

⁵⁷ H. S a u r m a, *Wappenbuch...*, s. 105–106; M. H a i s i g, *Herby miast Ziemi Kłodzkiej*, „Zeszyty Muzeum Ziemi Kłodzkiej”, nr 4, 1992, s. 27.

⁵⁸ APWr., pieczęć Bytomia na dok. z 1502, Zb. dok. perg. klaszt. premon. św. Wincentego we Wrocławiu, Rep. 67, sygn. 1564.

⁵⁹ O. Hupp, opisując najstarszą pieczęć Karlina, powoływał się na rysunki z XVIII w., natomiast w zbiorach odcisków pieczętnych archiwum szczecińskiego nie ma opisanej przez niego pieczęci, a wszy-

wiły się już nie pojedyncze, tak jak w XIV w., pieczęcie herbowe z godłami zawierającymi połączone wyobrażenia reprezentujące właścicieli i miasto. W godle pieczęci Złotori umieszczono wizerunek orła dolnośląskiego i potrójne wzgórze, a więc motywy reprezentujące właścicieli oraz nazwę miasta (Aureo monte, niem. Goldberg)⁶⁰. Podobnie na pieczęci Gorzowa Wielkopolskiego w godle herbowym widniał orzeł brandenburski trzymający w szponach listki koniczyny, motyw odnoszący się do niemieckiej nazwy miasta (Landsberg)⁶¹. Na pieczęci herbowej Recza z XV w.⁶², wzorowanej na wcześniejszej pieczęci Kostrzyna, ulokowano dwudzielną tarczę z połuorłem brandenburskim i połukołem, reprezentującymi właścicieli miasta – rodzinę Wedłów. W godle herbowym na pieczęci dawnego miasta Miedzianki z XV w. umieszczono wizerunki narzędzi górniczych, najstarszych w herbach miejskich reprezentujących gospodarkę⁶³.

W świetle zaprezentowanego materiału wyraźnie widać, że najwięcej pieczęci herbowych na badanym obszarze powstało w XVI i XVII w. Znaczy to, że nawet przy założeniu, iż nową pieczęć sporządzano nie od razu po ustaleniu się herbu, właśnie dopiero w ciągu tych dwóch stuleci ustalono najwięcej herbów⁶⁴. W tym też okresie mamy do czynienia z całą gamą różnorodnych godeł herbowych, o tematyce reprezentującej zarówno patronów i właścicieli miast, jak też przynależność terytorialną i państwową, gospodarkę, położenie naturalne i nazwę miast.

Niewątpliwie ważnym wydarzeniem, które wpłynęło na rozwój herbów miast śląskich, było nadanie przez króla Ferdynanda I w 1530 r. herbu Wrocławowi. Na pieczęciach herbowych innych miast pojawiły się bowiem w ich legendach napisy o takim samym brzmieniu jak na pieczęci i monetach wrocławskich⁶⁵. Napis SENATUS POPULUSQUE (... z nazwą odpowiedniego miasta) umieszczono m.in. na pieczęciach herbowych Złotego Stoku w XVI w., Żor w XVI w., Dobrodzienia w XVII w., Głogówka w XVII w., Raciborza w XVII w. Władze miast śląskich próbowały naślado-

stkie przedstawiają w jednym polu wstęgi rzek, nad którymi leżało miasto, oraz wyobrażenie pastorału i infuły jako znaków władzy biskupiej (zob. APSZ, pieczęcie Karlina z XV i XVII w., Zb. odcisków pieczętnych, nr 228, 221, 229).

⁶⁰ O najstarszej pieczęci herbowej Złotori z XV w. pisał pierwszy H. Saurma (*Wappenbuch...*, s. 85–86).

⁶¹ APG, pieczęć herbową Gorzowa z 1444 r., dokumenty pergaminowe, sygn. 80.

⁶² O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 69.

⁶³ Z XIV w. pochodziła inna pieczęć, ławnicza Bytomia, przedstawiająca połuorła i górniką przy pracy (zob. APWr., pieczęć ławnicza Bytomia na dok. z 1506 r., Zb. dok. perg. klaszt. premon. św. Wincentego we Wrocławiu, Rep. 67, sygn. 1582; o najstarszych pieczęciach z motywami górniczymi zob. J. S c h e n k, *Znaky českých horních měst vzniklých do 17. století a jejich obrazová znamení*, [w:] *Rozprawy Národního technického muzea v Praze*, 1967, s. 92–137.

⁶⁴ Upowszechnienie, czy wręcz ustalenie, największej liczby herbów dopiero w XVI i XVII w. potwierdzają zaprezentowane wcześniej uwagi Józefa Szymańskiego.

⁶⁵ Zgodnie z przywilejem z 1530 r. władze Wrocławia powinny umieścić na pieczęci i monetach napis: SENATUS POPULUSQUE WRATISLAVIENSIS (zob. APWr., dokument herbowy Wrocławia z 1530 r. wydany przez króla Czech Ferdynanda, Dokumenty miasta Wrocławia, sygn. 1530 12.03 oraz potwierdzenie przez cesarza Karola V z tego samego roku; tekst dok.; zob. F. W. S o m m e r s b e r g, *Silesiacarum Rerum Scriptores*, Lipsiae 1729, nr CXLVII, s. 912).

wać największe miasto nie tylko w treści legendy, ale i wizerunkiem, umieszczając w nim swój herb⁶⁶.

W odróżnieniu od herbu Wrocławia, oficjalne nadanie udostojnionego herbu Szczecina przez króla szwedzkiego Karola XI w 1660 r. nie znalazło aż tak znaczącego odbicia w herbach innych miast zachodniopomorskich. Być może było to spowodowane różną przynależnością państwową ówczesnych ziem i miast pomorskich.

Do podjęcia kwestii herbu na nowych pieczęciach zmusiły władze miast także wydarzenia związane z wojnami. Ogromne zniszczenia na opisywanym obszarze w czasach wojny trzydziestoletniej i utrata niekiedy całych archiwów z najstarszymi dokumentami i pieczęciami spowodowały, że konieczne było sporządzenie nowych pieczęci. Przy tej okazji ustalany był nowy wizerunek herbu miejskiego.

Wizerunki napieczątne funkcjonujące jako herby

Pojawienie się pieczęci herbowej świadczyło o zakończeniu procesu heraldyzacji. Działo się tak jednak nie we wszystkich miastach na badanym obszarze. W zestawieniu pieczęci herbowych wymienia się zaledwie 125 miast. Po dodaniu około 30, które uzyskały nadania herbów, okazuje się, że z ogólnej liczby 300 miast prawie połowa nie posiadała do końca XVIII, a nawet jeszcze w XIX w., ani pieczęci herbowej, ani nadania. Oczywiście należy zgodzić się z poglądem Józefa Szymańskiego, że w wielu miastach, zwłaszcza małych, proces heraldyzacji nigdy nie nastąpił, gdyż nie było tu takiej potrzeby⁶⁷. Wśród nich były jednak także znaczące ośrodki, jak choćby Choszczno w Nowej Marchii czy Bolesławiec na Śląsku⁶⁸. Nasuwa się zatem pytanie: czy owe miasta nie posiadały do końca XVIII w. swoich herbów czy tylko pieczęci herbowych? W udzieleniu odpowiedzi pomocne okazały się, obok pieczęci, także inne źródła. Szczególnie cenne dla wyjaśnienia kwestii posiadania herbów przez miasta nie posługujące się pieczęciami herbowymi okazały się opracowania z XVII w. Schickfussa i Heneliusza z opisami śląskich znaków miejskich⁶⁹. Obaj autorzy pisali swoje dzieła w okresie, kiedy herb miejski był znakiem znanym i używanym, ich uwagi więc należy uznać za wiarygodne. W pracy Schickfussa wśród opisanych herbów, obok przejętych z mapy Śląska Helwiga, znalazły się również znaki trzech innych miast: Grodkowa, Koźuchowa i Świebodzina. Władze wymienionych miast nie posługiwały się wówczas ogólnomijskimi pieczęciami herbowymi⁷⁰. Opis Schickfussa

⁶⁶ M. Haisig wymienił 16 miast śląskich, w których pieczęciach legenda była wzorowana na legendzie z pieczęci Wrocławia z 1530 r. (zob. M. H a i s i g, *Studia nad legendą...*, s. 98).

⁶⁷ J. S z y m a ń s k i, *Herb – znak samorządnej wspólnoty...*, s. 95.

⁶⁸ Pomimo, iż Bolesławiec nie posiadał nigdy pieczęci herbowej, zachował się wizerunek herbu z XVII w. w miejscowym kościele (zob. Z. S z c z e p a ń s k i, P. Ś l i w k o, *Z dziejów herbu miasta Bolesławca*, „Rocznik Jeleniogórski” 1981, nr 4, s. 57).

⁶⁹ J. S c h i c k f u s s, *New Vermehrete Schlesische Chronica unnd Landes Beschreibung...*; N. H e n e l i i, *Silesiographia Renovata...*, Wratislaviae Lipsiae 1704, Cap. VII.

⁷⁰ Wyjątkiem był Grodków, który posiadał w tym czasie pieczęć herbową, ale sądową, przedstawiającą inny wizerunek w godle niż ten opisany przez Schickfussa (por. Grodków – miasto ma w błękitnej

nie zawiera określenia *Siegel* – pieczęć, w odniesieniu do dwóch miast: Świebodzina i Grodkowa, co więcej, zostały podane barwy, a zatem bez wątplenia chodziło o herby tych miast⁷¹. W przypadku Kożuchowa autor posłużył się określeniem *Secret In-siegel*, a więc dotyczącym jednego z typów ówczesnych pieczęci miasta⁷². Także już Heneliusz użył określenia *in scuto*, czyli opisywał wizerunki umieszczone w polu tarczy herbowej⁷³. W Heneliusza opisach innych miast śląskich, które nie posiadały pieczęci herbowych (Bolesławca, Bolkowa, Buczyny, Chojnowa, Dzierżoniowa, Kamiennej Góry, Milicza, Sobótki, Ścinawy, Świebodzic, Świebodzina, Wołczyna, Żmigrodu⁷⁴), tylko do Ścinawy zastosował sformułowanie *in medio Sigilli*⁷⁵, utożsamiając wizerunek napieczony z herbem miasta. W dziełach z XVIII w. z opisami herbów miast śląskich i zachodniopomorskich (Zimmermanna, Brüggemanna i Wutstracka), mimo iż częstokroć faktycznie dotyczyły one pieczęci miejskich, autorzy utożsamiali je z herbem.

Ważnymi źródłami, chociaż nie tak wiarygodnymi jak pieczęcie, są wizerunki herbów, umieszczone na różnych obiektach należących do miast bądź związanych z miastami. Podstawowa trudność wynika tu z faktu, że nie można dokładnie stwierdzić, czy wizerunek herbu danego miasta był zgodny z tym, którym posługiwały się władze, czy stanowił efekt swobodnej interpretacji artysty. Nie można przy tym wykluczyć wpływu twórców – malarzy, rzeźbiarzy, snycerzy, na kształtowanie jego ostatecznego wyglądu. Były one także wielokrotnie przemalowywane. Wśród kamiennych płaskorzeźb z wizerunkami herbów, pochodzących w większości dopiero z ubiegłego stulecia, zachowała się również pewna ich liczba z czasów wcześniejszych. Na jednej z nich zachowała się renesansowa tarcza z herbem Chojnowa i datą 1583 r., co oznacza, że już w XVI w. miasto posiadało swój herb, pomimo iż władze nie posługiwały się pieczęcią herbową⁷⁶.

Wizerunki herbów miast, które nie posiadały pieczęci herbowej, umieścił Merian w swoich *Topografiach*, i mimo że w zakresie heraldycznej poprawności wizerunków autor nie ustrzegł się wielu nieścisłości, ważny był jednak fakt lokowania na widokach miast tarcz herbowych. Była to bowiem wskazówka, świadcząca o posiadaniu przez te miasta herbów. Z miast zachodniopomorskich i marchijskich tarcze z herbem umieszczono w przypadku: Barlinka, Choszczna, Drawna, Drawska, Kalisza Pomorskiego, Myśliborza, Ośna, Pełczyc, Pyrzyce, Słomska, Strzelce Krajeńskie,

tarczy trzy francuskie, żółte lilie jako pieczęć ogólnomiejską; J. S c h i c k f u s s, *New Vermehrete Schlesische Chronica unnd Landes Beschreibung Ins gemein und insonderheit von den fürnembstem, Städten in Schlesien von...*, Jehna 1625, s. 97).

⁷¹ Opisy herbów z dzieła Schickfussa zob. w aneksie niniejszej pracy. Wiarygodność opisu herbu Świebodzina w dziele Schickfussa zasługuje na szczególną uwagę, gdyż był on rodowitym świebodzinianinem, na jego dzieło powoływał się w opisie tego miasta Merian (zob. M. M e r i a n, *Topographia Bohemiae, Moraviae et Silesiae...*, Franckfurt 1650, s. 180).

⁷² J. S c h i c k f u s s, *New Vermehrete Schlesische Chronica unnd Landes Beschreibung...*, s. 149.

⁷³ N. H e n e l i i, *Silesiographia Renovata...*, Cap. VII, s. 127.

⁷⁴ Zob. opisy herbów w dziele Heneliusza w aneksie.

⁷⁵ *Ibidem*.

⁷⁶ Płaskorzeźba z herbem Chojnowa w zbiorach miejscowego muzeum.

Świdwina, Trzcinańska i Złocieńca⁷⁷. Gdy miasto nie posiadało herbu, Merian nie umieszczał jego wizerunku.

Wizerunki takie napotykałyśmy także na różnych wyrobach rzemieślniczych. Znalazły się wśród nich również herby miast, które nie posiadały pieczęci herbowych. Na śląskich wyrobach z cyny od XVI do końca XVIII w. widniały w polach tarcz herbowych godła reprezentujące Gryfów Śląski (ok. 1650 r.), Kamienną Górę (ok. 1680 r.), Namysłów, Ścinawę (ok. 1700 r.), Dzierżoniów (ok. 1750 r.), Środę Śląską (ok. 1750 r.) i Bolesławiec (ok. 1757 r.)⁷⁸.

Jak wykazują przeprowadzone badania dotyczące pieczęci herbowych, najwięcej z nich sprawiono w XVI i XVII w., należy w związku z tym stwierdzić, iż ich wizerunki znane były władzom miast, które nie posiadały herbów. Jeżeli zatem w tym czasie sporządzano nową pieczęć miejską i w jej wizerunku nie umieszczano tarczy herbowej, nie musiało to świadczyć, że władze miasta nie przedstawiały na niej herbu. Można więc uznać, iż pieczęcie ogólnomiejskie sporządzone w XVI i XVII w. przedstawiają w swoich wizerunkach herby miejskie, oczywiście bez zachowania określonych reguł heraldycznych przez ich twórców. Warto także zwrócić uwagę na fakt, że niektóre wizerunki napieczęte były de facto przedstawieniami herbów, których godła umieszczano na tarczach okrągłych i owalnych⁷⁹, dostosowanych do kształtu pieczęci. Zagadnienie występowania odmiennego kształtu tarcz herbów miejskich jest niemal zupełnie niezbadane, zwłaszcza że zarówno Hupp, jak i autorzy części poświęconej herbom miejskim w „Nowym Siebmacherze”, dokonali unifikacji tarcz na wizerunkach herbów⁸⁰. W ubiegłym stuleciu i na początku XX w. na okrągłej bądź owalnej tarczy herbowej widniały godła miast: Kluczborka, Szprotawy, Ząbkowic (okrągła), Goleniowa (owalna)⁸¹.

Miasta, które nie miały pieczęci herbowych, niekoniecznie były pozbawione herbu. Przytoczone przykłady występowania herbów na innych obiektach świadczą, że w XVI i XVII w. herb był już stałym elementem miejskiej kultury.

⁷⁷ M. M e r i a n, *Topographia Electoratus Brandenburgici et Ducatus Pomeraniae...*, Franckfurt 1652.

⁷⁸ E. H i n t z e, *Schlesische Zinngiesserwerkstätten*, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift” 1909, Bd. V, s. 186–187.

⁷⁹ Wizerunki herbów miast śląskich Dzierżoniowa, Głogowa Gryfowa, Kowar, Namysłowa, Środy Śląskiej, Ząbkowic z owalnymi tarczami, umieszczane w XVII i XVIII w. na wyrobach z cyny, opublikował E. H i n t z e, *op. cit.*, s. 186–187.

⁸⁰ Odrębnych badań wymagają kwestie związane z kształtowaniem się typów tarcz herbowych przed wspomnianymi dziełami Huppa i „Nowym Siebmacherem”.

⁸¹ *Europäische Städte-Wappen*, I. Abt.: *Wappen von 500 Städten Deutschlands*, Leipzig b. r., Tafl. XIV, XVII, XXVI, XLV.

Rozdział II

DOKUMENTY HERBOWE DO KOŃCA XVIII W.

Herby miast współczesnej zachodniej Polski – ze względu na różną w przeszłości przynależność państwową tych ziem – charakteryzują się specyficznymi cechami, odróżniającymi je od herbów miast dawnej Rzeczypospolitej. Do tych specyficznych cech zaliczyć można formalno-prawny sposób uzyskania herbu przez niektóre z miast śląskich i zachodniopomorskich. Począwszy od drugiej poł. XIV w. herb miejski był nadawany miastom przez władców na mocy specjalnych dokumentów herbowych. Taka forma uzyskania przez miasto herbu była szeroko stosowana w państwach zachodnioeuropejskich, szczególnie niemieckich, natomiast w Rzeczypospolitej do schyłku XVIII w. nie została rozpowszechniona¹. Wyjątek stanowił okres panowania Wazów i Wettinów oraz Stanisława Augusta Poniatowskiego; wydano wówczas dokumenty herbowe dla kilkudziesięciu miast².

Na wstępie wyjaśnienia wymaga pojęcie dokument herbowy. W XIX-wiecznej niemieckojęzycznej literaturze heraldycznej spotkać można określenie *Wappenbrief*³.

¹ M. Gumowski wymienił 33 miasta polskie i litewskie, które uzyskały do końca XVIII w. nadania herbowe (zob. M. G u m o w s k i, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 22–24). Dla porównania: do końca XVIII w. na Śląsku oficjalne dokumenty herbowe uzyskało ponad 30 miast.

² Systematyczne badania dotyczące nadań herbów miejskich w Polsce przedrozbiorowej liczą sobie dopiero kilkanaście lat (zob. H. S e r o k a, *O nadaniach herbów miejskich w Polsce przedrozbiorowej*, [w:] *Ludzie i herby w dawnej Polsce*, red. P. Dymmel, Lublin 1995, s. 151–165; M. A d a m c z e w s k i, *Heraldyka miast wielkopolskich w świetle dokumentów lokacyjnych (XVII–XVIII w.)*, [w:] *Studia z dziejów państwa i prawa polskiego*, t. II, red. J. Matuszewski, Łódź 1995, s. 130–140; W. S t r z y ż e w s k i, *Dokumenty herbowe miast zachodniej i północnej Polski do końca XVIII w.*, „Studia Zachodnie”, t. II, 1996, s. 34–40).

³ Pojęciem *Wappenbrief* w odniesieniu do przywilejów herbowych dla miast posługiwał się m.in. O. Hupp (*Die Wappen und Siegel der deutschen Städte, Flecken und Dörfer, Königreich Preussen*, Bd. I, Heft 1, *Ostpreussen, Westpreussen und Brandenburg*, Bd. I, Heft 2, *Pommern, Posen und Schlesien*, Frankfurt a/Main 1896–1898 (reprint 1993)). W pracach czeskich i słowackich heraldyków stosowane są określenia „przywilej herbowy”, „dokument herbowy” – *znakove privilegium, erbová listina* (zob. J. Č a r e k, *Městské znaky v českých zemích*, Praha 1985, s. 32; P. K a r t o u s, J. N o v á k, L. V r t e l, *Erby a vlajky miest v Slovenskej republike*, Bratislava 1991, s. 18). Pojęcie „przywilej herbowy” stosował w swoich pracach

Określenie to znajduje uzasadnienie w odniesieniu do herbów osób prywatnych. Właśnie z pomocą tego typu dokumentów panujący, począwszy od cesarza Karola IV, nadawali herby poszczególnym osobom bądź rodzinom⁴. Uzyskanie herbu nie było równoznaczne z nadaniem tytułu szlacheckiego. Cesarz za szczególne zasługi bądź za odpowiednią opłatą mógł nadać herb również przedstawicielom mieszczaństwa. Taka forma nadania herbu, zapoczątkowana w XIV w., praktykowana była aż do 1918 r.⁵ Automatyczne przeniesienie pojęcia *Wappenbrief* na herby miejskie byłoby zbytnim uproszczeniem. Panujący mogli nadać miastu nowy herb, potwierdzić już istniejący lub dodać do starego godła herbowego nowe elementy. W zasadzie tylko w tym pierwszym przypadku można mówić o wystawieniu *Wappenbrief*'u sensu stricto, chociaż i tutaj decydującą rolę odgrywał czas nadania przywileju. Z reguły bowiem, tak jak to się działo na Śląsku, w dokumentach wystawianych do pocz. XVI w. królowie czescy i cesarze nadawali nowe herby miastom już istniejącym. W następnych stuleciach wizerunek nowego herbu umieszczany był na przywileju, nadającym miejscowości również prawa miejskie. Potwierdzanie dotychczasowych herbów oraz nadawanie tzw. odnowionych i udostojnionych herbów związane było najczęściej z ważnymi wydarzeniami historycznymi i zasługami mieszczan lub po prostu z chęcią podniesienia prestiżu miasta. W tym ostatnim przypadku kancelaria władcy pobierała znaczne opłaty za wydanie dokumentu z „udostojnionym” herbem⁶.

Niekiedy panujący wystawiał dla miasta dokument, w którym nadawał nową pieczęć, chociaż dokładny opis barw godła wskazuje, że mamy do czynienia również z herbem. W dokumentach tzw. *Insiegelverleihungen* było de facto równoznaczne z nadaniem nowego herbu⁷.

Można więc przyjąć, że dokument herbowy w heraldyce miejskiej to, po pierwsze, każdy dokument nadany przez panującego, w którym został opisany wizerunek herbu miejskiego, łącznie z barwami, i umieszczony jego wzorzec. Po drugie – to dokument, w którym nadawana była jedynie pieczęć, chociaż opis w nim zawarty mógł odnosić się także do herbu⁸.

także M. G u m o w s k i, *Herby miast polskich...*, s. 21 (zob. także G. O s w a l d, *Lexikon der Heraldik*, Leipzig 1984, s. 414–416).

⁴ W kancelarii cesarza Karola IV opracowano formularz dokumentu herbowego, opublikowany w XIX w. przez F. Hauptmanna w pracy na temat problematyki prawnej herbu (F. H a u p t m a n n, *Das Wappenrecht. Historische und dogmatische Darstellung der im Wappenwesen geltenden Rechtssätze*, Bonn 1896, s. 471–474).

⁵ Zob. m.in. J. A r n d t, *Die Entwicklung der Wappenbriefe von 1350 bis 1806 unter besonderer Berücksichtigung der Palatinatswappenbriefe*, „Herold”, N. F., Bd. VII, 1970, Heft 8; A. M. H i l d e b r a n d t, *Wappenfibel, Handbuch der Heraldik*, Neustadt a/Aisch 1991, s. 34–38.

⁶ O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, Heft 1, s. VI.

⁷ W dokumencie z 10 lutego 1475 r. księżęta sascy nadali miastu Żagań nową pieczęć, w opisie jej wizerunku, pomimo że dotyczył jednobarwnej pieczęci i w ten sposób zostały przedstawione wyobrażenia budowli, znalazło się także określenie *schwarzen Löwen*, a więc informacja o barwie godła księżąt, które również miało być umieszczone na pieczęci, APZG, Dokumenty miasta Żagania, sygn. 65 (dalej Żagań 1475), zob. także O. H u p p, *op. cit.*, Heft 1, s. VI.

⁸ W swoich wcześniejszych pracach posługiwałem się pojęciem „dokument herbowy” w węższym zakresie, obejmującym jedynie dokumenty z barwnymi wizerunkami herbów (zob. W. S t r y ż e w s k i, *Geneza i symbolika herbów miast Środkowego Nadodrza*, Zielona Góra 1993).

Na badanych ziemiach najstarsze dokumenty herbowe zostały wydane dla miast śląskich. Przez cały okres stosowania takiej formy nadań zaznacza się dysproporcja w liczbie wystawionych dokumentów między Śląskiem a pozostałymi regionami. W zasadzie można nawet stwierdzić, że na ziemiach nowomarchijskich dokumenty herbowe nie były wystawiane, a dla miast zachodniopomorskich do końca XVIII w. wydany został zaledwie jeden, w czasach zwierzchnictwa Szwecji (Szczecin, 1660). Następnym wystawiono dopiero w czasach pruskich w XIX w. (Grabów, 1856).

Począwszy od XV w. panujący wydali kilkadziesiąt dokumentów herbowych. Pod tym władzą miasta śląskie zdecydowanie wyróżniały się spośród innych miast. Nadania herbów miejskich poprzez specjalne dokumenty wydawane przez panujących były powszechnie stosowane w Czechach. W stosunku do miast z terenu księstw śląskich, wchodzących od poł. XIV w. w skład Korony Czeskiej, panujący stosowali takie same zasady nadań herbowych, jak na pozostałych ziemiach czeskich, a w czasach Luksemburgów i po objęciu władzy przez Habsburgów – także jak w innych krajach wchodzących w skład cesarstwa.

W odróżnieniu od dokumentów herbowych wydawanych osobom prywatnym, dokumenty dla miast wystawiane były osobiście przez władców. W intytulacji zawsze wymieniano tu władcę jako wystawcę, natomiast dokumenty dla osób prywatnych już w czasach Karola IV wystawiali działający w imieniu cesarza urzędnicy (*co-mites palatini*)⁹. Wśród 34 dokumentów herbowych dla miast śląskich i pomorskich – 11 wystawili cesarze, 9 królowie Czech, 2 król pruski, a po jednym przez królów Węgier i Szwecji, 5 księżęta śląscy, a 2 księżęta sascy. W trzech dokumentach cesarz zatwierdzał herby nadane wcześniej przez królów Czech.

Na podstawie zachowanych dokumentów bądź ich odpisów można stwierdzić, że z prośbą o ich wystawienie występowali w imieniu miast królewskich burmistrz i rada miejska, a w miastach prywatnych – właściciel. Z inicjatywą nadania herbu występował niekiedy sam władca. W tym przypadku nadanie herbu traktowane było jako część działań politycznych, zmierzających do pozyskania przychylności mieszczan, lub jako dowód uznania za zasługi dla władcy. Za takie nadania można uznać m.in. dokument herbowy dla Legnicy z 1453 r., wystawiony przez króla Władysława Pogrobowca w czasie działań związanych z próbą przejęcia księstwa brzesko-legnickiego. Dokument herbowy wystawiony przez króla Węgier Macieja Korwina dla Głogowa w 1490 r. miał, z jednej strony, zjednać mieszczan dla sprawy osadzenia jako księcia królewskiego syna, a z drugiej, poprzez umieszczenie w polu nowego herbu swego godła rodowego, symbolicznie podkreślić zwierzchność Korwinów nad księstwem¹⁰.

Informacje na temat motywów wystawienia dokumentów zostały zawarte w z reguły obszernych narracjach. Władcy podkreślali w nich zasługi władz miejskich dla państwa (Legnica 1453, Gliwice 1629)¹¹ bądź zasługi także prywatnych właścici-

⁹ A. M. Hildebrandt, *Wappenfibel...*, s. 34.

¹⁰ Tekst dokumentu opublikował F. Minsberg w historii Głogowa (zob. F. Minsberg, *Geschichte der Stadt und Festung Glogau*, Glogau 1853, Bd. I, s. 465–468).

¹¹ APLeg., Dokumenty miasta Legnicy, sygn. I/447 a, U 331 (dalej Legnica 1453); APK, O. Gliwice (APGI), Akta m. Gliwice, sygn. MGI. 45 (dalej Gliwice 1629).

cieli (Otyń 1528 – Jan von Rechenberg)¹², opisywane było także znaczenie miast (Wrocław 1530, Żagań 1602)¹³. W końcu władcy wyjaśniali, że nadają herb na prośbę władz miejskich (Lubań 1541, Szprotawa 1597).

Dokumenty herbowe sporządzano najczęściej w języku niemieckim, nieliczne w języku łacińskim (Głogów 1490 i Szczecin 1660), a jedynie dla Tarnowskich Gór dokument z 1529 r., w którym książę opolski Jan II nadał miastu pieczęć, spisany był po czesku¹⁴. Były one sporządzone na pergaminach, opatrzone pieczęciami wystawców, a wizerunek herbu umieszczano w centralnej części dokumentu, sporadycznie w jego górnej części (Świdnica i Głogów 1490).

Dokumenty z nadaniami herbów

Najstarszy dokument herbowy spośród wszystkich miast europejskich otrzymały od króla Ludwika Węgierskiego w 1369 r. Koszyce¹⁵, natomiast w Czechach w 1411 r. biskup Konrad z Vechty, podkomorzy królestwa czeskiego, w imieniu króla wydał miastu Most dwa dokumenty, na mocy których uzyskiwało ono prawo posługiwania się nowymi pieczęciami¹⁶. Według niektórych heraldyków czeskich w przypadku Mostu król zezwalał jedynie na umieszczenie w godle wizerunku lwa – herbu królewskiego¹⁷. Pierwszy dokument, w którym władca jednoznacznie określał, że nadaje miastu nowy herb (*arma*), pochodzi z 1437 r. Król Zygmunt Luksemburski wydał w tym właśnie roku dokument herbowy dla miasta Český Brod¹⁸. Cztery lata wcześniej w 1433 r. ten sam władca wystawił najstarszy dokument z nadaniem herbu dla górnołużyckiego Zgorzelca. Był to zatem najstarszy dokument wystawiony dla miasta na badanym terenie.

Na Śląsku najstarsze dokumenty herbowe wydane zostały dla miast już istniejących. W 1452 i 1453 r. przywileje otrzymały Świdnica i Legnica. W 1490 r. nowy herb

¹² APWr., Depozyt m. Otyń, sygn. 1 (dalej Otyń 1528).

¹³ APWr., Dokumenty m. Wrocławia, 12.03. 1530 (dalej Wrocław 1530); APZG, Dokumenty m. Żagania, sygn. 144 (dalej Żagań 1602).

¹⁴ APWr., Depozyt Tarnowskie Góry, Rep. 132 a, sygn. 2 (dalej Tarnowskie Góry 1529). Fragment dokumentu dotyczący pieczęci opublikowała M. K a g a n i e c, *Herby i pieczęcie miast górnośląskich*, t. I, z. 2, Katowice 1995, s. 56 (zob. także D. D u d z i c z - S z l a c h c i c, *Studia nad herbem i pieczęcią miasta Tarnowskie Góry*, Gliwice 1985).

¹⁵ P. K a r t o u s, J. N o v á k, L. V r t e l, *Erby a vlajky...*, s. 108, także J. N o v á k, *Slovenské mestské a obecne erby*, Bratislava 1967.

¹⁶ *Codex Iuris Municipalis* (CID), Privilegia, Regalia Civitatum Provincialium Regni Bohemiae, Annorum 1225–1419, vyd. J. Čelakovský, t. II, Praha 1895, s. 1136–1137, także V. V o j t í š e k, *O pečetích a erbech měst pražských a jiných českých*, Praha 1928, s. 17–20; J. Č a r e k, *Městské znaky v českých zemích...*, s. 30.

¹⁷ V. V o j t í š e k, *op. cit.*, s. 17; spór na temat herbu Mostu odnosił się do kwestii, czy przywileje z 1411 r. dotyczyły nadania nowego herbu miasta (zob. K. O b e r d o r f f e r, *Das Brüxer Stadtsiegel*, Most 1936), czy jedynie wspomnianego lwa królewskiego.

¹⁸ J. Č a r e k, *op. cit.*, s. 32; ten sam autor wymienia jeszcze jeden dokument Zygmunta, wydany również w 1437 r. dla miasta Tabor, w którym władca nadaje miastu pieczęć, ale równocześnie w dokumencie umieszczono barwny wizerunek nowego godła, stąd jak więc przypuszcza Čarek, można mówić także o nowym herbie.

nadany został Głogowowi, w 1491 r. Złotemu Stokowi. W następnych stuleciach dokumenty uzyskały: Lwówek Śląski w 1501 r., Wińsko w 1512 r., Otyń w 1528 r., Wrocław w 1530 r., Srebrna Góra w 1540 r., Lubań w 1541 r., Tarnowskie Góry w 1562 r., Szprotawa w 1597 r., Żagań w 1602 r., Prudnik w 1607 r., Gliwice w 1629 r. i Kowary w 1747 r. Wszystkie wymienione miasta, niezależnie od okoliczności i motywów, którymi kierowali się wystawcy, były już miastami o ustalonej strukturze prawnej. Nadanie herbu podnosiło ich prestiż. Należy także podkreślić, że pomimo posiadania wcześniejszych herbów przez niektóre z miast (Wrocław, Żagań, Tarnowskie Góry, Kowary), zgodnie z przyjętym obyczajem heraldycznym wystawienie dokumentu herbowego oznaczało faktyczne przyjęcie jako obowiązującego nowego herbu. Te właśnie miasta uzyskały dokumenty herbowe w ścisłym znaczeniu, tzn. główną lub jedną z najważniejszych dyspozycji było nadanie herbowe, w odróżnieniu od przywilejów lokacyjnych, w których herb stanowił integralną część nadania praw miejskich.

W wydanym dla Świdnicy w 1452 r. przez króla Czech Władysława Pogrobowca dokumencie herbowym przedstawione zostały dwa wizerunki herbu miejskiego do wyboru dla rady. Z tego powodu był to wyjątkowy dokument, bowiem we wszystkich pozostałych, wystawionych dla miast śląskich, znajdował się tylko jeden wizerunek, który z chwilą nadania stawał się obowiązujący. Wydaje się, jak zauważył M. Haisig, że władze Świdnicy, występując o nadanie herbu do króla, chciały, aby władca rozstrzygnął lub ustalił ostateczną wersję herbu, wcześniej bowiem miasto posługiwało się dwiema różnymi pieczęciami¹⁹. Pierwszy z zaproponowanych herbów przedstawiał na dwóch osobnych tarczach wizerunki z używanych wcześniej pieczęci miejskich, a więc gryfa i dzika, ponad tarczami umieszczona była korona. Drugi wariant wyobrażał na tarczy czwórdzielnej w polach 1. i 4. wizerunek korony, w 2. – gryfa, i 3. – dzika. Sporządzona w roku wystawienia dokumentu pieczęć Świdnicy zawierała dwie tarcze herbowe, a zatem władze miasta zdecydowały się na pierwszy wariant herbu, chociaż pięćdziesiąt lat później, w 1501 r., sporządzono nową pieczęć herbową z tarczą czwórdzielną²⁰. Jeszcze w XVIII w. władze Świdnicy posługiwały się zarówno pieczęciami z dwiema tarczami, jak i jedną czwórdzielną²¹.

Burzliwe wydarzenia towarzyszyły z kolei wydaniu dokumentu herbowego dla Legnicy. Król Władysław Pogrobowiec 12 marca 1453 r. nadał Legnicy herb, przedstawiający w błękitnym polu wizerunek złotego lwa trzymającego srebrne klucze. Nie był on jednak przez wiele stuleci używany. Po powstaniu pospólstwa legnickiego w 1454 r. i ścięciu burmistrza, jednego z głównych inicjatorów nadania herbu, nowe

¹⁹ M. H a i s i g, *Herb miasta Świdnicy*, „Sobótka”, t. III, 1948, s. 280; najstarsza, XIII-wieczna pieczęć ogólnomiejaska przedstawiała wizerunek gryfa, druga, mniejsza, rady miejskiej z XIV w. – dzika świnie.

²⁰ M. H a i s i g, *op. cit.*, s. 288, także F. J. S c h m i d t, *Geschichte der Stadt Schweidnitz*, Bd. I, Schweidnitz 1848, s. 158.

²¹ Na pieczęci późniejszej niż z 1501, ale również z XVI w. widniała czwórdzielna tarcza (por. M. H a i s i g, *op. cit.*, s. 288, fig. 9), na innej z XVI w. widniały z kolei dwie tarcze (zob. i d e m, *op. cit.*, s. 288), podobnie w XVII i XVIII w.; w Archiwum Państwowym w Poznaniu znalazłem jeszcze jeden typ pieczęci z XVIII w., przedstawiający w polu dużej tarczy herbowej dwie mniejsze z gryfem i dziłkiem (zob. pieczęć Świdnicy na dokumencie z 1781 r., APP, miasto Leszno – cech rękawiczników, sygn. 78¹⁸).

władze miejskie sporządziły pieczęć przedstawiającą jedynie dwa skrzyżowane klucze. Taki wizerunek pieczęci i herbu miejskiego nawiązywał do symbolu św. Piotra, patrona kościoła parafialnego. Brak wizerunku lwa miał podkreślać niezależność miasta²². Herb z wizerunkiem lwa i kluczami Legnica przyjęła dopiero w I poł. XVIII w.²³

Opisane dwa dokumenty herbowe, z których jeden pozostawiał władzom Świdnicy prawo wyboru, a postanowienia drugiego nie zostały przyjęte przez władze Legnicy, uznać należy za wyjątkowe wśród wszystkich tego typu dokumentów na Śląsku.

Natomiast niespełna 15 lat obowiązywał nadany w dokumencie z 1490 r. herb Głogowa. Wystawiony przez króla węgierskiego Macieja Korwina dokument, w którym wizerunek herbu widniał nie pośrodku tekstu, lecz w początkowej, górnej części dokumentu, obowiązywał do 1504 r. W tym właśnie roku nowy książę, namiestnik Zygmunt Jagiellończyk, wydał dokument, w którym nakazał przywrócić dawną pieczęć i znak (*Ihr alt Voriges Siegel und Insignia*). Był to jedyny przypadek tak szybkiego odrzucenia nadanego oficjalnie herbu na Śląsku i powrotu do dawnego²⁴. Fakt ten potwierdza, że nadania herbów miastom były na Śląsku, podobnie jak w innych krajach zachodnioeuropejskich, jednym z wielu środków oddziaływania politycznego na określone grupy społeczeństwa.

Osiem dokumentów herbowych dla miast śląskich z końca XV i z XVI w. nadanych zostało na prośbę władz miejskich oraz – co było nowością – na prośbę prywatnych właścicieli. Szczególnie wiele dokumentów herbowych wydał król Władysław II Jagiellończyk. Znalazły się wśród nich również nadania dla miast śląskich. W czasie swojego panowania władca ten wystawił ponad 50 takich dokumentów dla miast i miasteczek z całego królestwa²⁵. Spomiędzy miast śląskich dokument herbowy od Władysława II uzyskał m.in. Lwówek Śląski w 1501 r.²⁶ Władysławowi II przypisuje się też wystawienie w 1512 r. dokumentu herbowego dla Wińska, na prośbę ówczesnego właściciela Zygmunta von Kurtzbacha. W czasie wojny trzydziestoletniej dokument został rzekomo uszkodzony, stąd jego odnowienie w 1651 r. przez księcia legnickiego Jerzego Rudolfa²⁷.

²² APLeg., Legnica 1453; trudno zgodzić się z poglądem M. Haisiga, iż znajdujący się w godle lew stanowił jedynie udostojnienie herbu, gdyby bowiem rzeczywiście tak było, to późniejsze odrzucenie tego wizerunku byłoby zbędne (zob. M. H a i s i g, *Herb miasta Legnicy. Jego geneza i symbolika*, „Szkice Legnickie”, t. V, 1969, s. 19). Wizerunek lwa z charakterystycznym, rozdwojonym ogonem uznać należy za symbol władzy króla czeskiego, mimo iż w treści dokumentu nie zostało to zaznaczone (jedynie *ainn Lewen*), jednak podobną lakoniczną wzmiankę umieszczono także w opisie godła herbowego Wrocławia (*ainem weyssen lewen*), zob. APWr., Wrocław 1530.

²³ Pierwsza pieczęć miejska z wizerunkiem zgodnym z dokumentem herbowym pochodzi z pierwszej poł. XVIII w. (zob. pieczęć na dokumencie z 1759 r., APLeg., sygn. U 1639).

²⁴ Spośród innych miast śląskich dwa herby nadano Żaganiowi, jednak ten z 1475 r. (APZG, Żagań 1475) był pierwszym oficjalnie nadanym, a został zmieniony dopiero w 1602 r. (APZG, Żagań 1602).

²⁵ J. Č a r e k, *Městské znaky...*, s. 32.

²⁶ Zob. Z. J ę d r a s i a k, *Herb Lwówka Śląskiego*, „Karkonosze” 1988, z. 2/126; pieczęć Lwówka Śląskiego z herbem z 1501 r. na dok. z 1657 r. (zob. m.in. APZG, Dok. m. Lubuska, sygn. D 86).

²⁷ Obydwa dokumenty zaginęły, natomiast O. Hupp powołał się na odpis odnowienia herbu, uzyskany od władz miejskich w XIX w. (O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 147).

Następny król, Ludwik Jagiellończyk, w czasie swojego krótkiego panowania wydał zaledwie kilka dokumentów, jednak nie dla miast śląskich, ale jego następcą, król Ferdynand I Habsburg, wystawił ich już co najmniej 65²⁸. W okresie panowania Ferdynanda nowe herby nadano m.in. Wrocławowi w 1530 i Lubanowi w 1541 r. – oba na prośbę władz miejskich, przy czym wrocławski został zatwierdzony przez cesarza Karola V łącznie z wieloma innymi przywilejami dla miasta i mieszczan²⁹. Osobno na uwagę zasługuje jeden z pierwszych dokumentów herbowych, wydanych przez Ferdynanda w 1528 r. dla niedużego, dawnego miasta Otyń, leżącego nieopodal Zielonej Góry. Stanowi on bowiem przykład nadania herbu na prośbę prywatnych właścicieli. Ówczesny właściciel miasta i majątku, znany na Śląsku, w Czechach i Rzeczypospolitej dowódca wojsk Jan von Rechenberg, zwrócił się do władcy o nadanie herbu Otyniowi „dla podniesienia rangi miasta”³⁰. W 1564 r. na prośbę innych właścicieli miasta prywatnego, rodziny Prószkowskich, cesarz Ferdynand prawdopodobnie nadał herb miejscowości Biała. Niestety, w wyniku pożaru u schyłku XVIII w., spłonęły wszystkie dokumenty miejskie i nie zachował się także dokument herbowy³¹.

Jedynym dokumentem herbowym dla miasta śląskiego, nadanym przez cesarza na prośbę duchownego – opata z Krzeszowa Wawrzyńca – był wystawiony przez Rudolfa II w 1581 r. dla Chełmska Śląskiego. Znalazła się w nim wzmianka, że miasteczku zostaje nadany herb lub pieczęć (*Wappen oder Siegel*). Użyte przez wystawcę sformułowanie wskazywało, iż wizerunek herbu miał być umieszczony na pieczęci³².

Kolejne dokumenty herbowe wydane przez Rudolfa II otrzymały miasta śląskie: Szprotawa 1597 i Żagań 1602 r. Pierwsze uzyskało oficjalne nadanie herbu na prośbę władz, wraz z przywilejem używania czerwonego wosku³³. Herb nadany Żaganiowi stanowił formalne potwierdzenie władzy Habsburgów w odkupionym w 1549 r. księstwie żagańskim³⁴. Ostatnim dokumentem herbowym, wydanym przez Rudolfa II dla

²⁸ J. Č a r e k, *op. cit.*, s. 32.

²⁹ Tekst dokumentu cesarza Karola V zatwierdzający herb za: F. W. S o m m e r s b e r g, *Silesiacarum Rerum Scriptores*, Lipsiae 1729, s. 910–913.

³⁰ APWr., Otyń 1528.

³¹ Informacje o pożarze uzyskał O. Hupp od magistratu. Zarówno w jego pracy, jak i u D. Tomczyka, zostały opisane jedynie XVII- i XVIII-wieczne pieczęcie herbowe z wizerunkami nadanego herbu (zob. O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 180; D. T o m c z y k, *Herby miast Śląska Opolskiego*, Opole 1996, s. 17–18). Natomiast Zimmermann nie wspominał o herbie miasta, chociaż jego dzieło ukazało się jeszcze przed pożarem (F. A. Z i m m e r m a n n, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. III, Brieg 1784, s. 135).

³² Oryginał dokumentu nieznan, Heneliusz opisał jedynie sam herb, Zimmermann nie wspominał o herbie Chełmska (zob. N. H e n e l i i, *Silesiographia Renovata...*, Wratislaviae Lipsiae 1704, Cap. VII, s. 512; F. A. Z i m m e r m a n n, *op. cit.*, Bd. V, s. 96). Fragment dokumentu opublikował O. Hupp, jednak bez wskazania źródła (O. H u p p, *op. cit.*, s. 165).

³³ Oryginał dokumentu Rudolfa II dla Szprotawy nie zachował się – kopia znajduje się w Głównym Archiwum Państwowym (dalej SUA) w Pradze – chociaż jeszcze w latach dwudziestych posiadały go władze miejskie; opisany przez K. Wutke (zob. CDS, Bd. XXXI, s. 58–59).

³⁴ APZG, Żagań 1602.

miast śląskich, był przywilej z 1607 r. dla Prudnika. Cesarz potwierdził władzom miejskim przywilej czerwonego wosku i ustalił herb, dodając jednocześnie klejnot³⁵.

Jeszcze w 1491 r. wydany został pierwszy, a w 1540 r. drugi dokument, którego wystawcą nie był król czy cesarz, lecz książęta ziębiccy. W 1491 r. Henryk I, książę ziębiccki, nadał herb Złotemu Stokowi, a w 1540 r. Henryk II Srebrnej Górze. Dokument dla Złotego Stoku znany jest tylko z późniejszych odpisów, natomiast Srebrnej Góry opisał dopiero w XIX w. H. Saurma³⁶. O ile pierwszy z dokumentów znalazł potwierdzenie w źródłach, o tyle wątpliwy wydaje się fakt wystawienia drugiego. Żaden z nich nie został też potwierdzony przez cesarza.

Z dwóch dokumentów herbowych, wystawionych przez margrabiego Jerzego Hohenzollerna – jako księcia karniowskiego i spadkobiercę księcia opolskiego Jana II – dla miast śląskich, jeden uzyskało istniejące już miasto Tarnowskie Góry. W wydanym w 1562 r. dokumencie został nadany miastu nowy herb, w którego godle umieszczono, oprócz dawnych motywów orlego skrzydła i narzędzi górniczych, jako główny wizerunek – czarnego połuorła³⁷. Dokument oprócz herbu zawierał potwierdzenie dawnych i nadanie nowych przywilejów dla mieszczan. W odróżnieniu jednak od przywilejów, które miały zjednać przychyłność mieszczan dla nowego właściciela, symbolika nadanego herbu odzwierciedlała i akcentowała władzę margrabiego poprzez umieszczenie połuorła – fragmentu własnego godła herbowego.

Ostatnim dokumentem herbowym Habsburgów wystawionym dla miasta już istniejącego, na mocy którego zmieniono dotychczasowy herb, był wspomniany już przywilej z 1629 r. dla Gliwic, wydany przez cesarza Ferdynanda II w dowód uznania za męstwo w czasie oblężenia miasta w 1626 r.

Podobnie jak w Brandenburgii, również na Pomorzu Zachodnim panujący sporadycznie wydawali dokumenty herbowe. Czynili to zresztą nie książęta pomorscy, tylko król szwedzki.

W 1660 r. król Karol XI zmienił dotychczasowy herb Szczecina, dodając doń wizerunki lwów i wieniec wawrzynu jako dowód uznania za męstwo wykazane przez mieszczan w wojnie z elektorem brandenburskim³⁸.

Ostatni dokument herbowy nadany w XVIII w. miastu śląskiemu wydał, już po zajęciu Śląska, król pruski – Fryderyk II Wielki. W 1747 r. miasto Kowary uzyskało

³⁵ Znany jest odpis dokumentu dla Prudnika, który opublikował O. Hupp (zob. O. H u p p, *op. cit.*, s. 174), natomiast błędnie opisał w XVIII w. herb miasta Zimmermann, podając, że między wieżami zamiast czarnego orła, wizerunku zgodnego z przywilejem Rudolfa II, widniał lew z podwójnym ogonem („ein auf recht stehender Löwe mit doppelten Schweife”) – F. A. Z i m e r m a n n, *op. cit.*, Bd. III, Brieg 1784, s. 133.

³⁶ O. Hupp podaje opis herbu Złotego Stoku z XV-wiecznego odpisu (O. H u p p, *op. cit.*, s. 143), natomiast H. Saurma stwierdził, iż herb Srebrnej Górze nadał Henryk II. Za nim przyjmuje rok nadania O. Hupp. Heneliusz opisał herby obu miast, udostojnione u schyłku XVI w. przez księcia Rosenberga, nie wspomniał natomiast o wcześniejszych nadaniach (N. H e n e l i i, *Silesiographia...*, Cap. VII, s. 442 i 513), natomiast Zimmermann wspominał, iż w 1491 r. Złoty Stok uzyskał prawo do herbu (*Recht ein Wappen*), nie odnotował zaś wystawienia dokumentu dla Srebrnej Góry (zob. F. A. Z i m e r m a n n, *op. cit.*, Bd. I, Brieg 1783, s. 69 i 75–79).

³⁷ APWr., Depozyt Tarnowskie Góry, Rep. 132, sygn. 12 a (dalej Tarnowskie Góry 1562), zob. także P. K n ö t e l, *Städtewappen Oberschlesiens*, Tarnowitz 1894, s. 29.

³⁸ *Regesty dokumentów miasta Szczecina z lat 1243–1856*, Szczecin 1993, s. 191.

nowy herb na mocy dokumentu królewskiego. W godle herbowym obok wcześniejszych wizerunków umieszczono pruskiego orła z inicjałami F. R., a w dokumencie król zezwolił na używanie przez miasto wizerunku tegoż orła³⁹.

Dokumenty z nadaniami nowych pieczęci miejskich

W odróżnieniu od dokumentów, na mocy których miasta uzyskiwały nowe herby, w innych dokumentach wystawianych przez panujących nadawano jedynie pieczęć miejską. W dokumentach herbowych, w części dotyczącej użycia herbu, władca wskazywał również, aby herb został umieszczony na pieczęci miejskiej, określał kolor wosku, w którym powinna być wyciskana, jednak zasadnicza treść nadania odnosiła się do samego herbu⁴⁰. W odróżnieniu od znacznej liczby dokumentów herbowych, wystawiono zaledwie cztery zawierające opis pieczęci; wszystkie dotyczyły miast śląskich. Zwyczaj nadawania przez panujących dokumentów z nadaniami nowych pieczęci praktykowano natomiast w Prusach Książęcych. Margabiowie brandenburscy, mimo że nie wystawiali takich dokumentów dla miast nowomarchijskich, w przypadku miast pruskich wydali kilka przywilejów z nadaniami nowych pieczęci. W najstarszych dokumentach z XVI w. panujący wskazywali, że miasto otrzymuje *Insiegel*, czyli pieczęć⁴¹. W dokumentach tych opisane były także barwy poszczególnych elementów godeł, można więc uważać, że wizerunek pieczęci był wówczas utożsamiany z herbem miasta. Dokumenty takie dla miast pruskich wystawiał książę Albrecht w 1522 r. dla Tylży i w 1560 r. dla Olecka. W obu używał określenia *gewöhnlich Insiegel*⁴². Począwszy od księcia Albrechta Fryderyka, w przywilejach wydawanych dla miast po raz pierwszy pojawiło się określenie *Wappen* – herb. Książę ten wydał 4 kwietnia 1571 r. przywilej miejski dla Węgorzewa, w którym znalazł się barwny wizerunek herbu⁴³. W podobnym przywileju, nadającym prawa miejskie Gołdapi z 1570 r., używał jeszcze określenia *Insiegel*, chociaż również i tu chodziło bez wątpienia o herb miejski, w tym dokumencie opisane zostały bowiem szczegółowo barwy godła. W XVI w. (1583 r.) wydany został jeszcze jeden przywilej, w którym margra-

³⁹ Nadany przez Fryderyka II herb Kowar jako aktualnie obowiązujący opisał Zimmermann (zob. F. A. Z i m m e r m a n n, *op. cit.*, Bd. VI, Brieg 1786, s. 346). Władze miejskie wkrótce po nadaniu herbu sprawiły nową pieczęć herbową. Na tarczy umieszczono koronę królewską (zob. O. H u p p, *op. cit.*, s. 165).

⁴⁰ Już w najstarszym dokumencie dla Legnicy z 1453 r. umieszczone zostało wskazanie wystawcy, iż nowy herb może być używany na pieczęci wielkiej i sekretnej miasta (*Stat Insigil und Secret... gebrauchen*, por. APLeg., Legnica 1453). Podobne wzmianki o użyciu herbów na pieczęciach miejskich znalazły się w innych dokumentach, w cesarskim zatwierdzeniu herbu Wrocławia z 1530 r. określony został nawet napis napieczętny, który powinien widnieć na pieczęci herbowej („[...] mit ihren Innsiegeln und Secreten mit diser Überschrift: Senatus Populusque Wratislaviensis”, por. F. W. S o m m e r s b e r g, *Silesiacarum Rerum Scriptores...*, s. 912).

⁴¹ Określenie *Insiegel* występuje m.in. w dokumentach wystawionych dla Gołdapi z 1570 r. i Olecka z 1560 r. (zob. O. H u p p, *op. cit.*, s. 14–15).

⁴² G. A. S e y l e r, *Geschichte der Heraldik*, „Neuer Siebmacher”, Bd. A, Nürnberg 1890, s. 383; autor ten cytuje fragment z przywileju dla Tylży.

⁴³ O. H u p p, *op. cit.*, s. 14.

bia Jerzy Fryderyk nadawał nową pieczęć miastu Insterburg (Wystruc, dziś Czerniachowsk w obwodzie królewieckim). W XVII w. w dokumentach margrabiów wydawanych dla miast używano zarówno terminów *Siegel*, jak i *Wappen*. W 1612 r. kurfürst Jan Zygmunt potwierdził miastu Lotzen pieczęć z nowym wizerunkiem. Kurfürst Fryderyk Wilhelm, w odnowionym przywileju miejskim wydanym w 1669 r. dla miasta Ełk, zatwierdził również nową pieczęć.

Duża aktywność margrabiów w kwestii nadań pieczęci i herbów miastom Prus Książęcych ostro kontrastowała z brakiem zainteresowania herbami miast marchijskich. Analizując godła herbów miejskich, nadanych przez władców Prus, można dojść do wniosku, że margrabiowie z linii Hohenzollernów starali się również z pomocą godeł herbowych podkreślić swoją pozycję na tym obszarze. W godłach wszystkich pieczęci i herbów, nadanych oficjalnie przez Hohenzollernów, umieszczono motywy związane z herbami Brandenburgii i rodowymi margrabiów. Na ziemiach Nowej Marchii, gdzie władza margrabiów była ugruntowana, nie widzieli oni potrzeby akcentowania przynależności tych miast do Brandenburgii poprzez nadania herbów. Poza tym największe z nich posługiwały się pieczęciami z wizerunkami orłów brandenburskich (m.in. Myślibórz, Gorzów, Kostrzyn).

Najstarszy dokument z nadaniem nowej pieczęci miejskiej dla miasta śląskiego został wydany w 1475 r. dla Żagania przez książąt saskich Ernesta i Albrechta, po odkupieniu w 1472 r. księstwa żagańskiego od Jana II. W dokumencie nie umieszczono barwnego wizerunku herbu, a zawarta w nim wzmianka określała wygląd nowej pieczęci. Fragmenty, w których użyto określenia „na tarczy” (*in einem Schild*) i podano barwę jednego z wizerunków, wskazywała, że nadając pieczęć wystawcy ustalali jednocześnie wygląd herbu miejskiego⁴⁴.

W 1504 r. ówczesny namiestnik księstwa głogowskiego Zygmunt Jagiellończyk wystawił władzom Głogowa dokument, w którym nakazał przywrócić pieczęć i insygnia miasta sprzed panowania Macieja Korwina⁴⁵. Użycie w dokumencie dwóch określeń – pieczęć i insygnia – należy uznać za wskazanie przez wystawcę wzoru obowiązującego wizerunku napieczętnego, w którym powinno zostać umieszczone wyobrażenie Madonny promienistej. W stosowanych w ówczesnych dokumentach określeniach herbów wyraz „insygnia” odnosił się także do herbu, a zatem wizerunek Madonny miał być umieszczony w godle herbowym Głogowa⁴⁶.

⁴⁴ APZG, Dok. m. Żagania, sygn. 65, pieczęć Żagania na dok. z 1507 r., Dok. miasta Żagania, sygn. 99.

⁴⁵ „[...] Auch soll Unser Stadt Glogau hinführo Ihr alt Voriges Siegel und Insignia Unser Lieber Frawen in der Sonnen...” – taki fragment dokumentu opublikował O. Hupp (*op. cit.*, s. 151), a za nim M. Haisig (*Herb miasta Głogowa – jego geneza i symbolika*, [w:] *Ze studiów nad średniowiecznym Głogowem i Krosnem*, Zielona Góra 1970, s. 89). Natomiast F. Minsberg w swojej historii Głogowa podał jedynie, iż Zygmunt nakazał przywrócić dawną pieczęć (zob. F. M i n s b e r g, *Geschichte der Stadt und Festung...*, Bd. I, s. 268).

⁴⁶ Wskazany przez Zygmunta Jagiellończyka wizerunek Madonny promienistej chociaż został określony jako insygnium Głogowa, występował w XVI i XVII w. jedynie na pieczęciach miejskich, sprawionych jeszcze w XV w., wspólnie z wizerunkami tarcz herbowych z orłem dolnośląskim i inicjałem G (zob. P. K n ö t e l, *Zur Siegelgeschichte von Stadt und Fürstentum Glogau*, ZVfGS, Bd. LXV, 1931, s. 272–

W 1529 r. książę opolski Jan II wydał dokument, w którym została opisana pieczęć, jaką powinny posługiwać się władze Tarnowskich Gór. Miasto, lokowane kilka lat wcześniej przez tego samego księcia, otrzymało faktycznie swój herb, w dokumencie znalazł się bowiem opis pieczęci, ale z jednoczesnym podaniem niektórych barw i określeniem „w modrem poli”, a więc wskazującym na barwę pola herbowego⁴⁷.

Nie wszystkie dokumenty z nadaniami pieczęci miejskiej zawierały opis barw. Dotyczy to przede wszystkim niewielkich miast, jak np. dawnego miasteczka Zabór. W 1721 r. hrabia Filip Ludwik von Sinzendorff, któremu rok wcześniej cesarz nadał miasteczko, wystawił dokument potwierdzający jego miejski status. Jeden z punktów dokumentu dotyczył pieczęci. Wystawca określił jedynie barwę wosku, w którym powinna być wyciskana, i miejsce jej przechowywania⁴⁸. Miasteczko nie rozwinęło się nigdy w większy ośrodek, należy więc uznać, że nie ustalono również jego herbu, a władze posługiwały się jedynie pieczęcią. Dopiero O. Hupp na podstawie wizerunku napieczętego opracował barwny wizerunek herbu⁴⁹.

Nadania herbów wraz z prawami miejskimi

Oprócz dokumentów, nadających miastom jedynie herby i pieczęcie, ważną grupę stanowiły również dokumenty lokacyjne. Wraz z nadaniem praw miejskich nowemu miastu – władca nadawał również herb. Najstarsze dokumenty lokacyjne, w których jednocześnie przedstawiono barwny wizerunek herbu miejskiego, pochodzą na badanym obszarze z XVI w. W 1561 r. margrabia Jerzy, książę karniowski, wystawił dokument lokacyjny dla Miasteczka Śląskiego, z wyobrażeniem barwnego wizerunku herbu, nadanego nowemu miastu⁵⁰. Ówczesny właściciel sam wystąpił z inicjatywą wystawienia tego dokumentu, nie został on jednak potwierdzony przez cesarza.

W dokumencie lokacyjnym dla Brzegu Dolnego z 1663 r. cesarz Leopold I nadał nowemu miastu także herb⁵¹. Z prośbą o wystawienie dokumentów zwrócił się ówczesny właściciel majątku baron Jerzy Abraham von Dyhern. Dla upamiętnienia właścicieli, w godle herbowym oprócz innych wizerunków umieszczono tarczę z her-

278), natomiast jako element godła herbowego został umieszczony dopiero w wielopolowym herbie z XVII i XVIII w. (pieczęć Głogowa z 1755 r., APZG, Miasto Wschowa, cech stolarzy, sygn. 52 D).

⁴⁷ APWr., Tarnowskie Góry 1529, fragment dokumentu Jana II dotyczący pieczęci Tarnowskich Gór podaje za M. Kaganiec: „[...] z milosty nassi knyasetczy dopustili pro pocztiwost a potrebu praw hornych pecet mieli grzidlo orlowe zlate w modrem poli kiloff a pouczka [...]”; zob. także M. Kaganiec, *Herby i pieczęcie miast górnośląskich...*, s. 56.

⁴⁸ APZG, Akta majątku Zabór, sygn. 50–52. Fragment dokumentu Sinzendorffa opublikował O. Hupp (*Die Wappen und Siegel...*, s. 164).

⁴⁹ Pieczęć Zaboru z 1721 r. na dok. z 1726 r. (APZG, Miasto Kargowa, cech młynarzy, sygn. 2 D); Hupp, przedstawiając herb Zaboru, usunął herb Sinzendorffów, właścicieli z czasów lokacji miasta widniejący na pieczęci oprócz wizerunków wież (zob. O. H u p p, *op. cit.*, s. 157 i 164).

⁵⁰ M. Gumowski, podając fragment dokumentu z opisem herbu, powołał się na XVII-wieczną kronikę z Miasteczka Śląskiego z tekstem dokumentu lokacyjnego (zob. M. G u m o w s k i, *Herby i pieczęcie miejscowości województwa śląskiego*, Katowice 1939, s. 171–172), natomiast O. Hupp uzyskał odpis dokumentu od władz miasta, nie podając jednak źródła (O. H u p p, *op. cit.*, s. 170).

⁵¹ Oryginał dokumentu dla Brzegu Dolnego nie zachował się, tekst opublikował O. Koch w historii miasta (zob. O. K o c h, *Geschichte der Stadt Dyhernfurt*, Wohlau 1913, s. 11–13).

bem Dyhernów⁵². Taką samą strukturę i miejsce umieszczenia wizerunku herbu posiadał dokument lokacyjny dla miasteczka Konotop z 1706 r., wydany na prośbę ówczesnego właściciela majątku Zygmunta von Kottwitz⁵³. Cesarz Józef I nadał miastu herb i prawo używania czerwonego wosku do wyciskania pieczęci.

DOKUMENTY HERBOWE WYSTAWIONE DO KOŃCA XVIII W.

Miasto	Data	Wystawca	Miejsce przechowywania
NADANIA HERBÓW			
Świdnica	1452	Władysław I, król Czech	nieznane
Legnica	1453	Władysław I, król Czech	AP Legnica
Głogów	1490	Maciej Korwin, król Węgier	nieznane
Złoty Stok	1491	Henryk I, książę ziebicki	nieznane
Lwówek Śląski	1501	Władysław II, król Czech	nieznane
Wińsko	1512	Władysław II, król Czech	zaginął w XVIII w.
Otyń	1528	Ferdynand I, król Czech	AP Wrocław
Wrocław	1530	Ferdynand I, król Czech	AP Wrocław
Srebrna Góra	1540	Henryk II, książę ziebicki	nieznane
Lubań	1541	Ferdynand I, król Czech	AP Wrocław
Tarnowskie Góry	1562	margrabia Jerzy Fryderyk	AP Wrocław
Biała	1564	Ferdynand I, cesarz	spłonął w 1791 r.
Chełmsko Śląskie	1580	Rudolf II, cesarz	nieznane
Szprotawa	1597	Rudolf II, cesarz	SUA Praha (kopia)
Jelenia Góra	1599	Rudolf II, cesarz	AP Jelenia Góra (falsyfikat)
Żagań	1602	Rudolf II, cesarz	AP Zielona Góra
Prudnik	1607	Rudolf II, cesarz	nieznane
Gliwice	1629	Ferdynand II, cesarz	AP Gliwice
Szczecin	1660	Karol XI, król szwedzki	La. Greifswald
Kowary	1747	Fryderyk II, król pruski	nieznane
NADANIA PIECZĘCI			
Żagań	1475	Ernest i Albrecht, książęta sascy	AP Zielona Góra
Głogów	1504	książę Zygmunt Jagiellończyk	nieznane
Tarnowskie Góry	1529	Jan II, książę opolski	AP Wrocław (odpis)
Zabór	1721	hrabia Filip Sinzendorff	nieznane
NADANIA HERBÓW WRAZ Z PRAWAMI MIEJSKIMI			
Miasteczko Śląskie	1561	margrabia Jerzy Fryderyk	nieznane
Brzeg Dolny	1663	Leopold I, cesarz	nieznane
Konotop	1706	Józef I, cesarz	AP Zielona Góra
Nowa Sól	1743	Fryderyk II, król pruski	spłonął w 1757 r.
POTWIERDZENIA CESARSKIE NADAŃ HERBOWYCH			
Legnica	1453	Fryderyk III	nieznane
Lwówek Śląski	1501	Maksymilian I	nieznane
Wrocław	1530	Karol V	nieznane

⁵² Herb Brzegu Dolnego z 1663 r. przedstawiał w zielonym polu płynącą rzekę, na której jednym brzegu stała łódź, a na drugim widniało pole i las dębowy, w polu wizerunek św. Jerzego walczącego ze smokiem, na tarczy świętego zaś – herb Dyhernów (O. K o c h, *op. cit.*, s. 11).

⁵³ Oryginał przechowywany w Archiwum Państwowym w Zielonej Górze, APZG, Dok. m. Konotop, sygn. 231 (dalej Konotop 1706).

Jednym z ostatnich miast śląskich, które otrzymało dokument herbowy w XVIII wieku, była Nowa Sól. Wraz z prawami miejskimi nadał go w 1743 r. Fryderyk Wielki⁵⁴. W dokumencie lokacyjnym umieszczono barwny wizerunek herbu⁵⁵.

Zwyczaj umieszczania wizerunków herbów w dokumentach lokacyjnych nie był powszechny. Istnieje grupa dokumentów, w których nadawano prawa miejskie wraz z innymi przywilejami, ale bez określenia wzoru herbu czy pieczęci. Książę sasko-merseburski Christian wydał dwa dokumenty lokacyjne, w 1659 r. dla Krzystkowic i w 1660 r. dla Jasienia, miast położonych na Dolnych Łużycach, w których nie znalazła się wzmianka o herbach. Wystawca stwierdził jedynie ogólnie, iż miastom przysługują takie same prawa i przywileje jak innym miastom⁵⁶.

Niewątpliwie władze miast, jak i właściciele, zabiegali o wystawienie dokumentów z nadaniami herbów. Uzyskanie przez miasto oficjalnego nadania owego znaku stanowiło podkreślenie jego znaczenia i rangi. O tym, że były to pożądane dokumenty, świadczą najlepiej próby ich fałszowania. Najbardziej znany jest falsyfikat sporządzony dla Jeleniej Góry, którego wystawcą był rzekomo cesarz Rudolf II. Zachowana część dokumentu jeszcze u schyłku XIX w. nie wzbudzała zastrzeżeń, dopiero badania przeprowadzone w latach trzydziestych wykazały, iż jest to bez wątpienia falsyfikat⁵⁷. Pojawianiu się falsyfikatów sprzyjały burzliwe wydarzenia wojenne i częste pożary miast. W wyniku zniszczeń w czasach wojny trzydziestoletniej w wielu miastach śląskich spłonęły archiwa z dokumentami. Władze niektórych z nich, jak np. wspomnianego Wińska, twierdziły, iż dokument herbowy uległ zniszczeniu.

Wizerunki i barwy herbów w dokumentach herbowych

Podstawową częścią dokumentów herbowych są, umieszczone z reguły centralnie, barwne wizerunki nadawanych herbów oraz ich dokładne opisy. Mimo że do dnia dzisiejszego zachowało się zaledwie kilka dokumentów, możliwe jest określenie specyficznych cech związanych z wykonaniem wizerunków herbów. W przypadku dokumentów zagubionych pomocne są pieczęcie, sprawione przez władze miejskie wkrótce po nadaniu, a przedstawiające wizerunki nowych herbów.

⁵⁴ Przywilej się nie zachował, spłonął bowiem w wielkim pożarze miasta w czasie wojny 7-letniej, dokument na podstawie odpisów opublikowano w późniejszych pracach na temat historii miasta (zob. P. B r o n i s c h, *Geschichte von Neusalz a. d. Oder*, Neusalz 1893, s. 137–140).

⁵⁵ P. B r o n i s c h, *op. cit.*, s. 138.

⁵⁶ Dokument dla Krzystkowic opublikował J. G. Worbs (*Geschichte der Herrschaften Sorau und Triebel*, Sorau 1826, s. 244–246), a dla Jasienia – W. Hładkiewicz i Z. Kasprzak, bez podania źródła (zob. W. H ł a d k i e w i c z, Z. K a s p r z a k, *Jasień – dzieje miasta*, Jasień 1994, s. 11–13). Być może na podstawie tego ogólnego stwierdzenia o przywilejach miejskich H. Saurma i O. Hupp przyjęli, iż wystawca miał na myśli także herb. Ostatni z wymienionych heraldyków stwierdził, iż książę nadał miastom herby (zob. O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 65 i 66).

⁵⁷ APWr., Oddział w Jeleniej Górze (APJG), Akta m. Jeleniej Góry, sygn. 624 (dalej Jelenia Góra 1599); o wynikach badań nad dokumentem jeleniogórskim pisał M. Goebel (*Ein Stadtwappen erzählt Geschichte, 650 Jahre Stadt Hirschberg*, „Beobachter i. Iser- und Riesengebirge” – Sonder Jubiläumsausgabe, 6.07.1938, także Z. Michniewicz (*Herb jeleniogórski w świetle dziejów i zabytków kultury*, „Sobótka”, t. XXX, 1975, nr 1, s. 48).

Podobizny herbów wykonywane techniką gwaszową, uzupełnioną w niektórych wizerunkach płatkami lub sproszkowanym złotem, sporządzał nadworny iluminator. Na żadnym z dokumentów nie umieszczono adnotacji o twórcy herbu. W tekście znajdowała się jedynie informacja, iż herb został namalowany ręką artysty w odpowiednich barwach⁵⁸. Cechy stylowe były zgodne z obowiązującymi w czasach, gdy sporządzano dokumenty. Wizerunki w nadaniach XV-wiecznych posiadały cechy gotyckie, natomiast w XVI-wiecznych dominowały już wpływy renesansowe, widoczne zarówno w kształcie tarcz herbowych, jak i w ozdobach umieszczonych wokół herbów.

Wizerunki herbów przedstawiane w dokumentach z XV i XVI w. umieszczano w polu prostokąta lub kwadratu, otoczonego złotą bądź srebrną bordiurą. Barwa pola prostokąta kontrastowała z barwą herbu. W dokumentach z XVII w. zamiast barwnego prostokąta pozostawiano niezapisane miejsce, a wizerunek herbu umieszczano bezpośrednio na pergaminie (Gliwice). Różnicowano zdobienia, wypełniające pole prostokątów otaczających herby. We wcześniejszych dokumentach tarcza herbowa wypełniała niekiedy całe pole (Otyń) lub znajdowała się w miejscu centralnym (Legnica). Pod względem bogactwa zdobień spośród najstarszych zdecydowanie wyróżniał się dokument Ferdynanda I dla Wrocławia, o wyraźnych cechach renesansowych. W polu o kształcie kwadratu umieszczono wizerunek fragmentu muru i posadzki, w centralnym miejscu widniała tarcza herbowa, po jej bokach na dwóch cokółkach ulokowano postaci Ateny i Afrodyty, przy czym nie występowały one jako tzw. trzymacze herbowe, natomiast na zwieńczeniu muru dwa aniołki trzymały kartusz z datą 1530. Podobne cechy stylowe wykazywały ozdoby otaczające herb nadany Żaganiowi, wykonane w 1602 r. przez nieznanego artystę na praskim dworze Rudolfa II. Wizerunek tarczy z klejnotem znalazł się w centralnym miejscu kwadratu na niebieskim kartuszu, po prawej stronie na cokole widniała postać cesarza z koroną na głowie, berłem i jabłkiem w rękach, nad jego głową umieszczono tarczę z herbem cesarskim, nakrytą koroną cesarską, po lewej stronie widniała personifikacja sprawiedliwości, nad której głową z kolei – tarcza z herbem Czech.

Cechy stylowe, odpowiadające epoce wystawienia dokumentów, widoczne są również w samych wizerunkach herbów, zarówno w kształcie tarcz, jak i pozostałych substratów. W dokumencie dla Legnicy tarcza herbowa przybrała wariant z biegnącymi równolegle krawędziami bocznymi i półkolistą podstawą, a więc typowy dla gotyckiej sztuki herbowej⁵⁹. Ten sam typ tarczy widoczny jest w herbach Świdnicy. Legnicki herb nie posiadał hełmu na tarczy, bezpośrednio na niej położono bowiem

⁵⁸ Najczęściej stosowanym zapisem było określenie: „[...] wie das allenthalben in mitte dises unsers koniglichen brieffs mit farben und sonst clärlich abgemalet ist” (Legnica 1453, Wrocław 1530). Podobnie „Inmassen solch Wappen in der Mitte dieses Unseres Kaiser unnd Königlichem Brieffs gemahlet unnd mit farben eigentlicher aussgestreichen ist” (Gliwice 1629). Niekiedy umieszczano wzmiankę „prout et quemadmodum in principio seu capite praesentium literarum nostrarum pictoris arte suis appropriatis coloribus depicta sunt” (Głogów 1490).

⁵⁹ Na kwestię tzw. tarczy hiszpańskiej jako wariantu gotyckiej tarczy ostrołukowej zwrócił ostatnio uwagę P. Mrozowski (*O sztuce i stylizacji heraldycznej w Polsce XIV i XV wieku*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”, Nowa Seria, t. I, 1993, s. 84–85).

koronę, w której widniał klejnot, również bezpośrednio na tarczach umieszczono koronę w herbie Świdnicy. Tarcza herbowa Głogowa z 1490 r. wykazywała już cechy charakterystyczne dla późnego gotyku, z falistym wycięciem po prawej stronie tarczy. Przedstawiony na pieczęci z 1490 r. nowy herb Głogowa ma na tarczy hełm z labrami, ale bez klejnotu⁶⁰. Pochodzące już z XVI w. tarcze herbowe Otyń i Wrocławia uznać należy za typowo renesansowe. W 1541 r. w dokumencie dla Lubania po raz pierwszy godło położono na owalnej tarczy herbowej. Podobny typ tarczy widnieje w herbie Gliwic, natomiast okrągłą tarczę ma herb Szprotawy z 1597 r. W XVIII-wiecznych herbach występowały zarówno ozdobne tarcze, zgodne z barokową kompozycją, tak jak w przypadku Konotopu (1706), oraz proste tarcze bez zdobień, jak w herbie Nowej Soli i Kowar (1743 i 1747). Pola niektórych tarcz, oprócz barwy, były pokryte roślinnymi ornamentami wykonanymi złotą farbą (Otyń, Wrocław, Żagań, Konotop). Jedenaście z nadanych herbów posiadało tarcze wielopolowe. Spotykane warianty podziału tarcz to przede wszystkim czwórdzielne w krzyż (Wrocław, Żagań, Świdnica w drugiej wersji), dwudzielne w słup (Złoty Stok, Lwówek Śląski, Gliwice) oraz dwudzielne w pas (Srebrna Góra, Nowa Sól, Kowary). Jedna tarcza – Tarnowskich Gór – była trójdzielna. Wielopolowe tarcze herbów miast śląskich nie stanowiły wyjątku. Podobnymi herbami posługiwały się inne miasta czeskie, a wiele pieczęci z czasów przedheraldycznych z XIII w. miało wizerunki dwudzielne. Ten typ herbu miejskiego odróżniał herby miast śląskich i pomorskich od pozostałych regionów obecnej Polski, wykazywał bowiem więcej cech wspólnych z herbami zachodnioeuropejskimi.

Wizerunki godeł herbowych wykonane były z dużą dbałością o detale. W dokumentach zarysowały się zróżnicowanie pod względem jakości wykonania herbów nadawanych małym miastom od tych dla dużych miast. W sferze technologicznej wyraźnie widoczne są dopiero współcześnie odbarwienia wizerunków herbów w dokumentach dla małych miast, z powodu zastosowania farb gorszej jakości, natomiast zachowana została świeżość barw w herbach dużych miast⁶¹.

Przy opracowywaniu nowych godeł herbowych kancelarie królewskie i cesarskie wykorzystywały najczęściej motywy z wcześniejszych pieczęci miejskich (Świdnica, Legnica, Lwówek Śląski, Lubań, Wrocław, Szprotawa, Żagań). Niekiedy umieszczano herb władcy. Cesarzy reprezentował wizerunek czarnego orła (Prudnik, Szprotawa, Gliwice), królów czeskich symbolizujący ich władzę lew z pojedynczym bądź rozdwojonym ogonem (Legnica, Lwówek, Wrocław i Lubań), królów pruskich czarny orzeł z arybutami władzy (Nowa Sól, Kowary). Ważnym wzorcem dla wystawcy była także nazwa miasta, której obrazowe przedstawienia umieszczano w godłach (Otyń, Brzeg Dolny, Miasteczko Śląskie, Konotop). Nie było natomiast regułą, aby w miastach prywatnych jeden z elementów herbu miejskiego stanowił herb

⁶⁰ F. M i n s b e r g, *Geschichte der Stadt und Festung...*, Bd. I, Tab. I, Nr. IX.

⁶¹ Czerwona farba w herbach Wrocławia i Żagania zachowała do dziś świeży wygląd, natomiast barwy w dokumencie wystawionym dopiero w XVIII w. dla Konotopu, a więc małego miasteczka, współcześnie zmatowiały, a barwa purpurowa wyblakła upodobniając się do bladobordowej (zob. wizerunki herbów na dokumencie herbowym dla Wrocławia z 1530 r., Żagania z 1602 r., dokumencie lokacyjnym dla Konotopu z 1706 r.).

ówczesnych właścicieli. Jedynie w pięciu godłach spośród wszystkich dokumentów umieszczone zostały między innymi wyobrażeniami herby dawnych właścicieli (Złoty Stok i Srebrna Góra – Podiebradów, Biała – von Proskau, Brzeg Dolny – Dyhernów, Zabór – Sinzendorffów).

Zróźnicowanie widoczne było także w umieszczaniu hełmów, koron i klejnotów. W dokumentach dla małych miast wizerunki herbów najczęściej nie posiadały klejnotów (Otyń, Konotop, Lubań), niezależnie od czasu nadania. W dokumentach z XV wieku na wspomnianych już herbach świdnickim i legnickim umieszczono koronę bezpośrednio na tarczach herbowych. W herbie Legnicy użyto klejnotu tautologicznego, stanowiącego powtórzenie godła⁶². U schyłku XV w. nad tarczą herbu Głogowa umieszczono tylko hełm z labrami. W pierwszym dokumencie, wystawionym w 1501 roku, dla Lwówka Śląskiego w klejnocie widniały dwa orle skrzydła, a w herbie Otynia z 1528 r. nie uwzględniono ani hełmu, ani klejnotu. Natomiast w dokumencie dla Wrocławia z 1530 r. tarcza przykryta była efektownym hełmem prętowym z koroną i labrami, a w klejnocie umieszczono popiersie św. Jana Ewangelisty⁶³. Wśród innych herbów z XVI w. klejnoty widniały nad tarczami Srebrnej Góry, Miasteczka Śląskiego, Tarnowskich Gór, Szprotawy. Podobnie jak we wcześniejszym stuleciu, również w XVII, a także w XVIII w., umieszczanie hełmu z klejnotem nie było regułą; posiadały go herby Żagania i Prudnika, Nowej Soli, Kowar, natomiast nie został uwzględniony w herbach Gliwic, Brzegu Dolnego i Konotopu.

Barwne wizerunki herbów, widniejące w dokumentach, są uzupełnione ich dokładnym opisem, szczegółowo określającym miejsca rozmieszczenia poszczególnych elementów godła, ich barwy, także pola tarczy. W przypadku herbów opatrzonych hełmami i klejnotami opis dotyczył również wyglądu i barw tych elementów. Informacje zawarte w opisach ograniczają się do wyglądu i barw poszczególnych herbów, do rzadkości należą wzmianki wyjaśniające symbolikę czy motywy umieszczania tych, a nie innych wizerunków. Do wyjątków zaliczyć trzeba inicjały – wystawca wyjaśniał wówczas ich pochodzenie. W dokumencie dla Wrocławia wyjaśniono znaczenie wielkiej litery „W” w godle jako inicjału od imienia założyciela miasta⁶⁴. Inicjał „S” w godle Żagania określony jest jako pochodzący od nazwy miasta⁶⁵. Wyjaśniono również znaczenie inicjału „F” w godle Gliwic jako pochodzącego od imienia władcy – cesarza Ferdynanda II⁶⁶. Sporadycznie, dopiero w dokumentach wystawionych przez króla pruskiego, mamy informacje o wizerunkach orłów jako pochodzących z herbu władcy⁶⁷.

⁶² W odróżnieniu od godła w klejnocie widniał jedynie wizerunek połulwa zamiast całego (zob. APLeg., Legnica 1453).

⁶³ APWr., Wrocław 1530.

⁶⁴ „[...] W, welchs bedeut den namem Wratislau, der die stadt Preszlaw erstlich gebaut und nach seinem namen Wratislau genant hadt [...]” – APWr., Wrocław 1530.

⁶⁵ „[...] der Buchstabe S den Namen benanter Stadt bedeutend [...]” – APZG, Żagań 1602.

⁶⁶ „[...] der erste Buchstaben Unseres Kayser- unnd Königlichen Namens F [...]” – APGL, Gliwice 1629.

⁶⁷ W dokumentach dla Nowej Soli i Kowar umieszczone zostały identyczne wzmianki o wizerunku orła „[...] Unseres Königlich Preussischen Adler [...]” (zob. P. B r o n i s c h, *Geschichte von Neusalz...*, s. 138, oraz O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 165).

W opisach herbów przedstawiono również barwy poszczególnych części godła i innych elementów herbów. Wskazówki dotyczące barw odnoszą się przede wszystkim do wizerunków umieszczanych w godłach i klejnotów. W omówieniu godła z reguły dokładnie są określane barwy wyobrażeń, pochodzących z herbów władców⁶⁸, natomiast nie zawsze barwa budowli (Lubań, Żagań). Duże zróżnicowanie widoczne jest także w opisie metali heraldycznych. Określenia „złoty”, „srebrny” konsekwentnie stosowane są do wizerunków koron czy kluczy, natomiast barwy zwierząt określano jako żółte lub białe. Jeszcze większe zróżnicowanie zarysowuje się w barwach pól herbowych. W jednych dokumentach występuje określenie „złota”, w innych „żółta”, podobnie w przypadku srebra i koloru białego. W cesarskim zatwierdzeniu herbu Legnicy z 1453 r. błękitną barwę pola herbowego określono w trojaki sposób: jako „błękitną”, „niebieską” i „szafirową”⁶⁹. Pod względem poprawności heraldycznej, zarówno w zakresie sztuki blazonowania, jak i opisu barw, wyróżniają się dokumenty wystawione przez cesarza Rudolfa II. We wszystkich dokumentach metale opisane są alternatywnie: złoto wymiennie z żółtym i srebro z białym. Jednak już w dokumentach jego następców zamiast wymiennego posługiwania się złotem i kolorem żółtym, jedne z wizerunków godła określane są jako „żółte”, inne jako „złote” (żółty połuorzęł i złota aureola wokół Madonny w godle Gliwic). Jeszcze w XVIII w. górna część dwudzielnego pola herbu Nowej Soli określona jest jedynie jako biała.

OKREŚLENIA STOSOWANE DLA BARW W DOKUMENTACH HERBOWYCH XV–XVIII W.

Złoto (żółty) – *guldin oder gelwe* (Zgorzelec 1433), *Gold* (Świdnica 1452, Legnica 1453), *zlate* (Tarnowskie Góry 1529), *Goltfarben* (Wrocław 1530), *Gelbenn* (Tarnowskie Góry 1562), *gelben oder goldfarben* (Szprotawa 1597, Żagań 1602), *Gelb* (Gliwice 1629),

Srebro (biały) – *Sylber* (Świdnica), *Silber* (Legnica), *weisen schilde* (Lwówek Śląski 1501), *weisser thurm* (Otyń 1528), *silberfarben Schüssel*, *vveisser Lewe* (Wrocław), *blancken Harnisch* (Miasteczko Śląskie 1561), *weissen Felde* (Tarnowskie Góry 1562), *weissen oder Silberfarben* (Chełmsko Śląskie 1580, Prudnik 1607, Gliwice), *weissem Pferd* (Brzeg Dolny 1663), *weissen Felde* (Nowa Sól 1743).

Czerwona – *Rote* (Zgorzelec), *Rubin* (Świdnica), *roth* (Złoty Stok 1491, Srebrna Góra 1540, Lwówek, Lubań 1541), *Rotter Schilt* (Wińsko 1512, Otyń, Wrocław, Brzeg Dolny), *Rothen Felde* (Miasteczko Śląskie), *Roter oder Rubinfarber Schildt* (Chełmsko Śląskie), *roth oder rubinfarb* (Żagań), *roth oder ziegelfarbe* (Prudnik), *roth oder Rubin* (Prudnik), *rothgedeckte* (Konotop 1706).

⁶⁸ Lakoniczne traktowanie opisu wizerunków pochodzących z herbów władców, odnoszące się jedynie do wskazania ich wyglądu i barw, bez uzasadnienia, iż był to np. lew z herbu króla czeskiego, wynikało – jak się wydaje – z faktu ich powszechnej znajomości. Dopiero gdy na Śląsku po 1740 r. zaczęto posługiwać się wizerunkiem pochodzącym z herbu nowego władcy, który nie był jeszcze rozpoznawany, pojawiły się w dokumentach herbowych dokładniejsze opisy.

⁶⁹ O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 149.

Błękitna – *blauwen* (Zgorzelec), *Saphir* (Legnica), *Blawen oder himel varben oder Zaphiren velde* (Legnica), *coelestini coloris* (Głogów 1490), *modrem poli* (Tarnowskie Góry), *blauer oder lasurfarbener* (Szprotawa), *blaw oder Lasurfarb* (Gliwice), *blumeran oder Lichtlasurfarben Schildt* (Konotop).

Zielona – *grone perge* (Otyń), *grünes Veldt* (Brzeg Dolny), *meergrünen Felde* (Nowa Sól).

Czarna – *swartzen Adeler* (Zgorzelec), *Zobel* (Świdnica), *schwarzen Lewen* (Żagań 1475), *schwartz* (Złoty Stok, Lubań, Tarnowskie Góry), *swartz* (Lwówek Śląski), *schwarzen Adler* (Wrocław), *schwarz oder Kohlefarb* (Szprotawa, Żagań, Konotop).

Użycie herbu według dokumentów herbowych

Wystawca z reguły określał sposoby użycia nadanych herbów przez władze miejskie, najczęściej w końcowej części dyspozycji dokumentu, a niekiedy, np. przy nadaniach pieczęci, bezpośrednio przed lub po opisie nowej pieczęci. Zakres użycia był wyrażeniem zgody wystawcy na posługiwanie się znakiem miejskim przez władze, zarówno w czynnościach prawnych, jak i wojskowych oraz handlowych. Te fragmenty dokumentów stanowią cenne źródła do badań nad obszarem występowania dawnych herbów miejskich. Określone w oficjalnych dokumentach sposoby wykorzystania herbów w życiu miast można uznać za wzorcowe, mimo że były to zwroty formularzowe, wszystkie o podobnej treści. Owa powtarzalność formuły spowodowała, że z czasem ustalono oficjalny zakres funkcjonowania herbu miejskiego. Większość dyspozycji, dotyczących umieszczania herbu, można odnieść również do innych miast, z wyjątkiem uprawnień sądowych, wynikających z jednoczesnego nadania prawa czerwonego wosku.

Najważniejszą funkcją herbu było reprezentowanie władz poprzez umieszczenie go w wizerunku napieczętym. Dyspozycja użycia herbu rozpoczynała się z reguły właśnie od wskazania na pieczęcie, zarówno wielkie, jak i sekretne (*Insigil und Secret*)⁷⁰. Wraz z herbem nadawano niektórym miastom przywilej czerwonego wosku i o ile pierwsza dyspozycja użycia herbu na pieczęci miała ogólnikowy charakter, to w opisie uprawnień, wynikających z pieczętowania się czerwonym woskiem, wystawca dokładnie wskazywał na rodzaje dokumentów, które powinny być zaopa-

⁷⁰ Umieszczana już w XV-wiecznych dokumentach typowa formuła o użyciu wizerunku herbu na pieczęciach brzmiała: „[...] Stat Insigil und Secret [...] zu allen anndern erbern und redlichen sachen und taten füren und gebrauchen [...]” – Legnica 1453; „[...] a modo perpetuis semper futuris temporibus in Sigillis [...]” – Głogów 1490; w XVI w. „[...] so von inen und gemeiner stat Lembergk wegen under derselben stat insigeln oder petschadten ausgeen [...]” – Lwówek Śląski 1501; „[...] zu ewigen Zeiten izt beschriben Wappen und Kleinot haben füren und dass in allen ehrlichen und redlichen Sachen und Geschäften [...] desgleichen mit ihren Innsiegeln und Secreten [...]” – Wrocław 1530. Bez większych zmian formuła ta występowała w dokumentach z XVII i XVIII w.: „[...] das bemelte Stadt Gleiwitz, sich solches vorstehenden Wappens, so wohl in Siegeln, Pettschaften unnd sonsten gebrauchen [...]” – Gliwice 1629.

trzone w taką pieczęć⁷¹. W zatwierdzeniu cesarskim herbu Wrocławia umieszczono zapis, w którym władca zastrzegł, iż wystawione przez władze miejskie wcześniejsze dokumenty opatrzone dawnymi pieczęciami zachowują swoją ważność⁷².

W dokumentach z XV w. ważna rola przypadła herbom jako bojowym znakom rozpoznawczym. W tych najstarszych nadaniach wystawca wskazywał, oprócz pieczęci, przede wszystkim na sztandary miejskie, tarcze, namioty jako miejsca umieszczania herbu⁷³. Funkcjonowanie herbu miejskiego jako znaku bojowego, którym posługiwały się oddziały mieszczan w czasach wojen, było zgodne z najstarszą funkcją herbu rycerskiego, a zatem u schyłku średniowiecza zakres stosowania znaku miejskiego był podobny do rycerskiego. W następnych stuleciach, gdy oddziały mieszczan przestały odgrywać istotną rolę w działaniach wojennych, herb zaczął funkcjonować w miastach przede wszystkim jako znak reprezentujący własność. Zgodnie z dyspozycją wystawcy władze miejskie mogły umieszczać wizerunki herbu na bramach, kościołach, wieżach, ratuszach i wszystkich innych należących do miasta budynkach⁷⁴. Herb funkcjonował więc jako znak rozpoznawczo-własnościowy oraz jako znak w kontaktach handlowych i właśnie w tych rolach wykorzystywany jest począwszy od XVI w. aż po dzień dzisiejszy.

Użycie herbu w działalności handlowej następowało pośrednio poprzez opatrywanie umów i innych dokumentów pieczęciami herbowymi. W nadaniach wystawca zezwalał także na posługiwanie się herbem, oprócz pieczęci, we wszystkich tych sprawach miejskich, w których konieczne będzie jego użycie⁷⁵. Funkcje znaków rozpoznawczych, związanych także z gospodarką miejską, pełniły wizerunki herbów, które władcy zezwalali umieszczać na żaglach statków miejskich⁷⁶. Osobnym obsza-

⁷¹ W dokumencie Macieja Korwina z 1490 r. dla Głogowa, wraz z przywilejem czerwonego wosku, określono typy dokumentów, do których powinna być przywieszona pieczęć wyciśnięta w tym właśnie kolorze: „[...] quod Sigillum seu sigilla Communitatis vestrae cera rubea uti, et eadem more aliarum civitatum ducatus nostri Slesiae omnia privilegia omnesque literas juridicas, testimoniales sive missivas, causales, sententiales, quascunque sigillare et consignare [...]” (F. M i n s b e r g, *Geschichte der Stadt und Festung...*, Bd. I, s. 466).

⁷² „[...] alle Instrument und Briefe welche under Irem vorigen alten Innsiegel und Secret ausgegangen allenthalben bey Iren Cräfften [...]” – zob. SRS, s. 913.

⁷³ „[...] zu Ernst in Kriegen Streiten und Stürmen in ihren Panieren und Gezelten [...]” – Wrocław, 1530, zatwierdzenie cesarza – zob. SRS, s. 912.

⁷⁴ Zapis zezwalający na umieszczanie herbów na budowach miejskich występuje powszechnie dopiero w dokumentach z XVII i XVIII w., por. „[...] an allen Ihren Thorn, Kirchen, Kirchen, Thürn, Rath- unnd anderen Ihnen zugehörigen Häusern unnd Höffen [...]” – APGL, Gliwice 1629; „[...] an die Stadt Thor, Rathhaus oder andern Stadtgebäuden abmahlen [...]” – APZG, Konotop 1706.

⁷⁵ „[...] et generaliter in quibuslibet actibus et exercitiis ac locis uti et gaudere ac ea deferre possis, [...]” – Głogów 1490; „[...] und die Bürger auch sich solches Wappens und Gerechtigkeiten erfreyen gebrauchen und geniessen [...]” – Brzeg Dolny 1663 (zob. O. K o c h, *Geschichte der Stadt...*, s. 12). W 1748 r. wydany został patent króla pruskiego dotyczący poprawnego oznaczania niektórych towarów („Patent wegen richtiger Eichnung und Zeichnung der Wein, Butter, Beer...”), zgodnie z którym powinny one być wprowadzane do sprzedaży tylko ze znakami cechów lub miast (*Corporis Constitutionum Marchicarum*, Th. 4, Berlin 1737–1750, s. 75).

⁷⁶ Zezwolenie na umieszczenie herbów na żaglach (*velis*) znajduje się w dokumentach herbowych Głogowa z 1490 r.

rem ich funkcjonowania, wskazanym również przez wystawców dokumentów, były monety. Cesarz Karol V zezwolił na umieszczanie nowonadanego herbu Wrocławia na złotych i srebrnych monetach⁷⁷.

W zakresie plastycznych form przedstawiania wizerunków nadanych herbów wystawcy pozostawiali swobodę władzom miejskim. W dokumentach wymieniono kilka sposobów przedstawiania herbów: jako malowidła, kamienne płaskorzeźby czy nawet hafty, ale z reguły dodawano również zastrzeżenie, iż wizerunki można przedstawiać w różnych innych formach, które władze uznają za potrzebne⁷⁸.

Wskazany przez wystawców dokumentów zakres użycia herbów uwzględniały także władze tych miast, które nie uzyskały oficjalnych nadań. W większości miast zachowały się przede wszystkim wizerunki herbów, funkcjonujące jako znaki rozpoznawczo-własnościowe, na budynkach miejskich, głównie ratuszy, oraz jako wizerunki napieczętnie. Natomiast nie zachowały się dawne sztandary miast śląskich, nowomarchijskich czy zachodniopomorskich, z wyobrażeniami herbów, sporadycznie spotyka się części uzbrojenia mieszczan (np. tarcza z XV w. ze starym herbem Wrocławia).

⁷⁷ „[...] Und dann auf ihre güldne und silberne Münze des Hungrischen und Reinischen Geschrots und Korns gleicherweise mit dieser Überschrift (napis wskazany przez cesarza do pieczęci miejskiej) wann es Ihnen geliebet gebrauchten und aufschlagen mögen dasselb Ihr Innsiegel [...]” – Wrocław 1530, zatwierdzenie cesarskie – zob. SRS, s. 912.

⁷⁸ W dokumencie dla Gliwic cesarz Ferdynand II wskazał, iż władze miasta mogą posługiwać się herbem na malowidłach, zawieszać je i rzeźbić w kamieniu: „[...] Ihrem Blieben unnd gefallen nach anmahlen, anhefften, oder in Stein hauen lassen, können, sollen unnd mögen [...]” – zob. APGL, Gliwice 1629. Podobnie herb Konotopu można było przedstawiać we wszystkich malowidłach: „[...] in allen Gemählden zu führen [...]” – APZG, Konotop 1706.

Rozdział III

SYMBOLE I SYMBOLIKA HERALDYCZNA

Świat symboli, czy raczej reprezentujących je znaków, od najdawniejszych czasów nierozzerwalnie wiąże się ze sztuką przedstawieniową. Ukształtowany zgodnie ze średniowieczną tradycją system znaków, jaki stanowiła heraldyka, był także nasycony symbolicznymi znaczeniami. W herbach umieszczano wizerunki i barwy, którym przypisano cały szereg znaczeń symbolicznych. Przy tym to, co symbolizowane, zwykle było znacznie donioślejsze od przedmiotu symbolizującego¹. Tak więc wizerunek orła w godle herbu rycerskiego, w interpretacji dosłownej podobizna ptaka, to równocześnie symbol władzy i odwagi, natomiast w herbie miejskim – symbol własności bądź przynależności państwowej. W herbach np. z terenu Śląska wizerunek czarnego orła z przepaską na piersiach, w interpretacji dosłownej był podobizną ptaka, symbolizował natomiast odwagę, przypisaną nosicielom tego znaku – Piastom dolnośląskim. Ten sam wizerunek orła w godle herbu miejskiego to również w interpretacji dosłownej podobizna ptaka, ale już o innym niż w herbie książęcym znaczeniu symbolicznym, odnosiło się ono bowiem do symboliki władzy i opieki, sprawowanej przez Piastów nad miastem, a w późniejszym okresie – do przynależności terytorialnej miasta. Reprezentację symboliczną w herbach miejskich realizowano przy pomocy innych znaków. Ten sam wizerunek był jednocześnie znakiem ikonicznym i reprezentował symbol; podobnie w przypadku znaków umownych. Symbol to przedmiot postrzegany zmysłowo, wywołujący u odbiorcy skojarzenie z innym przedmiotem. Owa myśl o innym przedmiocie powstaje nie w wyniku podobieństwa czy umowy, ale innych więzi – np.: metafory, analogii i metonimii².

¹ Zob. M. Wallis, *Uwagi o symbolach*, „Studia semiotyczne”, t. VII, 1977, s. 91–99.

² Pojęcie „symbol” definiowane jest w nauce w różny sposób. Dość powszechnie przyjmuje się definicję zaproponowaną przez W. L. Warnera, iż symbolem jest każdy znak, który pojęciowo lub ekspresywnie odnosi się do czegoś poza sobą, a więc jest czymś funkcjonalnym, stanowi sposób reprezentacji lub środek wyrażania czegoś we wszystkich dziedzinach duchowej działalności człowieka (zob. W. L. Warner, *The Living and the Dead. A Study of Symbolic Life of America*, New Haven 1959, s. 3). Akcentowanie skonwencjonalizowania treści symbolu powodowało, iż utożsamiano go ze znakiem umownym (zob. np. P. Guiraud, *Semantyka*, Warszawa 1976, s. 15). W pracy przyjmujemy definicję symbolu

Przyjęty system dwustopniowej reprezentacji odpowiada także idei przekazu heraldycznego, zgodnie z którym herb miejski i tworzące go elementy stanowią skończony komunikat, realizowany z pomocą określonych znaczeń przypisanych poszczególnym elementom³. Zmiana któregoś z nich (barwy, godła lub jego elementów, klejnotu) powodowała utworzenie nowego komunikatu, informującego o nowym posiadaczu herbu czy o zmianie w sytuacji prawnej dotychczasowego, np. o nadaniu mu tytułu honorowego i związanego z nim udostojnienia herbu. W obrębie określonego obszaru kulturowego możliwe jest rozpoznanie całego układu znaków jako herbu, jednak bez przypisania konkretnemu posiadaczowi, w tym przypadku miastu. Dopiero na podstawie identyfikacji zawartych w godle wizerunków następuje konkretyzacja, dzięki której można ustalić posiadacza herbu. Jako „całość” herb był znakiem umownym, lecz można go zaliczyć także do znaków reprezentujących symbole, zgodnie np. z potocznym postrzeganiem herbu jako symbolu miasta. Analiza jednak poszczególnych jego elementów, a więc tarczy, godła, barwy, hełmu, klejnotu, labry i innych dodatków herbowych, wykazuje, że w większości są to elementy, które można uznać za znaki ikoniczne, rzadziej umowne. Tarcza, hełm z labrami i klejnotem reprezentowały elementy rynsztunku rycerskiego, widniejące w polu tarczy wyobrażenia zwierząt, roślin, ludzi itp. odnosiły się do ich rzeczywistych bądź mitycznych odpowiedników, barwy zaś zgodne były ze spotykanymi w naturze.

Znaczenie symboliczne elementów herbowych z reguły było już ustalone, gdy tworzone herb. System symboli, wytworzony przez kulturę średniowieczną, a zwłaszcza liturgię i sztukę, z którego korzystano tworząc herby, był niezwykle bogaty, co więcej – znaki symboliczne reprezentowały niekiedy przedmioty o różnych znaczeniach, czasami wręcz przeciwstawnych. O ile jednak w sztuce religijnej sowa symbolizowała zarówno niewierzących, heretyków, jak i Chrystusa⁴, o tyle w godłach herbowych posługiwano się jedynie znakami symbolizującymi pozytywne cechy, z myślą o skojarzeniu ich z posiadaczem herbu. Podobnie jak wiele innych symboli, wywodzących się z czasów średniowiecza, przyjętych jako specyficzny środek porozumiewania się przez określoną grupę społeczną, również te stosowane w herbach stały się, jak określa je M. Wallis, symbolami kolektywnymi, częścią tradycji i dziedzictwa kulturowego⁵. Podlegały też, charakterystycznemu dla symboli ustalonych, procesowi przypisywania im w ciągu wieków nowych znaczeń. Proces ten objął również herby miejskie, a znakom tworzącym godła przypisywano najczęściej nowe znaczenia symboliczne na skutek utraty bądź zapomnienia pierwotnych. Tak było w

za M. Wallisem, szczególnie przydatną w badaniach heraldycznych, w herbach bowiem jako dziełach plastycznych stosowano, podobny jak w innych dziełach malarskich, system znaków reprezentujących symbole (zob. M. Wallis, *op. cit.*, s. 91, oraz uwagi J. Pelca do definicji Wallisa: J. Pelc, *Wstęp do semiotyki*, Warszawa 1984, s. 174–175).

³ Przez pojęcie skończonego komunikatu rozumiemy tu herb miejski po raz pierwszy przedstawiony w formie graficznej, ukształtowanej na bazie pieczęci lub oficjalnego nadania, niezależnie od późniejszych zmian w godłach i barwach, które wpływały na zmianę treści symbolicznych, przy zachowaniu podstawowych części składowych herbu.

⁴ D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, Warszawa 1990, s. 247.

⁵ M. Wallis, *op. cit.*, s. 93.

przypadku herbów z postaciami niektórych świętych i wizerunków duchownych – biskupów i opatów, w godłach miast na ziemiach zdominowanych przez protestantyzm⁶.

Zróźnicowanie znaczeń symbolicznych widoczne jest także w samych herbach. Podstawowymi elementami przekazu treści symbolicznych były godło i barwa, natomiast w mniejszym stopniu hełm, klejnot i labry. Te ostatnie stanowiły rodzaj zabiegu artystycznego służącego upodobnieniu herbu miejskiego do szlacheckiego. Jedynie w niektórych klejnotach widniały wyobrażenia uzupełniające przekaz zawarty w godle, tzn. inne przedstawienia (gdy w klejnocie widniał wizerunek odmieniny, nie zaś powtórzony z godła). Na uwagę zasługują natomiast wizerunki koron oraz tzw. trzymaczy. Korony bowiem, najpierw władców, później murowe, kładzione bezpośrednio na tarczach, symbolizowały władzę i opiekę nad miastami oraz miejski status posiadacza herbu⁷.

Znaki symboliczne występujące w herbach miejskich, w odróżnieniu od rycerskich, nie posiadały wzorców, skodyfikowanych i zebranych w bestariuszach czy florariuszach. Nie było bowiem takiej potrzeby. Ich znaczenie w herbach miejskich ustalone było, z jednej strony, przede wszystkim przez zwyczaj, a z drugiej, wzorce przedstawień symbolicznych czerpano ze sztuki religijnej oraz herbów władców i właścicieli miast. Herby właścicieli miast umieszczone w godle miejskim nie symbolizowały jednak, zgodnie z przedstawianymi wizerunkami, cech przypisywanych pierwotnemu posiadaczowi, lecz jego władzę i własność jako „całość”. Nie można mówić jednak o wtórnym charakterze symboliki herbów miejskich. Poprzez umieszczenie w jednym polu herbowym znaków symbolicznych, reprezentujących treści religijne i wizerunków herbów właścicieli, tworzono nowy, zupełnie odmienny komunikat, częstkowość o cechach pola znaczeniowego.

Symbolika herbów miejskich

Symbolika znaków herbów miejskich do końca XVIII, a także później do poł. XIX w., wywodziła się w zasadzie jedynie z trzech kręgów kulturowych: religijnego, świeckiego miejskiego i rycerskiego. Oddziaływanie sztuki religijnej, obecnej w świątyniach czy klasztorach, przejawiało się przejmowaniem nie tylko postaci czy atrybutów świętych według wzorców przedstawieniowych widniejących w kościołach, ale

⁶ W godłach niektórych miast zachodniopomorskich, np. Kamienia Pomorskiego, widniejący na najstarszych pieczęciach i godle wizerunek św. Jana Chrzciciela został u schyłku XVII i w XVIII w. przekształcony w postać niewiasty z kołnierzem w kształcie kryzy (zob. opis herbu z końca XVIII w.: L. W. B r ü g g e m a n n, *Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustand des Königl. Preussischen Herzogthums Vor und Hinter Pommern*, Stettin 1779–1806, s. 5, a także odciski pieczęci Kamienia Pomorskiego z XVII i XVIII w., APSz., Zbiór odcisków pieczęci nr 219, 220, 226).

⁷ Trudno zgodzić się z poglądem M. Gumowskiego, który zalicza wszystkie elementy widniejące poza polem tarczy do „dekoracji herbowych” (zob. M. G u m o w s k i, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 10). Przytoczony przykładowo wizerunek anioła, trzymającego tarczę z herbem Torunia, nie pełnił wyłącznie roli tzw. trzymacza, lecz cała kompozycja stanowiła czytelny przekaz symboliczny, w którym anioł był znakiem reprezentującym opiekę nad miastem.

również przypisanych do nich znaczeń symbolicznych. Przyjęcie wizerunku patrona kościoła w godle herbowym oznaczało symboliczne rozszerzenie jego opieki już nie tylko na świątynię, ale na całe miasto. Wśród znaków symbolicznych, ustalonych w kręgu świeckim, widoczne są również pewne odniesienia do symboliki religijnej, zwłaszcza w przedstawieniach budowli. Ponadto zostały ukształtowane, także specyficzne dla tego środowiska, znaki reprezentujące aktywność gospodarzących mieszkańców, będące symbolicznymi przedstawieniami ich zamożności i dobrobytu, uzupełnione znakami symbolicznymi, odnoszącymi się do położenia naturalnego, nazwy miasta i niektórych ważnych wydarzeń. Właśnie symbolika związana ze środowiskiem miejskim, ukształtowana w samych miastach, jest najciekawsza i równocześnie najbogatsza pod względem ikonograficznym. Ostatnia grupa symboli, wywodząca się z kręgu kultury rycerskiej, wiąże się przede wszystkim z symboliką władzy, własności i przynależności państwowej. W praktyce realizowano ją poprzez recepcję wizerunków herbów rycerskich czy później szlacheckich w godłach miast. Z tego samego kręgu pochodziły znaki, reprezentujące władzę króla czy przynależność państwową.

W podobny sposób, jak w dziełach malarskich i rzeźbach, znaki przedstawiające symbole w herbach z epoki średniowiecza były wyodrębnione i łatwo rozpoznawalne⁸. W czasach nowożytnych, gdy zaczęto posługiwać się herbami o godłach złożonych, interpretację symboliczną ułatwia sztuka blazonowania. Zgodnie z jej zasadami ustalono kolejność opisu pól herbowych, szeregującego miejsca bardziej i mniej zaszczytne w polu tarczy. O ile w herbach szlacheckich w polach uprzywilejowanych umieszczano wizerunki związane z pochodzeniem, koligacjami rodzinnymi i uzyskanymi tytułami bądź ziemiemi, o tyle w wielopolowych herbach miejskich w miejscach zaszczytnych widnieją wizerunki świętych patronów – głowa św. Jana na tarczy sercowej w herbie Wrocławia z 1530 r., insygnia symbolizujące władzę – barwy i korona cesarska na tarczy sercowej w herbie Zgorzelca z 1433 r., czy wreszcie godła założycieli i właścicieli. Im później powstawał herb, tym częściej zdarzały się odstępstwa od przedstawionej zasady, wynikające głównie z nieznamośności reguł blazonowania, a także z celowego działania rad miejskich, chcących podkreślić swoje znaczenie. W ten sposób został ukształtowany w XVIII w. herb Głogowa, w którym na tarczy sercowej umieszczono inicjał nazwy miasta, widniejący na wcześniejszym herbie, czwórdzielnym w krzyż, w polu 4., poniżej wizerunków Najświętszej Marii Panny i orła śląskiego⁹. Niekiedy motywy umieszczania w uprzywilejowanych miejscach określonych wizerunków znane były jedynie twórcom herbów i dziś trudno jednoznacznie je zinterpretować¹⁰.

Grupa znaków symbolicznych stale się powiększała. W ciągu wieków zmieniały się także znaczenia niektórych symboli. Współcześnie tarcze z herbami rycerskimi,

⁸ M. W a l l i s, *op. cit.*, s. 97.

⁹ Wizerunek takiego herbu Głogowa widniał na monetach bitych w XVII w. (zob. F. F r i e d e n s b u r g, *Schlesiens neuere Münzgeschichte*, CDS, Bd. XIX, Breslau 1904, s. 222–224).

¹⁰ Licznych przykładów dostarczają zwłaszcza herby małych miast; w herbie Gozdniczy w polu umieszczono wyobrażenie pnia i siedzącego na nim kruka, dziś trudno ustalić, czy ptak symbolizował dawnych właścicieli lub mieszkańców, czy też reprezentował realnie żyjące w tych okolicach ptaki.

umieszczane w zmieniających herbach miejskich, symbolizują nie władzę, ale historię miasta. Nieustannie pojawiają się nowe znaki symboliczne, odnoszące się do gospodarki.

Godła herbów miejskich tworzą interesującą i jednocześnie bardzo zróżnicowaną grupę znaków. W związku z powstawaniem nowych miast opracowywane są nowe herby, a więc jest to jedna z niewielu dziedzin heraldyki żywej.

Funkcjonujące dotychczas klasyfikacje godeł herbów miejskich w europejskiej i polskiej heraldyce systematyzowały je przede wszystkim pod względem widniejących w nich wizerunków, z częściowym tylko odwołaniem się do treści symbolicznych¹¹. Wyodrębnione grupy wizerunków umieszczanych w godłach herbów miejskich, występujące w starszych klasyfikacjach, zawierały jedynie to, co można było dostrzec w bezpośrednich przedstawieniach. Obejmowały zatem – według terminologii semiotycznej – znaki ikoniczne i umowne, natomiast w stosowanej przez historyków sztuki metodzie ikonologicznej odnosiły się do znaczenia przedmiotowego i wyrazowego¹². Jeszcze w XIX w. H. Saurma w swoim herbarzu miast śląskich wyodrębnił godła z wizerunkami postaci ludzkich i części ciała, zwierząt, roślin, narzędzi i architektury¹³. W podobny sposób klasyfikował godła w latach dwudziestych w swoim podręczniku heraldycznym P. Knötel¹⁴. Wyodrębnił on grupy godeł z motywami architektury, wizerunkami świętych, herbami władców i właścicieli, narzędziami pracy oraz motywami obrazującymi nazwy miast.

Również w okresie międzywojennym sklasyfikował początkowo wizerunki napieczątne, a następnie godła herbowe, najczęściej cytowany polski badacz herbów miejskich M. Gumowski¹⁵. Zaproponowany przez niego podział był zbliżony do przytoczonych wcześniej klasyfikacji niemieckich i obejmował wyobrażenia architekту-

¹¹ W drugiej poł. XIX w. i na początku XX w. ukazało się kilkanaście publikacji, których autorzy zajmowali się jedynie pewnymi fragmentarycznymi zagadnieniami z zakresu symboliki herbów, jednak bez uwzględnienia wyników tych badań w klasyfikacjach godeł miejskich (zob. m. in. P. G r ü n d e l, *Die Wappensymbolik*, Leipzig 1907).

¹² Według koncepcji E. Panofskyego znaczenie przedmiotowe i wyrazowe zaliczane jest do tzw. znaczeń pierwotnych. Znaczenie przedmiotowe odnosiło się do identyfikacji pewnych form kompozycji, linii, kolorów, natomiast wyrazowe do przedstawień naturalnych obiektów (zob. E. P a n o f s k y, *Ikono-grafia i ikonologia*, Warszawa 1971, s. 12–13). Właśnie do tej drugiej grupy zaliczyć można najstarsze klasyfikacje godeł miejskich.

¹³ Klasyfikacja H. Saurmy dotyczyła zarówno wizerunków napieczątnych, jak i godeł herbowych, (zob. H. S a u r m a, *Wappenbuch der schlesischen Städte und Städtel*, Berlin 1870). Zbliżoną klasyfikację wizerunków napieczątnych miast przedstawiono w pracy E. Berchemy (*Siegel*, Berlin 1918, s. 108–109) i wielu innych publikacjach niemieckich z tego okresu.

¹⁴ P. K n ö t e l, *Bürgerliche Heraldik*, Breslau 1922, s. 5–14. Jeszcze w XIX w. badacz ten opisał rozwój godeł herbów miast śląskich w kontekście ich związków z wizerunkami napieczątymi (zob. P. K n ö t e l, *Ursprung und Entwicklung der städtische Siegelbilder mit besonderer Berücksichtigung der schlesischen Städtewappen*, Berlin 1891).

¹⁵ W wielu pracach, poświęconych pieczędom i herbom miejscowości z poszczególnych regionów i przedwojennych województw, Gumowski dość niekonsekwentnie posługiwał się pojęciem „herb”, zarówno w odniesieniu do wizerunków napieczątnych, jak i właściwych herbów (zob. M. G u m o w s k i, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich*, Poznań 1932; i d e m, *Herby miast województwa warszawskiego*, „Miesięcznik Heraldyczny”, t. XV, 1936, t. XVI, 1937, t. XVII, 1938; i d e m, *Pieczęcie i herby miast pomorskich*, Toruń 1939; i d e m, *Herby i pieczęcie miejscowości województwa śląskiego*, Katowice 1939).

ry miejskiej, wizerunki patronów i ich atrybuty, postacie władców i ich herby, tzw. herby mówiące, oraz przedstawienia narzędzi, tzw. herby zawodowe¹⁶. W swoich ostatnich pracach posługiwał się pojęciami „symbol” i „wizerunek aluzyjny”, pierwszym – w odniesieniu do wizerunków o treści religijnej i kościelnej oraz wyobrażeń budowli, drugim – do nazw miejscowości¹⁷. Można zatem stwierdzić, że uwzględniał jedynie w niewielkim zakresie znaczenia symboliczne zebranych typów godeł, chociaż niewątpliwie dostrzegał wizerunki o takich treściach. Jednak w swojej klasyfikacji z 1960 r., przyjętej przez wielu współczesnych badaczy, nie podjął próby wyodrębnienia znaczeń symbolicznych. W wydzielonych grupach godeł: architektonicznych, religijnych, „mówiących” i literowych, panujących i herbów państwowych, rycerskich, kościelnych, innych i przypadkowych, tylko w trzech przypadkach zasygnalizował, że „mury, bramy i baszty są tylko symbolami miasta”, a patron danego miasta jest „jego symbolem”, i w końcu – iż odrębną grupę herbów tworzą te, które zawierają „godła i symbole kościelne”¹⁸.

Na szerszą skalę badania nad symboliką herbów miejskich i próby klasyfikacji, uwzględniające treści symboliczne, podjęto w Polsce dopiero po drugiej wojnie. Nowatorskie spojrzenie na symbolikę herbów zawiera praca S. K. Kuczyńskiego, po raz pierwszy traktująca w polskich badaniach o funkcjonowaniu herbów jako znaków¹⁹. Na uwagę zasługują publikacje Z. Michniewicza, dotyczące studiów nad symboliką feudalizmu w heraldyce miast śląskich²⁰. Autor ten wyodrębnia grupę z wyobrażeniami o charakterze alegorycznym, do której zalicza trzy typy przedstawień: pierwszy – symbolika stanu rycerskiego, drugi – symbolika krytycznej oceny ustroju, trzeci – pozytywna symbolika władztwa²¹. Konstruuując swoją klasyfikację, Michniewicz zwraca uwagę na dwie zasadnicze formy tematyczne, charakteryzujące godła herbowe miast śląskich, a mianowicie, że obrazują one organizację prawną miast – samorząd i terytorium, uwzględniają również nazwę oraz ilustrują feudalną zwierzchność i uzależnienie²². Realizacja tych form następowała poprzez umieszczanie wizerunków budowli w odniesieniu do symboliki organizacji prawnej, wyobrażeń obra-

¹⁶ M. G u m o w s k i, *Pieczęcie śląskie do końca XIV w.*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. III, Kraków 1936, s. 247–440.

¹⁷ Pojęcie „symbol” stosował Gumowski jeszcze w opracowaniach przedwojennych, np. przy opisie pieczęci śląskich (zob. M. G u m o w s k i, *Pieczęcie śląskie...*, s. 370, 379, 391) i w swojej powojennej pracy o herbach miast polskich (i d e m, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 29, 38, 51) – jednak bez wyjaśnienia samego pojęcia. O aluzji do nazwy wsi pisał w pracy o herbach miejscowości województwa śląskiego, podając jako przykład m.in. myślącą głowę w godle Mysłowic (zob. M. G u m o w s k i, *Herby i pieczęcie miejscowości...*, s. 7).

¹⁸ I d e m, *Herby miast polskich...*, s. 29, 36, 51.

¹⁹ S. K. K u c z y Ń s k i, *Niektóre zagadnienia symboliki heraldycznej na tle funkcjonowania herbu jako znaku*, [w:] *Problemy nauk pomocniczych historii*, Katowice 1973, cz. II, s. 29–43.

²⁰ Z. M i c h n i e w i c z, *Zjawiska feudalizmu w symbolice heraldycznej miast śląskich*, „Zaranie Śląskie”, t. XXIII, 1960, s. 355–368, oraz i d e m, *Ze studiów nad symboliką feudalizmu w heraldyce miast śląskich*, „Roczniki Sztuki Śląskiej”, t. VI, 1968, s. 7–31; obie prace stanowiły w zamysle autora punkt wyjścia do głębszej analizy symboliki herbów miast śląskich, niestety śmierć autora spowodowała, iż nie zostały doprowadzone do końca.

²¹ Z. M i c h n i e w i c z, *Ze studiów...*, s. 10–16.

²² I d e m, *Zjawiska feudalizmu...*, s. 356.

zujących nazwy, a w przypadku zwierzchności feudalnej – herbów właścicieli. Wyobrażenia te mogły występować nie tylko oddzielnie, jako jedyny element godła, lecz także razem, i właśnie analiza tych ostatnich pozwala wyodrębnić wspomniane trzy typy przedstawień.

Trudno zgodzić się jednak ze wszystkimi ocenami Michniewicza. Wątpliwości nasuwają się zwłaszcza, gdy idzie o symbolikę krytycznej oceny ustroju. Pomijając fakt, iż o wyodrębnieniu takiego typu zdecydowały przede wszystkim przesłanki wynikające z ówczesnie obowiązującej klasowej ideologii, przede wszystkim nie wydaje się możliwe, aby władze miast prywatnych mogły w herbie umieścić wizerunki o wymowie negatywnej w stosunku do właściciela. Było to także niezgodne z ogólną ideą przedstawień heraldycznych. W godle herbowym umieszczano jedynie wizerunki charakteryzujące pozytywne cechy posiadacza herbu. Godło herbowe było również środkiem, z którego pomocą starano się jak najlepiej zaprezentować miasto i jego właściciela bądź założyciela. Wizerunki więc, nawet w potocznym kontekście odczytywane jako znaki symboliczne, utożsamiane z negatywnymi cechami, stanowiły najczęściej obrazowe przedstawienia związane z dziejami miast²³. Mimo iż zaproponowany przez Michniewicza podział godła zawiera sporo kwestii dyskusyjnych, z których zdawał sobie sprawę sam autor, stanowi on interesującą próbę odejścia od klasyfikacji opartej jedynie na ikonografii i dotarcia do głębszych treści przekazywanych w wizerunkach herbów miejskich.

W badaniach heraldycznych nad herbami miejskimi w innych krajach europejskich na uwagę zasługują klasyfikacje, stworzone przez autorów niemieckich i czeskich. K. Blaschke, na podstawie wcześniejszych klasyfikacji, wyodrębnił wśród herbów miejskich sześć grup zgodnych z przedstawieniami symbolicznymi reprezentującymi miasta²⁴. Pierwsza grupa – to herby miast, które symbolizowały odrębność, wyższość gospodarczą i prawną miasta od wsi; druga – to herby o treści symbolizującej zależność miast od właścicieli, trzecia – symbolizująca gospodarkę miejską; czwarta – obrazowe przedstawienia nazwy; piąta – wizerunki świętych patronów miast; szósta – przedstawienia alegoryczne²⁵. W każdej z wymienionych grup autor wskazuje główne typy przedstawieniowe, z których pomocą przekazywano treści symboliczne. Wyższość ustroju miejskiego, mieszczan i ich przywileje chroniły mury miejskie, dlatego właśnie ich wyobrażenia symbolicznie reprezentowały odrębność miasta od wsi²⁶. Zależność od pana symbolizowano w trojaki sposób: poprzez

²³ Wiele przykładów dostarcza heraldyka miast europejskich. W godle Londonderry znajduje się wizerunek siedzącego ludzkiego szkieletu, który symbolizuje bohaterską obronę miasta przed Anglikami i wielki głód panujący w czasie oblężenia.

²⁴ Wczesne uwagi związane z symboliką herbów miejskich odnaleźć można w pracy K. Blaschkego z 1960 r. o pieczęciach i herbach saskich (zob. K. B l a s c h k e, *Siegel und Wappen in Sachsen*, Leipzig 1960, s. 36–39); w następnych latach badacz rozwinął i usystematyzował swoją klasyfikację (zob. i d e m, *Die Symbolik der Stadt wapen*, [w:] *Problemy nauk pomocniczych historii*, cz. III, Katowice 1974, s. 221–229). W praktyce zaproponowaną przez niego systematykę zastosowano przy opisie herbów miast niemieckich byłej NRD (zob. *Lexikon Städte und Wappen der Deutschen Demokratischen Republik*, Hrsg. H. Göschel, Leipzig 1985).

²⁵ K. B l a s c h k e, *Die Stadt wapen*, [w:] *Lexikon Städte und Wappen...*, s. 541.

²⁶ *Ibidem*, s. 542.

przejęcie całego herbu (jego lub kilku kolejnych właścicieli) oraz poprzez ogólne symbole władzy – korony, mitry²⁷. Gospodarkę miast symbolizowały wizerunki narzędzi²⁸. Obrazowe przedstawienia nazwy, czyli herby tzw. mówiące, zawierały wyobrażenia charakterystycznych obiektów odnoszących się do nazwy miasta²⁹. Wizerunki świętych patronów, symbolizujące ich opiekę nad miastem, przedstawiano bądź jako całe postacie, bądź za pomocą ich atrybutów³⁰. Przedstawienia alegoryczne to – według Blaschkego – przede wszystkim symbole ważnych wydarzeń bądź postaci z historii miasta³¹.

Systematyka Blaschkego stanowiła istotny krok w kierunku poznania treści symbolicznych, realizowanych z pomocą różnego typu przedstawień. Swoje badania skoncentrował on jednak na symbolice godeł herbowych, zupełnie nie uwzględniając treści symbolicznych, przekazywanych z pomocą innych substratów herbu, a przede wszystkim barw i dodatków herbowych. Należy zatem uznać, że symbolikę herbu utożsamiał z symboliką godeł herbowych.

Na dziesięć kategorii podzielił godła herbów miejskich czeski heraldyk J. Louda³². Jego klasyfikacja obejmuje herby z wizerunkami budowli, panów miast, patronów i świętych, godłami „mówiącymi”, wizerunkami odnoszącymi się do wydarzeń historycznych bądź legend, głównych zajęć mieszkańców, osobliwości natury, symboli praw, swobód i cnót, wizerunkami niejasnymi i udostojnionymi³³. Podstawę zaprezentowanej klasyfikacji stanowią najczęściej umieszczone w godłach wizerunki. Określenie symboli stosowane jest przez autora głównie w odniesieniu do insygniów władzy, atrybutów świętych oraz przedstawień alegorycznych³⁴. Przyjęta w samych Czechach, jak i w wielu krajach europejskich, systematyka Loudy³⁵ to przykład klasyfikacji „mieszanej”, tzn. takiej, w której godła herbowe uporządkowano zarówno na podstawie typów ikonograficznych, jak i reprezentacji symbolicznej.

Wśród niewielu prac z tej dziedziny warto wymienić opracowanie Nadieždy A. Sobolewej, dotyczące symboliki herbów miast rosyjskich³⁶. Porównując je z innymi herbami europejskimi, Sobolewa wyodrębniła, specyficzne dla tych pierwszych, dwie grupy symboliczne. Pierwsza, realizowana poprzez umieszczanie w godłach wizerunku dwugłowego orła carskiego, sztandaru cesarstwa, korony, symbolizowa-

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*, s. 542–543.

²⁹ *Ibidem*, s. 543.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*, s. 543–544.

³² Praca J. Loudy o herbach miast europejskich ukazała się po raz pierwszy w 1966 r. w Londynie, a w następnych latach w języku niemieckim i francuskim, w wydaniu poprawionym i uzupełnionym, w Czechach w 1995 r. (zob. J. L o u d a, *European Civic Coats of Arms*, London 1965; i d e m, *Europäische Städtewappen*, Balzers–Lichtenstein 1969; i d e m, *Znaky evropských měst*, Praha 1995).

³³ J. L o u d a, *Znaky evropských měst*, s. 23–46.

³⁴ *Ibidem*, s. 25, 34, 43.

³⁵ Spośród wielu opracowań heraldycznych, których autorzy w mniejszym lub większym stopniu wykorzystali klasyfikację Loudy można wymienić: J. Č a r e k, *Městské znaky v českých zemích*, Praha 1985, s. 45–52; popularne opracowanie M. B u b i e n, *Heraldika*, Praha 1986, s. 138–151.

³⁶ N. A. S o b o l e w a, *Rossijskaja gorodskaja i oblastnaja geraldika XVIII–XIX w.*, Moskwa 1981.

ła „oficjalną ideologię rosyjskiego imperium”³⁷. Druga symbolizuje rangę miasta jako ośrodka administracyjnego poprzez umieszczenie w polu herbowym, obok motywów reprezentujących miasto, także herbu guberni³⁸. Dokonana przez Sobolewą klasyfikacja godeł herbowych, z podziałem na dziewięć grup, różni się od zaproponowanych przez innych badaczy. Oprócz bowiem grup podobnych tematycznie do pozostałych klasyfikacji, a więc herbów „mówiących”, z motywami architektury, wizerunkami religijnymi i znakami władzy zwierzchniej³⁹, zostały wydzielone także nowe lub stare grupy symboliczne herbów, dostosowane do warunków rosyjskich. Pierwsza z nich, w innych klasyfikacjach określana jako przedstawienia narzędzi i zajęć mieszkańców, symbolizuje rozwój gospodarczy miasta, przede wszystkim rolnictwo i handel, ale także produkcję przemysłową⁴⁰. Druga symbolizuje warunki przyrodnicze, świat zwierząt i roślin oraz środowisko naturalne. Trzecia grupa, nie spotykana w innych klasyfikacjach, obejmuje herby o tematyce etnograficznej⁴¹. Czwarta – to herby symbolizujące dzieje miasta⁴². Całość uzupełnia grupa herbów przejętych przez nowe miasta od dawnych⁴³.

Odmienny typ klasyfikacji, spotykany w niektórych starszych opracowaniach, wynikał z próby uporządkowania wizerunków godeł miejskich zgodnie z funkcjonującą na gruncie europejskim systematyką herbów rycerskich, uwzględniającą figury zaszczytne i figury, mobilia czy przedmioty zbudowane przez człowieka⁴⁴. Takie podejście ograniczało analizę herbu jedynie do przedstawień ikonograficznych, nie w pełni też uwzględniało specyfikę widniejących w nich wyobrażeń, przede wszystkim dlatego, że pomijało ich znaczenie symboliczne. Krzyż widniejący w herbie miejskim był figurą zaszczytną, krzyż „luzem” w polu zaliczany był do mobiliów. W obu przypadkach wizerunki krzyży funkcjonowały jako znaki symboli reprezentujących albo władzę poprzez motyw zaczerpnięty z herbu właścicieli, albo patrona kościoła i miasta.

Żadna z tych opisanych prób klasyfikacji nie uwzględniała barw i pozostałych elementów tworzących herby. Badań symboliki barw i innych, oprócz godeł, elementów herbu miejskiego w zasadzie dotąd nie prowadzono lub były one traktowane jako uzupełnienie opracowań dotyczących genezy herbów poszczególnych miast. Odnośnie do symboliki barw S. Mikucki, opisując herby rycerskie, wskazał dość nieprecyzyjnie, że może być ona dwojakiego rodzaju: albo symboliką ze względu na tego, kto używa herbu, albo symboliką barwy samej w sobie⁴⁵. W pierwszym przy-

³⁷ *Ibidem*, s. 191.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*, s. 189.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*, niestety autorka nie wyjaśniła, jakie wizerunki zaliczyła do grupy o tematyce etnograficznej.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ Zob. J. S z y m a n s k i, *Systematyka polskiej heraldyki rycerskiej a budowa języka blazonowania* „Biuletyn Lubelskiego Towarzystwa Naukowego, Humanistyka”, t. XXII, 1980, z. 1, s. 33–38, oraz *idem*, *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego*, Warszawa 1993, s. 21–48.

⁴⁵ S. M i k u c k i, *Barwa w heraldyce średniowiecznej. Część pierwsza: Herby rycerstwa zachodniego i polskiego*, „Rocznik Towarzystwa Heraldycznego”, t. IX, 1928–1929, s. 199.

padku Mikucki miał na myśli herby tzw. mówiące, w których barwa związana była z nazwą osobową, w herbach miejskich natomiast obrazowe przedstawienie nazwy miasta było realizowane wyłącznie wspólnie barwą z godłem⁴⁶.

Symbolika barw samych w sobie miała charakter ustalony i spisany w dziełach heraldycznych, począwszy od schyłku średniowiecza⁴⁷. Autorzy tych dzieł przypisali każdej barwie określony żywioł, cnotę, dzień tygodnia, planetę, kamień szlachetny, cechy temperamentu itd. O ile jednak symboliczna interpretacja barw herbów rycerskich mogła odpowiadać poszczególnym znaczeniom, przypisanym posiadaczowi herbu, o tyle interpretacja herbów miejskich była prostsza. Symbolika barw odpowiadała tu, z jednej strony, potocznemu, bezpośredniemu ich postrzeganiu, nieznanne były bowiem przekazy źródłowe, w których znaczenie barwy czerpano z traktatów heraldycznych; wynikiem tego były proste skojarzenia barwy: błękitu z niebem lub wodą, zieleni z trawą, polem, czerwieni z murami miejskimi. W tym kontekście barwy funkcjonowały jako znaki ikoniczne, symbolizowały natomiast położenie naturalne, miejskość. Tam, gdzie zastosowano barwy zaczerpnięte z herbów założycieli czy właścicieli miast, funkcjonowały one jako znaki umowne, symbolizując wraz z godłami ich władzę bądź własność⁴⁸. Cała pierwotna symbolika barw widniejących w herbie rycerskim, którego wizerunek tworzył godło herbu miejskiego, reprezentowała dalej właściciela. Dla treści herbu miejskiego istotna była bowiem jedynie reprezentacja symboliczna, odnosząca się nie do indywidualnych cech rycerza, księcia czy króla, ale do jego władzy i opieki – a to w pełni oddawał wizerunek jego herbu i barw.

Proponowane przez S. K. Kuczyńskiego podejście do analizy symbolicznego znaczenia godła, zgodnie z którym w pierwszej kolejności należy zinterpretować pojedyncze wizerunki tworzące godła, a następnie wizerunki złożone, można zastosować również do herbu miejskiego⁴⁹. Trzeba więc przede wszystkim określić znaczenie symboliczne wizerunków tworzących godło, następnie – symbolikę barw, a w końcu klejnotu i dodatków⁵⁰. W efekcie uzyskuje się całościowy obraz symboliki herbu.

⁴⁶ Na problem „współdziałania barwy z godłem” w rycerskich herbach „mówiących” zwrócił również uwagę S. Mikucki, uznając, iż herb rzadko „mówi” o jego posiadaczu jedynie z pomocą barw (zob. S. M i k u c k i, *op. cit.*, s. 199).

⁴⁷ S. Mikucki opisał dzieła XIV- i XV-wiecznych teoretyków heraldyki Bartolusa Saxoferrato, Jana de Bado Aureo i Klemensa Prinsaulta (zob. S. M i k u c k i, *op. cit.*, s. 199–202). Natomiast w XVII w. P. J. Spener opisał symbolikę barw, odwołując się do wcześniejszych dzieł głównie z XVI i XVII w. (zob. P. J. S p e n e r, *Insignium Theoria seu Operis Heraldici, Pars Generalis, Quae insignia, Horum Originem, Scuta Eorumque Partiones, Metalla, Colores, Figuras, Galeas, Apices, Aliasque scutorum*, Francofurti ad Moenum 1690, Cap. IV, De Tincturis, s. 108–127, dalej *Opus Heraldicum*).

⁴⁸ Znaczenie symboliczne barw w herbach miejskich zbliżone było do herbów złożonych panów ziemskich, w których godłach umieszczano kolejne herby terenów, włączanych do dóbr rodzinnych: wraz z barwami symbolizowały one władzę nad nową posiadłością, np. umieszczenie w herbie książąt Lobkowitz wizerunku tzw. anioła żagańskiego jako symbolu ich władzy w księstwie żagańskim – zob. rysunek herbu Lobkowitzów APZG, Księstwo żagańskie, b. sygn.

⁴⁹ S. K. K u c z y ń s k i, *Niektóre zagadnienia symboliki heraldycznej...*, s. 31 i n.

⁵⁰ W odniesieniu do herbów najstarszych i niewielkich miast badanie symboliki zostanie ograniczone jedynie do dwóch elementów: wizerunków godła i barw, gdyż nie były one z reguły przedstawiane

Tematyka godeł miejskich, ze względu na swoją różnorodność, często komplikuje, ale jednocześnie poszerza zakres badawczy ich symboliki. Tego rodzaju utrudnienie wynika z faktu, że w jednym herbie znajdują się wyobrażenia, które można zaliczyć do kilku grup symbolicznych. Wizerunek murów obronnych reprezentował miasto i był równocześnie znakiem symbolicznym bezpieczeństwa, ale niekiedy wizerunek murów obronnych pochodził z herbu rycerskiego i symbolizował władzę właściciela miasta. Mimo funkcjonowania różnych znaków symbolicznych – w każdym herbie można wyodrębnić jeden lub więcej programów ideowych.

W herbach pomorskich, marchijskich i śląskich można wyodrębnić, zgodnie z treścią znaków, kilka głównych grup symbolicznych. Pierwsza z nich związana jest z symboliką miejskości, rozumianej przede wszystkim jako przeciwstawienie wsi, dzięki odmiennej jurysdykcji, ale także architekturze i funkcjom przypisywanym miastom. Druga grupa odnosi się do symboliki własności i przynależności, przedstawianej z pomocą znaków reprezentujących właścicieli, czyli ich herbów i insygniów władzy. Trzecia grupa obejmuje herby miast o symbolice religijnej, z przedstawieniami reprezentującymi opiekę świętych nad miastem. Do czwartej grupy symboliki onomastycznej zaliczono herby, w których reprezentowana jest nazwa miasta. Ostatnia, piąta grupa zawiera herby z wyobrażeniami związanymi z gospodarką i położeniem naturalnym miast, funkcjonującymi jako znaki symbolizujące podstawy rozwoju i dobrobytu mieszkańców.

Zaproponowany podział na pięć grup symbolicznych uwzględnia zarówno treści przekazywane z pomocą wizerunków w godłach, jak i aspekt znaczeniowy zastosowanych barw. Jest on uzupełniony także treściami symbolicznymi, przekazywanymi z pomocą dodatków herbowych, szczególnie istotnych w symbolice religijnej, reprezentowanej dość powszechnie przez wizerunki aniołów lub świętych, występujących jako tzw. trzymacze herbowe, czy w przypadku symboliki władzy – umieszczenie koron władców na tarczach. Należy zauważyć, iż w wielu herbach symbolika dodatków herbowych czy odznak rangowych, ewentualnie także klejnotów, zawiera inne niż w godłach tych samych herbów znaczenia. Tarczę z herbem Głubczyc trzymał archanioł Michał, natomiast w godle widniał wizerunek czeskiego lwa⁵¹. Korony murowe, jako znaki symbolizujące miejskość, kładzione były na tarczach, w których polach widniały wizerunki o bardzo zróżnicowanych treściach symbolicznych⁵².

Znaki symboliczne w herbach miast na badanym obszarze nie różniły się od znaków występujących w większości krajów europejskich, a zatem wyodrębnione grupy symboliczne są reprezentatywne dla europejskiej heraldyki miejskiej.

w pełnej heraldycznej postaci z hełmem, klejnotem i labrami. W opublikowanych przez Siebmachera herbach miast żaden nie posiadał innych elementów oprócz tarczy z godłem i barwami (zob. *Johann Siebmachers Wappenbuch von 1605*, Hrsg. H. Appuhn, Dortmund 1994, s. 239–246).

⁵¹ Opis pieczęci Głubczyc z XVI w., zob. D. T o m c z y k, *Herby miast Śląska...*, s. 32.

⁵² W pracy zawierającej 500 wizerunków herbów miast niemieckich z XIX w., pozbawionej niestety komentarza heraldycznego, przedstawionych w wersjach aktualnie używanych przez władze miast, a więc nie tak jak wyrysowane przez Huppa jedynie tarcze z godłem, ale także z klejnotami, labrami, trzymaczami – korony murowe powtarzały się na około 120 tarczach, niezależnie od tematyki symbolicznej godeł (zob. *Europäische Städte-Wappen*, I. Abt.: *Wappen von 500 Städten Deutschlands*, Leipzig b. r.).

Rozdział IV

SYMBOLIKA „MIEJSKOŚCI”

Wyobrażenia budowli należą do najczęściej spotykanych elementów godła w tej kategorii herbów. Geneza tego typu wyobrażeń wydaje się dość oczywista, nie było bowiem bardziej spektakularnych i jednoznacznych w swej wymowie wyróżników podkreślających status miejscowości, jak mury obronne, bramy i wieże. Na najstarszych znakach miejskich, którymi były pieczęcie, wyobrażenia motywów architektonicznych umieszczano w godłach znacznie częściej niż inne elementy. Należy zgodzić się z poglądem J. Loudy, że władze, umieszczając na pieczęciach przedstawienia budowli, traktowały je jako swoiste obrazy miasta, wzorując się tu na pieczęciach władców, na których widniały ich wizerunki¹. Odrębną kwestią pozostaje, w jakim stopniu przedstawiane na pieczęciach, monetach i godłach herbowych budowle odzwierciedlały rzeczywiście istniejące obiekty. Na średniowiecznych monetach ich wizerunki funkcjonowały jako schematyczne wyobrażenia, utożsamiane z ogólnym pojęciem „miasta”, „kościola” czy „zamku”². Podobny, schematyczny wizerunek budowli napotykamy na pieczęciach miejskich. Jednak, w odróżnieniu od monet, w wizerunkach napieczętych można zauważyć, że ich twórcy starali się w specyficzny sposób zaakcentować określone motywy architektoniczne. Z ich pomocą próbowano zwrócić uwagę odbiorcy komunikatu, zawartego w wizerunku, na charakterystyczne szczegóły związane z miastem czy jego właścicielem, aby ułatwić jego identyfikację. Nieproporcjonalnych rozmiarów, w stosunku do pozostałych elementów, wizerunki bram i okien (w których często widniała postać władcy), krzyży szczytowych – symboli religijnych, czy też murów i wież – wyznaczników granic jurysdykcji miejskiej, były nośnikami informacji o miastach. Ich forma była zgodna

¹ J. Louda (*Znaky evropských měst*, Praha 1995, s. 11–12) powtarza wcześniejszy pogląd innych badaczy (por. m.in. P. K n ö t e l, *Schlesische Städtebildnisse auf Siegeln*, ZVfGS, Bd. LVII, 1923, s. 107), którzy wskazywali, że wiarygodność pieczęci zależy nie tylko od napisu napieczętego, ale także od przedstawianego wizerunku, dlatego też władcy, rycerze, duchowni umieszczali na nich wizerunki swoich postaci.

² R. K i e r s n o w s k i, *Moneta w kulturze wieków średnich*, Warszawa 1988, s. 291 i n.

ze stosowaną w sztuce średniowiecznej perspektywą odwróconą, w rzeczywistości bowiem bramy wjazdowe były ze względów bezpieczeństwa niskie i wąskie³. M. Gumowski użył pojęcia „architektura napieczętna” właśnie w odniesieniu do wizerunków budowli w godłach pieczęci⁴. W odróżnieniu jednak od niektórych wizerunków napieczętnych, godła herbowe nie przedstawiały z reguły „lustrzanego odbicia” konkretnych obiektów w danym mieście. Doszukiwanie się tu w poszczególnych elementach realnie istniejącej architektury było i nadal pozostaje popularną metodą ich interpretacji. Poszukiwania takie mogą okazać się owocne jedynie w tych przypadkach, gdy w godle umieszczano wizerunek budowli z charakterystycznymi detalami architektonicznymi, i to począwszy od najstarszego wyobrażenia godła. Chęć odzwierciedlenia konkretnych budowli w godłach była przyczyną, iż zwłaszcza w XIX i na pocz. XX w. lokalni historycy „dostosowywali” ówczesne wizerunki do rzeczywistych⁵. Na całym badanym obszarze pewne cechy wskazujące na podobieństwo z realnymi obiektami miejskimi dostrzec można, według niektórych autorów, jedynie w kilku herbach⁶.

Herby z wyobrażeniami reprezentującymi architekturę miejską stanowią grupę, w której najbardziej widoczne są wpływy wzorców ikonograficznych przejętych z wizerunków napieczętnych. Oczywiście wizerunki te w procesie heraldyzacji uległy jeszcze większemu uproszczeniu w porównaniu z pieczęciami. Dodano natomiast nowy, bardzo istotny element, ułatwiający przekaz informacji – barwy.

Zestawienie dawnych wizerunków napieczętnych i godeł herbowych pozwala na wyodrębnienie głównych wzorców ikonograficznych stosowanych w godłach, z motywami zaczerpniętymi z pieczęci⁷. Najczęściej powtarzano wyobrażenie fragmentu

³ P. Knötel, *op. cit.*, s. 109.

⁴ M. Gumowski, *Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku*, Toruń 1960, s. 17.

⁵ Opisując wizerunki miast śląskich na pieczęciach, P. Knötel już na wstępie swojego opracowania stwierdził, że większość badaczy uważała motywy architektoniczne jedynie za symboliczne przedstawienia miast, jednak jego zdaniem na wielu pieczęciach, a nawet w godłach herbowych miast śląskich można było odnaleźć wizerunki obiektów realnie istniejących w tych miastach (zob. P. Knötel, *op. cit.*, s. 106–113). Typową próbą dostosowania wizerunku do realnego obiektu było godło herbowe Świebodzina, w którym szczyt dachu, łączącego dwie wieże na pieczęci z XVII w. (pieczęć Świebodzina z 1614 r., APZG, Miasto Międzyrzecz, cech tkaczy, sygn. 2 D), utożsamiano czasem z fasadą miejscowego ratusza, kiedy indziej z fasadą miejscowego kościoła parafialnego (zob. M. Nowacki, *Co o historii Świebodzina mówi jego herb, cz. II i III*, „Gazeta Powiatowa” 1997, nr 1/2 i 3).

⁶ Cytowany już P. Knötel, powołując się na Saurmę (H. Saurma, *Wappenbuch der schlesischen Städte und Städtel*, Berlin 1870, s. 202), wskazał, iż okno w kształcie rozety z godła Ziębic znajdowało się w przeszłości rzeczywiście w zachodniej ścianie kościoła parafialnego. Z kolei za Huppem twierdził, iż pieczęć Wólczyna przedstawiała pierścień drewnianych murów, które kiedyś otaczały miasto. Knötel doszukiwał się także podobieństw wyobrażeń widniejących na pieczęci Kożuchowa z XIII w. do podwójnego pierścienia murów otaczających miasto, w wizerunku napieczętnym Nysy zaś – do najstarszego zamku biskupów (por. P. Knötel, *op. cit.*, s. 106–113).

⁷ Wykazy tzw. motywów w herbach stanowiły i nadal stanowią nieodłączną część wielu opracowań, najczęściej pozbawioną komentarza i interpretacji symbolicznej; wizerunki z motywami architektonicznymi klasyfikowano z reguły jako: przedstawienia bram „z jedną, dwiema i trzema wieżami bądź basztami” (M. Gumowski, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 34–35; A. Plewako, J. Wana, *Herbarz miast polskich*, Warszawa 1994, s. 278), „mury różne”, „mur i jedna, dwie baszty” (M. Gumowski, *op. cit.*, s. 34–35; A. Plewako, J. Wana, *op. cit.*, s. 278; D. Tomczyk, *Herby miast Śląska Opolskiego*,

murów obronnych z bramą i dwiema wieżami. Godłami o takiej treści posługiwało się do końca XVIII w. dwadzieścia miast na badanym obszarze. Herby, w których godłach umieszczono więcej niż dwie lub trzy wieże, należą do rzadkości. Wyraźnie należy też podkreślić, że liczba wież z reguły nie pozostaje w żadnym związku z wielkością miast. Znaczy to, że nie można było powiedzieć, aby miasta posługujące się herbem ze skomplikowanymi i rozbudowanymi wizerunkami budowli miejskich należały do dużych, i odwrotnie. Niewielki Słońsk w Nowej Marchii posiadał w godle wizerunek murów z pięcioma wieżami, natomiast znacznie większy, pobliski Frankfurt nad Odrą – jedynie dwie⁸. Wielkość miasta i wynikająca z tego faktu zamożność władz miejskich decydowały, jak zauważyli autorzy podręcznika sfragistyki, jedynie o jakości wykonania tłoków pieczętnych⁹. Schematyczne rysunki, umieszczane na dawnych mapach przy nazwach miast, zawierały więcej wyobrażeń budowli, gdy reprezentowały duże miasta, i odwrotnie¹⁰. Herbami miejskimi władze dużych miast zaczęły posługiwać się najwcześniej, zabiegały też o ich oficjalne nadanie przez władców.

Drugi element architektury charakterystyczny dla godeł miejskich – to brama lub wieża bramna. W dotychczasowych opracowaniach, zwłaszcza u M. Gumowskiego, wyobrażenia te najczęściej były zaliczane do przedstawień zamków czy strażnic¹¹. Miejsce wjazdu do miasta odgrywało szczególną rolę, było też najlepiej strzeżone, przedstawione w godle symbolizowało zatem całe miasto. Schematyzm herbowych wyobrażeń heraldycznych i chęć umieszczenia w godle kilku motywów, reprezentujących miasto, powodowały, że wieża bramna bądź sama brama funkcjonowały jako główny element, uzupełniony innymi, odnoszącymi się do położenia naturalnego, właściciela lub nawiązującymi do jego nazwy.

Inne wizerunki budowli obronnych w godłach najczęściej należy uznać za uzupełnienia wyobrażeń albo murów, albo bram miejskich. Z dużą ostrożnością trzeba interpretować wyobrażenia budowli, tak chętnie zaliczane przez wielu badaczy do reprezentujących zamki¹². Najczęściej bowiem były to, jedynie przedstawione w sposób bardziej okazały, miejskie budowle obronne, które można byłoby uznać za stereotypowe wyobrażenie zamku jedynie w nielicznych miastach, będących siedzibami

Opole 1996, s. 131–132), a także „kościół i zamki” (A. Plewako, J. Wana, *op. cit.*, s. 288; D. Tomczyk, *op. cit.*, s. 131).

⁸ Podobnych przykładów, świadczących o braku zależności między heraldycznym bogactwem architektonicznym godeł i wielkością miasta, dostarczają również herby śląskie i pomorskie. Przewóz w dawnym księstwie żagańskim posiadał wizerunek murów z pięcioma wieżami, a stolica księstwa – Żagań – jedynie z dwiema (zob. pieczęć Przewozu na dok. z 1733 r., APZG, Miasto Żary, cech kuśnierzy, sygn. 32 D, i pieczęć Żagania na dok. z 1616 r., APZG, Miasto Żary, cech bednarzy, sygn. 2 D).

⁹ M. Gumowski, M. Haisig, S. Mikucki, *Sfragistyka*, Warszawa 1960, s. 236.

¹⁰ Ten prosty i zrozumiały sposób przedstawiania wielkości miasta napotykamy również na mapach badanego obszaru, np. Śląska (zob. A. Heyer, *Die kartographischen Darstellungen Schlesiens bis zum Jahre 1720*, ZVfGS, Bd. XXIII, 1889, s. 177–240, także G. Schönaiach, *Bildpläne und Städtebau in Schlesien*, ZVfGS, Bd. LXIII, 1929, s. 281–302).

¹¹ M. Gumowski, *Najstarsze pieczęcie miast polskich...*, s. 16–17.

¹² P. Knötel zaliczył wizerunki zamków do najważniejszych budowli miejskich, jednak w swojej klasyfikacji godeł miejskich nie wymienił żadnego przykładu herbu przedstawiającego zamek znajdujący się w konkretnym mieście (zob. P. Knötel, *Bürgerliche Heraldik*, Breslau 1922, s. 8–9).

władców. Zamek tego rodzaju nie kojarzył się również z potocznym, a więc takim jak w herbach, wyobrażeniem miasta, i co najbardziej istotne – nie podlegał jurysdykcji miejskiej. Właściciel czy założyciel reprezentowany był zwykle przez swój znak osobisty – herb.

Dawny krajobraz miasta nie byłby pełny, gdyby nie uwzględniono w nim innej charakterystycznej budowli – kościoła parafialnego. To właśnie wyobrażenia budowli sakralnych otoczonych murami, w rzeczywistości widocznych z oddali, tworzyły obraz dawnego miasta. Podstawowym wyznacznikiem, pozwalającym zidentyfikować widniejącą na pieczęci lub w godle herbowym budowlę jako świątynię, jest umieszczony na szczycie wieży bądź dachu krzyż. W niektórych godłach motyw krzyża znalazł się w herbach przypadkowo, gdyż przy przejmowaniu jako znaku miejskiego wizerunku napieczętnego, wraz z nim dodawano w polu herbowym znak krzyża widniejący w otoku legendy¹³. Podobnie, jak na pieczęciach i monetach, również w godłach herbowych trudno doszukać się wizerunków realnych obiektów. Podobnie jak w przypadku innych budowli, twórcy herbów posługiwali się znakiem reprezentującym symbolicznie świątynię czy klasztor. Wśród wszystkich herbów miast na badanym obszarze tylko w godle herbowym Nowogrodu Bobrzańskiego można odnaleźć wizerunek świątyni klasztornej, wzniesionej przez augustianów w XIII w. Został on utrwalony na pieczęci z XV w. i przeniesiony następnie na pole herbu¹⁴. Oprócz tego najstarszego zabytku architektury sakralnej pozostałe, widniejące wyłącznie w godłach niewielkich miast lub osad targowych na Śląsku, pochodzą dopiero z XVIII wieku. W wizerunku napieczętym Karłowic z początku XVIII w. umieszczono budowlę świątyni, która reprezentowała miejscowy kościół, podobnie na pieczęci Goszczy z 1746 r.¹⁵ Ostatnie wyobrażenie kościoła widniało na pieczęci Nowej Cerekwi, lecz należy je zaliczyć do obrazowych przedstawień dawnej nazwy miasta – Deutsch-Neukirch¹⁶.

Wyobrażenia budowli miejskich należą do najstarszych, ale także najczęściej po dzień dzisiejszy występujących elementów godła herbowych. Symboliczne znaczenie tych wizerunków nawiązuje do samego wyglądu miast i najważniejszych funkcji, które w przeszłości były z nimi utożsamiane. Dawna architektura, wyrażająca gospodarczą i ustrojową wyższość miasta nad wsią, została przyjęta jako odrębna grupa

¹³ Krzyż w otoku legendy – umieszczony z reguły bezpośrednio ponad górną częścią wizerunku – stanowił integralną jej część, funkcjonując równocześnie jako rodzaj jej początku i końca, niekiedy zastępowany rozetkami, rzadziej arabeskami.

¹⁴ Por. H. S a u r m a, *Wappenbuch...*, s. 423, i pieczęć Nowogrodu Bobrzańskiego na dok. z 1756 r., APZG, Miasto Zielona Góra, cech nieznan, sygn. 12 D.

¹⁵ Pieczęć Karłowic w dawnym powiecie brzeskim opisał O. H u p p, opierając się na interpretacji H. Saurmy, który przyjął, iż przedstawia ona miejscowy kościół, chociaż budowla nie miała charakterystycznego dla wizerunków świątyni krzyża (zob. O. H u p p, *Die Wappen und Siegel der deutschen Städte, Flecken und Dörfer, Königreich Preussen*, Bd. I, Heft 1, *Ostpreussen, Westpreussen und Brandenburg*, Bd. I, Heft 2, *Pommern, Posen und Schlesien*, Frankfurt a/Main 1896–1898, reprint 1993, s. 136).

¹⁶ D. Tomczyk, opisując pieczęć Nowej Cerekwi, podał, iż w przeszłości w miejscowości znajdowało się aż dziewięć kościołów, a zatem w wizerunku napieczętym umieszczono raczej symboliczne przedstawienie, reprezentujące wszystkie, i równocześnie wywodzącą się od nich nazwę miasta (zob. D. T o m c z y k, *Herby miast Śląska...*, s. 75–76).

wizerunków przez K. Blaschke¹⁷. Owa wyższość i odrębność ustrojowa to tylko jeden z aspektów symbolicznej reprezentacji motywów architektonicznych. Symbolicznym przesłaniem była niewątpliwie chęć przedstawienia obrazu samego miasta. Mury i inne budowle obronne funkcjonowały poza tym jako symbol zabezpieczenia mieszkańców, kupców i innych grup zawodowych przed realnym, fizycznym wrogiem, świątynie zaś – przed zagrożeniem duchowym. Wraz z wizerunkami reprezentującymi właścicieli tworzyły one przekaz dotyczący również sytuacji własnościowej miasta.

Obraz miasta

Widok miasta, umieszczony w godle herbowym, należy uznać za typ przedstawienia symbolizującego „miasto jako takie”, czyli miejskość. Wyobrażenia budowli funkcjonowały jako znaki ikoniczne, ale nawiązywały nie tyle do konkretnych obiektów architektonicznych danego miasta, co tworzyły ogólnie pewną wspólną grupę – zespół architektoniczny. Zgodnie z przyjętym obyczajem heraldycznym, w godłach herbowych umieszczano motywy podkreślające dodatnie cechy posiadacza herbu. Najbardziej ewidentnym wyznacznikiem, świadczącym o pomyślnym rozwoju i bogactwie, była liczba i wielkość budowli, tak więc ich wizerunki reprezentowały w godłach pozytywne cechy miast. Chęć zaprezentowania najbardziej pozytywnego obrazu w herbie powodowała, że władze przedstawiały w nich wyidealizowane wizerunki niezgodne z rzeczywistością, ale odpowiadające potocznemu widzeniu miasta. Istotny, jak w całym średniowieczu, był również aspekt religijny, takie bowiem wizerunki stanowiły schematyczną próbę ujęcia obrazu „miasta niebieskiego”, zsyłanego z nieba przez Boga, otoczonego potężnym murem z dwunastoma wieżami¹⁸.

Próby odwzorowania takiego wizerunku, zgodnego ze średniowiecznym ideałem, widoczne są jedynie w najstarszych godłach miejskich, ustalonych jeszcze w XIV lub następnym wieku. W przypadku dużych miast zachodnioeuropejskich można mówić o świadomym naśladownictwie, odwołującym się do opisów Jeruzalem Niebieskiego. Z kolei władze małych miast najczęściej naśladowały istniejące już herby, w mniejszym stopniu, jak należy przypuszczać, wnikając w ich treści symboliczne. Pierwowzorami ikonograficznymi wszystkich tych herbów były ówczesne pieczęcie miejskie z wyobrażeniami budowli. Wzorzec miasta idealnego, z najważniejszymi budowlami, i zamkniętego okręgiem murów, został utrwalony na licznych już w XIII w. w pieczęciach miast europejskich¹⁹. W porównaniu z opisem miasta idealnego mury tworzyły okrąg, zamiast czworoboku, jednak również okrąg miał swoją interpretację biblijną, odpowiadał bowiem porządkowi świata stworzonemu przez Boga, któremu nadał on kształt okręgu. Jego odbicie znalazło się również w

¹⁷ K. B l a s c h k e, *Die Stadtwappen*, [w:] *Lexikon Städte und Wappen der Deutschen Demokratischen Republik*, Hrsg. H. Göschel, Leipzig 1985, s. 541–542.

¹⁸ *Apokalipsa św. Jana, Nowe Jeruzalem*, 21,2.

¹⁹ Na pieczęci miejskiej Boppard z XIII w. utrwalono w wizerunku cały pierścień murów miejskich, a w jego wnętrzu budowlę świątyni (zob. E. v. B e r c h e m, *Siegel*, Berlin 1918, s. 110).

godłach herbowych miast. W ten sposób przedstawiono m.in. wizerunki Antwerpii, Meersburga czy Salzburga²⁰.

Wyobrażenie idealnego miasta, obdarzonego prawami, pochodzące ze Śląska, przedstawiono w XIV-wiecznym rękopisie prawa magdeburgskiego²¹. Znalazły się tu wszystkie budynki podlegające miejskiej jurysdykcji, otoczone murami. Najstarszy ślad idealnego miasta utrwalono jednak na pieczęci i herbie miasta pomorskiego. Na XIV-wiecznej pieczęci Bytowa widnieje wizerunek pierścienia murów z wieżami, który w niezmienionej postaci został przeniesiony w pole herbu²². Fragmenty murów obronnych w kształcie części pierścienia widoczne są również na pieczęciach innych miast – Szczecina, Nowogrodu Bobrzańskiego, Bolesławca i Legnicy. Ów specyficzny kształt umocnień nie zawsze przenoszono w tej formie do pola herbowego. Owalne mury znalazły się w godłach Bolesławca i Nowogrodu Bobrzańskiego. Warto zwrócić uwagę, że graficzne przedstawienie owalu murów zastępowano już na pieczęciach i powszechnie w godłach herbowych w sposób umowny poprzez „oparcie” wizerunków murów o linie otoku, oddzielające wizerunek od legendy napiętej czy podstawy tarcz herbowych. W czasach nowożytnych zdarzały się godła, zwłaszcza mniejszych miast, w których próbowano graficznie przedstawić otaczające je mury z pomocą wyobrażeń dwóch biegnących pod kątem fragmentów umocnień, tak jak na XVII-wiecznej pieczęci Recza²³. Wyobrażenia umocnień miejskich, rozmieszczone swobodnie w polach herbowych lub w podstawie tarczy, jako fragmenty murów w kształcie prostokąta, z wieżami ponad nim, odzwierciedlały obraz, widok miasta postrzegany przez osobę, stojącą przed jego bramami. Odpowiadały zatem potocznemu jego obrazowi.

Nieodłącznym elementem miejskich umocnień były wieże, uwidocznione również w przedstawieniach miasta idealnego. Zgodnie z biblijnym przekazem, wież miejskich było dwanaście, rozmieszczonych po trzy z każdej strony świata²⁴. Odbicie biblijnego opisu odnaleźć można również w niektórych godłach miasta na badanym obszarze. Brak wprawdzie wizerunku z dwunastoma wieżami, ale graficznym refleksem biblijnych wież są godła z trzema wieżami, a więc symbolizujące umocnie-

²⁰ *Johann Siebmachers Wappenbuch von 1605*, Hrsg. H. Appuhn, Dortmund 1994, Tafl. 220 i 221, s. 240–241.

²¹ Przedstawiony obraz miasta został utworzony, jak zauważa A. Karłowska-Kamzowa, bez związku z pierwowzorami zaczerpniętymi ze sztuki zachodniej. Ukazany w prostej formie, był zgodny z ówczesną śląską rzeczywistością (zob. A. K a r ł o w s k a - K a m z o w a, *Malarstwo śląskie 1250–1450*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 72).

²² Wizerunek miasta na pieczęci Bytowa wykazuje podobne cechy, jak wizerunki innych miast w krajach niemieckich (zob. pieczęć Bytowa z XIV i XVI w., APSz., zbiór odcisków pieczętnych, nr 215, 217). Należy przypuszczać, że został opracowany na podstawie pieczęci znanych dzięki Zakonowi Krzyżackiemu, który w tym czasie władał miastem. Widoczne jest również wyraźne podobieństwo do pochodzącej z tego samego czasu pieczęci miejskiej Malborka. Trudno natomiast zgodzić się z poglądem M. Gumowskiego, że na pieczęci widnieje fragment zamku krzyżackiego, zależność bowiem od zakonu znalazła odzwierciedlenie w postaci tarczy z herbem zakonnym. Wieże, uznane przez Gumowskiego za zamkowe, były usytuowane bezpośrednio przy murze, a zatem zgodnie z wyobrażeniem miasta idealnego stanowiły część umocnień (zob. M. G u m o w s k i, *Najstarsze pieczęcie miast polskich...*, s. 48–49).

²³ Owalna pieczęć Recza z XVII (zob. O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 69).

²⁴ *Apokalipsa św. Jana, Nowe Jeruzalem*, 21,2.

niania z jednej strony świata. W przedstawieniach tych doszukiwano się także podobieństwa do realnie istniejących wież. Takie analogie występowały tylko w nielicznych godłach, jednak nie odnosiły się do podobieństw zachodzących między wizerunkiem a realną budowlą, lecz dotyczyły np. zgodności liczby wież w mieście z liczbą ich znakowych odpowiedników, widniejących w polu herbowym. Liczba wież w herbach Bolesławca i Kożuchowa (trzy) odpowiadała rzeczywistości, nie można jednak przyjąć, że zgodność ta istniała we wszystkich godłach²⁵. Wieże obronne i bramne były tymi elementami miejskiej architektury, z którymi stykał się każdy przybysz już zbliżając się do miasta.

Heraldyczny widok miasta w godłach na Śląsku, Pomorzu i Nowej Marchii jest zbliżony do tego, który widniał w herbach zachodnioeuropejskich, niewątpliwie też został ukształtowany pod jego wpływem. Herbarz Siebmachera z XVII w. dostarcza wielu przykładów motywów architektury, podobnych do widniejących w godłach miast śląskich (np. Cieszyna, Ziębic i Żagania)²⁶.

Obraz miasta reprezentowany był także przez wyobrażenia pojedynczych, charakterystycznych budowli, stanowiące uproszczone przedstawienia, nie mające odpowiednika w konkretnych obiektach. Najczęściej umieszczanym motywem był wizerunek wieży bramnej lub samej bramy, głównie w godłach śląskich – Otmuchowa, Niemczy, Nowogrodźca, Wołczyzna czy Ujazdu. Należy uznać, że jest to najbardziej uproszczony, ale zgodny z regułami heraldycznymi wizerunek reprezentujący całe miasto. Analogie do przedstawiania miasta poprzez ukazanie samej wieży można odszukać już w sztuce starochrześcijańskiej²⁷. W potocznym rozumieniu brama była tym miejscem, w którym fizycznie „rozpocząło” się miasto. Również i w tej symbolice odnaleźć można związki z religią. Tak jak portal i wrota do świątyni symbolizowały granicę między sacrum i profanum, tak brama miejska stanowiła symboliczną, a początkowo także faktyczną granicę między różnymi systemami prawa²⁸.

W czasach nowożytnych w godłach herbów, ustalonych w wieku XVI i późniejszych, wiele miast, które w rzeczywistości nie posiadały murów, wież i bram, umieszczało ich wizerunki w godłach (m.in. górnośląski Friedland w XVIII – obecnie Korfantów²⁹, pomorskie Maszewo, także w XVIII³⁰, czy położona na pograniczu ślą-

²⁵ Licznych przykładów wizerunków z trzema wieżami funkcjonujących jedynie jako znaki umowne, reprezentujące miasto, dostarczają herby zarówno śląskie, jak marchijskie i pomorskie; np. na Śląsku – Chojnowa, który w rzeczywistości jeszcze w XVII w. miał dwie wieże i dwie bramy (zob. opis: F. A. Z i m m e r m a n n, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. VIII, Brieg 1789, s. 373).

²⁶ Godła podobne do wymienionych u Siebmachera miast śląskich miały m.in. miasta Rzeszy: Weisenburg, Speyer, Offenburg, Neuburg, Magdeburg (zob. *Johann Siebmachers Wappenbuch...*, Taf. 219–221, s. 239–241).

²⁷ W sztuce starochrześcijańskiej „miasto święte” często przedstawiano ukazując jedynie samą wieżę (zob. D. F o r s t n e r, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, Warszawa 1990, s. 381).

²⁸ W. M a i s e l, *Archeologia prawna Europy*, Warszawa–Poznań 1989, s. 103.

²⁹ Nieznana pieczęć Korfantowa opisał D. Tomczyk (*Herby miast Śląska...*, s. 58), chociaż przytoczony wizerunek należy uznać za symboliczne przedstawienie murów i wież miejskich, a nie zamku, jak sądzi autor, chyba sugerując się wizerunkiem tego herbu u Huppa.

³⁰ Pomimo, iż Hupp opisał XVII-wieczną pieczęć z murami i wieżami (zob. O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 86, także APSz., Zbiór odcisków pieczętnych, nr 339), jeszcze w XVIII w. władze Masze-

sko-marchijskim Lubrza w XVII w.³¹). Praktykę tę napotykały również w dokumentach herbowych, wydanych w tym okresie (np. w godłach Konotopu 1706 r. i Zaboru 1721 r.). Świadczy to o żywotności tej symboliki, opartej na powszechnym w ówczesnej świadomości utożsamianiu budowli z potocznym obrazem miasta³². Wyobrażenia te – co charakterystyczne – znalazły się wyłącznie w godłach niewielkich miast, których władze w ten sposób chciały zaakcentować ich miejski status.

Symbolika praw miejskich i bezpieczeństwa

Mury i bramy miejskie spełniały również konkretne funkcje prawne, były bowiem najważniejszymi wyznacznikami pierwotnego zasięgu jurysdykcji miejskiej³³. Wizerunki ich symbolizowały zatem nie tyle granicę obszaru miejskiej jurysdykcji, ile raczej sam fakt posiadania praw wynikających z miejskiego statusu³⁴. Prawa te mogły być jednak ograniczone przez właściciela (stąd przyjęcie jego herbu w godle) bądź przez przynależność państwową (dla protestantów na Śląsku po wojnie trzydziestoletniej). Zgodnie z zasadą „Stadt Luft macht frei” („powietrze miejskie czyni wolnym”) widoczne w herbach wyobrażenia budowli wskazywały zbiegowi, że może on liczyć na uzyskanie, po upływie określonego czasu, prawa do pobytu w mieście³⁵, którego granice były równocześnie granicami różnych sfer prawa³⁶.

Trzy wieże w godle Bolesławca, oprócz opisanej reprezentacji ikonicznej, odnoszącej się do realnych budowli, symbolizowały trzy najważniejsze organy władzy, stąd wieże: magistracka, ławnicza i rady miejskiej. W ten sposób interpretował symbolikę wież w godle miasta Heneliusz w swojej *Silesiographii*³⁷.

Symbolikę jurysdykcji miejskiej reprezentowały nie tylko wyobrażenia budowli. Specyficzną grupę stanowiły godła z wizerunkami reprezentującymi władzę sądowniczą. W większości są to symbole dopiero z XVIII i XX w. i pochodzące z pieczę-

wa posługiwały się herbem z pentagramem, tak jak opisał to Brüggemann (zob. L. W. B r ü g g e m a n n, *Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustand des Königl. Preussischen Herzogthums Vor- und Hinter-Pommern*, Stettin 1779–1806, s. 211).

³¹ Pieczęć Lubrzy z 1762 r., APZG, Cech rzeźników miasta Świebodzina, sygn. tymcz. 26.

³² Jak mocno wizerunki budowli kojarzone są z symbolami miejskości również współcześnie, świadczy wyniki ankiety przeprowadzonej przez autora w 1994 r. wśród mieszkańców miast województwa zielonogórskiego. Na 500 osób zapytanych, jakie wizerunki umieszcza się najczęściej w herbach miejskich, ponad 400 wskazało na mury i wieże.

³³ Fortyfikacje miejskie jako zabytki prawa opisał m.in. W. M a i s e l, *Archeologia prawna Polski*, Warszawa–Poznań 1982, s. 81–82.

³⁴ Mur obronny był nie tylko symbolem miasta i jego niezawisłości prawnej, stanowił też bardzo kosztowną inwestycję, te więc, które stać było na ich wzniesienie, należały do największych i najbogatszych (zob. J. W i d a s k i, *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początków XIV wieku*, Warszawa 1973, oraz A. M i ł o b e d z k i, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa 1989, s. 56).

³⁵ M. S c z a n i e c k i, *Powszechna historia państwa i prawa*, Warszawa 1979, s. 166.

³⁶ M. B o g u c k a, H. S a m s o n o w i c z, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986, s. 92.

³⁷ „Insigne est quod Tres Turres sibi invicem unitas exhibens, Magistratum, Scabinatum et Civium Communitaten firmiter et constanter Consentientes denotat” (zob. N. H e n e l i i, *Silesiographia Renovata*, Wratislaviae–Lipsiae 1704, Cap. VII, s. 44).

ci sądowych. Wcześniejsze pieczęcie – np. pomorskiego Wierzbna, śląskich Prusic, Leśnicy czy Żor, zawierają elementy, które można uznać za motywy symbolizujące uprawnienia sędziowskie, a więc kolejno – Chrystusa Sędziego, „rękę pańską” i miecz – pierwotnie reprezentowały władzę właścicieli. Z czasem, wraz ze zmianami własnościowymi, stały się znakami ogólnomiejskimi. Nie reprezentowały zatem w tym czasie władzy sędziowskiej właścicieli, ale funkcjonowanie sądu w danej miejscowości. Posługiwanie się przez władze, głównie niewielkich miast, herbami z godłami przejętymi wprost z pieczęci sądowych wynikało z braku tradycji heraldycznej lub niedostatecznej wiedzy na temat własnego, dawnego herbu³⁸. Pieczęcie sądowe były natomiast najlepiej znane z racji częstego ich stosowania – niekiedy zamiast pieczęci ogólnomiejskich. Wizerunki symbolizujące władzę sędziowską to przede wszystkim waga i miecz sprawiedliwości oraz postać Temidy. Herbami utworzonymi z pieczęci sądowych posługiwały się w Nowej Marchii Mieszkowice, na Śląsku Cieplice, Pobiednia i Ławszowa³⁹. W godłach herbowych, ukształtowanych na podstawie średniowiecznych pieczęci ogólnomiejskich, umieszczano motywy zgodne z kanonem symbolicznym tej epoki, reprezentującym sprawiedliwość. W godle Wierzbna wizerunek nie spotykany w innych herbach – Chrystusa Sędziego – został przyjęty wyraźnie pod wpływem najstarszych właścicieli, biskupów kamieńskich⁴⁰. Wizerunki dłoni i ręki w godłach Prusic, Leśnicy i Świerzawy należy uznać za przedstawienia „ręki pańskiej”⁴¹. Wycięta z drewna „ręka pańska”, zawieszona na poprzecznym ramieniu krzyża na rynkach miast średniowiecznych, była symbolicznym wyrazem zgody władcy na posiadanie własnego targu, a także pokoju przysługującego miastu⁴². Z prawem do jarmarków wiązało się prawo składu i jego egzekwowanie przez władze miejskie. Wraz z utratą znaczenia prawa składu i przymusu drogowego wizerunek ręki zaczęto utożsamiać z symbolem sprawiedliwości lub, jak w przypadku Prusic, zastąpiono go wyobrażeniem herbu ówczesnych właścicieli, książąt von Hatzfeldów⁴³.

Obszar przestrzeni miejskiej, wydzielony z reszty świata, w średniowieczu zamykał się w obrębie charakterystycznych dla całej Europy murów z wieżami obron-

³⁸ Niektóre z herbów z wizerunkami Temidy i wagi sprawiedliwości „utworzył” dopiero Hupp u schyłku XIX w. (np. Cieplic), lojalnie informując, iż pochodzą one z pieczęci sądowych, władze bowiem nie znały innych (zob. O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 167).

³⁹ Wymienione miejscowości określano w XIX w. jako miasteczka (*Flecken*), z braku więc tradycji heraldycznych jako herby przyjmowano ówczesne wizerunki napieczątne.

⁴⁰ Wierzbno do 1331 r. należało do biskupów kamieńskich, sprzedane następnie klasztorowi w Kołbaczu, ale umowy nie zatwierdził papież.

⁴¹ Analogicznie, jak na najstarszej pieczęci innego miasta śląskiego – Boguszowa z XVII w., na której umieszczono wizerunek prawej dłoni wyrastającej z trójwzgórza w otoczeniu narzędzi górniczych – ręka była zatem symbolem opieki właściciela i w jego imieniu władz miejskich nad górnikami. Wraz ze wzrostem znaczenia właściciela na nowej pieczęci i herbie znalazły się jako dominujące elementy – wizerunki z herbu Hochbergów (zob. H. S a u r m a, *Die Wappenbuch...*, s. 92–93, a z nowszych opracowań T. C z o c h e r, *Herby miast województwa wałbrzyskiego*, „Rocznik Województwa Wałbrzyskiego” 1989–1991, s. 95–96).

⁴² W. M a i s e l, *Archeologia prawna Polski...*, s. 303.

⁴³ Pieczęcią z herbem Hatzfeldów posługiwały się władze miasta w XVIII w. (zob. opis: O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 142).

nymi⁴⁴. Mieszkańcy dawnych miast czuli się bezpieczni w tych granicach⁴⁵. Wizerunki budowli symbolizowały w herbach owo poczucie bezpieczeństwa. Niezwykle istotnym elementem tej symboliki bezpieczeństwa były również, umieszczone bezpośrednio na nich bądź powyżej, herby właścicieli lub państwa. Wskazywały one bowiem gwarantów bezpieczeństwa. Właśnie owo symboliczne wskazanie na gwaranta było jedną z przyczyn zmian, gdyż wraz ze zmianą właściciela bądź przynależności państwowej władze miast starały się uaktualnić treść herbu poprzez wprowadzenie godła nowego gwaranta (zamiana orła śląskiego czy marchijskiego na pruskiego w XVIII w.). Symbolika bezpieczeństwa miasta, gwarantowanego przez właściciela, reprezentowana była w godłach także poprzez wizerunek jego siedziby. Budowle zamków lub ich elementów, jak już wspomniano – wbrew dość powszechnemu pogładowi – umieszczano w polu herbowym rzadko. Świadczą o tym opisy herbów w dziele Heneliusza, który użył określenia łacińskiego *Castellum* lub niemieckiego *Burg* tylko w odniesieniu do wizerunków w godłach trzech herbów – Cieszyna, Ziębic i Żagania⁴⁶. Wyobrażenia architektoniczne w pozostałych herbach określił natomiast jako „mury i wieże” (*murus et turres*)⁴⁷. W przypadku trzech wymienionych miast wizerunki zamków symbolizowały bezpieczeństwo gwarantowane przez książąt saskich, właścicieli Żagania od 1472 r., i książąt cieszyńskich oraz ziebickich z dynastii Podiebradów. Herby z wyobrażeniami zamków pochodziły z czasów, gdy miasta te były stolicami księstw, w kształcie opisanym przez Heneliusza widniały bowiem na wcześniejszej mapie Helwiga z 1561 r. W późniejszych, XVIII-wiecznych opisach herbów miast pomorskich i śląskich, również określenie „zamek” (*Burg*) występuje sporadycznie i dopiero w XIX i XX w. nadużywano tego określenia w odniesieniu do obiektów, w dawnych opisach nazywanych np. „murami z dwiema wieżami”⁴⁸. Określenie „zamek” pierwotnie odnosiło się zatem do godeł z wizerun-

⁴⁴ H. S a m s o n o w i c z, *Pojęcie przestrzeni w mieście średniowiecznym*, [w:] *Problemy nauk pomocniczych historii. Materiały*, t. III, Katowice–Wisła 29.–31.05. 1974, s. 9.

⁴⁵ J. Delumeau, opisując miasta doby renesansu, zwraca uwagę, iż poczucie bezpieczeństwa, gwarantowane przez umocnienia miejskie, wraz z możliwościami lepszej opieki zdrowotnej, zaopatrzenia w żywność oraz udziału w życiu kulturalnym powodowało manifestowanie wyższości przez ówczesnych mieszczan, silnie identyfikujących się ze wspólnotą miejską, w stosunku do chłopów (zob. J. D e l u m e a u, *Cywilizacja Odrodzenia*, Warszawa 1987, s. 225).

⁴⁶ N. H e n e l i i, *Silesiographia...*, s. 314, 446, 590.

⁴⁷ Określenie „mury i wieże” znalazło się m.in. w opisach herbów Byczyny, Bolkowa, Bolesławca, Kluczborka i Świebodzic (zob. N. H e n e l i i, *op. cit.*, Cap. VII, s. 38, 44, 77, 88, 126).

⁴⁸ F. A. Zimmermann określenia „zamek” (*Burg*) użył w swoich opisach herbów śląskich w odniesieniu jedynie do trzech miast – Cieszyna, Ziębic i Żagania (zob. F. A. Z i m m e r m a n n, *Beiträge...*, Bd. I–X, Brieg 1782–1791), natomiast w pochodzących z tego samego czasu dwóch opisach Pomorza L. W. Brüggemann i C. F. Wutstrack użyli określenia „zamek” tylko w odniesieniu do wizerunku w godle Czaplinka (choć obaj nie byli pewni, pisząc *einer Burg oder Thor*, a więc „zamek albo brama”), w wizerunku zaś godła Nowogardu dostrzegli *Schloß* – „dwór, pałac” (por. L. W. B r ü g g e m a n n, *Ausführliche Beschreibung...*, s. 706 i 290; C. F. W u t s t r a c k, *Kurze historisch, geographisch, statistische Beschreibung von Königlich-preussischen Herzogthume Vor- und Hinter-Pommern*, Stettin 1793, s. 636 i 530), podczas gdy w pracach Saurmy o herbach miast śląskich, a szczególnie u Huppa, określeniem *Burg* wielokrotnie zastępowano dotychczasowe *Thor* (np. w godle Bytowa na Pomorzu, a na Śląsku Mieroszowa, Chobieni, Radkowa, Bolesławca, Kożuchowa, Zielonej Góry, Chojnowa i Kamiennej Góry). Za Saurmą, a zwłaszcza za Huppem, określenia „zamek” dla murów miejskich z wieżami powszechnie

kami budowli, które w rzeczywistości były siedzibami książąt lub miały wyjątkowe znaczenie wojenne.

Informacje o gwarantowaniu bezpieczeństwa również przybyszom, przede wszystkim kupcom, symbolizowały także wizerunki bram wjazdowych. W godłach wszystkich miast śląskich bramy przedstawiano z otwartymi wrotami bądź z podniesioną broną (kratą). Oznaczało to, że miasto jest otwarte dla kupców i innych przybyszów. Ograniczenia dostępu do miasta przedstawiano niekiedy za pomocą bramy zamkniętej. Do wyjątków należy godło dawnego herbu Zielonej Góry, w którym począwszy od połowy XVIII w. w bramie miejskiej umieszczano poprzeczną belkę – symbol prawa pobierania cel i akcyzy przez władze miejskie⁴⁹.

Symbolika bezpieczeństwa, nie tyle fizycznego, co przede wszystkim religijnego, znalazła odbicie w przedstawieniach wizerunków świątyń. Najstarsze z nich umieszczano za murami miejskimi, z widocznymi z oddali, tak jak w rzeczywistości, dachami i wieżami (np. na pieczęciach Nowogrodu Bobrzańskiego i w godle herbu miejskiego⁵⁰). Wyobrażenie kościoła niosło przede wszystkim treści symboliczne, na żadnej bowiem pieczęci czy w herbie nie było wyznacznikiem sytuacji własnościowej miasta. O tym, że miasto jest własnością Kościoła, informowały wizerunki insygniów władzy, później herb biskupa czy opata.

Niezwykle interesujące, zarówno ze względu na pochodzenie, jak i symbolikę, jest wyobrażenie baldachimu, przekształcane niekiedy w arkadę, widniejące najczęściej między wieżami (w herbach Drawska, Widuchowej czy samodzielnie, jak w herbie Dobrej). W zakresie wzorców ikonograficznych stanowił on odwzorowanie z dawnych pieczęci biskupów, które w sferze ideowej nawiązywały do niebiańskiego baldachimu⁵¹. Warto zauważyć istotną zmianę w przedstawieniach postaci, znajdujących się pod owym baldachimem. Pierwotnie widniały pod nim postaci świętych, patronów (np. św. Jana Chrzciciela na pieczęci Wrocławia z XIII w. czy św. Piotra na pieczęci Legnicy z tego samego okresu⁵²). Jeszcze w XIII w. jednak zaczęto umieszczać pod baldachimami, a częściej pod arkadami, postaci reprezentujące władców (jak na pieczęci Szczecina – z księciem pomorskim – czy Koszalina – z biskupem kamińskim⁵³). Najpóźniej, bo w XIV i XV w., pod arkadami znalazły się herby bądź

używają późniejsi heraldycy i historycy (wśród nich również M. G u m o w s k i, *Herby miast polskich...*, i M. Haisig w wielu opracowaniach o pieczęciach i herbach miast śląskich).

⁴⁹ APZG. Pieczęcie Zielonej Góry z belką w bramie widniały na licznych dokumentach począwszy od 1750 do 1945 r. (zob. W. S t r z y ż e w s k i, *Pieczęcie i herby Zielonej Góry*, „Studia Zielonogórskie”, t. I, 1995, s. 51–57).

⁵⁰ Wyobrażenia budowli kościoła klasztornego widniały niezmiennie w wizerunku napieczonym aż do XIX w., z tą różnicą, iż na pieczęciach i w herbie do końca XVIII w. przedstawiano kościół otoczony pierścieniem murów (zob. APZG, pieczęć Nowogrodu Bobrzańskiego na dok. z 1756 r., Miasto Zielona Góra, cech nieznan, sygn. 12 D), na późniejszych zaś – bez murów.

⁵¹ Baldachim był symbolem godności cesarza i króla, nad ołtarzami zaś – władzy królewskiej Chrystusa, którego tronem był właśnie ołtarz (zob. E. S a u s e r, *Frühchristliche Kunst. Sinnbild und Glaubenssausage*, Innsbruck 1966, s. 505).

⁵² APWr., pieczęć Wrocławia z XIII w., Akta miasta Wrocławia – dokumenty, pieczęć Legnicy na dok. z 1324 r., Rep. 66, M. Kl. B 83.

⁵³ APSz., Zbiór odcisków pieczęci miejskich, nr 410, 432.

godła właścicieli miast (np. na pieczęciach Widuchowej i Dobrej⁵⁴). Szczególna rola arkad i baldachimów w godłach herbowych, podobnie jak na pieczęciach, polegała na funkcji motywu architektonicznego, który wraz z innymi tworzył reprezentację symboliczną miejskości, a równocześnie swoistą oprawę dla wizerunków postaci świętych, władców lub ich herbów, czyli znaków reprezentujących gwarantów bezpieczeństwa miasta, zarówno duchowych – świętych patronów – jak i realnych.

Rola barw w symbolice miejskości

Budowlom miejskim przypisywano charakterystyczne barwy. Uzupełniały one w sposób istotny treści symboliczne, przekazywane z pomocą wizerunków w godłach. Barwy można interpretować zarówno w kategoriach symboli, jak i znaków ikonicznych. Dla wizerunków architektury przyjęto powszechnie w zasadzie tylko dwie barwy: białą (srebrną) i czerwoną, sporadycznie także żółtą (złotą) i zupełnie wyjątkowo błękit. Zwyczaj barwienia wyobrażeń budowli w czerwieni i bieli zachował się do dnia dzisiejszego.

Genezy białej barwy należy doszukiwać się, w sferze symbolicznej, również w analogii do miasta idealnego, zgodnie bowiem z tekstem *Apokalipsy św. Jana* mury Nowego Jeruzalem były zbudowane z jaspisu, natomiast bramy – to dwanaście pereł⁵⁵. Taką interpretację, w której jaspis i perły można utożsamić z bielą bądź srebrem, wydaje się wyjaśniać, dlaczego właśnie po te barwy sięgnęli twórcy herbów największych i najstarszych miast europejskich, stanowiły one bowiem wytłumaczalne uzupełnienie kształtu biblijnego miasta. Symbolika białej barwy w godłach miast pomorskich, śląskich i marchijskich wynikała raczej z naśladownictwa herbów zachodnioeuropejskich niż sięgania do treści symbolicznych⁵⁶. Biała barwa niosła również konotację ikonyczną, reprezentowała bowiem rzeczywisty kolor murów i budowli wielu miast, zwłaszcza południowej Europy. Opisanie herby pochodzi jednak z tej części Europy, w której budulcem nie był biały kamień, zatem i tu doszukiwać się trzeba zapożyczeń z innych krajów.

W godłach z czasów nowożytnych na Śląsku na przedstawianie elewacji budowli miejskich w bieli istotny wpływ wywarły wizerunki z dokumentów herbowych. Począwszy bowiem od dokumentu dla Żagania, wydanego w 1475 r. przez książąt saskich, we wszystkich późniejszych – z wyjątkiem Prudnika – wizerunki budowli

⁵⁴ APSz., Zbiór odcisków pieczęci miejskich, nr 313 i 316. Najstarsze dokumenty i wraz z nimi pieczęcie Dobrej spłonęły, jak pisze Brüggemann, w wielkim pożarze w 1539 r. (por. L. W. B r ü g g e m a n n, *Ausführliche Beschreibung...*, s. 295), natomiast wizerunek wspiętego gryfa pod gotycką arkadą umieszczono na pieczęci z 1500 r. (por. O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 84).

⁵⁵ *Apokalipsa św. Jana*, 21,18; 21,21.

⁵⁶ Dwa miasta, które stanowiły niewątpliwą wzór, jedno ze względu na powiązania prawne – Magdeburg, drugie na związki polityczne – Praga, posiadały według herbarza Siebamachera wizerunki białych wież i murów obronnych (por. *Johann Siebmachers Wappenbuch...*, Taf. 220–221, s. 240–241), chociaż również w przypadku tak dużych miast widoczny był brak stabilności barw. Współcześnie mury w herbie Magdeburga są czerwone, natomiast Pragi – złote (zob. *Lexicon Städte und Wappen der Deutschen...*, s. 279 i 284; J. Č a r e k, *Městské znaky v českých zemích...*, s. 305–313).

były białe. W dokumentach: Otyń z 1528 r. widniała biała wieża obronna⁵⁷, Lubania z 1541 r. – mury i dwie wieże⁵⁸, Białej z 1564 r. – mur i wieża bramna⁵⁹, Szprotawy z 1597 r. – mury i trzy wieże⁶⁰, ponownie Żagania z 1602 r. – biała brama⁶¹, Gliwic z 1629 r. – wieża bramna⁶², Konotopu z 1706 r. – mur miejski, i Zaboru z 1721 r. – mury i dwie wieże⁶³. W związku z tym, że władze wielu miast zabiegały u władców o wydanie takich dokumentów, uważając je za formę uprzywilejowania⁶⁴, należy przyjąć, że władze innych miast, które nie uzyskały oficjalnego nadania, starały się upodobnić własne godła do znanych z dokumentów panujących.

Czerwień, druga z głównych barw, funkcjonowała inaczej niż biel, przede wszystkim jako znak ikoniczny. Była ona bowiem utożsamiana z rzeczywistym kolorem umocnień miejskich z czerwonej cegły. W dokumencie herbowym dla Prudnika z 1607 r. znalazło się określenie barw murów jako „czerwone lub ceglaste” (*roth oder ziegelfarben*), a zatem odzwierciedlały one rzeczywisty kolor umocnień⁶⁵. Umieszczony w XIV-wiecznym zbiorze prawa magdeburskiego widok miasta, jak zauważa A. Karłowska-Kamzowa, odpowiadał śląskiej rzeczywistości, z prostą zabudową i „ceglanym” kolorytem⁶⁶. Czerwień, jako barwa wizerunków budowli, występuje zarówno w herbach miast śląskich (Bolesławiec, Byczyna, Czerwieńsk⁶⁷, Grodków, Kluczbork, Nowogrodziec, Przewóz i Zawidów, marchijskich: Bobrowice, Gubin, Moryń, Recz, Słońsk, Sulechów, Świebodzin, Świdwin i Trzcianko), jak i pomorskich (Drawsko, Kołobrzeg, Nowogard i Widuchowa). Tynktura stosowana w tych wyobrażeniach jest wyjątkowo niestabilna. O ile miasto nie posiadało oficjalnie nadanego herbu z dokładnym określeniem barw, władze traktowały kolorystykę dość dowolnie⁶⁸. Na zachowanej do dziś płaskorzeźbie z herbem Chojnowa z datą 1583 mury miej-

⁵⁷ APWr., Otyń 1528.

⁵⁸ APWr., Lubania 1541, barwny wizerunek herbu przedstawiał białe mury i wieże, w większości zaś późniejszych przedstawień budowle miały czerwoną barwę, również zdaniem Huppa, który nie widział dokumentu i korzystał jedynie z informacji władz miejskich (zob. O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 156); pomyłka wynika prawdopodobnie z braku opisu barw budowli, gdyż określenia dotyczyły jedynie dachów: *gespitzten roten dachen*, przyjęto więc dla całej budowli czerwoną barwę.

⁵⁹ Dokument spłonął pod koniec XVIII w., fragment opublikował O. H u p p, *op. cit.*, s. 180.

⁶⁰ SUA Praha, Szprotawa 1597.

⁶¹ APZG, Żagań 1602.

⁶² Opis barw podajemy za B. N i e t s c h e, *Geschichte der Stadt Gleiwitz*, Gleiwitz 1886, s. 181.

⁶³ APZG, Konotop 1706, dokument dla Zaboru; zaginął opis z fragmentu opublikowanego w: O. H u p p, *op. cit.*, s. 164.

⁶⁴ Władcy wystawiali dokumenty herbowe jako nagrody za udział w walkach czy obronie oraz na prośbę władz lub właścicieli, w zamian za obiecane przez nich opłaty lub wsparcie w wojnie – np. władze Lubania obiecały cesarzowi pomoc w wojnie przeciw Turcji (zob. W. S t r z y ż e w s k i, *Dokumenty herbowe miast zachodniej i północnej Polski do końca XVIII w.*, „Studia Zachodnie”, t. II, 1996, s. 35–40).

⁶⁵ Por. O. H u p p, *op. cit.*, s. 174.

⁶⁶ A. K a r ł o w s k a - K a m z o w a, *Malarstwo śląskie...*, s. 72.

⁶⁷ W herbie Czerwieńska barwa symbolizowała, wraz z murami, niemiecką nazwę miasta – Rothenburg.

⁶⁸ Brak źródeł dotyczących barw i niewiedza samych władz miejskich na ten temat spowodowały, iż w XVII- i XVIII-wiecznych opracowaniach dotyczących Śląska, Pomorza – o ile ich autorzy nie uzyskali informacji od władz, opisywano jedynie wizerunki godła. Wiele barw dość arbitralnie, choć w zgodzie z regułami heraldycznymi, ustalili: dla Śląska – H. Saurma, dla wszystkich opisywanych – O. Hupp.

skie są czerwone, pomimo błękitnego pola⁶⁹. Pomijając fakt złamania zasady alternacji barw, uznać należy, że władze chciały jak najbardziej upodobnić wizerunek do rzeczywistego koloru umocnień – stąd ich czerwona barwa. Z tych samych powodów w godle Lubania mury przedstawiano w czerwonych barwach, mimo iż miasto posiadało oficjalny dokument herbowy z białymi budowlami⁷⁰.

Znaczenie symboliczne tej barwy wiązało się w godłach miast marchijskich i pomorskich z barwami terytorialnymi. Zwłaszcza w przypadku miast marchijskich widoczna jest zależność od dwubarwnego układu: srebro (biel) – czerwień, odpowiadającego barwom herbu marchijskiego przedstawiającego w srebrnym polu czerwonego orła. Dlatego też w herbach miejskich w srebrnym (białym) polu ulokowano czerwony wizerunek budowli. Takie zestawienie barw widniało w herbach: Drawska⁷¹, Morynia⁷², Recza⁷³, Trzcńska⁷⁴, Słńska, Sulechowa i Świdwina.

Podobna zależność barw godła miejskiego od wizerunków budowli widoczna jest w herbach miast pomorskich. Przy czym, w związku ze zróżnicowaniem herbów poszczególnych księstw pomorskich, wyróżnić można kilka zestawień barw. Dominujące to srebro (biel) – czerwień, odpowiadające barwom herbu książąt słupskich, określanego potocznie gryfem pomorskim, późniejszego herbu pruskiej Prowincji Pomorskiej⁷⁵. Pewne podobieństwo do dawnego herbu księstwa szczecińskiego (błękit – czerwień) można dostrzec w barwach godła Pyrzyca. Widniały w nim wizerunki błękitnych murów miejskich i czerwonego gryfa⁷⁶. Podobne zestawienie ukształtowało się w herbie Nowogardu, w ostatecznej formie jednak dopiero w XIX w. Czer-

⁶⁹ Płaskorzeźba z piaskowca z herbem miasta w zbiorach Muzeum w Chojnowie.

⁷⁰ Jeszcze w XIX w., w swoim popularnym opracowaniu dziejów Lubania, zwrócił uwagę na niepoprawność ówczesnie używanego herbu P. Berkel (zob. P. B e r k e l, *Historia miasta Lubania*, tłum. i oprac. S. Tymicz, Wrocław 1992, s. 36).

⁷¹ W herbie Drawska, podobnie jak Świdwina i Trzcńska, oprócz budowli widniał w polach wizerunek orła marchijskiego, stąd biała barwa pól (zob. P. N i e s s e n, *Geschichte der Stadt Dramburg*, Dramburg 1897, s. 130). Zupełnie niezrozumiałe jest przyjęcie przez M. Gumowskiego białej barwy murów i wież oraz orła (zob. M. G u m o w s k i, *Herby miast polskich...*, s. 162). Zarówno Niessen, jak i O. Hupp, analizując pieczęcie późniejsze niż najstarsza z 1401 r., doszli do wspólnego wniosku, że wizerunek korony umieszczono w miejscu łuku nad orłem lub przekształcono z niewielkiej wieżyczki umieszczonej na szczycie łuku.

⁷² Budowle miejskie umieszczono po raz pierwszy dopiero na pieczęci z XVII w. Na wcześniejszych widniał jedynie wizerunek samego orła brandenburskiego.

⁷³ Recz, pieczęć z XVII w. (zob. O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 69).

⁷⁴ Na najstarszych pieczęciach Trzcńska z XIII i XIV w. widniały jedynie elementy z herbu marchijskiego – hełm z orlim skrzydłem oraz samo orle skrzydło. Pierwszy raz wizerunek z całym orłem umieszczono na pieczęci z XVI w.

⁷⁵ Czerwony gryf, widniejący w srebrnym polu, został oficjalnie herbem Prowincji Pomorskiej dopiero w XIX w. (zob. M. G r i t z n e r, *Landes und Wappenkunde Brandenburgisch-Preussischen Monarchie*, Berlin 1894, s. 12).

⁷⁶ Barwy herbu Pyrzyca opisano dopiero w XIX w. Nie podali ich ani Brüggemann (L. W. B r ü g g e m a n n, *Ausführliche Beschreibung...*, s. 93), ani Wutstrack (zob. C. F. W u t s t r a c k, *Kurze historisch, geographisch...*, s. 471), można więc przypuszczać, iż zostały ukształtowane dopiero w ubiegłym stuleciu.

wony wizerunek murów miejskich i błękitne „połulile” symbolizowały barwy dawnego księstwa szczecińskiego⁷⁷.

Czerwień jako barwa pola herbowego pełniła pewne symboliczne funkcje w herbach w związku z jeszcze jednym, wyjątkowym przywilejem związanym z miejskim statusem – tzw. przywilejem czerwonego wosku. Nadanie przez władcę prawa czerwonego wosku wiązało się nie tylko z przyznaniem barwy zastrzeżonej pierwotnie dla króla czy cesarza, ale w wymiarze prawnym – z przywilejem pozywania przed sąd miejski osób z innego stanu, w tym również szlachty⁷⁸. Przywileje takie posiadały m.in.: Wrocław (1433), Zgorzelec (1434), Legnica (1439), Dzierżonów (1484), Lwówek Śląski (1501), Bolesławiec (1504), Trzebiatów, Kamienna Góra (1515), Strzegom (1520), Lubañ (1541), Żagań (1581), Tarnowskie Góry (1599), Bystrzyca Kłodzka (1629) i Wińsko (1651).

Z e s t a w i e n i e

PRYWILEJE CZERWONEGO WOSKU A BARWA POLA HERBOWEGO

Miasto	Data nadania przywileju	Barwa pola
Wrocław	1433	czerwień/złoto
Legnica	1439	błękit
Dzierżonów	1481	czerwień
Głogów	1490/1504	czerwień
Lwówek Śląski	1501	srebro/złoto
Bolesławiec	1504	srebro?
Kamienna Góra	1515	czerwień
Strzegom	1520	błękit
Lubań	1541	błękit
Prudnik	1567	srebro
Żagań	1581	czerwień/czerń po 1602
Szprotawa	1597	błękit
Tarnowskie Góry	1599	srebro/czerń
Bystrzyca Kłodzka	1629	czerwień
Wińsko	1651	czerwień

Na podstawie zestawienia można stwierdzić, że prawo do przywileju czerwonego wosku nie zawsze znajdowało uzewnętrznienie w barwach pola. Niektóre z miast – Legnica i Strzegom posiadały godła o tematyce religijnej, reprezentującej patronów kościołów, stąd błękitne pola, symbolizujące świętość⁷⁹. Inne, jak np. Tarnow-

⁷⁷ O. Hupp, a za nim M. Gumowski, korzystali z mało precyzyjnych rysunków pieczęci pomorskich Oerlicha, natomiast jeszcze w XVIII-wiecznych opisach miast pomorskich, zarówno u L. W. Brüggemanna (*Ausführliche Beschreibung...*, s. 290), jak i u C. F. Wutstrack (*op. cit.*, s. 530), znalazły się wyraźne wzmianki, iż na fladze zatkniętej na dachu wieży bramnej widniał wizerunek wspiętego gryfa – stąd barwy herbu (zob. także pieczęć Nowogardu z XVII w., APSz., Zbiór odcisków pieczętnych, nr 332).

⁷⁸ W. M a i s e l, *Archeologia prawna Polski...*, s. 293.

⁷⁹ W godle Legnicy widniały dwa skrzyżowane klucze – atrybut św. Piotra, w godle Strzegomia popiersia św. Piotra i Pawła. Błękitna barwa pola w herbach przede wszystkim symbolizowała niebo z postaciami świętych, jako znakiem ikonicznym reprezentującym nieboskłon.

skie Góry, uzyskały przywilej już po nadaniu herbu. Poza tym, podobnie jak Tarnowskie Góry – również Bystrzyca Kłodzka i Lwówek Śląski miały w swoich godłach herby władców i państwa, z czego wynikają ich ustalone barwy. W godle Lubania znalazł się, oprócz nowych wizerunków, wcześniejszy herb, widniejący na małej, czerwono-czarnej tarczy. Natomiast nie były znane najstarsze barwy pola herbowego Bolesławca⁸⁰. W pozostałych herbach czerwien pola być może symbolizowała posiadanie praw. Spektakularnym przykładem zastosowania tej barwy jest pole herbu Głogowa. W 1490 r. Maciej Korwin nadał miastu nowy herb, przedstawiający w błękitnym polu czarnego kruka na gałązce, i równocześnie przywilej czerwonego wosku. Po krótkim okresie panowania Korwinów w 1504 r., zarządzający księstwem głogowskim Zygmunt Jagiellończyk nakazał przywrócić dawną pieczęć i wyciskać ją w czerwonym wosku⁸¹. Od tego czasu aż do XVIII w. miasto posługiwało się pieczęcią z Madonną, jednak jego herb, zarówno na mapie Helwiga w XVI, jak i w herbarzu Siebmachera w XVII w., przedstawiano na tarczy w czerwonym polu ze srebrną, wielką literą G.

Wiele trudności, ze względu na późniejsze przemalowania oraz niewielkie wymiary, sprawiała badaczom interpretacja barwy dachów, wieńczących wizerunki budowli. W herbarzu Siebmachera barwy dachów w godłach miejskich przedstawiono jedynie w trzech barwach, kolejno: czerwieni, bieli (srebrze) i błękicie⁸². Interpretacja czerwieni, związanej z realnym kolorem dachówek, zgodnym z potocznym obrazem tej części budowli, nie stwarzała większych problemów. Potwierdzeniem, iż barwę tę utożsamiano z rzeczywistym kolorem, były fragmenty dokumentów herbowych, dotyczące opisu dachów. W dokumencie dla Szprotawy z 1597 r. został umieszczony opis, w którym dach wieży określony został jako „czerwony ceglany” (*rothen Ziegeldach*)⁸³. Dach białej (srebrnej) barwy tworzył wraz z budowlami jednolitą kompozycję. Kwestia zachowania zasady alternacji odgrywała w przypadku tego elementu mniejszą rolę, Siebmacher często bowiem czerwone lub błękitne dachy umieszczał w czerwonych i błękitnych polach⁸⁴. Barwa błękitna mogła stanowić symboliczne odniesienie do przedstawienia w sztuce średniowiecznej sklepień budowli jako nieboskłonu, jednak nie zachowała się w materiale źródłowym żadna wzmianka, wyjaśniająca takie jej zastosowanie. Należy zatem uznać, iż była ona przede wszystkim elementem oddzielającym dach od reszty budowli.

⁸⁰ W najstarszych opisach herbu Bolesławca z XVII w. u Heneliusza (zob. N. H e n e l i i, *Silesiographia...*, Cap. VII, s. 44) i u Luci (zob. F. L u c a, *Schlesiens curiose Denckwürdigkeiten oder vollkommene Chronica von Ober- und Nieder-Schlesien welche in Sieben Haupt Theilen vorstell...*, Frankfurt am Mayn 1689, s. 963) nie zostały określone jego barwy.

⁸¹ Zob. F. M i n s b e r g, *Geschichte der Stadt und Festung...*, Bd. I, s. 268.

⁸² *Johann Siebmachers...*, Taf. 219–226, s. 239–246.

⁸³ SUA Praha, Szprotawa 1597.

⁸⁴ Czerwony dach widniał w czerwonym polu w herbach: Waldkappel, w błękitnym: Homburga; błękitny dach w błękitnym polu widniał w herbie Münster (zob. *Johann Siebmachers...*, s. 223 i 220).

***Corona muralis* – symbolika miejskości w klejnotach i dodatkach heraldycznych**

Wizerunek charakterystycznej korony murowej, umieszczony na tarczach widniejących do dziś na kamiennych płaskorzeźbach nad portalami ratuszy na Śląsku, Pomorzu, ale także Wielkopolsce, stanowi najbardziej rozpowszechniony dodatek heraldyczny, o stosunkowo późnej proveniencji. Dodatki heraldyczne w herbach miejskich, ich wygląd i sposób rozmieszczenia ukształtowały się przede wszystkim pod wpływem dwóch czynników. Pierwszym, oddziałującym bardzo silnie do schyłku XVIII w., był herb szlachecki i państwowy. Drugi, upowszechniony dopiero w XIX w. i ustalony w ostatecznym kształcie w ramach heraldyki napoleońskiej, to charakterystyczny wizerunek korony w kształcie umocnień miejskich z trzema bądź więcej wieżami⁸⁵.

Upodobnienie wyglądu herbu miejskiego do szlacheckiego, poprzez umieszczenie nad tarczą hełmu, korony i klejnotu, a po jej bokach labrów, widoczne było zarówno w ich wizerunkach w dokumentach władców nadających go miastom, jak i na pieczęciach herbowych, sprawionych przez same władze. Herby nadane Wrocławowi w 1530, jak i Żaganiowi w 1602 r., przedstawiano w dokumentach wraz z hełmem, labrami i klejnotem. Podobne wizerunki umieszczano w nich, począwszy od XVI w., najpierw na pieczęciach dużych miast, a w następnych stuleciach – również mniejszych.

W klejnotach, zgodnie z regułami heraldyki, często powtarzano wizerunki z godeł – w miastach były to zatem także wyobrażenia budowli. W ten właśnie sposób utworzono klejnot herbu Prudnika, w którym umieszczono powtórzony wizerunek murów i wież⁸⁶. Jednak specyficznym typem klejnotu herbu miejskiego było przedstawienie wizerunku, który nie wchodził w skład godła. Na sporządzonej u schyłku XVI w. pieczęci herbowej Oleśnicy i na kamiennej jego płaskorzeźbie na oleśnickim ratuszu z tego samego okresu w klejnocie znalazł się wizerunek trzech wież miejskich. Tak jak w innych herbach, trzy wieże w klejnocie Oleśnicy reprezentowały charakterystyczne budowle symbolizujące status miejski⁸⁷. Podobnie przedstawiono wizerunki architektury na XVII-wiecznej pieczęci herbowej Stargardu Szczecińskiego⁸⁸. W klejnocie herbowym umieszczono wizerunek charakterystycznej Bramy Młyńskiej, a więc realnie istniejącej budowli. W kategorii reprezentacji symbolicznej wyobraże-

⁸⁵ A. M. Hildebrandt, *Wappenfibel, Handbuch der Heraldik*, Neustadt a/Aisch 1991, s. 91, zob. także J. A. B. e. r., *Kronen, Herrschaftszeichen der Welt*, Wuppertal 1973.

⁸⁶ W dokumencie herbowym dla Prudnika z 1607 r., wystawionym przez cesarza Rudolfa II, w opisie klejnotu wyraźnie zaznaczono, iż umieszczono w nim powtórzone budowle z godła: „die zwei vorbesagten Thürme allergestalt und Maßen wie im Schild...”, podajemy z fragmentu dokumentu zawierającego jedynie opis herbu opublikowany przez Huppa (zob. O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 174).

⁸⁷ W związku z tym, iż w godle herbowym Oleśnicy widniał jedynie orzeł – atrybut św. Jana Ewangelisty, władze miasta chciały poprzez umieszczenie w klejnocie wizerunków budowli przekazać dokładniejszą informację, pozwalającą jednoznacznie skojarzyć herb jako symbol reprezentujący miasto.

⁸⁸ APSz., Zbiór odcisków pieczęci, nr 395.

nie bramy odnosiło się nie tylko do statusu miejskiego, lecz także wskazywało na najważniejszy dla gospodarki miasta budynek⁸⁹.

Drugi element służący podkreśleniu miejskiego statusu – korona murowa – to specyficzny typ korony rangowej, stworzonej specjalnie dla miast. Najstarszymi wyobrażeniami, umieszczanymi bezpośrednio na tarczach, były natomiast korony królewskie, symbolizujące władzę (np. w herbach nadanych w XV w. Legnicy i Świdnicy). Wraz z ukształtowaniem się systemu koron rangowych w heraldyce szlacheckiej około XVI w., na tarczach herbów pozostawiono korony, przedstawiając je początkowo w kształcie takim, jak tzw. korony hełmowe, widniejące na hełmach i służące do ich połączenia z klejnotami. Były to najczęściej złote korony z trzema bądź pięcioma kwiatonami. W takiej formie widniały korony nad tarczami herbowymi Lubska i Nowej Soli.

Korona, której obręcz tworzył fragment muru obronnego z krenelażem zamiast kwiatonów, posiadała wieże obronne⁹⁰. Liczba wież w systemie heraldyki napoleońskiej była uzależniona od wielkości miasta⁹¹, jednak już w XIX w. nie przestrzegano zasady, iż małe miasta powinny umieszczać na tarczy koronę z trzema wieżami. Korona murowa odgrywała już w tym czasie wyłącznie rolę dekoracyjną. Wbrew opiniom niektórych niemieckich heraldyków, że po upadku Napoleona miasta przestały umieszczać korony murowe na tarczach, pozostały one bardzo trwałym elementem niemieckiej heraldyki miejskiej aż do połowy XX w. Świadczą o tym liczne kamienne płaskorzeźby herbów miast z koronami murowymi z XIX i XX w., zachowane do dnia dzisiejszego na wielu ratuszach⁹². Znane są również oficjalne nadania miastom tego znaku. W 1862 r. np. miasto Jasień uzyskało zgodę króla pruskiego Wilhelma I na umieszczenie na tarczy korony murowej, na której widniał dodatkowo pruski orzeł⁹³.

⁸⁹ W bramie mieściła się komora celna i giełda (zob. K. K a l i t a - S k w i e r z y ń s k a, *Stargard Szczeciński*, Wrocław–Warszawa 1988, s. 23). Podobnie symboliczne znaczenie wizerunku bramy w klejnocie Stargardu opisała A. Gut (*Rozwój herbu Stargardu Szczecińskiego od XIII do końca XVIII wieku*, PZP, t. X, 1995, z. 4, s. 119–120).

⁹⁰ *Corona muralis, castrensis i navalis* zostały opisane przez Spenera, ze wskazaniem na ich antyczne pochodzenie oraz uwagami, że były nadawane za odwagę w zdobywaniu murów miejskich (*muralis*), zamków (*castrensis*) i okrętów (*navalis*) – zob. P. J. S p e n e r, *Insignium Theoria seu Operis Heraldici, Pars Generalis*, Francofurti ad Moenum 1690, Pars. I, Cap. VI, s. 310.

⁹¹ Korona murowa widniała nad tarczami dużych miast Rzeszy jeszcze w czasach poprzedzających jej wprowadzenie przez Napoleona; Hildebrandt wymienił tylko Norymbergę (por. A. M. H i l d e b r a n d t, *Wappenfibel...*, s. 91). Zgodnie natomiast z regułami przyjętymi w czasach napoleońskich, korona murowa przedstawiała fragment murów z pięcioma krenelażami. W krajach niemieckich oprócz muru z krenelażami umieszczano także wieże – dla miast powyżej 100 000 mieszkańców pięć, a dla mniejszych trzy.

⁹² Do dnia dzisiejszego zachowało się kilkadziesiąt płaskorzeźb, głównie na ścianach ratuszy, herbów z koronami murowymi, wielokrotnie przemalowanymi, zarówno z pięcioma, jak i trzema wieżami. Wizerunkami takich herbów posługiwały się m.in. władze w Złocięcu, Choszcznie, Czerwińsku, Chobieni, Ścinawie, Bolesławcu, Polkowicach, Bielawie, Kostrzynie, Oławie i Opolu.

⁹³ Zob. O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 66. Zezwolenie na umieszczenie korony murowej na tarczy Jasienia było potwierdzeniem wcześniejszej uchwały rady miejskiej z 1860 r. w dwusetną rocznicę nadania praw miejskich (zob. W. H ł a d k i e w i c z, Z. K a s p r z a k, *Jasień – dzieje miasta*, Jasień 1994, s. 16, z błędnym opisem orła jako saskiego).

Rozdział V

SYMBOLIKA WŁADZY I PRZYNALEŻNOŚCI

O dzwierciedlenie sytuacji prawno-własnościowej miasta, położenie w granicach określonego państwa bądź terytorium znalazło odbicie również w godłach. Umieszczenie w herbie miejskim wizerunku herbu panującego, herbu rycerskiego czy terytorialnego stanowiło symboliczne podkreślenie praw właściciela miasta.

Herby rycerskie w godłach miejskich

Najbardziej czytelną informacją przekazywaną za pomocą herbów było umieszczenie w ich godłach znaków reprezentujących właścicieli. Do dnia dzisiejszego w wielu z nich widnieją wizerunki całych godeł rycerskich lub ich fragmentów, umieszczanych jednak w różnych okolicznościach.

Najstarsze herby rycerskie, podobnie jak inne pierwowzory heraldyki miejskiej, pojawiły się na pieczęciach. Marian Gumowski i inni badacze zgodnie uważali, iż herb rycerski w wizerunku napieczętym w XIII i XIV w. świadczył o chęci upamiętnienia założycieli miasta i ówczesnych właścicieli¹. Ten sposób został przejęty z pieczęci miast, będących własnością panujących. Na pieczęciach miast śląskich, marchijskich i pomorskich już w XIII w., oprócz motywów reprezentujących miasto, widniały różne wyobrażenia związane z książętami śląskimi, pomorskimi i margrabiami brandenburskimi, przy czym w tym okresie przedstawiano najczęściej całą postać władcy. Książę, którego wizerunek umieszczano w bramie miejskiej (pieczęć Żagania z XIII w.) lub u podnóża murów miejskich (pieczęcie Kamiennej Góry z XIV i XV wieku) symbolizował władcę jako obrońcę i opiekuna. Postać księcia w pozie majestatycznej przedstawiano na pieczęciach miejskich bardzo rzadko. Na XIII-wiecznej pieczęci Szczecina utrwalono wizerunek księcia pomorskiego siedzącego na tronie,

¹ M. G u m o w s k i, *Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku*, Toruń 1960, s. 21, zob. również K. B o b o w s k i, *Dawne pieczęcie na Pomorzu Zachodnim*, Szczecin 1989, s. 131.

a na XIV-wiecznej pieczęci miasta Chojna – wizerunek króla Ludwika bawarskiego². U schyłku XIII w. coraz częściej zamiast wizerunków władców przedstawiano wśród motywów architektonicznych jedynie ich herby. Znane są takie, na których wizerunek władcy widnieje wraz z jego herbem. Na wspomnianej XIII-wiecznej pieczęci Szczecina po bokach postaci księcia widniały dwie tarcze z gryfami. Również na XIII-wiecznej pieczęci Żagania książę Przemko żagański trzyma tarczę z orłem, a ponad murami znajduje się tarcza z orłem. Na XIV-wiecznej pieczęci Sulechowa stojący w bramie książę śląski Henryk III trzyma tarczę z orłem³. Symboliczny sposób reprezentacji władcy, jedynie poprzez wizerunek jego herbu, przyjęto pod koniec XIII w. przede wszystkim na pieczęciach miast marchijskich i pomorskich, na których dominowały wizerunki orłów askańskich i gryfów. Również na Śląsku na przełomie XIII i XIV w. w wizerunkach napieczętych występował motyw orła śląskiego, a także lwa czeskiego. Umieszczano na nich także fragmenty godła władców. Na Śląsku i w Brandenburgii upowszechnił się wizerunek połuorła śląskiego (np. Bytom Odrzański, Opole i Strzegom) i askańskiego (Cedynia, Kostrzyn n. Odrą, Recz)⁴. Na pieczęciach pomorskich przedstawiano wizerunek poługryfa (Słupsk i Gryfino), a także inne fragmenty książęcego godła; głowa gryfa (Szczecin i Police), szpon (Suchań). Na pieczęciach śląskich podobnie widniały jedynie elementy herbów książęcych, najczęściej w postaci hełmów (np. Polkowice)⁵.

Wzorzec władcy jako właściciela i opiekuna miasta – w postaci zbrojnego rycerza – został przejęty również w wizerunkach napieczętych miast należących do rodzin rycerskich bądź założonych przez nie. Zamiast postaci księcia przedstawiano rycerza – założyciela lub właściciela miasta⁶.

Ukształtowany w XIV w. układ ikonograficzny, przedstawiający na pieczęciach miast zespół budowli miejskich wraz z herbem, stał się jednym z najczęściej stosowa-

² M. Gumowski, powołując się na pracę B. Engela (B. E n g e l, *Die mittelalterlichen Siegel des Thorner Rathesarchiv*, „Mitteilungen d. Copernicus Vereins”, Thorn 1894, s. 9), wspomina o jeszcze jednej – XIV-wiecznej pieczęci Krosna Odrzańskiego, na której widniał wizerunek króla z koroną, berłem i jabłkiem (por. M. G u m o w s k i, *Pieczęcie śląskie do końca XIV w.*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do 1400 r.*, t. III, Kraków 1936, s. 381), nie wymienił jej jednak, opisując pieczęcie Krosna, w swojej powojennej pracy o najstarszych pieczęciach (M. G u m o w s k i, *Najstarsze pieczęcie miast...*, s. 125).

³ Zob. APSz., Zbiór odcisków pieczętych, nr 410 – pieczęć Szczecina; H. S a u r m a, *Wappenbuch der schlesischen Städte und Städtel*, Berlin 1870, rys. nr 110 – pieczęć Żagania, s. 391 – pieczęć Sulechowa.

⁴ Na specyficzny sposób przedstawiania na pieczęciach miast śląskich wizerunków połuorła zwrócił uwagę M. Gumowski, który wśród dawnych pieczęci miast z innych ziem polskich doszukiwał się zaledwie dwóch przykładów: Rogoźna i Gorlic, z wizerunkami połuorła (M. G u m o w s k i, *Pieczęcie śląskie...*, s. 385–386). Motyw połuorła był natomiast dość powszechny na pieczęciach i herbach miast sąsiednich państw, Czech i Brandenburgii (zob. m.in. J. Č a r e k, *Městské znaky v českých zemích*, Praha 1985; F. A. V o s s b e r g, *Siegel der Mark Brandenburg*, Berlin 1868).

⁵ Pieczęć Polkowic na dok. z 1733 r., APZG, Miasto Wschowa, cech nieznan, sygn. 15 D.

⁶ Na XIV-wiecznej pieczęci Żar w bramie widnieje wizerunek rycerza trzymającego tarczę z herbem ówczesnych właścicieli rodziny von Packów (por. K. H. R a u e r t, *Siebenhundert Jahre Sorau*, Dortmund 1960, s. 10, także pieczęć Żar na dokumencie z 1483 r., Brandenburgische Landeshauptarchiv Potsdam (dalej BLP), Pr. Br. Rep. 37, Sorau-Triebel, nr 40).

wanych przy tworzeniu późniejszych herbów miejskich. Na wzór pieczęci z herbami władców, w miastach prywatnych umieszczano wśród murów herby rycerskie⁷. Warto podkreślić, że wizerunki herbów rycerskich znajdowały się w tych samych miejscach, co herby władców, a więc w bramie miejskiej, między wieżami lub ponad murami obronnymi.

Podobnie jak na pieczęciach miast książęcych, w miastach prywatnych na niektórych wizerunkach przedstawiano jedynie godła bez tarczy bądź całe herby właścicieli. W ten sposób herb rycerski stawał się znakiem reprezentującym całe miasto. Tak jak w miastach będących własnością panujących wzorce ikonograficzne stanowiły ich pieczęcie herbowe, również w miastach prywatnych stały się nimi pieczęcie osobiste rycerzy. Najstarsze pieczęcie z herbem rycerskim jako jedynym motywem należały do miast zachodniopomorskich. Na XIV-wiecznych pieczęciach Sianowa, Darłowa i Sławna widniał wizerunek poługryfa z rybim ogonem (rybogryfa) – godła herbowego rodu Święców. W miastach śląskich na przełomie XIII i XIV w. sporządzono kilka pieczęci, które można utożsamić z dawnymi rodzinami rycerskimi. W wizerunku napieczętym Głogówka widniały trzy noże wywiedzione przez M. Gumowskiego od herbu ówczesnego wójta Arnolda⁸. Podobna jest geneza pieczęci i herbu Brzegu, w których znalazło się godło dziedzicznego wójta Henryka von Reichenbacha⁹. W zaprezentowanym przez Gumowskiego zestawieniu najstarszych pieczęci miast śląskich z pieczęciami rycerskimi, na 16 wymienionych miast jedynie 3 posiadają wizerunki z godłem rycerskim jako głównym motywem¹⁰. W miastach marchijskich, a zwłaszcza w Nowej Marchii i Ziemi Torzymskiej, nie spotyka się w wizerunkach najstarszych, XIII-wiecznych pieczęci herbów ówczesnych właścicieli, funkcjonujących jako jedyny element godła. Wizerunki na pieczęciach miast marchijskich, a także pomorskich, symbolizowały natomiast sytuację prawną XIII- i XIV-wiecznych miast. Występowały na nich bowiem obok siebie godła władców i ich lenników. Na XIII-wiecznej pieczęci Cedyni, a także w godle późniejszego herbu, na tarczy herbowej dwudzielnej w słup umieszczono w pobocznicy prawej wizerunek połuorła brandenburskiego, a w lewej połukoła – fragment godła rodziny Jagow. W 1299 r. margrabia Albrecht III nadał w lenno Cedynię rycerzom Bethko i Herber-

⁷ Do najstarszych pieczęci, na których wśród motywów architektonicznych umieszczono herby rycerskie, należą pieczęcie miast należących do rodziny Bibersteinów. Najstarsza, z XIV w., pochodzi z niemieckiego miasta Beeskow, dwie XV-wieczne z Żar i Zawidowa (por. pieczęć Żar na dokumencie z 1483 r., BLP, Pr. Br. Rep. 37, Sorau-Triebel, nr 40).

⁸ M. G u m o w s k i, *Najstarsze pieczęcie...*, s. 81. O pieczęci wójta Alberta z 1319 r. wspomina również Otto H u p p, *Die Wappen und Siegel der deutschen Städte, Flecken und Dörfer, Königreich Preussen*, Bd. I, Heft 1, *Ostpreussen, Westpreussen und Brandenburg*, Bd. I, Heft 2, *Pommern, Posen und Schlesien*, Frankfurt a/Main 1896–1898 (reprint 1993), s. 174. W pracy o herbach miast górnośląskich Paul Knötel tłumaczył wizerunek trzech noży winiarskich jako symbol reprezentujący miejscowe winiarstwo (por. P. K n ö t e l, *Städtewappen Oberschlesiens*, Tarnowitz 1894, s. 15).

⁹ K. W u t k e, *Ursprung und Bedeutung des Brieger Stadtwappens*, ZVfGS, Bd. LXX, 1936, s. 152–184; APWr., Pieczęć Brzegu na dok. z 1414, Rep. 68, sygn. 188.

¹⁰ Opisując wymienione pieczęcie M. Gumowski, podał w wątpliwość, czy widniejące motywy na niektórych wizerunkach pochodzą z herbów rycerskich, np. w przypadku Bierutowa, Strzelc Opolskich czy Grodkowa (zob. M. G u m o w s k i, *Pieczęcie śląskie...*, s. 392–393).

towi Jagowi¹¹. Z kolei na XIV-wiecznych pieczęciach miasta Chociwel widniały wizerunki pastorału i połukoła zębatego. Pastorał symbolizował biskupów kamieńskich, jako seniorów, a koło było fragmentem godła rodziny Wedłów, wasali biskupów, którzy w 1388 r. nadali Chociwłowi przywileje miejskie¹². Na pieczęci Recza, innego miasta marchijskiego, pochodzącej z XV w., widniała tarcza dwudzielna, z wizerunkiem połuorła brandenburskiego w pobocznicy prawej i połukołem w lewej. Orzeł reprezentował margrabiów, natomiast połukoła – ówczesnych posiadaczy miasta, rodzinę Wedłów¹³.

Wizerunki z najstarszych pieczęci miejskich najczęściej były wzorcami dla herbów. Około poł. XIV w., wraz z rozwojem struktur władz miejskich i niewątpliwie na wzór innych miast zachodniej Europy, rozpoczął się proces „heraldyzacji” wizerunków napieczętnych¹⁴. Barwne wizerunki z pieczęci, przeniesione na tarcze herbowe, stały się godłami. Proces tworzenia najstarszych herbów miejskich, ze względu na brak innych niż sfragistyczne źródła, trudno dokładnie odtworzyć¹⁵. Nie zachowały się żadne dokumenty, w których odnaleźć można wzmianki o tym, iż właściciel nakazywał bądź zezwalał władzom miejskim na posługiwanie się pieczęcią z jego herbem, podobnie też nie ma żadnych przekazów o roli właściciela w kształtowaniu się najstarszych herbów miejskich. O wizerunku herbu decydowała rada miejska, prawdopodobnie jedynie przy ustnej akceptacji właściciela. Najstarszych tłoków pieczętnych, sprawionych przez władze miejskie, bez zmian używano w kancelariach niekiedy w ciągu kilkuset lat. Pojawienie się nowego znaku miejskiego – herbu – nie powodowało automatycznie zmiany pieczęci, na której pojawiłyby się wizerunek na tarczy i o którym z całą pewnością można by powiedzieć, iż był herbem¹⁶.

Wraz z ukształtowaniem się herbów miejskich niektórym wizerunkom napieczętnym przejętym w godłach przypisano inne od dotychczasowego znaczenie. Zjawisko to objęło również herby miejskie z motywami rycerskimi. Na pieczęci Sulechowa np. wizerunek księcia śląskiego zastąpiony został w godle herbowym i na

¹¹ Por. J. W a l a c h o w i c z, *Geneza i ustroj polityczny Nowej Marchii do początków XIV w.*, Warszawa–Poznań 1980, s. 140.

¹² Sekretną pieczęć Chociwla opublikowali m.in. H. D a n n e n b e r g, *Münzgeschichte Pommerns im Mittelalter*, Berlin 1893, tabl. XX, oraz M. G u m o w s k i, *Najstarsze pieczęcie...*, Tablica IV, zob. także APSz., Zbiór odcisków pieczętnych, nr 320.

¹³ Związki Recza z Wedłami opisał m.in. H. Berghaus, który przypuszczał, iż Hans von Rackow, któremu w 1368 r. margrabia Otto nadał miasto, był spokrewniony z Wedłami (por. H. B e r g h a u s, *Landbuch der Mark Brandenburg und des Markgrathums Nieder-Lausitz in der Mitte des 19. Jahrhunderts*, Brandenburg 1856, Bd. III, s. 497, zob. także T. G a s z t o l d, J. L i n d m a j e r, *Recz – zarys dziejów*, Słupsk, b. r., s. 53).

¹⁴ Por. Z. W d o w i s z e w s k i, *Najdawniejsza pieczęć miasta Torunia*, „Miesięcznik Heraldyczny”, nr 2, 1930, s. 30.

¹⁵ Zob. rozdział I niniejszej pracy.

¹⁶ Nowa pieczęć z aktualnym wizerunkiem herbu miejskiego sporządzana była przede wszystkim w związku z nadaniem herbu przez panującego, np. władze Świdnicy posługiwały się nową pieczęcią z wizerunkiem herbu nadanego w 1452 r. przez króla czeskiego Władysława Pogrobowca (zob. M. H a i s i g, *Herb miasta Świdnicy*, „Sobótka”, t. III, 1948, s. 282).

pieczęciach – już w czasach nowożytnych – przez wizerunek strażnika¹⁷. W godłach innych miast herby dawnych władców stały się znakami reprezentującymi przynależność państwową. Takim znakiem był czerwony orzeł brandenburski w herbach miast marchijskich po wygaśnięciu w XIV w. dynastii margrabiów z linii askańskiej. Pozostawienie herbów rycerskich w godłach miejskich, pomimo że rodziny rycerskie nie były już właścicielami, symbolizowało dawnych założycieli. Herb rodziny Święców widniał w godłach wielu miast pomorskich, pomimo że rodzina ta w II poł. XIV w. utraciła swoje największe dobra. Godła bądź całe herby rycerskie, reprezentujące założycieli miast, należy zaliczyć do wizerunków, nie zmienianych w ciągu wieków. Świadczą o tym herby Sianowa, Darłowa i Słupska, z godłem wspomnianych Święców, oraz herby Trzebiela, Zawidowa, z godłem Bibersteinów – którym władze miejskie posługiwały się w pierwotnym kształcie kilkaset lat, bez względu na zmiany w sytuacji własnościowej.

W specyficznej dla ziem śląskich formie nadań herbów poprzez oficjalne dokumenty (*Wappenbrief*) z herbów rycerskich korzystano stosunkowo rzadko. W barwnych wzorach nadawanych herbów, przedstawianych w przywilejach dla miast prywatnych, urzędnicy cesarskiej kancelarii i nadworni rysownicy najczęściej uwzględniali takie elementy, jak nazwa miasta, architektura miejska, położenie naturalne. Wśród 34 przywilejów herbowych wydanych dla miast śląskich począwszy od 1433 r. aż do 1869 r. tylko w pięciu znalazły się herby rycerskie i szlacheckie jako jedyny bądź jeden z elementów nowego herbu miejskiego¹⁸: Złoty Stok 1491 i Srebrna Góra 1540 – Podiebradów i Rosenbergów, 1564 Biała – herb rodziny von Proskau, 1663 Brzeg Dolny – herb rodziny Dyhernów, 1721 Zabór – herb rodziny Sinzendorfów.

W czasach nowożytnych herb miejski w istotny sposób upodobnił się w sferze przedstawieniowej do szlacheckiego. Herbem miasta mógł się stać zatem przejęty w pełnej formie – razem z hełmem, klejnotem i labrami – herb właściciela¹⁹. W herbach nowych miast funkcjonował także wcześniejszy schemat: herb właściciela w otoczeniu charakterystycznych wizerunków związanych z miastem. Typowymi, tak jak w wiekach średnich, wyobrażeniami były fragmenty murów obronnych z wieża-

¹⁷ W czasach, kiedy miasto sprawiło sobie pieczęć, było ono własnością książąt śląskich, po wojnie o sukcesję głogowską w 1482 r. znalazło się w granicach nowo utworzonego Księstwa Krośnieńskiego, władanego przez Brandenburgię, na późniejszych pieczęciach wizerunek księcia zamieniono więc na strażnika czy żołnierza (por. E. K i t t e l, *Brandenburgische Siegel und Wappen*, [w:] *Festschrift d. Ver. für Gesch. d. Mark Brandenburg zu Feier d. hunderthjahr Bestehens 1837*, Berlin 1937, s. 74). Na pieczęci z XIV w. widniała postać rycerza, trzymającego tarczę z orłem. Było to przedstawienie typowe dla pieczęci Piastów śląskich, natomiast w XVI w. na pieczęci widniała już postać żołnierza z lancą (por. APZG, pieczęć Sulechowa na dok. z 1628 r., Miasto Lubsko, cech krawców, sygn. D 61).

¹⁸ W XIX-wiecznych opracowaniach niemieckich heraldyków, również Huppa, wśród miast śląskich wymieniono należący obecnie do Czech – Beneszów. Miasto to posługiwało się herbem z godłem Benesa von Drahoutusa, nadanym miastu w 1493 r. przez króla czeskiego Władysława II Jagiellończyka.

¹⁹ Pisząc, iż w czasach nowożytnych herb miejski upodobnił się do szlacheckiego, mamy na myśli podobieństwo w sposobie przedstawiania, zgodnym z ówczesną sztuką heraldyczną, a więc w duchu stylu renesansowego, a później barokowego, z tarczą umieszczoną na kartuszu, bogatymi zdobieniami wizerunków w godłach, szczególnie mocno rozwiniętymi labrami itp. Nie trzeba dodawać, iż już wcześniej herb miejski jako recepcja rycerskiego pozostawał pod silnym wpływem tego ostatniego, co przejawiało się przede wszystkim w kształcie tarczy i jeszcze sporadycznym umieszczaniu hełmów z klejnotem.

mi, między którymi lub na jednej z nich widniał herb właściciela (np. Chocianów po 1713 r.), oraz z herbem właściciela umieszczonym w miejscu bramy, podobnie jak wcześniej ksiąząt śląskich (np. w godle Przemkowa z XVII w.)²⁰.

Oprócz typowych sposobów przedstawiania herbów rycerskich, wywodzących się ze średniowiecznych pieczęci miejskich, w czasach nowożytnych wprowadzono także nowe, charakterystyczne właśnie dla tej epoki motywy z heraldyki szlacheckiej. Nowym elementem były umieszczane w herbach miejskich złożone herby wspólne małżonków-właścicieli. W dawnym, XVIII-wiecznym herbie Charlottenbrunn (Jedliny Zdroju) umieszczono tarczę czwórdzielną w krzyż z godłami założycieli i ówczesnych właścicieli: barona von Seherr-Thossa i jego żony Szarloty, z domu hrabianki von Pückler. Herb złożony jako znak miasta upowszechnił się również dopiero w czasach nowożytnych²¹. Najstarsze herby miejskie z podzielonymi tarczami widniały już na pieczęciach z drugiej poł. XIV w., ale były to wyłącznie warianty dwudzielne w słup i w pas. Pierwszy herb z polem czwórdzielnym w krzyż nadał król Władysław I Pogrobowiec miastu Świdnica w 1452 r., a następny – cesarz Karol V miastu Zgorzelec w 1536 r.²² Żaden nie zawierał jednak w swoim godle herbów rycerskich. Pierwsze wielopolowe godła miejskie z herbami rycerskimi pochodzą z XVI w. W odróżnieniu od herbów złożonych należących do szlachty, w miejskich, w kolejnych polach, umieszczano godła właścicieli w układzie chronologicznym (Żary, XVII w.)²³. Również nieduże miasto śląskie Strupina posługiwało się na pieczęci w XVIII w. herbem złożonym, który zawierał godła dawnych właścicieli²⁴. Inny wariant miejskiego herbu wielopolowego zawierał godło właścicieli, założycieli czy administratorów w jednym bądź dwóch polach, a w pozostałych – inne motywy związane z miastem (Głogów, XVII w., Boguszów-Gorce, XVII w.). W godłach tych przestrzegano zasady, aby wizerunki w kolejnych polach reprezentowały osoby bądź instytucje według określonej hierarchii, stąd w XVII-wiecznym herbie Głogowa w polach 1. i 2. widniały kolejno: Matka Boża i orzeł śląski, a dopiero w 3. herb namiestnika cesarskiego Hansa von Loosa²⁵. Natomiast w dawnym herbie Boguszowa na trójdzielnej

²⁰ Pieczęć Przemkowa na dok. z 1746 r., APZG, Miasto Wschowa, cech piekarzy, sygn. 32 D.

²¹ Śląskie miasto Jedlina Zdrój obecny herb posiada od 1976 r. Do 1945 władze miasta posługiwały się herbem przedstawiającym m.in. czwórdzielną tarczę z godłami założycieli. Dawna nazwa – Charlottenbrunn – pochodziła również od imienia hrabianki Pückler.

²² O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 81; zob. też H e i n r i c h, *Siegel und Wappen der Stadt Görlitz*, NLM, XXXVII.

²³ Pieczęć miejska Żar z 1653 r. przedstawia w polu czwórdzielnym godła kolejnych właścicieli miasta w układzie chronologicznym: pole 1.: herb Dewinów, pole 2.: herb Bibersteinów, pola 3. i 4.: herb i klejnot Promnitzów, tak jak późniejsze pieczęcie (zob. pieczęć Żar, na dok. z 1750 r., APZG, Miasto Żary, cech farbiarzy, sygn. 13 D).

²⁴ F. A. Zimmermann opisał ów herb Strupiny. Jest on podzielony następująco: w górnym polu półorzeł i fragment wieży, w dolnym poługłowa wołu i półorzeł (zob. F. A. Z i m m e r m a n n, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. IV, Brieg 1785, s. 344). Autor ten nie wyjaśnił jednak symboliki. Zawarte w godle wizerunki wskazywały jednak, że niektóre z nich reprezentowały dawnych właścicieli. Wiadomo, że miasto wielokrotnie zmieniało właścicieli, którymi byli m.in. Sternbergowie, Frankenbergowie, Zedlitzowie, Nikischowie i baronowie Kinscy.

²⁵ Por. M. H a i s i g, *Herb miasta Głogowa – jego geneza i symbolika*, [w:] *Ze studiów nad średniowiecznym Głogowem i Krosnem*, Zielona Góra 1970, s. 90 i n.

tarczy w polu 1. umieszczono godło Hochbergów, a w kolejnych – motywy związane z miastem.

Zmiany właścicieli miast nie powodowały automatycznej zmiany dotychczasowego herbu. Już w nowożytnej heraldyce miejskiej dodawano wówczas do istniejącego godła wizerunki z herbów nowych właścicieli. W XVII w. do dotychczasowego godła Sławy dodano heraldyczną lilię z herbu ówczesnych właścicieli²⁶, na pieczęci Prusic z końca XVII w. obok starego wizerunku – herb ówczesnych właścicieli von Hatzfeldów²⁷, w herbie Chobieni w XVIII w. do wizerunków budowli – gwiazdy pochodzące z godła hrabiów von Gasslerów²⁸. Przy czym można zauważyć różne postępowanie władz miejskich w odniesieniu do herbu po zmianie właściciela. W 1713 r., kiedy cesarz nadał prawa miejskie śląskiemu Chocianowowi, w herbie i pieczęci miasta znalazło się godło herbowe ówczesnych właścicieli von Stoschów. Gdy w 1723 roku miasto stało się własnością hrabiów von Redernów, z herbu miasta usunięto godło Stoschów, wprowadzono zaś godło aktualnych właścicieli²⁹. Władze niewielkiego miasteczka Brody, położonego na pograniczu śląsko-łużyckim, po wykupieniu go w 1740 r. przez ministra Augusta III, hrabiego Henryka Brühla, zaczęły posługiwać się pieczęcią z herbem nowego właściciela. Wcześniej w godle herbowym miasta widniały elementy herbów kolejnych właścicieli (Bibersteinów i Promnitzów)³⁰.

Znamy jednak także liczne przykłady miast, zarówno z terenu Śląska, jak Ziemi Lubuskiej i Pomorza, które posługiwały się herbem z godłem dawnych właścicieli, o czym świadczą opisane już herby z godłami Święców, Bibersteinów i Promnitzów³¹. W herbie nowomarchijskiego Drawna jeszcze w XVIII w., przy zmianie pieczęci, nie usunięto fragmentu herbu rodziny Wedelów, chociaż miasto nie było już ich własnością. Na pieczęci miejskiej Zaboru, używanej w połowie XVIII w., widniał dalej herb Sinzendorffów, pomimo iż nie byli oni już w tym czasie właścicielami³².

Zróznicowane podejście kolejnych właścicieli do kwestii pieczęci, podobnie jak herbów miast, wynikało z braku zainteresowania większości z nich zagadnieniem

²⁶ APP, pieczęć Sławy na dok. z 1741 r., Śmigiel – cech piekarzy, sygn. A 11¹⁴.

²⁷ Na pieczęci herb Hatzfeldów umieszczono na otoku obok napisu (por. O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 142); H. Saurma opisał jeszcze jedną pieczęć miasta z XVIII w., na której widniała jedynie tarcza czwórdzielna w krzyż z tarczą sercową, reprezentująca już wówczas książąt von Hatzfeldów (por. H. S a u r m a, *Wappenbuch...*, s. 252).

²⁸ W. S t r z y ż e w s k i, *Chobienia – pieczęcie, herby i dawni właściciele*, [w:] *Gmina Rudna, Informator*, Rudna 1994, s. 39–40.

²⁹ Zob. O. H u p p, *op. cit.*, s. 158.

³⁰ APZG, Wielka własność ziemska w Brodach i Zasiokach (Pforthen – Forst), pieczęć miejska z herbem Brühla, lakowa na wielu dokumentach po 1740 r., b. sygn.

³¹ O pozostawieniu herbu Święców zdecydował, jak się wydaje, fakt przejścia wizerunku poługryfa z rybim ogonem przez książąt pomorskich, który został umieszczony w tzw. Wielkim Herbie Pomorza (por. herb księcia pomorskiego z pocz. XVII w., *Johann Siebmachers Wappenbuch von 1605*, Hrsg. H. Appuhn, Dortmund 1994, s. 27), w przypadku herbów z godłami Bibersteinów i Promnitzów pozostawiono je jedynie w herbach niedużych miast. Należy zgodzić się z Huppem, który sugerował, iż w niektórych miastach pieczęć z herbem dawnych właścicieli nie została zmieniona z prozaicznego powodu – braku pieniędzy, tak jak w Czerwieńsku, gdzie nową pieczęć sporządzono dopiero u schyłku XIX w. (zob. O. H u p p, *op. cit.*, s. 163–164).

³² Pieczęć Zaboru na dok. z 1792, APZG, Miasto Kargowa, cech młynarzy, sygn. 26 D.

poprawności znaków miejskich. Zjawisko to nie było wyjątkowe. Podobny brak zainteresowania tym problemem był widoczny na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej³³. Zwraca uwagę fakt, iż szczególną aktywność w zakresie uaktualnienia herbów miejskich wykazywali ci właściciele, którzy po raz pierwszy stali się posiadaczami miasta na danym terenie. Tym można wytłumaczyć dodanie w XVI w. herbu Podiebradów w godłach Srebrnej Góry i Złotego Stoku, uzupełnienie dawnego herbu Sławy wizerunkiem z godła Barwitzów w XVII w., Sinzendorffów w godle Zaboru i Brühlów w herbie Brodów w XVIII w.

Odrębna grupa herbów miejskich, zawierających w godłach herby szlacheckie, została ustalona w XIX i XX w. Władze miejskie chciały upamiętnić w ten sposób założycieli bądź dawnych właścicieli miast. W taki sposób ustalono herb Czerwieńska, w którego godle umieszczono w XIX w. herb założycieli i dawnych właścicieli von Rothenburgów. Na herbie założyciela i dawnego właściciela Konrada von Sternberga wzorowały się w XIX w. władze Torzymia, ustalając herb miasteczka³⁴. W państwie pruskim sprawę fragmentów bądź całych herbów szlacheckich w herbach miejskich uregulowano prawnie dopiero w 1909 r.³⁵: zgodnie z tym władze miast zobowiązano do uzyskania zgody rodziny na umieszczenie w godle jej herbu.

Wielokrotnie podkreślano już, że znaczny wpływ na XIX-wieczną i późniejszą heraldykę miejską badanych ziem wywarły prace heraldyków niemieckich, opublikowane w ubiegłym stuleciu. W przypadku miast śląskich były to dzieła barona Hugona Saurmy, a przede wszystkim znanego niemieckiego ilustratora i rysownika, również cytowanego wielokrotnie, Ottona Huppa, który wielokrotnie weryfikował i poprawiał błędne interpretacje symboliki godeł u Saurmy, zwłaszcza w odniesieniu do godeł z herbami dawnych właścicieli³⁶. To właśnie Saurma doszukiwał się w wizerunkach wielu godeł miast śląskich motywów z herbów szlacheckich³⁷.

³³ J. Łosowski, badając pieczęcie miast szlacheckich dawnego województwa lubelskiego wykazał, iż pomimo ich silnych związków z heraldyką szlachecką jedynie jedna trzecia z nich nosiła herb aktualnych właścicieli, co świadczyło, że nie zależało im na uczynieniu z nich środków manifestacji ich nadrzędnej pozycji w stosunku do posiadanego miasta (por. J. Ł o s o w s k i, *Pieczęcie miast szlacheckich województwa lubelskiego od XV do XVIII wieku*, [w:] *Ludzie i herby w dawnej Polsce*, red. P. Dymmel, Lublin 1995, s. 247–269).

³⁴ Herb rodziny von Sternbergów przedstawiał w błękitnym polu złotą gwiazdę nad potrójnym wzgórzem (*Johann Siebmachers Wappenbuch...*, s. 52), natomiast herb Torzymia z XIX w. zawierał w błękitnym polu trzy złote gwiazdy, z których każda umieszczona była nad jednym z trzech szczytów wzgórza; Hupp podał, iż były nieznanne wcześniej niż XIX-wieczne pieczęcie (O. H u p p, *op. cit.*, s. 70 i 71).

³⁵ Edykt cesarski z 12 czerwca 1909 r. (zob. *Handwörterbuch der Preussischen Verwaltung*, Hrsg. B. von Bitter, Bd. II, Leipzig 1911, s. 610).

³⁶ H. S a u r m a, *Wappenbuch...*, *passim*.

³⁷ Wśród kilkunastu herbów, w których godłach Saurma doszukiwał się motywów z herbów właścicieli, można wymienić herb Grodkowa, utożsamiany z herbem pierwszego właściciela Mrocza z Pogorzeli herbu Grzymała (por. H. S a u r m a, *op. cit.*, s. 99). Na pieczęciach miasta widniał wizerunek bramy i dwóch wież (pieczęć Grodkowa na dok. z 1493 r., APWr., Zbiór dokumentów kolegiaty nyskiej, Rep. 102, sygn. 871), na co zwrócił uwagę Hupp, zaznaczając, iż herb Grzymała zawierał w godle trzy wieże (O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 170). Za herb dawnych właścicieli uznał Saurma także godło herbowe Kietrza – jako polski herb Pielgrzym, podobnie w herbie Strzeleczek herb Promnitzów, chociaż jak wspomniał Hupp, nie była znana najmniejsza wzmianka o tym, że miasteczko je posiadało (O. H u p p, *op. cit.*, s. 171).

Zaprezentowane zestawienie herbów miejskich, zawierających w swoich godłach wizerunki herbów rycerskich i szlacheckich, wykazuje, że zdecydowana większość z nich została nadana bądź ustalona już w czasach nowożytnych. Natomiast najstarsze herby o średniowiecznym rodowodzie należały do miast należących do potężnych wówczas rodów rycerskich, np. Święców na Pomorzu, Bibersteinów na Łużykach, Wedłów w Nowej Marchii czy Rechenbergów na Śląsku.

Przy opracowywaniu pieczęci, a później herbów, miast prywatnych wzorowano się na pieczęciach miast będących własnością panujących. W miejscach, w których na wizerunkach napieczętych i herbach tych miast widniały herby władców bądź państw, w miastach prywatnych umieszczano herby właścicieli.

Motywy heraldyki rycerskiej i szlacheckiej należały, obok wizerunków budowli miejskich i postaci świętych, do najczęstszych zwłaszcza w godłach małych miast prywatnych. Stosunkowo duża zachowawczość cechuje również pieczęcie i herby miast³⁸. Właściciele herbów – władze miejskie – chcieli wykazać, że ich miejscowości pochodzą z jak najdawniejszych czasów i niechętnie widzieli wszelkie zmiany, o ile nie zostali zobligowani ustawą, edyktem czy po prostu poleceniem właściciela.

ZESTAWIENIE HERBÓW RYCERSKICH W GODŁACH HERBÓW MIEJSKICH

Nazwa miasta	Herb rycerski	Czas powstania (najstarsza pieczęć)
ŚLĄSK i ŁUŻYCE		
Biała	herb rodziny von Proskauów (Prószkowskich)	XVI (1564?)
Boguszów-Gorce (dawny herb)	hrabiowie von Hochbergowie	XVII w.
Brody	herb rodziny von Bibersteinów	pocz. XVI w.
	herb rodziny von Promnitzów	II poł. XVII w.
	herb hrabiego Henryka Brühla	poł. XVIII w.
Brzeg	herb Henryka von Reichenbacha	XIV w.
Brzeg Dolny	herb rodziny von Dyhernów	1663
Chocianów	godło z herbu rodziny von Stoschów	pocz. XVIII w.
	godło z herbu rodziny von Redernów	po 1722 r.
Czerwieńsk	herb rodziny von Rothenburgów	XIX w.
Dobromierz	herb Zandera von Grunaua	1643
Głogów	herb Hansa von Loosa	XVII w.
Głogówek	herb wójta dziedzicznego Arnolda	XIV w.
Iłowa	herb rodziny von Promnitzów	od 1682 r.
Jedlina Zdrój	(dawny herb) herb barona von Seherr-Thossa i jego żony Szarloty, z d. hrabianki Pückler	XVIII w.
Jasień	herb rodziny von Bünaufów	XVII w.
Krapkowice	połukoła von Redernów (?)	XIV w.
Krzystkowice	herb rodziny von Promnitzów	od 1659 r.

³⁸ Por. T. K r u s z y ń s k i, *Właściwości artystyczne polskich monet i pieczęci od czasu renesansu*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne” 1931/1932, t. XIV, s. 11.

Leśna	herb rodziny von Debschützów	pocz. XVI w.
Michałów	herb rodziny von Gruttschreiberów	1615
Muskau	róg jeleni z herbu Bibersteinów	XV w.
Nowogrodziec	herb von Rechenbergów	XV w.
Pokój	księżęta wirtembersko-oleśniccy	XVIII w.
Prószków	herb rodziny Prószkowskich	XIX w.
Prusice	herb rodziny von Hatzfeldów	XVII w.
Sława	godła z herbów rodzin Rechenbergów i Barwitzów	XVI w. XVIII w.
Strupina	herb Odrowążów (?)	XVI w.
Sułów	lew z herbu rodziny von Burghausów	XVII w.
Trzebień	herb rodziny von Bibersteinów	XVI w.
Wodzisław Śląski	połuróża Plancknarów, baronów von Kinsbergów	XVI w.
Zawidów	herb rodziny von Bibersteinów	XVII w.
Żary	herby rodzin: von Packów, Dewinów Bibersteinów i Promnitzów	XVII w.
POMORZE ZACHODNIE		
Chociwiel	połukoła fragment herbu rodziny von Wedlów	poł. XIV w.
Darłowo	herb Święców	XIV w.
Maszewo	herb hrabiów von Ebersteinów	XVII w.
Nowogard	herb hrabiów von Ebersteinów	XVIII w.
Łeba	herb Święców (?)	II poł. XIV w.
Łobez	herb rodziny von Borcków	XV w.
Połczyn Zdrój	herb rodziny von Manteuffelów	XVI w.
Sianów	herb Święców	XIV w.
Sławno	herb Święców	poł. XIV w.
Słupsk	herb Święców (?)	XIV w.
Widuchowa	godło rodziny von Fiddichowów	XIV w.
NOWA MARCHIA, ZIEMIA LUBUSKA i TORZYMSKA		
Cedynia	połukoła z godła rodziny von Jagowów	XIV w.
Drawno	połukoła z godła rodziny von Wedlów	XVI w.
Recz	połukoła z godła rodziny von Wedlów	XV w.
Torzyn	z godła Konrada von Sternberga	XIX w.

Podstawa ustalenia: *Schlesisches Wappenbuch von Crispin und Johann Scharffenberg*, bearb. v. H. v. Mosch, Neustadt an der Aisch 1984; *Johann Siebmachers Wappenbuch...*; J. S i e b m a c h e r, *New Wappenbuch darinnen des H. Rom. Reichs Teutsches Nation hoher Potentaten Fürsten, Herzogen und Adels Personen auch anderer Standt und Städte Wappen in der Zahl 3320 beneben ihrer Schilt und Helmkleintzen*, Norimberge 1605; B. P a p r o c k i, *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. K. Turowski, Kraków 1858; *Pommersches Wappenbuch*, 5 Bde, gez. u. mit Beschreibungen d. Wappen u. histor. Nachweisen versehen J. T. Bagmihl, Stettin 1843–1855.

Przynależność państwowa i terytorialna miast

Ziemie zachodniopomorskie, śląskie i położone nad środkową Odrą były przez wieki obszarami nadgranicznymi, o które wielokrotnie walczone i które przechodziły z rąk do rąk. Specyfika, wynikająca z położenia tych terenów, znalazła również odzwierciedlenie w treści godeł herbów miast. W porównaniu z innymi ziemiami polskimi,

na badanym obszarze znacznie częściej w godłach herbów miejskich umieszczano herby władców i herby państwowe. Zwyczaj przedstawiania w godłach symboli przynależności terytorialnej i państwowej praktykowany był natomiast w miastach wielu krajów niemieckich. W tym rozdrobnionym państwie herb władcy, w godle miejskim pełnił bowiem funkcję ważnego wyznacznika przynależności państwowej. W Czechach wizerunek herbu władcy był przede wszystkim znakiem określającym status miasta królewskiego, w momencie nadania przywileju herbowego³⁹. W europejskiej heraldyce wizerunki herbów w godłach miejskich analizowano przede wszystkim w relacji właściciel (pan) – miasto⁴⁰. Na terenach śląskich, wschodniomarchijskich i pomorskich wizerunki herbów władców – królów Czech, książąt śląskich, margrabiów brandenburskich czy książąt pomorskich – umieszczone w godłach miejskich można było identyfikować jako reprezentację założycieli i właścicieli w czasach, gdy ich posiadacze sprawowali faktyczną władzę w państwach, w których granicach leżało dane miasto. Wraz z wygasaniem kolejnych dynastii, w Marchii – askańskiej, w Czechach – Przemysławidów i Luksemburgów, Piastów na Śląsku i pomorskich Gryfitów, ich herby rodowe stały się w godłach miejskich znakami reprezentującymi przynależność terytorialną bądź państwową.

Od znaku osobistego do herbu terytorialnego

Utożsamianie dawnych herbów władców ze znakami reprezentującymi przynależność terytorialną miast następowało stopniowo i w różnym czasie, jak wspomniano, wraz z wygasaniem kolejnych rodów oraz ze zmianą przynależności państwowej. Najwcześniej zmiana semantyki herbów dawnych władców nastąpiła w miastach marchijskich. Specyfiką wizerunków napieczętych i ukształtowanych pod ich wpływem herbów miast marchijskich było wyjątkowo częste umieszczanie wyobrażenia orła margrabiów brandenburskich⁴¹. Intensywna akcja lokacyjna oraz nadania praw brandenburskich istniejącym już miastom w Nowej Marchii i Ziemi Torzymskiej znalazły odzwierciedlenie w symbolice wizerunków napieczętych i herbów. Wizerunek czerwonego orła askańskiego znalazł się nie tylko w godłach lokowanych przez margrabiów miast, np. Gorzowa Wielkopolskiego czy Barlinka, ale także w

³⁹ W godle herbowym miasta Most z 1411 r. widniał lew z rozdwojonym ogonem (por. J. N. C o r i, F. S i e g e l, *Geschichte des königlichen Stadt Brüx*, Brüx 1889, s. 455). W Czeskim Brodzie w nadanym w 1437 r. herbie umieszczono w godle dwie tarcze z czeskim lwem i orłem dwugłowym (por. J. Č e l a k o v s k y, G. F r i e d r i c h, *Privilegia královských měst českých 1420–1526*, Praha 1948, nr 113). Wizerunek czeskiego lwa widniał także w godłach nadanych w XV w. herbów: Czeskich Budziejowic, Usti nad Łabą i Kutnej Hory (por. J. Č a r e k, *Městské znaky v českých...*, s. 112, 396, 216–217).

⁴⁰ J. Louda herby królewskie zaliczył do grupy godeł miejskich, reprezentujących pana miasta (zob. J. L o u d a, *Znaky evropských měst*, Praha 1995, s. 25), natomiast K. Blaschke, godła z herbami władców umiejscowił w grupie symbolizującej zależność miast od właścicieli (zob. K. B l a s c h k e, *Die Stadtwappen*, [w:] *Lexikon Städte und Wappen der Deutschen Demokratischen Republik*, Hrsg. H. Göschel, Leipzig 1985, s. 542).

⁴¹ W XIII i XIV w. pieczęcie z wizerunkiem orła posiadało około siedemnastu miast nowomarchijskich (zob. F. A. V o s s b e r g, *Siegel der Mark...*).

tych, które pod władzą marchijską uzyskały potwierdzenie swego miejskiego charakteru, a więc Cedyni, Kostrzyna, Choszczna, Świdwina, Morynia, Trzcina i Dreżdenka⁴². Śmierć margrabiego Waldemara w 1319 r. i rok później Henryka II oznaczała faktyczne wymarcie dynastii askańskiej. Herby z wizerunkami orła w godłach miejskich przestały więc reprezentować jedynie władców, stając się znakami informującymi o przynależności terytorialnej. W ten sposób orzeł marchijski, który według niemieckich heraldyków był pierwotnie godłem nadanym Askańczykom przez cesarza wraz z tytułem margrabiego, stał się ponownie herbem reprezentującym ów urząd oraz Marchię Brandenburską⁴³. Począwszy bowiem od czasu, gdy po raz pierwszy znalazł się na pieczęciach margrabiów Ottona I przed 1184 r. i Ottona II w 1202 r., przez ich następców używany był zamiast herbu rodzinnego⁴⁴.

Proces kształtowania się herbów miejskich rozpoczął się w Nowej Marchii, podobnie jak w innych krajach środkowoeuropejskich, w połowie XIV w., a więc w czasach, gdy dynastia askańska wygasła. Pomimo to na dwóch najstarszych pieczęciach herbowych miast nowomarchijskich, Kostrzyna z 1401 i Gorzowa z 1444 r., umieszczono wizerunki orła⁴⁵. W przypadku innych miast ich władze przez stulecia posługiwały się sporządzonymi w XIII i XIV w. pieczęciami z orłem. Zachowanie w herbach miejskich tego godła wiązało się z faktem, że kolejni margrabiowie z dynastii Wittelsbachów, Luksemburgów, i w końcu Hohenzollernowie, z racji posiadanego tytułu umieszczali tarczę z orłem na swoich pieczęciach jako herb Marchii Brandenburskiej. Zaczął on zatem funkcjonować również na pieczęciach tych władców jako znak terytorialny. Obrazowe przedstawienie funkcjonowania dawnego herbu askańskiego jako terytorialnego zawierała pieczęć Chojny, w której widniała postać króla z tarczami z orłem w obu rękach. Zgodnie z dawną nazwą miasta – Königsberg, postać króla przedstawiała Ludwika bawarskiego, od 1323 r. do czasu koronacji na cesarza margrabiego brandenburskiego⁴⁶.

⁴² Miasta nowomarchijskie stanowiły ważny element polityki integracyjnej na ziemiach zdobytych przez margrabiów (zob. J. W a l a c h o w i c z, *Geneza i ustroj polityczny Nowej Marchii do początków XIV wieku*, Warszawa-Poznań 1980, s. 80).

⁴³ P. J. Spener, opisując orła brandenburskiego, podał, iż nadany został wraz z tytułem margrabiego do wcześniejszego herbu „gab er demselben zu seinem vorigen Wappen” (zob. P. J. S p e n e r, *Historia Insignium Illustrum seu Operis Heraldici*, Pars Specialis, Lib. 1, Cap. XIII, Francofurti ad Moenum 1717, s. 78). Również M. Gritzner wywodzi wizerunek orła od dawnego herbu urzędowego (*Amtswappen*) margrabiów (zob. M. G r i t z n e r, *Landes und Wappenkunde Brandenburgisch-Preussischen Monarchie*, Berlin 1894, s. 22).

⁴⁴ M. G r i t z n e r, *Landes...*, s. 22; H. W a l d n e r, *Die ältesten Wappenbilder, Eine internationale Übersicht*, „Herold-Studien”, Berlin 1992, s. 3.

⁴⁵ Pieczęć herbowa Kostrzyna, starsza od opisanej z 1423 r. przez Vossberga, a zanim przez Huppa (zob. F. A. V o s s b e r g, *Stegel der Mark...*, oraz O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 67), została przywieszona do dokumentu z 1401 r. (zob. BLP, P. Br., Rep. 37, Saschendorf U. 19); pieczęcią herbową Gorzowa z 1444 r. posługiwały się władze przez kilkaset lat (zob. E. K i t t e l, *Brandenburgische Siegel und Wappen*, [w:] *Festschrift d. Ver. für Gesch. d. Mark Brandenburg zu Feier d. hunderthjhr. Bestehens 1837*, Berlin 1937, s. 72, także APG, dokumenty pergaminowe, sygn. 80).

⁴⁶ Pieczęcią z opisanym wizerunkiem władze miasta posługiwały się jeszcze u schyłku XVII w., o czym świadczy odnaleziona przez M. Gumowskiego pieczęć na dokumencie z 1698 r. (zob. M. G u m o w s k i, *Najstarsze pieczęcie...*, s. 53). Herb miasta został ukształtowany na podstawie wizerunku pieczęci

Na sporządzanych już w czasach nowożytnych, zwłaszcza po wojnie trzydziestoletniej, pieczęciach herbowych wizerunek orła brandenburskiego w godłach symbolizował wyłącznie przynależność państwową⁴⁷. Po utworzeniu Królestwa Pruskiego i przyjęciu jako jego herbu czarnego ukoronowanego orła, wizerunki czerwonych orłów marchijskich w godłach miejskich ponownie stały się wyznacznikami przynależności terytorialnej. Dlatego też władze miast marchijskich zaczęły umieszczać w XVIII w. ponad tarczą wizerunki czarnych orłów królewskich, stanowiących dodatkową informację o przynależności państwowej.

Zmiany w podziałach terytorialnych Śląska do poł. XIV w. dokonywały się w czasach, gdy herby miejskie występowały sporadycznie, procesy te znajdowały więc odzwierciedlenie w wizerunkach napieczętych. Jest to jednak o tyle istotne, że większość wizerunków, począwszy od poł. XIV w., podlegała procesowi heraldyzacji, stając się godłami herbowymi.

Najstarsze godło Piastów śląskich – półksiężyc z krzyżem – umieszczono na pieczęci Oleśnicy w XIII w., a więc w czasach, gdy miasto wchodziło w skład księstwa wrocławskiego i w 1255 r. otrzymało przywilej lokacyjny od księcia Henryka III Białego⁴⁸. W I poł. XIV w., czyli w okresie, gdy Oleśnica była stolicą odrębnego księstwa, została sprawiona nowa pieczęć, na której zamiast półksiężyca i orła znalazł się wizerunek orła św. Jana Ewangelisty. Po przeniesieniu w pole herbowe stał się on jedynym godłem Oleśnicy⁴⁹. Orły, a więc czarny ze srebrną przepaską – dolnośląski – i złoty górnośląski widniały w godłach wielu miast. Pieczęciami i herbami z wizerunkiem orła dolnośląskiego jako głównym bądź jednym z elementów godła posługiwało się od XIII do XVIII w. ponad trzydzieści miast, natomiast motywem orła górnośląskiego – siedemnaście⁵⁰. Sposób przedstawiania orłów na trójkątnych, gotyckich tarczach ukształtował się na wzór tarcz herbowych, widniejących na pieczęciach książęcych⁵¹. Najpóźniej ukształtowane godło – szachownica, pojawiła się tyl-

sekretniej z pocz. XIV w. jedynie z popiersiem króla, przedstawionym po raz pierwszy na tarczy herbowej na pieczęci z pocz. XVIII w.).

⁴⁷ Nowe pieczęcie w II poł. XVII w. sprawiły między innymi władze: Cedyni, Drezdenka, Morynia, Myśliborza i Lipian.

⁴⁸ Najstarsza pieczęć Oleśnicy, zachowana na dokumencie z 1310 r., przedstawiała w polu gotyckiej tarczy wizerunki orła i nad nim półksiężyc z krzyżem, wielokrotnie opisywana ze względu na nietypowe rozmieszczenie godła Piastów, wystawca bowiem dokumentu lokacyjnego Henryk III na swoich pieczęciach posługiwał się wizerunkiem orła z półksiężycem umieszczonym na piersi (zob. Z. P i e c h, *Ikonoграфия pieczęci Piastów*, Kraków 1993, s. 222–223), egzemplarz przechowywany w archiwum wrocławskim, APWr., Zbiór dok. perg. klaszt. prem. św. Wincentego we Wrocławiu, Rep. 67, sygn. 143.

⁴⁹ Na pieczęci z orłem na dokumencie z 1472 r., w odróżnieniu od najstarszej pieczęci, wizerunek został umieszczony nie na tarczy, lecz bezpośrednio w polu (APWr., Zbiór dok. klasztoru św. Macieja we Wrocławiu, Rep. 66, sygn. 634). Na wszystkich późniejszych pieczęciach widniał wizerunek orła.

⁵⁰ Zob. E. K o ś c i k, *Motyw orła piastowskiego w heraldyce miast śląskich (XIII–XVI)*, „Sobótka”, t. XXIX, 1974, nr 2, s. 157–176; P. K n ö t e l, *Die Städtewappen Oberschlesiens*.

⁵¹ Gotyckie tarcze z orłami widniały na XIII- i XIV-wiecznych pieczęciach Krosna Odrzańskiego, Ziębic, Żagania, Szprotawy, Opola, Góry i Bytomia; wizerunki tarcz na pieczęciach wymienionych miast odpowiadają widniejącym na książęcych, począwszy od Henryka III Białego. Z. Piech przedstawił ponad trzydzieści wizerunków takich pieczęci książąt śląskich (zob. Z. P i e c h, *Ikonoграфия pieczęci Piastów...*, *Katalog pieczęci*, s. 220–251). Ten typ tarczy z wizerunkami godła władców dość powszechnie występował nie tylko w Wielkopolsce, ale także w Marchii Brandenburskiej.

ko raz, na osobnej tarczy obok dawnego herbu Jawora, dopiero u schyłku XVI w. Pod koniec następnego stulecia wizerunek szachownicy umieszczono na dwudzielnej tarczy wraz z dawnym godłem miasta – św. Marcinem⁵².

Pojawienie się orła śląskiego w wizerunkach napieczętnych związane było, podobnie jak w przypadku miast marchijskich, z akcją lokacyjną, prowadzoną w XIII wieku przez Piastów śląskich. Książęcy herb na najstarszych śląskich pieczęciach miejskich z XIII i XIV w. symbolizował realnego założyciela i właściciela. Pieczęć, na której oprócz motywów architektury znajdował się herb książęcy, przywieszona do dokumentu informowała o prawnym statusie miasta. Barwy – wraz z ukształtowaniem się herbów miejskich, ułatwiały zidentyfikowanie widniejącego w godle herbu właściciela.

Zmiana semantyki wizerunków, reprezentujących pierwotnie w godłach miejskich Piastów śląskich, następowała dwustopniowo. Po pierwsze, tarcza z orłem w godle herbowym miasta, położonego w granicach jednego z księstw, była znakiem osobistym reprezentującym władcę i jednocześnie funkcjonowała jako herb księstwa, informując o przynależności miasta. Po drugie, składanie przez książąt śląskich od 1327 r. hołdów lennych królom czeskim nadało wizerunkowi orła na pieczęciach miejskich funkcji znaku terytorialnego. Czarny orzeł z przepaską, począwszy od XV w., umieszczany na pieczęciach królów czeskich, traktowany był jako herb całej prowincji. Również po 1526 r., wraz z objęciem Korony Czeskiej i Śląska przez Habsburgów, wizerunki orła w godłach miejskich reprezentowały ich przynależność⁵³.

Funkcjonowanie wizerunków orłów dolnośląskich, jako znaków reprezentujących przynależność miast do poszczególnych księstw pomimo ich wielokrotnych podziałów, wynikało z faktu, iż władający nimi potomkowie Henryka Pobożnego posługiwali się tarczą z orłem jako herbem rodowym. Gdy miasto w wyniku podziału znalazło się w granicach innego bądź nowego księstwa, nie było potrzeby dokonywania zmian w dotychczasowym wizerunku napieczętym i godle, herbem władcy pozostawał bowiem również orzeł. W okresie kształtowania się herbów miejskich godłem z orłem pieczętowali się zarówno Piastowie głogowsko-żagańscy, jak i oleśnicy oraz ziębiccy, a wcześniej również wrocławscy⁵⁴. Podobnie wizerunek złotego orła widniał w godłach: Piastów górnośląskich, książąt opolsko-raciborskich, bytomskich i cieszyńsko-oświęcimskich⁵⁵.

Herby Piastów śląskich, widniejące na wizerunkach napieczętnych, reprezentowały zarówno władców, jak i księstwo do czasu, gdy ziemiami tymi władali jedynie przedstawiciele tej dynastii. Począwszy od XIV w., kolejne ziemie śląskie zaczęły przej-

⁵² Jeszcze na pieczęci herbowej Jawora z 1686 r., opublikowanej przez M. Haisiga, widniały dwie tarcze (zob. M. H a i s i g, *Herb miasta Jawora w świetle dokumentacji historycznej*, Jawor 1987, s. 3–10), natomiast na jednym z witraży w jaworskim kościele Pokoju została umieszczona dwudzielna w słup tarcza, w której polach widniały obok siebie szachownica i św. Marcin.

⁵³ M. Kaganiec podaje przykład funkcjonowania wizerunku orła z przepaską jako herbu prowincji w wizerunkach napieczętnych starostów śląskich, mianowanych przez cesarza (zob. M. K a g a n i e c, *Heraldyka Piastów Śląskich 1146–1707*, Katowice 1992, s. 40).

⁵⁴ Szczegółową analizę kształtowania się herbów z wizerunkiem orła i posługiwania się nimi przez książąt dolno- i górnośląskich przedstawiła w latach dziewięćdziesiątych M. Kaganiec (*op. cit.*, s. 25–47).

⁵⁵ *Ibidem*, s. 42–44.

mować władcy nie wywodzący się z tej dynastii. Pierwszym księstwem niepiastowskim było terytorium nysko-otmuchowskie, od 1304 r. znajdujące się we władaniu biskupów wrocławskich⁵⁶. Utworzenie dóbr biskupich znalazło odzwierciedlenie w zmienionych wizerunkach napieczętych Nysy, na których motywy architektoniczne zastąpiły wizerunek św. Jana Chrzciciela i tarcze z herbem biskupstwa wrocławskiego⁵⁷. Ukształtowany na podstawie wizerunku napieczętego herb Nysy miał trzy różne wersje. Na XVI-wiecznej mapie Śląska Helwiga widniała jako herb miejski tarcza, zawierająca w czerwonym polu sześć srebrnych lilii w układzie 3.–2.–1. Fryderyk Luca w XVII-wiecznym dziele o Śląsku podał, iż herb przedstawiał trzy żółte lilie⁵⁸. W XVIII w. jako herb przyjęto cały wizerunek napieczęty ze św. Janem i dwiema tarczami z liliami⁵⁹. Wizerunki widniejące w herbach Nysy, a zwłaszcza lilie, funkcjonowały jako znaki reprezentujące przynależność terytorialną oraz właścicieli miasta, podobnie jak orzeł śląski w herbach innych miast. Specyficzną cechą herbów miast, wchodzących w skład księstwa biskupiego, był brak wizerunków orłów śląskich w godłach. Już w czasach, gdy Paczków należał do biskupów, zmieniono jego dotychczasowy herb. Fakt zastanawiający, gdyż najstarsza pieczęć przedstawiała w dwudzielnym polu połuośla śląskiego i sześć lilii, symbolizujących biskupa wrocławskiego Tomasza, który nadał miastu przywilej lokacyjny w 1254 r. Na nowej pieczęci z XIV w. znalazł się orzeł – atrybut św. Jana Ewangelisty, który stał się późniejszym godłem herbowym, przedstawianym od XVI w. na tarczy⁶⁰. W godłach herbowych innych miast, należących do biskupów wrocławskich, a więc Głucholazów, Grodkowa i Otmuchowa, widniały także wizerunki o tematyce nie związanej z symboliką piastowską.

W miarę wygasania kolejnych linii Piastów śląskich pojawiły się, w wyniku nowych nadań, następne po terytorium nysko-otmuchowskim księstwa niepiastowskie. W ten sposób został złamany dotychczasowy zwyczaj podziałów Śląska na podstawie więzi pokrewieństwa, czyli między Piastami. Wraz ze wzrostem zależności od Korony Czeskiej część ziem śląskich znalazła się w tzw. dziedzicznych księstwach Korony, bezpośrednio podległych królom czeskim⁶¹. W nowych warunkach wizerunki orłów śląskich i innych motywów, pochodzących z herbów Piastów, w godłach miej-

⁵⁶ K. O r z e c h o w s k i, *Terytorialne podziały na Śląsku, wiek XIV i XV*, „Kwartalnik Opolski”, t. XVII, 1971, nr 4, s. 85.

⁵⁷ Postać św. Jana umieszczono po raz pierwszy na pieczęci z pocz. XIV w. (zob. M. G u m o w s k i, *Najstarsze pieczęcie...*, s. 159), natomiast na pieczęci z pocz. XVI w. po bokach świętego znajdowały się tarcze z herbem biskupstwa wrocławskiego (zob. APWr., Zbiór dokumentów kolegiaty nyskiej, Rep. 102, pieczęcie z wizerunkiem św. Jana i tarczy herbowej na dok. z 1508 r., sygn. Coll z. N. 1240).

⁵⁸ „Miasto używa wielkiej pieczęci z trzema żółtymi liliami” (tłum. W. S.), por. F. L u c a, *Schlesiens curiose Denckwürdigkeiten oder volkommene Chronica von Ober- und Nieder-Schlesien welche in Sieben Haupt Theilen vorstellet...*, Frankfurt am Mayn 1689, s. 780.

⁵⁹ „Nysa ma jako herb Jana Chrzciciela z Barankiem, po dwóch stronach [świętego – uwaga W. S.] tarcza z trzema liliami” [tłum. z niem. W. S.], por. F. A. Z i m m e r m a n n, *Beyträge...*, Bd. III, Brieg 1784, s. 279.

⁶⁰ Pieczęć Paczkowa z wizerunkiem orła przywieszona do dokumentu z 1415 r. (APWr., Rep. 84, Kl. Henr. 156).

⁶¹ K. O r z e c h o w s k i, *Terytorialne podziały...*, s. 89.

szych stały się więc znakami reprezentującymi wyłącznie przynależność terytorialną miast. W XIV w., tworząc na Śląsku księstwa dziedziczne, królowie czescy nie dążyli do bezpośredniej władzy na tych terenach czy ich konsolidacji z ziemiami Korony. Oddawano je w lenno Piastom śląskim. W tym okresie zatem nie dokonały się zmiany w wizerunkach pieczęci miejskich, pomimo bowiem formalnej zależności od Czech księstwami władali nadal Piastowie, których herby widniały już wcześniej na pieczęciach.

Odmianą politykę prowadził Jerzy z Podiebradów. Uzyskał jako lenno w 1453 r. Ziębice, Ząbkowice i Kłodzko, chcąc podporządkować sobie jak największe tereny. Już jako król Czech posługiwał się pieczęcią herbową z wizerunkiem śląskiego orła z przepaską obok herbów innych ziem Korony. Ziemie te nie zostały przez Jerzego, jako króla czeskiego, uznane za księstwa dziedziczne Korony, lecz przekazane jego synom, którzy stali się książętami śląskimi i hrabiami Kłodzka⁶². Podiebradowicze, rządzący w księstwie ziębickim, zachowali w miastach posiadających już herby oraz na pieczęciach dawne wyobrażenia, o czym świadczy pieczęć Ziębic z XV w., zawierająca m.in. tarczę z orłem śląskim. Dopiero prawie sto lat później zamiast wizerunku orła umieszczono w polu herbowym inicjał „M”, od niemieckiej nazwy miasta Münsterberg⁶³. W nowych herbach, nadanych Srebrnej Górze i Złotemu Stokowi, wykorzystano wizerunki z herbu księstwa ziębickiego i rodowego Podiebradów. W 1491 r. książę Henryk Starszy nadał herb Złotemu Stokowi, w którego godle na tarczy dwudzielnej w słup widniały dwa połurły: czarny i czerwony ze srebrną przepaską, a więc herb księstwa, na piersi orłów umieszczono małą czwórdzielną tarczę z herbem hrabstwa kłodzkiego w polach 1. i 4. oraz rodowym Podiebradów w polach 2. i 3.⁶⁴ W 1540 r. również Srebrna Góra uzyskała herb, przedstawiający na tarczy dwudzielnej w pas w polu górnym dwa połurły ziębickie, a w dolnym herb Podiebradów⁶⁵. W obu herbach orzeł, wywodzący się jeszcze z czasów piastowskich, reprezentował przynależność terytorialną miast. Następni właściciele obu wymienionych miast od 1581 r., książęta von Rosenbergowie, udostojnili herby poprzez dodanie do klejnotów wizerunku róży oraz wprowadzenie w 1592 r. w godle Złotego Stoku liter „P” (Peter) i „W” (Wock von Rosenberg), pozostawiając wizerunki orłów⁶⁶. Można zatem uznać, że w tym okresie orły pełniły funkcję jedynie znaków terytorialnych.

⁶² *Ibidem*, s. 104.

⁶³ Pieczęć z XV w. znana z opisu u Huppa (zob. O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 138), natomiast herb z inicjałem „M” przedstawił Helwig na mapie Śląska i powtórzył J. Siebmacher w swoim herbarzu z pocz. XVII w. (zob. *Johann Siebmachers Wappenbuch...*, Tabl. 222, s. 242).

⁶⁴ Oryginał dokumentu herbowego nie był znany już Heneliuszowi, natomiast Zimmermann podał jedynie, iż w 1491 r. miasto uzyskało prawo do herbu („das Recht ein Wappen”) i jarmarków (zob. F. A. Z i m m e r m a n n, *Beyträge...*, Bd. I, Brieg 1783, s. 750, oraz opis herbu s. 79); również Hupp korzystał z późniejszego odpisu, a ówczesna rada miejska nie znała okoliczności, w których miasto otrzymało nadanie (zob. O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 143).

⁶⁵ Początkowo miasteczko posiadało w herbie połurła i trzy belki („Anfangs hat dis Städtlein in seinem Wappen gefuhret einen halben Adler und drey Balcken”) – por. N. H e n e l i i, *Silesiographia Renovata*, Wratislaviae–Lipsiae 1704, s. 513; podobnie został opisany herb przez późniejszych autorów.

⁶⁶ W 1581 Srebrną Górę i Złoty Stok kupił Wilhelm Ursin von Rosenberg-Krumau. Książę Piotr Ursin jako zarządzający majątkiem, 14 sierpnia 1592 r. potwierdził i udostojnił herb swimi imionami

Politykę bezpośredniego podporządkowania jak największych obszarów prowadził król węgierski Maciej Korwin. Pod koniec swego panowania zgromadził ok. piętnaście księstw śląskich. Przejęcie przez Korwina miast położonych na ich terenie nie znalazło odzwierciedlenia w treści godeł herbowych i napieczętych, dalej bowiem widniały w nich wizerunki orłów śląskich. Wyjątkiem był Głogów, który miał być głównym miastem ziem śląskich przekazanych w 1490 r. synowi króla Janowi. W 1490 r. Maciej Korwin wydał przywilej dla Głogowa, na którego mocy nadano miastu nowy herb, przedstawiający w godle kruka siedzącego na gałęzce, a więc motyw z herbu władcy⁶⁷. Nowy herb Głogowa reprezentował władzę Jana zaledwie trzy lata, gdyż w 1493 r. objął księstwo głogowskie Jan Olbracht. Formalnie kwestię pieczęci i herbu uporządkował jednak dopiero kolejny książę głogowski – Zygmunt Jagiellończyk. W 1504 r. zalecił, aby miasto posługiwało się dawną pieczęcią i herbem z Madonną⁶⁸.

W wyniku wojny o sukcesję po zmarłym w 1476 r. księciu głogowskim Henryku XI margrabiowie brandenburscy w 1482 r. przejęli część ziem księstwa, z miastami Krosnem Odrzańskim, Sulechovem, Bobrowicami i Lubskiem, stając się lennikami króla czeskiego z utworzonego księstwa krośnieńskiego. Na pieczęciach Krosna i Sulechowa widniały tarcze z czarnym orłem śląskim, pomimo zmiany władców. Margrabiowie nie usunęli wizerunku orła z godła Krosna, które stało się stolicą księstwa, sami natomiast umieścili jego wizerunek na swoich pieczęciach. Po raz pierwszy został umieszczony na dwóch pieczęciach: Jana z Kostrzyna z 1543 r. oraz Joachima II z 1558 r.⁶⁹ Zachowanie wizerunku orła dolnośląskiego w godle Krosna, funkcjonującego od 1482 r. jako znaku terytorialnego – herbu księstwa krośnieńskiego, oraz umieszczenie go na pieczęciach margrabiów, a na początku XVIII w. także w herbie Królestwa Pruskiego, należy uznać za rodzaj manifestacji heraldycznej, symbolizującej pretensje Hohenzollernów do pozostałych ziem Śląska⁷⁰. Same władze miejskie posługiwały się herbem z orłem śląskim do XIX w. Od tego czasu w polu herbowym zamiast orła umieszczano w niektórych przedstawieniach herbu orła brandenburskiego. Ponownie powrócono do dawnego godła na początku XX w.⁷¹

Tytuł księcia śląskiego uzyskał na pocz. XVI w. inny Hohenzollern – Jerzy z linii ansbachskiej, który odkupił od rodziny Schellenbergów księstwo karniowskie, a po śmierci ostatniego Piasta opolskiego Jan II – przejął po nim w 1532 r. księstwo opolskie. Przedstawiciele tej linii Hohenzollernów w czasie swoich rządów na Śląsku

chrzestnymi i czerwoną różą („das Wappen mit seinem Tauff Nahmen und einer roten Rosen verbessert“), por. N. H e n e l i i, *op. cit.*, s. 442.

⁶⁷ Oryginał dokumentu nie zachował się (?), chociaż w XIX w. posiadały go jeszcze władze miejskie, Hupp cytował bowiem jego fragment korzystając z oryginału (zob. O. H u p p, *op. cit.*, s. 151).

⁶⁸ Zob. F. M i n s b e r g, *Geschichte der Stadt und Festung Glogau*, Glogau 1853, Bd. I, s. 268.

⁶⁹ M. G r i t z n e r, *Landes und Wappenkunde Brandenburgisch-Preussischen Monarchie*, Berlin 1894, s. 147.

⁷⁰ Herb księstwa krośnieńskiego jako odrębnej jednostki terytorialnej widniał w tzw. Wielkim herbie Królestwa Pruskiego z 1900 r. w polu 19. aż do abdykacji cesarza w 1918 r. (zob. M. G r i t z n e r, *op. cit.*, s. 147).

⁷¹ Na okładce kroniki krośnieńskiej z XIX w. umieszczony został herb z orłem brandenburskim (zob. C. O b s t f e l d e r, *Chronik der Stadt Crossen*, Crossen a/O 1895).

również nie zmieniali dawnych herbów miast, natomiast starali się zaakcentować swoją władzę w nowo nadawanych. Czarny orli szpon z herbu Jerzego Hohenzollerna przeniesiono do klejnotu herbu nadanego Miasteczku Śląskiemu w 1561 r. W rok później Tarnowskie Góry uzyskały, również od Jerzego, nowy herb, w którego godle umieszczono w srebrnym polu wizerunek czarnego połuorła reprezentującego Hohenzollerna⁷².

Przejęcie księstwa śląskiego przez władców niepiastowskich nie powodowało z reguły większych zmian w dotychczasowej symbolice godła herbowych miast znajdujących się w granicach tych ziem. Zostały zachowane wizerunki orłów i innych elementów pochodzące z herbów Piastów śląskich. Nowi władcy wraz z ziemią uzyskiwali tytuły książąt śląskich, co odzwierciedlało w ich osobistych herbach umieszczenie w godle wizerunku reprezentującego księstwo. Wizerunki czarnych orłów z przepaską umieścili w godłach zarówno Podiebradowicze w XVI w., jak i inne rodziny, władające któryś z księstw śląskich, m.in. Lobkowiczowie, Lichtensteinowie i Auersbergowie⁷³. Zgodnie ze zwyczajem heraldycznym uzyskanie nowych dóbr, a także lenn, było zaznaczane w godle herbu rodzinnego przez dodanie nowego wizerunku. W związku z tym orzeł śląski w godłach traktowany był już wyłącznie jako znak reprezentujący terytorium. W konsekwencji nie było potrzeby dokonania zmian w godłach herbów miejskich, w których widniały wizerunki orłów, takich samych jak w godłach nowych niepiastowskich właścicieli. O tym, że nowi książęta śląscy traktowali wizerunki przejęte z herbów Piastów jako znaki określające przynależność terytorialną miast, świadczą opisane godła herbowe Złotego Stoku i Srebrnej Góry.

Do 1675 r., a więc do śmierci księcia Jerzego Wilhelma – ostatniego Piasta śląskiego – istniał swoisty dualizm w symbolicznej reprezentacji wizerunków orła dolnośląskiego i szachownicy brzesko-legnickiej, z jednej strony bowiem funkcjonowały w herbach miejskich księstwa legnicko-brzeskiego jako znaki osobiste władcy, z drugiej – w innych godłach miast, położonych w księstwach już niepiastowskich, symbolizowały jedynie ich przynależność terytorialną, podobnie jak w herbach królów czeskich. Orzeł górnośląski jeszcze za panowania księcia opolskiego Jana II został zapisany w testamencie stanom księstwa jako pamiątka po Piastach, a więc jego wizerunki w godłach miast, oprócz informacji o przynależności terytorialnej, miały przypominać książąt jako dawnych właścicieli⁷⁴.

Po śmierci ostatniego Piasta śląskiego herby książąt stały się wyłącznie znakami reprezentującymi przynależność terytorialną miast. Przy tym czarny orzeł ze srebrną przepaską funkcjonował jako herb całego Śląska, natomiast złoty orzeł oraz szachownica reprezentowały jedynie przynależność do określonej części prowincji

⁷² F. A. Z i m m e r m a n n, *Beyträge...*, Bd. II, Brieg 1783, s. 223.

⁷³ W wielopolowych herbach książęcych wszystkich wymienionych rodzin umieszczono orła dolnośląskiego. Wizerunki herbów książęcych Lobkowiców, Auersbergów i Lichtensteinów z orłami śląskimi były opublikowane wielokrotnie w różnych herbarzach (zob. m.in. *Der Durchlauchtigen Welt zum vierzehendenmal neu vermehrter und verbesserter Gechichts-Geschlechts und Wappen Calender auf das Jahr 1736*, Nürnberg 1736, Taf. LXIX, LXXXII, LXXII).

⁷⁴ M. K a g a n i e c, *Heraldyka Piastów...*, s. 45.

śląskiej, zarówno w czasach Habsburgów, jak i po zajęciu tych ziem przez króla pruskiego. Jeszcze w 1868 r. król pruski nadał herb Królewskiej Hucie, w którego godle znalazł się wizerunek czarnego połuorła ze srebrną przepaską jako znak położenia miasta w granicach Śląska, zamiast proponowanego przez władze miejskie orła złotego⁷⁵. Brak odniesienia do herbu aktualnego władcy czy prowincji był przyczyną zapoczątkowanych już w XVIII w. zmian, zwłaszcza w godłach mniejszych miast. Orzeł śląski był zastępowany wizerunkiem orła pruskiego⁷⁶.

Proces przekształcania dawnego herbu władcy w znak reprezentujący przynależność terytorialną zarysował się również w ewolucji godeł miast pomorskich. Wizerunek gryfa, począwszy od XIII w. dziedzicznego godła książąt pomorskich, umieszczano na najstarszych pieczęciach miejskich z XIII i XIV w. jako znak reprezentujący założycieli i właścicieli miast. Podobnie jak orzeł na Śląsku, tak gryf na Pomorzu funkcjonował zarówno jako herb rodowy, jak i terytorialny. Widniejący w polu herbowym gryf, mimo podziałów księstw pomorskich, był znakiem reprezentującym wszystkich Gryfitów⁷⁷. Wraz z kolejnymi podziałami terytorialnymi ziem pomorskich, władający poszczególnymi księstwami Gryfici zaczęli jednak się posługiwać wizerunkami gryfów o różnych barwach⁷⁸. Książęta przejmowali także herby po dotychczasowych właścicielach ziem przyłączonych do swoich księstw, tak jak w przypadku hrabiów z Choćkowa, których dobra i herb przejęli po 1357 r.⁷⁹ Na pieczęci księcia Eryka II po raz pierwszy znalazł się wizerunek wielopolowego (pięciopolowego) herbu z godłami przejętych terenów. Dopiero jednak reforma herbowa, przeprowadzona na przełomie XV i XVI w. przez księcia Bogusława X, pozwoliła ostatecznie

⁷⁵ P. K n ö t e l, *Die Städtewappen Oberschlesiens...*, s. 17.

⁷⁶ Dopiero u schyłku XIX w. po opublikowaniu pracy O. Huppa w większości przyjęto jego propozycje herbów, w których zostały umieszczone orły górnośląskie. W części Śląska przyłączonego po I wojnie do Polski same władze miast przygotowywały nowe wizerunki herbów, jak np. Chorzowa z orłem górnośląskim (zob. M. G u m o w s k i, *Herby i pieczęcie miejscowości województwa śląskiego*, Katowice 1939).

⁷⁷ L. B i e w e r, *800 Jahre pommerscher Greif*, „Herold” N.F., 1995, Bd. XIV, H. 9–10, s. 251. O ile heraldycy zgodni są co do wspólnego godła – gryfa, to na temat barw herbów kolejnych książąt pomorskich istnieją znaczne rozbieżności. O. Hupp stwierdził wprost, cytując wcześniejszych badaczy, iż w przypadku żadnego herbu rodowego książąt nie ma tylu wątpliwości, co w odniesieniu do barw pomorskich (por. O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 102).

⁷⁸ P. J. Spener wymienił cztery herby z gryfami – czarnego, księstwa kaszubskiego, czerwonego ukoronowanego – szczecińskiego, czerwonego – pomorskiego (słupskiego) i czerwono-zielonego – sławieńskiego (por. P. J. S p e n e r, *Operis heraldici, pars specialis...*, Lib. I, Cap. XIII, s. 83); natomiast M. Gritzner uważał, iż do 1465 posługiwano się jedynie dwoma herbami z gryfami czarnym dla księstwa wologoskiego i czerwonym ukoronowanym dla księstwa szczecińskiego (zob. M. G r i t z n e r, *Landes...*, s. 82); A. Heymowski, opisując polskie herby w XV-wiecznym *Codex Bergshammr*, wymienił herby z wizerunkami gryfów, reprezentujące księstwa: szczecińskie – w srebrnym czerwony gryf, bardzkie – w złotym czarny oraz w złotym czerwony, wologoskie – w złotym czerwony, ziemi tołęskiej później księstwa Wenden – w złotym sześciodzielnym w pasy czerwono-zielone (zob. A. H e y m o w s k i, *Herby polskie w sztokholmskim „Codex Bershammar”, „Studia Źródłoznawcze”*, t. XII, 1967, s. 76–79).

⁷⁹ A. P a d b e r g, *Die ländliche Verfassung in der Provinz Pommern*, Stettin 1861, s. 221. Wcześniej w 1325 r. książę wologoski Wacław IV przejął księstwo rugijskie, Gryfici zmienili herb przejęty po dawnej miejscowej dynastii (zob. G. B r z u s t o w i c z, *Heraldyka książąt zachodniopomorskich /XIII–XVII wiek/*, PZP, t. VI /XXXV/, 1991, z. 2, s. 114); książęta wologosko-słupscy przejęli herb po wymarłej rodzinie Świąców – poługryfa z rybem ogonem.

ustalić herby poszczególnych księstw i ziem. Książę ten, po zjednoczeniu pod swoim berłem wszystkim ziem pomorskich, ustalił krótko po 1500 r. dziewięciopolowy tzw. wielki herb Księstwa Pomorskiego⁸⁰. Umieszczone w kolejnych polach herby reprezentowały poszczególne ziemie, którymi władał⁸¹. Za jego czasów ukształtowały się ostateczne wizerunki i barwy herbów księstw: wologoskiego, szczecińskiego, kaszubskiego, bardzkiego i uznamskiego.

Ostateczne ukształtowanie herbów księstw i ziem pomorskich na pocz. XVI w. spowodowało, iż widniejące w godłach miejskich elementy z herbów książęcych stały się również znakami reprezentującymi przynależność terytorialną miasta. Wizerunek gryfa w polu herbu miejskiego, nie przestając funkcjonować jako herb książęcy, informował również o przynależności miasta do konkretnego księstwa. Wraz ze zróżnicowaniem herbów Gryfitów, widniejące na pieczęciach miejskich jednobarwne wizerunki gryfów odpowiadały temu, którego aktualnie używał władca. Ostateczne ukształtowanie się barw herbów książęcych na pocz. XVI w. spowodowało, że władze miast zaczęły przedstawiać w godłach herbowych wizerunki gryfów w barwach zgodnych z książęcymi⁸². Takie dostosowanie barw nastąpiło również w przypadku herbu największego miasta pomorskiego – Szczecina. Na XV-wiecznym malowidle ściennym w szczecińskim kościele św. Jana w srebrnym polu tarczy widniała czerwona ukoronowana głowa gryfa, natomiast w dokumencie herbowym króla szwedzkiego z 1660 r. czerwona głowa ukoronowanego gryfa znajduje się w polu błękitnym, a więc w barwach zgodnych z herbem księstwa szczecińskiego⁸³. W zwią-

⁸⁰ Herb ten przez samego Bogusława nie został nigdy użyty ze względu na ostry sprzeciw margrabiów brandenburskich (zob. L. B i e w e r, *800 Jahre...*, s. 252, oraz H. H a n n e s, *Die Wappen am Grabmal der Herzogin Sophia von Mecklenburg in Wismar. Ein Beitrag zur Frage der ältesten Darstellung des neunfeldigen pommerschen Herzogswappens*, „Baltische Studien”, N. F., Bd. LXXX, 1994, s. 7–24).

⁸¹ W kolejnych polach począwszy od pierwszego górnego prawego widniały kolejno herby: w błękitnym czerwony ukoronowany gryf w lewo – herb księstwa szczecińskiego, w srebrnym czerwony gryf – herb księstwa pomorskiego (słupskiego), w złotym czarny gryf – księstwa kaszubskiego, w srebrnym gryf w lewo w trzy czerwone i trzy zielone skosy – księstwa wendyjskiego, w dudzielnym w pas w górnym złotym czarny połew ukoronowany, w dolnym błękitnym czerwona krokiew łamana, pięciostopniowa – księstwa rugijskiego, w czerwonym srebrny poługryf z ryblem ogonem – władztwa (Herrschaft) Uznam, w złotym czarny gryf w lewo z dwoma piórami skrzydeł srebrnymi – ziemi bardzkiej (Barth); w złotym dwie czerwone belki w krzyż i cztery czerwone róże po bokach – hrabstwa chockowskiego (Gützkow); w dwudzielnym w pas: w górnym czerwonym srebrny poługryf i w dolnym złotobłękitna szachownica – księstwa wologoskiego (por. L. B i e w e r, *800 Jahre...*, s. 252; G. A. S e y l e r, *Wappen der deutschen Souveraine und Lande*, „Neuer Siebmacher”, Bd. I, Abt. 2–4, Nürnberg 1909, 1916, 1921, Tafel. 79, także T. B o l d u a n, *Gryf godło Pomorza*, Gdańsk 1971, s. 67–70).

⁸² W wielu herbach, zwłaszcza mniejszych miast, barwy gryfów odpowiadające przynależności do konkretnego księstwa pomorskiego zostały zniekształcone w XIX w., po nadaniu przez króla pruskiego 22 września 1880 r. nowego herbu dla całej prowincji pomorskiej, przedstawiającego w srebrnym polu czerwonego gryfa. Wizerunki tak barwionego gryfa umieszczano wówczas zamiast wcześniejszego w godłach miejskich (zob. M. G r i t z n e r, *Landes...*, s. 12); również O. Hupp, rysując herby miast pomorskich, wyjaśnił w swojej pracy, iż gdy nie był pewien barw gryfa, przyjął te z herbu prowincji pomorskiej (zob. O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 102). Prawie bezkrytycznie przyjął za Huppem barwy herbów miast pomorskich M. Gumowski (zob. M. G u m o w s k i, *Herby miast polskich...*).

⁸³ R. G a z i ń s k i, J. G r z e l a k, *Herb miasta Szczecina*, [w:] *Szczecin na przestrzeni wieków. Historia, kultura, sztuka*, red. E. Włodarczyk, Szczecin 1995, s. 196.

ku z tym, iż władca wydając dokument herbowy o takim charakterze z reguły uwzględniał wcześniejszy wizerunek herbu, można uznać, iż władze miasta posługiwały się nim już w I poł. XVI w., po ustaleniu przez Bogusława X herbu księstwa szczecińskiego. Również wizerunki poługryfa z rybim ogonem widniejące w herbach Darłowa i Sławna, przejęte przez Gryfitów po Święcach, reprezentowały przynależność do księstwa wołogosko-słupskiego. Wizerunek czerwonego gryfa w srebrnym polu w godłach miast położonych na wschód od księstwa szczecińskiego reprezentował przynależność do księstwa słupskiego, nazywanego częściej pomorskim. Stosowane w opisach herbów z XVII i XVIII w. określenie „gryf pomorski” odnosiło się do czerwonego gryfa w srebrnym polu⁸⁴.

Wraz ze śmiercią w 1637 r. Bogusława XIV, ostatniego księcia pomorskiego z dynastii Gryfitów, ich herby w godłach miast stały się znakami wyłącznie terytorialnymi. W wyniku podziału Pomorza między Szwecję i Brandenburgię po wojnie trzydziestoletniej, zgodnie z postanowieniami traktatu w Osnabrück, między nowych władców zostały rozdzielone także tytuły i herby księstw pomorskich⁸⁵. W związku z tym po faktycznym podziale Pomorza w 1653 r. dawne herby książęce w godłach miejskich przekazywały informację o przynależności państwowej miast. W godłach herbów miast, nadanych przez władców bądź ustalonych przez władze miast do końca XVIII w., uwzględniano z reguły położenie miasta w granicach historycznych księstw pomorskich przez umieszczenie wizerunku gryfa o barwach zgodnych z barwami księstwa. Oprócz wspomnianego wizerunku gryfa w barwach księstwa szczecińskiego w herbie Szczecina, również po przejściu go przez króla pruskiego władze Świnoujścia posługiwały się od 1765 r. herbem z czerwonym gryfem w błękitnym polu. Jeszcze w 1856 r., a więc na krótko przed oficjalnym ustaleniem herbu dla całej Prowincji Pomorskiej w 1880 r., król Fryderyk Wilhelm IV nadał miastu Grabów herb z gryfem w barwach księstwa szczecińskiego⁸⁶. Nadanie przez króla pruskiego herbu wspólnego dla całej Prowincji Pomorskiej – czerwonego gryfa w srebrnym polu – spowodowało, że władze miast, które nie potrafiły ustalić barw gryfów w swoich godłach, przyjmowały barwy herbu prowincji⁸⁷.

⁸⁴ Określenie *Pommerschen Greiff* w odniesieniu do czerwonego gryfa w srebrnym polu wielokrotnie zastosowali zarówno Brüggemann, jak i Wutstrack (zob. L. W. B r ü g e m a n n, *Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustand des Königl. Preussischen Herzogthums Vor- und Hinter-Pommern*, Stettin 1779–1806; C. F. W u t s t r a c k, *Kurze historisch, geographisch, statistische Beschreibung von Königlich-preussischen Herzogthume Vor und Hinter Pommern*, Stettin 1793).

⁸⁵ Tarcze herbowe z gryfem już wcześniej umieszczano na pieczęciach margrabiów brandenburskich (Joachima I z 1534 r.), którzy po układzie w Grimnitz 1529 r. stali się spadkobiercami Gryfitów (zob. M. G r i t z n e r, *Landes...*, s. 78–79 i 82). Herb z wizerunkiem gryfa został włączony również do wieńca polskich herbów ziemskich na pieczęci Aleksandra Jagiellończyka dla zaakcentowania zwierzchności króla polskiego nad lennem słupskim (zob. S. K. K u c z y Ń s k i, *Polskie herby ziemskie. Geneza, treści, funkcje*, Warszawa 1993, s. 37). W wieńcu herbów ziemskich z czasów panowania Zygmunta III Wazy umieszczono dwie tarcze z gryfami, jedną reprezentującą lenno słupskie, drugą Pomorze (zob. P. J. S p e n e r, *Operis heraldici, pars specialis...*, Tabl. XXXI, L. 3. c. 30).

⁸⁶ H. B e r g h a u s, *Landbuch von Pommern und Rügen*, Th. II, Bd. II, Stettin 1865, s. 1361.

⁸⁷ Po kongresie wiedeńskim w 1815 r. tzw. Vorpommern, dotąd szwedzkie, zostało przejęte przez króla pruskiego. Uzyskanie tych ziem znalazło odzwierciedlenie w godle herbowym królestwa pruskiego poprzez umieszczenie wizerunków ich herbów.

Herb miejski jako wyznacznik przynależności państwowej

Z pomocą godła herbu miejskiego przekazywane były także informacje o przynależności państwowej miasta. Wizerunki w godłach herbów miast śląskich, marchijskich i pomorskich położonych na terenach, gdzie przebiegały granice kilku państw, były faktycznymi wskaźnikami przynależności państwowej. W sferze symbolicznej określone państwo reprezentowane było w godle miejskim poprzez umieszczenie herbu króla, cesarza, a z czasem państwowego.

Wśród herbów miast śląskich najstarszymi symbolami tej przynależności są wizerunki czeskiego lwa – reprezentującego godło Korony Czeskiej. Najwcześniejszy wizerunek lwa znajduje się na pieczęciach miejskich ziemi kłodzkiej. W XIII w. pieczęcią taką posługiwały się władze Kłodzka, Łądka, a w następnym stuleciu także Bystrzycy Kłodzkiej. Widniał on również na XIII-wiecznej pieczęci Głubczyc oraz XIV-wiecznych Kątów Wrocławskich i Ząbkowic Śląskich. Wizerunki pieczęci we wszystkich miastach zostały z czasem przyjęte jako ich herby.

Wspólną cechą tych pieczęci, z wyjątkiem Kątów Wrocławskich, było umieszczenie wizerunku lwa na gotyckiej tarczy herbowej. Były to zatem niewątpliwie herby królów czeskich symbolizujące ich władzę. Chronologia sprawiania przez miasta pieczęci z takimi właśnie wizerunkami odpowiadała rozwojowi wpływów czeskich na Śląsku. Najstarsze pochodziły z ziem, na których panowanie czeskich władców było już ugruntowane. Do nich należały miasta ziemi kłodzkiej i Głubczyce wchodzące w skład Moraw. Kiedy na mocy układu z 1327 r. księstwo wrocławskie zostało przejęte przez króla czeskiego, władze Kątów Wrocławskich zaczęły posługiwać się pieczęcią z wizerunkiem dwóch ukoronowanych lwów⁸⁸. Znane są również przypadki zmiany dotychczasowych wizerunków pieczęci miejskich na ziemiach przejętych przez króla czeskiego. Po 1329 r., kiedy Jan Luksemburski przejął Zgorzelec, na pieczęci miejskiej wizerunek orła zastąpiła tarcza herbowa z czeskim lwem. Podobnie po 1351 r., gdy Karol IV kupił od księcia ziebickiego Ząbkowice, na pieczęci miejskiej w miejsce tarczy z orłem śląskim umieszczono tarczę z lwem.

Podkreślenie przynależności państwowej miast śląskich do Korony Czeskiej znalazło także odzwierciedlenie w oficjalnie nadawanych herbach w dokumentach herbowych. Już najstarszy z nich z 1433 r., w którym cesarz Zygmunt nadał miastu Zgorzelec herb, przedstawiał m.in. wizerunek ukoronowanego białego lwa czeskiego. W innym dokumencie herbowym, wydanym dla Legnicy w 1453 r. przez króla Władysława Pogrobowca i zatwierdzonym w tym samym roku przez cesarza, w godle umieszczono wizerunek złotego lwa⁸⁹. Treść symboliczna nowo nadanego herbu, w którego godle lew trzymał w łapach dwa skrzyżowane klucze – dotychczasowy znak miasta (*ire alde herbracht wappen*) – stanowiła jednoznaczny przekaz o związku Legnicy z Koroną Czeską. Po raz kolejny wizerunek lwa został umieszczony w przy-

⁸⁸ O. Hupp datował błędnie pieczęć na koniec XIII w. (zob. O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 135), natomiast H. Saurma opisał pieczęć przywieszoną do dokumentu z 1388 r. (zob. H. S a u r m a, *Wappenbuch...*, s. 34). W Archiwum Państwowym we Wrocławiu przechowywana jest pieczęć Kątów, przywieszona do dokumentu z 1354 r., APWr., Rep. 67, Vinc. Br. 341.

⁸⁹ APLeg., Legnica 1452.

wileju herbowym Władysława II Jagiellończyka wydanym w 1501 r. dla Lwówka Śląskiego⁹⁰. Związki z Koroną Czeską podkreślono również w przypadku głównego miasta Śląska – Wrocławia, przez umieszczenie w jednym z pól czwórdzielnej tarczy wizerunku czeskiego lwa. Zgodnie z ówczesnym zwyczajem heraldycznym w herbie wrocławskim nadanym w 1530 r. przez króla czeskiego pochodzącego już z dynastii Habsburgów – Ferdynanda – motyw lwa znalazł się w drugim pod względem godności polu. W miejscu tarczy sercowej, a więc w najbardziej uprzywilejowanym, znalazł się wizerunek misy z głową św. Jana Chrzciciela, a w polu górnym prawym – lew. Wyobrażenie lwa czeskiego przedstawiano także w klejnotach. W dokumencie herbowym z 1541 r. dla Lubania jego wizerunek widniał w polu herbowym jako klejnot nad dotychczasowym herbem miasta⁹¹. Natomiast w nadanym w 1607 r. herbie Prudnika lwa umieszczono w klejnocie herbowym.

Symbolika czeska w herbach wymienionych miast, w postaci lwów, reprezentująca przede wszystkim ich królewski status i bezpośrednie zwierzchnictwo króla, została zachowana, pomimo że w następnych stuleciach miasta te oddawano w lenno książętom piastowskim, inne zaś – tak jak Kąty – stały się własnością biskupów wrocławskich. Wyjątkiem był herb Legnicy, gdyż władze miasta aż do XVIII w. nie posługiwały się wizerunkiem nadanym przez czeskiego króla, lecz wcześniejszym herbem. Odrzucenie tej symboliki związane było z porażką proczeskiego stronnictwa w czasie sporu o lenno legnickie między chojnowsko-lubińskimi książętami piastowskimi a królem⁹². W związku z bezpośrednim zwierzchnictwem książąt piastowskich nad Legnicą do 1675 r. jej władze posługiwały się dawnym herbem sprzed nadania królewskiego i dopiero po wygaśnięciu tej linii Piastów, zwłaszcza po przejęciu Śląska przez króla pruskiego, na pieczęciach pojawił się wizerunek herbu z lwem⁹³. Do czasu włączenia Śląska do Korony Czeskiej wizerunki w herbach funkcjonowały również jako wyznaczniki przynależności państwowej. Nie zostały zmienione także po przejęciu tych ziem przez Królestwo Pruskie, ale po 1740 r. stały się znakami informującymi o historii miast i władcach, którym zawdzięczały powstanie.

⁹⁰ Tekst dokumentu opublikował w 1885 historyk z Lwówka – H. Wesemann (zob. H. W e s e m m a n n, *Urkunden der Stadt Löwenberg*, Löwenberg 1885), opis herbu zob. F. L u c a, *Schlesiens curiose Denkwürdigkeiten...*, s. 958. Wizerunek lwa stanowił także motyw obrazowego przedstawienia nazwy miasta.

⁹¹ APWr., Lubań 1541.

⁹² W dokumencie podkreślono załugi burmistrza, rady i mieszkańców jeszcze w czasach panowania ojca Władysława – Albrechta, który zabiegał o przejęcie księstwa legnicko-brzeskiego po zmarłym w 1436 r. księciu Ludwiku II. Po śmierci Albrechta, Piastom legnickim udało się przejąć Legnicę i Brzeg (1446 r.). W 1453 r. została podjęta jeszcze jedna próba przejęcia lenna, w której istotną rolę miała przyspaść władzom Legnicy, po 21 listopada zmarł bowiem ówczesny władca księstwa Jan lubiński (zob. K. J a s i ń s k i, *Rodowód Piastów Śląskich*, t. I: *Piastowie wrocławscy i legnicko-brzescy*, Wrocław 1973, s. 216). Legnicę i Brzeg przejął jego jedyny syn Fryderyk I. Wydając 17 grudnia 1453 r., a więc bezpośrednio po śmierci Jana, dokument herbowy, Władysław Pogrobowiec liczył na pomoc legniczan w odsunięciu Fryderyka, próba ta się nie powiodła, a w następnym roku w poszukiwaniu zabezpieczenia swoich posiadłości Piastowie legnicy podjęli rozmowy z Jerzym z Podiebradów, planując ślub jego córki Sydonii z księciem Fryderykiem (zob. K. J a s i ń s k i, *op. cit.*, t. I, s. 217).

⁹³ Wizerunek herbu nadanego w 1453 r. umieszczono na pieczęci z poł. XVIII w. (zob. APLeg., Pieczęć herbowa na dokumencie z 1756 r., sygn. U. 1639).

Wyobrażenia dwugłowego orła, przejęte z herbu cesarza i reprezentujące w godłach miejskich jego władzę, zaczęto umieszczać później niż wyobrażenia reprezentujące króla, mianowicie po 1355 r., gdy Luksemburgowie uzyskali tytuł cesarski. Wyobrażenia takie występowały w godłach miast śląskich i łżyckich, wchodzących w skład Korony Czeskiej. Najstarszy ślad symboliki cesarskiej w herbie miejskim na badanych ziemiach pochodzi z czasów panowania Zygmunta Luksemburczyka, który pierwszy wprowadził w wizerunku napieczętym dwugłowego orła⁹⁴. W nadanym w 1433 roku herbie Zgorzelca w godle znalazł się ten wizerunek obok czeskiego lwa. Bez wątplenia cesarz chciał w ten sposób podkreślić znaczenie miasta jako głównego ośrodka Górnych Łżyc.

Drugi herb miejski z wizerunkiem cesarskiego orła pochodzi również z nadania cesarza. W 1629 r. Ferdynand II wydał dokument herbowy dla Gliwic, na mocy którego miasto uzyskało herb przedstawiający m.in. na dwudzielnej w słułp tarczy połuorła czarnego – cesarskiego, oraz połuorła złotego – górnośląskiego. Mimo iż w dokumencie herbowym nie ma wzmianki o tym, że był to orzeł cesarski, widniejąca wokół jego głowy charakterystyczna złota aureola świadczy o przyjęciu w godle miejskim części herbu cesarskiego. Dodatkowo kompozycję dwóch motywów orłów tworzącą całość kojarzyć można z orłem dwugłowym, umieszczony bowiem obok orzeł górnośląski posiadał również aureolę wokół głowy⁹⁵. Podkreślenie związków miasta z cesarzem poprzez umieszczenie wizerunku orła, inicjału imienia Ferdynanda i barw czerwono-srebrno-czerwonych jednego z pól, stanowiło dowód uznania władcy dla bohaterskiej obrony Gliwic przed wojskami protestanckimi w trwającej wówczas wojnie trzydziestoletniej.

Habsburgowie w nadanych miastom śląskim herbach umieszczali – oprócz wizerunków lwów reprezentujących ich władzę jako królów czeskich i dwugłowych orłów cesarskich – również wyobrażenie ukoronowanego czarnego orła. W dwu dokumentach herbowych, wystawionych przez Rudolfa II w 1597 r. dla Szprotawy i w 1607 r. dla Prudnika, przedstawiono w godłach herbowego czarnego ukoronowanego orła. W obu wydanych dokumentach cesarz zaznaczył, że zatwierdza dawne herby, równocześnie je odnawiając i udostojniając (*verbessert*). Widniejącego w godle Szprotawy orła ukoronowano, natomiast w godle Prudnika pozostawiono już ukoronowanego orła, dodając klejnot z powtórzeniem godła – muru z dwiema wieża-

⁹⁴ Cesarz Zygmunt, nadając miastu herb, umieścił w godle wizerunek dwugłowego orła cesarskiego, taki sam, jaki po raz pierwszy znalazł się na jego pieczęci cesarskiej w 1433 r. i był używany odtąd przez wszystkich późniejszych cesarzy rzymskich narodu niemieckiego do 1806 r. (zob. A. R a b b o w, *Bundesrepublik Deutschland*, [w:] *Wappen und Flaggen der Bundesrepublik Deutschland und ihrer Länder*, Bonn 1994). Wizerunek dwugłowego orła widniał w godle herbu miasta Ruhland z XVII w., położonego w części Dolnych Łżyc do 1945 r. administracyjnie związanej z Prowincją Śląską. Dwugłowego orła przedstawiono również w wizerunku najstarszej pieczęci miejskiej Wrocławia z poł. XIII w. Nie mógł to być jednak znak reprezentujący cesarza, do urzędowego obiegu na pieczęciach został wprowadzony bowiem dopiero przez wspomnianego Zygmunta Luksemburczyka. Wokół symboliki owego wizerunku toczyła się po II wojnie polemika między M. Haisigiem i K. Maleczyńskim.

⁹⁵ APGL., Gliwice 1629 oraz tekst dokumentu, zob. B. N i e t s c h e, *Geschichte der Stadt Gleiwitz*, Gleiwitz 1886, s. 181.

mi – zamiast orła zaś umieszczono czeskiego lwa⁹⁶. Geneza wizerunków ukoronowanego orła w godłach wymienionych miast nie została dotąd wyjaśniona. W żadnym z dokumentów nie znalazła się wzmianka na ten temat. Należy przypuszczać, że wystawca dokumentów korzystał z opisów dotychczasowych herbów dostarczonych przez rady miejskie, które chcąc podkreślić przynależność do cesarstwa, podały, że w godłach widnieją czarne orły – bez informacji o ich pochodzeniu. W efekcie, na co zwrócił uwagę także Hupp, zamiast – widniejącego już na XIII-wiecznej pieczęci Szprotawy – wizerunku dolnośląskiego orła miasto otrzymało zniekształcone wyobrażenie czarnego ukoronowanego bez srebrnej przepaski orła, nad którym umieszczono również, w miejsce piastowskiego hełmu z pawimi piórami, hełm z czarno-złotymi piórami strusia⁹⁷. Ukoronowany orzeł w godle Prudnika reprezentował pierwotnie Piastów górnośląskich. Pieczętowali się nim m.in. książęta niemodlińscy, właściciele miasta. Po wygaśnięciu tej linii piastowskiej wizerunek orła przestano w ciągu następnych dziesięcioleci utożsamiać z ich herbem, a władze miejskie przyjęły barwy odpowiadające godłu cesarskiemu. Brak wiedzy władz miejskich na temat wizerunków i barw herbów w obu wymienionych miastach śląskich nie był zjawiskiem wyjątkowym. Dość powszechnie rady miejskie zmieniały i uaktualniały godła herbowe nierzadko wbrew wizerunkom napieczętnym, którymi posługiwały się od stuleci. Uaktualnianie treści herbów wiązało się przede wszystkim z chęcią podkreślenia związków z ówczesnie panującym władcą. Na pieczęci Lubina z XVII w. do dotychczasowego wizerunku orła dolnośląskiego z Madonną dodano tarczę z herbem austriacko-burgundzkim, reprezentującą władzę Habsburgów⁹⁸. Dodanie tej tarczy nie było poprzedzone żadnym dokumentem wydanym przez cesarza, a więc należy uznać, że inicjatywa zmiany wyszła od samej rady miejskiej.

Część miast lużyckich w wyniku pokoju praskiego z 1635 r. przeszła we władanie elektorów saskich. Miasta te, w których godłach widnieją motywy reprezentujące przynależność do Saksonii, znajdują się obecnie w granicach Niemiec⁹⁹. Wcześniej, bo w 1475 r., książęta sascy, którzy kupili w 1472 r. od Jana II księstwo żagańskie¹⁰⁰, nadali stolicy księstwa nową pieczęć (herb)¹⁰¹. W godle nowego herbu Żagania umieszczono wizerunek czarnego lwa, symbolizujący władzę nowych właścicieli.

⁹⁶ SUA Praha, Česká dvorská kancelář, Extract der Privilegien der Stadt Sprottau, nr 34, regest dokumentu herbowego dla Szprotawy z 11 lipca 1597 r.; fragment dokumentu dla Prudnika podajemy za: O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 174.

⁹⁷ O. Hupp pisze wprost: „hełm książąt śląskich i znana tarcza herbowa zostały przekształcone w fantastyczny wizerunek...” (zob. O. H u p p, *op. cit.*, s. 166).

⁹⁸ Tarczę herbową umieszczono na piersi orła (zob. M. H a i s i g, *Dawne pieczęcie i herb miasta Lubina*, „Szkice Legnickie”, t. VI, 1971, s. 104–105).

⁹⁹ Senftenberg od 1642 do 1947 r. posiadał w godle wizerunek chorągwi kurfiurstów saskich z mieczami (zob. *Lexikon Städte und Wappen der DDR...*, s. 424). W herbie Gubina ustalonym dopiero w 1883 r., umieszczono tarcze z herbami Czech, Saksonii i Prus – państw, do których należało miasto. W godle wcześniejszego herbu z XVII w. widniały jedynie trzy krokwie heraldyczne, symbolizujące władzę saską (zob. wizerunek herbu na szychu z 1745 r., repr. R. G a n d e r, *Geschichte der Stadt Guben*, Guben 1925, s. 186).

¹⁰⁰ J. G. W o r b s, *Geschichte des Herzogthums Sagan*, Sagan 1795, s. 138.

¹⁰¹ APZG, Żagań 1475.

W konsekwencji utworzenia Królestwa Pruskiego w 1701 r. ustalono nowy herb władcy – czarnego ukoronowanego orła¹⁰². Pojawienie się nowego herbu, reprezentującego króla i królestwo, nie od razu znalazło odzwierciedlenie w symbolice godeł w całej dawnej Brandenburgii. Miasta z terenów Nowej Marchii i Ziemi Lubuskiej posiadały pieczęcie, a także ukształtowane na podstawie ich wizerunków herby, nawiązujące w swojej symbolice do dawnych założycieli i właścicieli, dominującym motywem pozostał więc czerwony orzeł askański – późniejszy herb Brandenburgii. Wizerunek czarnego ukoronowanego orła pruskiego, z berłem i jabłkiem królewskim w szponach – jako herbu królewskiego – zaczął stopniowo wypierać starszego orła askańskiego. Po raz pierwszy pojawił się w 1705 r. w herbie Charlottenburga, założonego przez króla Fryderyka I¹⁰³. W herbach miast Nowej Marchii, Ziemi Lubuskiej i Torzymskiej w ciągu całego XVIII w. wizerunek orła pruskiego był umieszczany przede wszystkim z inicjatywy samych władz miejskich, przy czym zaobserwować można pewną niekonsekwencję w pojawianiu się tego elementu w herbach, a przede wszystkim na pieczęciach. W niektórych miastach wizerunek orła znajdował się w polu tarczy, w innych – ponad tarczą, w miejscu klejnotu. Warto zwrócić uwagę również na fakt zróżnicowania w sposobach przedstawiania wizerunku orła. W herbie i na pieczęci Drezdenka z XVIII w. zamiast brandenburskiego orła umieszczono orła pruskiego, którego jeszcze w tym samym stuleciu ponownie zastąpiono brandenburskim¹⁰⁴. Podobnej zmiany dokonano w XVIII w. w godłach herbowych Ośna Lubuskiego i Inśka¹⁰⁵. W herbach Drezdenka i Inśka ulokowano czarnego orła – jak to określił Hupp – ze wszystkimi atrybutami¹⁰⁶, czyli ukoronowanego, z berłem i jabłkiem w szponach. Natomiast w herbie Ośna zmieniono jedynie barwę z czerwonej na czarną i głowa orła skierowana została w prawo zamiast w lewo. W drugiej połowie XVIII w. i w następnym stuleciu wizerunek pruskiego orła z atrybutami władzy umieszczano nie jako element godła, ale nad tarczą (Dobiegniew, Sulęcín). Niekiedy chęć zaakcentowania zwierzchniej władzy króla pruskiego przybierała dość nietypowe formy, niezgodne z regułami heraldycznymi. Na XVIII-wiecznej pieczęci Recza wizerunek pruskiego orła znajduje się nie tylko ponad tarczą herbową, ale także ponad wizerunkiem anioła trzymającego tarczę¹⁰⁷, zatem symbol władzy królewskiej umieszczono wyżej niż symbol opieki boskiej nad miastem.

W czterdzieści lat po pierwszej koronacji króla pruskiego wojska Fryderyka II zajęły Śląsk. Mimo że w początkowym okresie władze wielu miast śląskich, m.in. zapewne w obawie przed represjami austriackimi, przyjęły wkraczających Prusaków dość niepewnie, to już w latach czterdziestych pojawiły się w herbach miejskich

¹⁰² Z obszernej literatury na temat genezy herbu Królestwa Pruskiego zob. m.in.: L. L e d e b u r, *Streifzüge durch die Felder des königlich preussischen Wappens*, Berlin 1842, s. 1–3; E. Z e l l n e r, *Die Genealogie des Königlich Preussischen Wappenadlers*, „Herold” 1901, nr 32, s. 10–13.

¹⁰³ O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 48.

¹⁰⁴ *Ibidem*, s. 65.

¹⁰⁵ Na wcześniejszych pieczęciach Ośna Lubuskiego i Inśka, które wchodziło w skład Nowej Marchii do 1815, widniały wizerunki brandenburskich orłów (zob. O. H u p p, *op. cit.*, s. 66 i 87).

¹⁰⁶ *Ibidem*, s. 87.

¹⁰⁷ *Ibidem*, s. 69.

wizerunki związane z heraldyką pruską¹⁰⁸. Pierwszy herb z pruskim orłem nadał Fryderyk II Nowej Soli w przywileju praw miejskich z 8 października 1743 r. Nowe miasto uzyskało herb o tarczy z polem dwudzielnym w pas. W części górnej widniał pruski orzeł, w dolnej łódź z żaglem – nawiązanie do nadodrzańskiego położenia Nowej Soli¹⁰⁹.

Po drugiej wojnie śląskiej znany jest kolejny przypadek, gdy król udostępnił już istniejący herb miasta przez dodanie w godle wizerunku orła pruskiego. W 1747 r. Kowary uzyskały taki przywilej od Fryderyka II¹¹⁰. Już w następnym roku ten wizerunek umieszczono w herbie nowo utworzonego miasta prywatnego – Jedliny. Założona jak osada targowa Charlottenbrunn (dziś Jedlina Zdrój) na pieczęci i w herbie z 1748 r. posiadała w godle, oprócz herbu założycieli barona i baronowej von Seherr-Thossów, także orła pruskiego¹¹¹.

W herbach, a przede wszystkim na pieczęciach innych miast śląskich, orła pruskiego umieszczano począwszy od II poł. XVIII i w XIX w. coraz częściej. Wizerunek ten zastępował w nowo sporządzanych pieczęciach dotychczasowy motyw z orłem śląskim¹¹². Wydaje się, iż nie bez wpływu na takie zmiany w godłach miejskich były wizerunki napieczętne, którymi posługiwały się utworzone po zajęciu Śląska kamery domenalno-wojenne. Na wszystkich pieczęciach kamer widniał zawsze wizerunek orła pruskiego¹¹³.

Zmiana orła śląskiego na orła pruskiego w herbach miejskich odbywała się z inicjatywy samych władz. Efekty takiego uaktualniania herbów i pieczęci były z reguły ułomne pod względem sztuki herbowej. Najczęściej bowiem w nowych herbach umieszczano orła bez charakterystycznej srebrnej śląskiej przepaski na pier-

¹⁰⁸ Najbardziej znanym i wielokrotnie opisywanym zdarzeniem z czasów pierwszej wojny śląskiej jest tzw. epizod zielonogórski, zwany też przewrotnie zdobyciem Zielonej Góry. Wojska pruskie 16 grudnia 1740 r. stanęły przed murami pierwszego śląskiego miasta, które miały zająć – Zielonej Góry, i zastały bramy miejskie zamknięte. Oficer dowodzący wojskami chciał wysadzić bramę w powietrze, wówczas burmistrz zaprosił oficera do ratusza, mówiąc, iż klucze do bramy leżą na stole, ale on nie może mu ich wydać, chyba że oficer sam sobie je weźmie. Oczywiście ten ostatni skorzystał z kluczy. Przytoczony epizod w pełni oddaje obawę ówczesnych władz miast śląskich przed ewentualnymi konsekwencjami ze strony dotychczasowych władz austriackich w przypadku klęski Prusaków.

¹⁰⁹ Oryginał dokumentu dla Nowej Soli spłonął w czasie pożaru miasta w wojnie 7-letniej, znany jest jego odpis, na który powoływali się późniejsi autorzy opracowań dotyczących tego miasta (zob. P. B r o n i s c h, *Geschichte von Neusalz a. d. Oder*, Neusalz 1893, s. 137–140). Także ostatnio w: *Nowa Sól – dzieje miasta*, red. J. Benyskiewicz, Zielona Góra 1993, s. 61, opublikowano cały przywilej miejski; punkt 5. zawiera fragment dotyczący herbu: „Niechaj za herb swój ma ono poprzecznie podzieloną tarczę, na której w górnym białym polu, tak jak tu w załączeniu [oryginał zawierał barwny rysunek herbu – uwaga W. S.] odmalowany jest nasz królewski pruski orzeł, a dolne szmaragdowe pole ma nieść na sobie łódź ze sternikiem”.

¹¹⁰ O. H u p p, *op. cit.*, s. 165, przytoczył fragment dokumentu dotyczący herbu Kowar na podstawie informacji uzyskanych z ówczesnego magistratu. W dokumencie Fryderyka II mowa jest dosłownie o „powiększeniu” herbu.

¹¹¹ O. H u p p, *op. cit.*, s. 132.

¹¹² Pieczęcie z pruskim orłem zamiast śląskiego posiadały między innymi miasta: Bytom Odrzański, Bolesławiec i Złoty Stok.

¹¹³ Liczne odciski pieczęci kamery domenalno-wojennej w Głogowie na wielu dokumentach z XVIII w. (zob. APZG, Akta miasta Zielonej Góry, sygn. 122).

siach, ale także bez atrybutów władzy, z którymi przedstawiano orła pruskiego. W herbach widniały zatem wizerunki czarnego orła o dość nieokreślonej proweniencji. Zachowana XVIII-wieczna pieczęć herbowa Bytomia Odrzańskiego przedstawia właśnie takiego orła, już nie śląskiego, ale też nie pruskiego¹¹⁴. Podobny wizerunek czarnego orła znajduje się na drewnianej płaskorzeźbie na zwieńczeniu ławki z XVIII w. w kościele NMP w Bolesławcu. Należy przypuszczać, że większość tych nieudanych kompozycji stworzyły osoby nieobeznane z regułami heraldycznymi. Zdecydowana większość herbów aktualizowana w nieumiejętny sposób została poprawiona przez władze miejskie dopiero na przełomie XIX i XX w.

O ile zajęcie Śląska przez Prusy znalazło odzwierciedlenie w godłach miejskich, o tyle nie odegrały większej roli wydarzenia związane z działaniami wojennymi. Po zwycięskiej dla Prus bitwie pod Hohenfriedebergiem (Dobromierzem) 7 czerwca 1745 r. władze miejskie nie zdecydowały się na zmianę herbu, którego symbolika odnosiłaby się do wygranej. Większy wpływ wywarły wydarzenia związane z wojnami napoleońskimi, a przede wszystkim z tzw. wojną wyzwolenczą z 1813 r. W herbie niewielkiej miejscowości Kostomłoty (dawniej Kostenblut) zamiast dotychczasowego wizerunku świętego umieszczono kolumnę zwycięstwa z czarnym, pruskim orłem na szczycie.

Wpływy pruskiej heraldyki państwowej były widoczne także w herbach miast zachodniopomorskich. Również tutaj czarnego orła lokowano zarówno w godłach, jak i ponad tarczami, chociaż najbardziej znaczących zmian dokonano w herbach tych miast, do 1815 r. wchodzących w skład Nowej Marchii, dopiero po ich przyłączeniu wraz z całym Pomorzem zachodnim do Prus¹¹⁵. W XVIII w. orzeł pruski zastąpił dotychczasowe godło w herbie Kalisza Pomorskiego¹¹⁶, a w XIX w. godle Golczewa i Okonka. Natomiast na pieczęci Barwic z tego samego okresu orzeł trzymał tarczę z herbem miasta. Podobnie jak w miastach śląskich, wizerunek dawnego orła „dostosowywano” do wyglądu orła pruskiego. Tak postąpiły władze Drawska, które na pieczęci z XVIII w. przedstawiły dotychczasowego orła brandenburskiego z koroną, przy czym jej wizerunek został umieszczony ponad głową orła, w miejscu, w którym na wcześniejszych pieczęciach widniał łuk z wieżyczką¹¹⁷.

W ciągu XVIII i na początku XIX w. orzeł pruski stał się trwałym elementem, obecnym zarówno w godłach, jak i w otoczeniu tarcz herbowych, na całym badanym obszarze. W statucie nadanym przez króla utworzonemu już przez Fryderyka I w 1706 r. Królewskiemu Wyższemu Urzędowi Heraldycznemu (Ober Herolds Amt) nie mówiło się początkowo o obowiązku rozpatrywania spraw związanych z herbami

¹¹⁴ Pieczęć Bytomia Odrzańskiego – lakowa, na dokumencie z 1809 r., APZG, Akta majątku Siedlisko (Carolath), b. sygn.

¹¹⁵ O nowym podziale państwa pruskiego zob. *Gesetz-Sammlung für die Königlichen Preussischen Staaten* 1815, s. 85–98.

¹¹⁶ Pieczęć Kalisza Pomorskiego na dok. z 1740 r., APP, Poznań, cechy rzemieślnicze, sygn. 360¹⁶.

¹¹⁷ Na następnej pieczęci Drawska z pocz. XIX w. umieszczono ponownie elementy architektoniczne, pozostawiając równocześnie koronę ponad łukiem. Drugą koronę umieszczono na głowie orła. O herbie miasta zob. P. N i e s s e n, *Geschichte der Stadt Dramburg*, Dramburg 1897, s. 130.

miast¹¹⁸. Dopiero zreorganizowany w poł. XIX w. zajął się, jako czynnik opiniujący, herbami¹¹⁹. Zgodnie z wprowadzonym na początku XX w. zarządzeniem w herbach miast nie mógł się znajdować herb królewski, ani cały, ani jego fragment¹²⁰.

Wizerunek białego połuorła, jako znaku reprezentującego związku miasta z Rzeczpospolitą, umieszczono w godle herbowym Raciborza. Herb, ustalony na podstawie wizerunku napieczętnego z XIII w., przedstawiał połuorła i połukoła. Pierwotnie symbolizował on władzę księcia opolskiego, a więc był złotej barwy, jednak począwszy od XVI w., gdy na mapie Śląska Helwiga został utrwalony w białych barwach, konsekwentnie we wszystkich późniejszych podobiznach i opisach uważany był za orła polskiego¹²¹. Zmiana tynktury orła, najpierw w XVI, a później na pocz. XVII w., wynikała, jak słusznie zauważył Hupp, z błędnego rozumienia określenia „starożytny orzeł polski”, tzn. z utożsamiania go z orłem białym, a nie ze złotym orłem Piastów górnośląskich¹²². Natomiast po 1644 r., gdy Racibórz został zastawiony przez Habsburgów królowi Władysławowi IV, nastąpiła typowa dla herbów miejskich aktualizacja godła, tzn. wizerunek połuorła zaczęto identyfikować z władzą polskiego króla.

Barwa w symbolice władzy i przynależności

Rola barwy sprowadzała się przede wszystkim do ułatwiania identyfikacji przynależności herbu lub godła, widniejącego w polu herbu miejskiego, do konkretnego właściciela bądź państwa. Taką funkcję barw tworzących herby, polegającą na przekazywaniu treści reprezentujących właścicieli, przynależność państwową i terytorialną, można rozpatrywać na dwóch płaszczyznach: pierwszej – gdy barwa stanowiła integralną część wizerunku herbu właściciela bądź państwa; drugiej – gdy funkcjonowała samodzielnie, tzn. zapożyczona z herbów państwowych czy rycerskich służyły przedstawianiu innych wizerunków. Identyfikacja poszczególnych barw, a w zasadzie weryfikacja ich poprawności, możliwa była na podstawie popularnych w XVII w. herbarzy Siebmachera i Scharffenbergów.

W herbach miejskich z motywami przejętymi z herbów rycerskich, z reguły zachowywano barwy ich pierwowzorów. Pewne odstępstwa widoczne są jedynie wtedy, gdy w godłach umieszczano fragmenty herbów właścicieli. W mniejszych mia-

¹¹⁸ *Ordnungen und Statuten des Königliches Preussische Ober Herold Amt*, CCM, VI, Th. II, Abt. Miscellaneis, s. 76–78.

¹¹⁹ J. K. Schroeder, *Kommunales Wappenwesen in Preussen. Zugleich ein Überblick über einen weniger bekannten Aufgabenbereich des kgl. preussischen Heroldsamtes*, [w:] *Festschrift zum hundertjährigen Bestehen des Herold zu Berlin 1869–1969*, Berlin 1969, s. 168.

¹²⁰ *Handwörterbuch der Preussischen Verwaltung*, Hrsg. B. Bitter, Leipzig 1911, Bd. II (L–Z), s. 610.

¹²¹ Wizerunek białego połuorła umieszczony w herbie Raciborza w herbarzu Siebmachera z 1609 r. (zob. *Johann Siebmachers...*, s. 242) w takich barwach został opisany w XVII w. przez Schickfussa (miasto ma w czerwonej tarczy połowę białego orła i połowę białego koła, tłum. W. S., por. J. Schickfuss, *New Vermehrete Schlesische Chronica unnd Landes Beschreibung Ins gemein und insonderheit von den fürnembstem, Städten in Schlesien* von..., Jehna 1625, s. 131), a w XVIII w. przez Zimmermanna (por. F. A. Zimmermann, *Beiträge...*, Bd. III, Brieg 1784, s. 184).

¹²² O. Hupp, *Die Wappen und Siegel...*, nota, s. 175.

stach, gdy właściciel się zmieniał, a jego godło nadal widniało w herbie, obok godła nowego właściciela niejednokrotnie przedstawiano godło poprzedniego w niepoprawnych barwach. Kwestia zgodności barw herbów miejskich ze znakami właścicieli szczególnie mocno uwidoczniła się dopiero w XIX w., gdyż władze miast nie były w stanie odtworzyć barw z herbów dawnych posiadaczy. Symbolika barw stanowiła integralną część całego komunikatu. Barwy herbu właściciela wspólnie z godłem pozwalały na poprawną identyfikację jego osoby, symbolizowały równocześnie jego opiekę i władzę.

W godłach z wizerunkami herbów władców i państw symbolika barw była podobna. Dodatkowo w tych ostatnich uwzględniano przynależność państwową miasta. Herby władców i państw, jako najważniejsze znaki na danym obszarze, były z reguły dobrze znane, nawet w okresie rozdrobnienia terytorialnego Śląska, jak i Pomorza, oraz kształtowania się odmiennych herbów poszczególnych książeństw. Były nimi:

- orzeł cesarza Rzeszy Niemieckiej – w polu złotym orzeł dwugłowy czarny (umieszczony po raz pierwszy w godle herbowym Zgorzelca z 1433 r.);
- lew czeski – w polu czerwonym lew srebrny (biały), w koronie złotej (złotej) z rozdwojonym ogonem, zwrócony w prawo (na pieczęciach Bystrzycy Kłodzkiej i Łądku) lub w lewo (po raz pierwszy – na pieczęci herbowej Kłodzka z XIII w.);
- lew Miśni – w polu złotym lew czarny (w herbie Żagania z 1475 r.);
- orzeł marchijski (brandenburski) – w polu srebrnym orzeł czerwony ze złotym dziobem i szponami, przeplatany złotem na skrzydłach (od XIII w. na pieczęciach miast Nowej Marchii – m. in. Myśliborza, Choszczna i Gorzowa);
- orzeł górnośląski – w polu błękitnym orzeł złoty (złoty), nazywany w niektórych opisach także „starożytnym orłem polskim”, w niektórych godłach przedstawiany również w koronie (po raz pierwszy – na pieczęci Opola z XIII w.);
- orzeł dolnośląski – w polu złotym orzeł czarny ze srebrną przepaską w kształcie półksiężyca, z krzyżem lub bez (po raz pierwszy – na pieczęciach z poł. XIII w. Ziębic i Ząbkowic Śląskich);
- gryf pomorski – w polu srebrnym gryf wspięty czerwony;
- gryf kaszubski – w polu złotym gryf wspięty czarny;
- gryf szczeciński – w polu błękitnym wspięty gryf zwrócony w lewo, czerwony ze złotą koroną (wizerunek gryfa na tarczy – na najstarszej pieczęci Szczecina z poł. XIII w.).

Od 1880 r. w kolejno wydawanych zarządzeniach z uwzględnieniem opinii Urzędu Heraldycznego ustalono postać herbów i ich barwy dla poszczególnych prowincji państwa pruskiego¹²³. Dla prowincji, w których skład wchodziły badane ziemie, przyjęto: dla Brandenburgii – w polu srebrnym orła czerwonego w mitrze książęcej

¹²³ Kabinett Ordnung z 22 października 1882, 24 kwietnia 1884 i z 3 czerwca 1893 (zob. hasło *Provinzialwappen*, [w:] *Handwörterbuch der Preussischen Verwaltung*, Hrsg. B. von B. Bitter, Bd. II, Leipzig 1911, s. 331).

ze złotym dziobem i szponami, ze złotymi berłem i mieczem w szponach, na piersi orła tarczka w polu błękitnym przedstawiająca złote berło; dla Śląska – w polu złotym orła czarnego z półksiężycem srebrnym z krzyżem na piersiach; dla Pomorza – w polu srebrnym gryfa czerwonego¹²⁴.

¹²⁴ *Ibidem.*

Rozdział VI

SYMBOLIKA RELIGIJNA W HERBACH MIAST

Godła herbów miejskich o tematyce religijnej, obok motywów architektury, należą do najczęstszych w heraldyce miast nadodrzańskich. Od Górnego Śląska aż po Pomorze Zachodnie w herbach pięćdziesięciu dwóch miast wizerunki o tematyce religijnej występowały jako jedyny bądź jako jeden z elementów godła. Obfitość tych motywów nie jest czymś wyjątkowym. Przestrzeń dawnego miasta nasycona była religijnymi i świeckimi symbolami, a rytm życia jego mieszkańców wyznaczały kalendarze kościelne¹. Symboliczne znaczenie budowli kościelnych i klasztornych, kaplic, figur świętych, cmentarzy, dzwonów, malowideł na ołtarzach i ścianach świątyni znalazło więc odzwierciedlenie również w godłach herbowych. Wizerunek świętego w herbie interpretowano również w symboliczny sposób – jako opiekuna miasta całej społeczności miejskiej. Symbole religijne można uznać za najbardziej trwałe motywy heraldyczne, bowiem wprowadzone po raz pierwszy jako wizerunek godła występowały już niezmiennie przez stulecia². Genezy wizerunków świętych w godłach należy doszukiwać się w związkach miasta z najstarszymi kościołami parafialnymi. Z reguły bowiem taki wizerunek przedstawiał patrona świątyni miejskiej. Najstarsze wizerunki świętych umieszczano na XIII-wiecznych pieczęciach. Podobnie jak wiele innych wyobrażeń z wizerunków napieczętnych, przenoszono je począwszy od poł. XIV w. na tarcze herbowe.

Na najstarszych pieczęciach śląskich, marchijskich i zachodniopomorskich wizerunki o tej tematyce pojawiły się mniej więcej w tym samym czasie, a więc od poł. XIII w. do połowy następnego stulecia. Pierwsze znane wyobrażenia napieczętne z motywami o tematyce religijnej i kościelnej, odnoszące się jednak do dawnych właścicieli, widniały na pieczęciach miast biskupich – Kołobrzegu i Koszalina. Na pieczęci Kołobrzegu, datowanej na 1257 r., widniała infula biskupia – wizerunek repre-

¹ Por. A. Wałlis, *Informacja i gwar – o miejskim centrum*, Warszawa 1979, s. 32 i n.

² Przykładów dostarczają współczesne godła herbowe miast śląskich, które w niezmienionej postaci obowiązują od stuleci np: Strzegom – popiersia Piotra i Pawła od XIV w., Oleśnica – orzeł, symbol św. Jana Ewangelisty, od XV w., Jawor – św. Marcin od XIV w.

zentujący właściciele, biskupów kamińskich³. Na pieczęci Koszalina, pochodzącej z lat osiemdziesiątych XIII w., przedstawiono m.in. postać ówczesnego biskupa kamińskiego – Hermana von Gleichena⁴.

Najstarsze pieczęcie z wizerunkami świętych należały do miast śląskich. Władze Wrocławia pieczętowały się u schyłku XIII w. pieczęcią z wizerunkiem św. Jana Chrzciciela – patrona kościoła katedralnego i miasta. Z tego samego czasu pochodzi pieczęć Dzierżoniowa, w której wizerunku widniała postać św. Jerzego walczącego ze smokiem. Z XIII i pocz. XIV w. pochodzą pieczęcie z wizerunkami świętych z innych miast śląskich: Jawora – św. Marcina, Nysy – św. Jana Chrzciciela, Legnicy – św. Piotra, Strzegomia – św. św. Piotra i Pawła. Ogółem wizerunki świętych znalazły się na 14 pieczęciach miast śląskich z tego okresu⁵.

Z zachodniego Pomorza pochodziła niezachowana pieczęć miasta Banie z początków XIV w. z postacią kobiecą, według niemieckich i polskich badaczy utożsamianą ze św. Marią Magdaleną⁶. Był to wizerunek kobiety z rozwartymi rękami, trzymającej w prawej tarczę z gryfem, a w lewej przedmiot identyfikowany z latarnią – typ przedstawienia charakterystyczny dla wizerunków napieczętych księżnych pomorskich, np. Elżbiety, żony Wacława IV wołoskiego, która w prawej ręce trzymała tarczę z gryfem, a w lewej hełm rycerski. Należy zatem zgodzić się z poglądem Brüggemanna, że było to wyobrażenie zakonnicy szlacheckiego stanu, być może jednej z księżnych pomorskich. W związku z tym, że nie zachowały się oryginalne najstarsze pieczęcie tego miasta, postać na sporządzonej w XIX w. zamiast hełmu trzymała latarnię, przy tym twórcy wzorowali się na wizerunku z XVII w.⁷

Najstarsza pieczęć stolicy biskupiej – Kamienia Pomorskiego, pochodząca z XIV wieku, przedstawiała ponad murem miejskim popiersie św. Jana – patrona kościoła katedralnego⁸. Wizerunek tego samego świętego widniał na XIV-wiecznej pieczęci Bobolic – miasta należącego do biskupów kamińskich.

³ H. D a n n e n b e r g, *Münzgeschichte Pommerns im Mittelalter*, Berlin 1893, Tafl. XIX, nr 1; APSz., Zbiór odcisków pieczętnych, nr 289.

⁴ *Ibidem*, Tafl. XIX, nr 3; APSz., Zbiór odcisków pieczętnych, nr 225.

⁵ Zarówno najstarsze pieczęcie Wrocławia, jak i innych miast śląskich, były wielokrotnie opisywane przez niemieckich i polskich badaczy (zob. m.in. P. P f o t e n h a u e r, *Die schlesischen Siegel von 1250 bis 1300 bzw. 1327*, Breslau 1879; M. G u m o w s k i, *Pieczęcie śląskie do końca XIV w.*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. III, Kraków 1936, s. 366–419).

⁶ Oryginał pieczęci się nie zachował. O. H u p p, a za nim M. Gumowski, opisali ją na podstawie XIX-wiecznego rysunku, przypuszczając, iż przedstawia św. Marię Magdalenę (zob. O. H u p p, *Die Wappen und Siegel der deutschen Städte, Flecken und Dörfer, Königreich Preussen*, Bd. I, Heft 1, *Ostpreussen, Westpreussen und Brandenburg*, Bd. I, Heft 2, *Pommern, Posen und Schlesien*, Frankfurt a/Main 1896–1898, reprint 1993, s. 84; M. G u m o w s k i, *Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku*, Toruń 1960, s. 31). W zbiorach archiwum szczecińskiego zachowały się odciski pieczęci z umieszczoną w polu datą 1284, ale pochodzące z XIX w. (zob. APSz., Zbiór odcisków pieczętnych, nr 193).

⁷ Pieczęcie księżnych pomorskich, wśród których dwie przedstawiały wizerunki księżnych trzymające w prawej ręce tarczę z gryfem, w lewej hełm, opisał K. B o b o w s k i, *Dawne pieczęcie na Pomorzu Zachodnim*, Szczecin 1989, s. 99–100; L. Brüggemann pisał o herbie miasta Banie: „[...] diese Jungfer eine adeliche Nonne vorstellen” (zob. L. W. B r ü g g e m a n n, *Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustand des Königl. Preussischen Herzogthums Vor- und Hinter-Pommern*, Stettin 1779–1806, s. 68), na pieczęci z XVII w. widniała postać kobiety z latarnią, APSz., Zbiór odcisków pieczętnych, nr 194.

⁸ Oryginał nieznan, O. H u p p powoływał się na XIX-wieczny rysunek (O. H u p p, *op. cit.*, s. 86).

Równocześnie z wizerunkami świętych pojawiły się pieczęcie jedynie z wizerunkami ich atrybutów. Niewątpliwie zarówno na Śląsku, jak i Pomorzu Zachodnim, najczęściej przedstawiano atrybuty świętych Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty. Atrybutem pierwszego były głowa na tacy oraz baranek, drugiego – orzeł. Głowa św. Jana na tacy została umieszczona w wizerunku pieczęci Koszalina z XIV w.⁹ Ten sam atrybut widniał na pieczęci rady wrocławskiej z pocz. XIV w.¹⁰ Orzeł św. Jana Ewangelisty znalazł się na XIV-wiecznej pieczęci Paczkowa, a nieco później Oleśnicy¹¹. Na obu wizerunkach napieczętych orzeł trzyma w szponach wstęgę, w pierwszym z miast z napisem: *In principio erat verbum*, w drugim – z imieniem Jana.

W procesie heraldyzacji pieczęci z wizerunkami religijnymi, dokonującym się w ciągu następnych stuleci, do momentu, gdy wizerunki napieczęte stały się elementem godła i znalazły się na tarczach herbowych, zaobserwować można wyjątkową trwałość przedstawień. Zdecydowana większość wizerunków religijnych została przejęta jako godła herbowe. Dokonała się natomiast pewna zmiana w sposobie przedstawiania. W godłach herbowych niektórych miast zamiast postaci świętego z dawnej pieczęci umieszczono jedynie jego atrybut. Klucze – atrybut św. Piotra, ulokowane zostały w godle herbu nadanego Legnicy przez króla czeskiego Władysława Pogrobowca w 1453 r. zamiast postaci świętego z pieczęci ogólnomiejskiej¹². Ten sam atrybut znalazł się w herbie Trzebnicy¹³. Atrybut świętego Jana Chrzciciela – głowa na tacy, widniał w herbie Wrocławia, nadanym w 1530 r. przez Ferdynanda I¹⁴. Jedyнным elementem godła herbowego najstarszego herbu Koszalina był właśnie wizerunek głowy świętego Jana. Pomimo iż wcześniej miasto posługiwało się pieczęcią z motywami architektury miejskiej i wizerunkiem biskupa, jako herb miasta przyjęto motywy symbolizujące patrona. Świadczą o tym kolejne pieczęcie Koszalina, począwszy od XVI w., z głową św. Jana¹⁵.

W okresie kształtowania się herbów władze miejskie same bądź za pośrednictwem władców musiały zdecydować o wizerunku w godle herbowym. W przypadku wyobrażeń o tematyce religijnej bardzo konsekwentnie z pieczęci do godła herbowego przenoszono wizerunki reprezentujące patronów parafii miejskich. W ten sposób w godle herbowym Lubina umieszczono Matkę Boską z Dzieciątkiem, a nie św. Jadwigę, której postać widniała na pieczęci ławniczej. O wyborze zdecydował

⁹ APSz., Zbiór odcisków pieczętnych, nr 223, oraz O. H u p p, *op. cit.*, s. 91.

¹⁰ M. G u m o w s k i, *Pieczęcie śląskie...*, s. 439.

¹¹ H. S a u r m a, *Wappenbuch der schlesischen Städte und Städtel*, Berlin 1870, nr 97 i 102. Najstarsza pieczęć Oleśnicy pochodziła z XIII w. i przedstawiała niespotykany w innych miastach śląskich wizerunek półksiężycza z krzyżem, a poniżej orła. W związku z tym, że w mieście istniał już kościół pw. św. Jana Ewangelisty, mógł on reprezentować jednocześnie patrona miasta, jak i księcia wrocławskiego.

¹² APLe., Legnica 1453. Był to najstarszy przywilej herbowy dla miasta śląskiego, w którym władca nadawał herb z atrybutem reprezentującym patrona miasta.

¹³ Po raz pierwszy wyobrażenie dwóch skrzyżowanych kluczy umieszczone zostało na pieczęci Trzebnicy z XIV w. (M. G u m o w s k i, *op. cit.*, s. 380).

¹⁴ APWr., Wrocław 1530.

¹⁵ APSz., Zbiór odcisków pieczętnych, nr 223–225, 235, 236. Kolejne etapy kształtowania się herbu Koszalina przedstawił na podstawie analizy wizerunków napieczętych O. Hupp, krytykując jednocześnie tezę, iż herb ten został nadany miastu przez biskupa kamieńskiego Jana w 1344 r. (zob. O. H u p p, *op. cit.*, s. 91).

fakt, iż właśnie Najświętsza Maria Panna była patronką miejscowego kościoła parafialnego¹⁶.

Wiele miast na badanych ziemiach, zwłaszcza małych, które posiadały niekiedy już XV-wieczne pieczęcie z wizerunkami religijnymi, aż do XIX w. nie ustaliło swoich herbów. Na Śląsku należały do nich: Baborów (Matka Boska i św. Elżbieta?), Duszniki Zdrój (św. Piotr), Lubiąż (Baranek Boży), Lubomierz (św. Maternus), Sobótka (św. Jakub), Zebrzydowa (Baranek Boży) i Lubrza (pastorał opata). W Nowej Marchii: Łagów i Słońsk (krzyż joannitów). Na Pomorzu Zachodnim: Golczewo (mitra i krzyż), Chociwel (pastorał i gwiazda). Mogło to wynikać z kilku przyczyn. Przede wszystkim część z wymienionych miejscowości nigdy nie uzyskała pełnych praw miejskich, funkcjonując jako osady (*Flecken*), inne podpadły w wyniku wojen, stając się wsiami. Należy także zgodzić się z uwagami Józefa Szymańskiego, który twierdził, że proces heraldyzacji nie objął wielu małych miast, bo nie było potrzeby używania herbu. Do czynności kancelaryjnych wystarczyła pieczęć, jako środek uwierzytelniający, nie było natomiast okazji do „manifestacji heraldycznych”¹⁷. W procesie kształtowania się herbów miejskich, zwłaszcza w XV i XVI w., a nawet w późniejszym czasie, zaobserwować można rozbieżności w przedstawianiu i opisach aktualnych znaków miejskich. Na XIII-wiecznej pieczęci Strzelina widniał wizerunek tarczy z hełmem w godle, na pieczęci z następnego wieku – już wizerunek archanioła Michała, a w opisie miasta Heneliusza w XVII w. znalazła się jedynie wzmianka o pieczęci większej: „In maiori vero Insigni Justitiam gerit, lance et gladio armatam”¹⁸. Jeszcze większe rozbieżności można odnaleźć w herbie Milicza, który od XV w. posiadał pieczęć ze św. Jerzym, a zupełnie odmiennie opisał ten herb Heneliusz, jako przedstawiający mury i zamek z dwiema wieżami, między którymi widniała złota gwiazda, w bramie zamku zaś duża litera „M”¹⁹.

Nie wpłynęła w znaczący sposób na tę grupę wizerunków godeł popularność protestantyzmu na badanych ziemiach. Nie usuwano postaci świętych z herbów miast śląskich i pomorskich, mimo wykładni Lutra i późniejszych protestanckich teologów, którzy wizerunki świętych i krucyfiksy uznali za „obrazy lustrzane” i „obrazy – znaki pamięciowe”, używane dla pamięci, świadectwa, przede wszystkim adresowane do niewykształconych wiernych²⁰. W II poł. XVI w. powoływano się na średnio-

¹⁶ Zob. M. H a i s i g, *Dawne pieczęcie i herby miasta Lubina*, „Szkice Legnickie”, t. VI, 1971, s. 99–109.

¹⁷ J. S z y m a ń s k i, *Herb – znak samorządnej wspólnoty*, [w:] *Polskie tradycje samorządowe a heraldyka. Materiały sesji naukowej zorganizowanej w dniach 4 i 5 czerwca 1991 r. w Lublinie*, red. P. Dymmel, Lublin 1992, s. 95.

¹⁸ Do opisu herbu Strzelina dołączono wiersz, w którym już jednoznacznie wymienia się archanioła Michała jako patrona miasta. Wiersz z 1585 r., Andreasa Calagii – poetae Wratislaviensis: „Lance potens, gladioque minax velut ille Michael / Assidua adversus daemona bella gerit. / Sic recte Strelensis agens, omnisque Senatus, / Exulibus Musis atria digna struit; / Ut vigeat Divinus bonos, respublica et artes, / Barbariesque vetus cedat abactaprocul” (zob. N. H e n e l i i, *Silesiographia Renovata*, Wratislaviae–Lipsiae 1704. s. 525).

¹⁹ Nie znajduje potwierdzenia w źródłach sfragistycznych opis herbu Milicza: „Urbis insigne Burgum aut Castrum est candidum, duabus turribus praeditum, inter quas stella aurea, in porta Castris vero aperta littera M conspicitur” (zob. N. H e n e l i i, *op. cit.*, s. 314, 525).

²⁰ Poglądy Lutra na sztukę i obrazy szczegółowo opisał Sergiusz Michalski. Autor wskazał również, iż w swoich pismach Luter odwoływał się do *Pisma Świętego*, w którym Bóg przemawiał do wier-

wieczną zasadę, że obrazy są dla nieuczonych tym, czym pismo dla uczonych. Biblijne obrazy określano jako *Bauern Bibel*²¹. W związku z tym, że w herbach miejskich przedstawiano wizerunki o tematyce religijnej w taki sposób, aby były zrozumiałe dla jak najszerzej grupy odbiorców, odpowiadały zatem dydaktycznym wymogom sztuki obrazowej, akceptowanym przez protestantów. Zmiany w godłach dokonane po zwycięstwie protestantyzmu, głównie na Pomorzu Zachodnim, objęły herby z wizerunkami reprezentującymi w godłach własność kościelną.

W czasach rozwoju protestantyzmu na Śląsku w XVI i I poł. XVII w. zmiany w wizerunkach pieczęci i herbów wynikały głównie ze zmian w sytuacji prawnej miast, a tylko wyjątkowo z przesłanek religijnych. Trzy herby nadane w tym czasie miastom śląskim zawierały w godłach wizerunki o tematyce religijnej. Pierwszy z nich to nadany w 1530 r. Wrocławowi przez króla Czech Ferdynanda, potwierdzony i uzupełniony w tym samym roku. W drugim dokumencie, wydanym przez cesarza Karola V, herb zawierał wizerunki głów świętych Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty. Rok wystawienia dokumentów wskazuje, iż protestantyzm na Śląsku dopiero zyskiwał nowych wyznawców. Pomimo to niektórzy z niemieckich heraldyków uważali, że zdominowani przez protestantów wrocławscy rajcowie miejscy nie chcieli – aby nie pomnażać wizerunków świętych – umieścić w godle głowy świętej Doroty²². W barwnym wizerunku herbu Wrocławia w dokumencie Karola V widniała głowa świętego Jana Ewangelisty z odwróconą koroną na szyi, również w opisie zaznaczono, że w polu herbowym znajduje się głowa św. Jana („sanct Johans des evangelisten haupt”)²³. W pierwszym dokumencie wymieniono dwukrotnie Jana Chrzciciela (na tarczy sercowej i dolnej prawej), chociaż fragment, w którym po raz drugi został wymieniony, wzbudził podejrzenie, gdyż został wpisany w miejsce innego, wcześniej wydrapanego z pergaminu²⁴. Trudno przypuszczać, by cesarz uzupełniając wrocławski przywilej herbowy uwzględnił prośby protestanckiej części rady miejskiej²⁵. Fak-

nych obrazami, jednocześnie jednak wyrzekał się przesadnej obrazowości i stosowania alegorii (zob. S. M i c h a ł s k i, *Protestanci a sztuka*, Warszawa 1989, s. 53–55).

²¹ Jan Harasimowicz, charakteryzując teologiczno-religijne podłoże sztuki śląskiej Reformacji, przytoczył liczne przykłady dzieł, z których pomocą realizowano określone programy ideowe protestantyzmu (zob. J. H a r a s i m o w i c z, *Treści i funkcje ideowe sztuki śląskiej Reformacji 1520–1650*, Wrocław 1986).

²² Hipotezę taką przedstawił H. Luchs, a za nim O. Hupp (zob. H. L u c h s, *Schlesische Landes und Städtewappen*, „Bericht des Vereins f. d. Museum schles. Altertümer”, Bd. XLVI, Breslau 1881, s. 19; O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 130). O silnych wpływach protestanckich w radzie miejskiej Wrocławia już w latach dwudziestych XVI w. świadczy m.in. fakt, iż w 1525 r. rada zniosła wiele obyczajów kościelnych i część obrazów świętych (zob. B. T u r o Ń, *Początki Reformacji we Wrocławiu*, „Rocznik Lubuski”, t. XIV, 1986, s. 43).

²³ Fragment dokumentu z 10 lipca 1530 r. w *Breslauer Stadtbuch*, CDS, Bd. XI, Breslau 1882, s. 203.

²⁴ Gdyby rzeczywiście dwukrotnie umieszczono w godle herbowym wizerunek tego samego świętego, nie w układzie symetrycznym, czyli np. w polu 1. i 4., tylko tak jak w pierwszej wersji herbu wrocławskiego, należałoby uznać ten fakt albo za heraldyczne kuriozum, albo za pomyłkę rysownika. O wątpliwościach związanych z poprawieniem dokumentu herbowego Ferdynanda I (zob. m.in. E. R o e h l, *Siegel und Wappen der Stadt Breslau*, Breslau 1900, s. 41).

²⁵ Już Ferdynand I wydał w 1527 r. mandat, w którym zakazał wrocławskiej radzie dokonywania zmian w liturgii, sakramentach, wystroju ołtarzy, urządach kościelnych (zob. H. A. S a n d e r, *Beiträge*

tem pozostaje, iż wizerunek św. Jana Ewangelisty w pełni odpowiadał protestanckiej koncepcji sztuki obrazowej²⁶.

Drugi z herbów pochodzi z 1561 r. i został nadany wraz z prawami miejskimi dzisiejszemu Miasteczku Śląskiemu (dawniej Georgenberg) przez ówczesnego właściciela margrabiego Jerzego Fryderyka von Brandenburg-Jägerndorfa (Karniów). Miejsowość uzyskała prawa miejskie 23 kwietnia, w dniu św. Jerzego – stąd dawna nazwa Georgenberg. Jak się wydaje, nie bez znaczenia dla takiej nazwy miasta było imię jego ówczesnego właściciela – Jerzego. W godle herbu umieszczono wizerunek św. Jerzego walczącego ze smokiem²⁷. Przedstawienie tego świętego w godle herbowym nie kolidowało z luterańskimi przedstawieniami obrazowymi, wśród których poza apostołami ewangelistami – świętymi Janem Chrzcicielem i Pawłem – można spotkać wizerunki świętych Jerzego i Michała²⁸.

W zupełnie odmiennej sytuacji politycznej został nadany trzeci z herbów. W czasie wojny trzydziestoletniej, po odparciu oblężenia protestanckich oddziałów Mansfelda, 14 sierpnia 1629 r. cesarz Ferdynand II nadał Gliwicom nowy herb, który zawierał w godle m.in. wizerunek Madonny z Dzieciątkiem Jezus²⁹. Przywilej herbowy został wydany w dowód uznania dla wierności mieszkańców miasta wobec cesarza. Wizerunek Madonny z Dzieciątkiem interpretować można jako votum wdzięczności za pomoc w obronie, podkreślał także symbolicznie wierność katolicyzmowi. W treści dokumentu cesarz wyraźnie określił, iż został wydany katolickiemu miastu i gminie („katholische Stadt unnd Gemeinde zu Gleiwitz”³⁰).

Wydarzenia związane z początkowym okresem rozwoju Reformacji nie spowodowały radykalnych zmian zarówno w wizerunkach istniejących wcześniej godła herbów miast brandenburskich, jak i zachodniopomorskich. Na ziemiach wschodniej Brandenburgii (Nowa Marchia, Ziemia Lubuska, Ziemia Torzymska) do XVI w. jedynie w godłach herbowych trzech miast widniały wizerunki o tematyce religijnej (Sulęcín, Górzycyca, Strzelce Krajeńskie). Na pieczęci Sulęcína z XIII w. i późniejszym godle herbowym widniał baranek z chorągiewką, z krzyżem i kielichem, do którego kapaly krople krwi z boku baranka – symbolizującego Chrystusa, a równocześnie kolejnych właścicieli, zakony templariuszy i joannitów. W herbie Górzycyca umieszczono dwa pastorały (bosaki?), symbolizujące własność biskupów lubuskich, których

zur Geschichte des lutherischen Gottesdienst und der Kirchenmusik in Breslau. Die lateinischen Haupt- und Nebengottesdienste im 16. und 17. Jahrhundert, Breslau 1937, s. 4).

²⁶ Wizerunek św. Jana Ewangelisty był częstym elementem programów ideowych w sztuce śląskiej Reformacji (zob. J. H a r a s i m o w i c z, *op. cit.*, s. 88).

²⁷ Najstarsze dokumenty i pieczęcie Miasteczka Śląskiego spłonęły w pożarze miasta w czasach wojny trzydziestoletniej; z najnowszych opracowań zob. M. K a g a n i e c, *Herby i pieczęcie miast górnośląskich*, Katowice 1995, z. 3, s. 17; wcześniej M. G u m o w s k i, *Herby i pieczęcie miejscowości województwa śląskiego*, Katowice 1939, s. 172.

²⁸ J. H a r a s i m i o w i c z, *op. cit.*, s. 36; oprócz wspomnianych świętych autor wymienił również św. Krzysztofa.

²⁹ APGL, Gliwice 1629.

³⁰ Cytat z dokumentu Ferdynanda podajemy za: B. N i e t s c h e, *Geschichte der Stadt Gleiwitz*, Gleiwitz 1886, s. 180.

miasto było siedzibą w XIV w.³¹ W końcu w herbie Strzelec Krajeńskich widniał wizerunek lilii heraldycznej – symbolizujący Najświętszą Marię Pannę, która była od XIII w. patronką miejscowej parafii³². Wszystkie opisane godła herbowe miast marchijskich nie zostały w zasadniczy sposób zmienione w czasach wprowadzania w Brandenburgii protestantyzmu po śmierci elektora Joachima I (1535 r.). Gminy protestanckie powstały we wszystkich miastach marchijskich do 1537 r.³³ Margrabia Jan II, któremu na mocy testamentu Joachima I przypadła Nowa Marchia z włączonymi do niej: Ziemią Torzyską, Księstwem Krośnieńskim i okręgiem Cottbus, był orędownikiem luteranizmu, który oficjalnie uznał w 1538 r., przyjmując komunie pod dwiema postaciami. Likwidacja biskupstwa lubuskiego, przeprowadzona po śmierci biskupa Jana Horneburga (1555) przez margrabiów Joachima II i Jana II, doprowadziła do przejścia przez nich dóbr ziemskich³⁴. Górzycza, znajdująca się w dobrach kościelnych, po zniszczeniu w 1551 r. sanktuarium maryjnego i likwidacji biskupstwa podupadła jako ośrodek miejski³⁵. Władze aż do XIX w. posługiwały się dawną, XIV-wieczną pieczęcią z wizerunkiem skrzyżowanych bosaków. Na nowej, XIX-wiecznej, znalazły się dwa skrzyżowane pastorały³⁶.

Reformacja w Nowej Marchii objęła również baliwat joannitów w Słońsku. Pod naciskiem margrabiego Jana, od 1539 r., począwszy od Andrzeja von Schliebena – komtura łagowskiego – kolejni komturowie przyjmowali luteranizm. Uchroniło to zakon przed kasatą dóbr ziemskich. W ich granicach pozostał również Sulęcín³⁷. W 1577 r. powstała nowa pieczęć miejska, pierwsza herbowa, w której wizerunku powtórzono motyw z pieczęci XIII-wiecznej: w polu tarczy baranka z chorągiewką i krzyżem. Krzyż tzw. maltański reprezentował w tym czasie joannitów, a nie jak twier-

³¹ Herbem biskupstwa lubuskiego były dwa skrzyżowane bosaki-kopie – atrybuty św. Wojciecha, pierwszego patrona diecezji (zob. A. W e i s s, *Organizacja Diecezji Lubuskiej w Średniowieczu*, „Studia Kościelnohistoryczne”, t. I, Lublin 1977, s. 65). Niewielkie rozmiary pieczęci Górzyczy – 26 mm, spowodowały, że Vossberg, a za nim Hupp, błędnie zinterpretowali skrzyżowane bosaki jako pastorały, które należały do typowych wizerunków widniejących w wielu herbach miast biskupich w krajach niemieckich, dlatego też na późniejszych, XIX-wiecznych pieczęciach i herbie umieszczono pastorały (F. A. V o s s b e r g, *Siegel der Mark Brandenburg*, Berlin 1868; O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 67).

³² Trudno się zgodzić z poglądem M. Gumowskiego (*Najstarsze pieczęcie...*, s. 209), który wizerunek lilii odnosił do dawnej niemieckiej nazwy miasta – Friedeberg (co można przetłumaczyć jako Wzgórze Pokoju) – stąd lilia symbol pokoju. Nie są znane, ani też opisane, żadne pieczęcie miejskie z tych ziem z XIII i XIV w., w których widniałyby wizerunki symboli o świeckiej treści, natomiast w XIV w. kościół pw. NMP w Gryficach posługiwał się pieczęcią z wizerunkiem lilii (zob. O. H u p p, *op. cit.*, Bd. I, Heft 2, s. 85).

³³ E. L. W e d e k i n d, *Geschichte der Neumark Brandenburg und der derselben inkorporirten Kreise: Lebus, Sternberg, Züllichau-Schwiebus, Krossen und Kottbus*, Berlin-Küstrin 1848, s. 323.

³⁴ Po śmierci biskupa J. Horneburga biskupem lubuskim wybrano w 1556 r. małoletniego księcia Joachima Fryderyka, a dobrami biskupstwa zarządzał jego ojciec, margrabia Jan Jerzy. Tytułu biskupa lubuskiego używał Joachim Fryderyk do czasu objęcia stanowiska elektora w 1598 r. (zob. A. W e i s s, *op. cit.*, s. 225).

³⁵ A. W e i s s, *op. cit.*, s. 250.

³⁶ O. H u p p, *op. cit.*, s. 67.

³⁷ H. B e r g h a u s, *Landbuch der Mark Brandenburg und des Markgrathums Nieder-Lausitz*, Brandenburg 1856, Bd. III, s. 255.

dził O. Hupp – templariuszy³⁸. Zachowanie wywodzącej się ze średniowiecznej symboliki męki Chrystusa na XVI-wiecznej pieczęci herbowej pozostawało w zgodzie ze stosowanymi również w sztuce luterańskiej symbolami chrystologicznymi, wśród których popularny był zwłaszcza wizerunek baranka³⁹. Mógł być on także utożsamiany wówczas z atrybutem patrona ówczesnych właścicieli – św. Jana Chrzciciela.

Wizerunek lilii heraldycznej, widniejący na XIV-wiecznej pieczęci Strzelec Krajeńskich – na pieczęci miejskiej z następnego stulecia został zniekształcony. Pieczęcią z takim wizerunkiem posługiwały się władze miasta jeszcze u schyłku XVIII w.⁴⁰, a zatem wydarzenia związane z przyjęciem luteranizmu nie wpłynęły bezpośrednio na zmianę godła napieczętego.

Lilia heraldyczna widniała również na pieczęci miejskiej Krosna Odrzańskiego – stolicy Księstwa Krośnieńskiego, które od 1482 r. było w rękach margrabiów brandenburskich, a na mocy testamentu Joachima I przypadło margarbiemu Janowi II. Po raz pierwszy umieszczono ją na XIII-wiecznych brakteatach bitych w Krośnie, następnie na pieczęci miejskiej z XIV w., ale – jak podaje Hupp – jako element uzupełniający pole pieczęci⁴¹. Wizerunek lilii stał się jedynym motywem umieszczonym na pieczęci herbowej z I poł. XVI w., a więc już po wprowadzeniu luteranizmu. Wiązało się to z utożsamieniem, widniejącego na monetach i pieczęciach, wizerunku lilii z patronką miejscowego kościoła i całego miasta – Najświętszą Marią Panną⁴².

Zachodniopomorskich herbów miast o symbolice religijnej również nie zmniejszono na szerszą skalę na początku Reformacji. W odróżnieniu jednak od miast śląskich i marchijskich – w miastach pomorskich dokonywano zmian w godłach reprezentujących biskupów kamińskich. Decyzję o wprowadzeniu luteranizmu w księstwach pomorskich podjął w 1534 r. sejm stanów pomorskich, pomimo protestów biskupa kamińskiego⁴³. Już wcześniej jednak książęta pomorscy wprowadzili swoich urzędników do wszystkich klasztorów, a samego biskupa zobowiązano do służby na rzecz księcia⁴⁴. Przejęcie majątków klasztornych oraz zreformowanie biskupstwa kamińskiego po śmierci biskupa Erazma Manteuffla zamknęło etap kształtowania się luteranizmu na Pomorzu Zachodnim.

Godła herbowe o tematyce religijnej na Pomorzu Zachodnim miały przede wszystkim miasta albo założone przez biskupów bądź zakony, albo przez pewien czas

³⁸ Pieczęć Sulęcina z 1577, APP, Dep. Schwerin, B 26/1. Autor obszernej pracy o heraldyce zakonów rycerskich O. Neubecker stwierdza, iż właściwy herb templariuszy się nie zachował. Na białych szatach zakonnych widniał czerwony krzyż, ale na chorągwi templariuszy z poł. XIII w. – tylko dwa pasy: czarny i biały (zob. O. Neubecker, *Ordensritterliche Heraldik*, „Herold” 1940, Bd. I, s. 85; W. Kolaż, J. Marecki, *Leksykon godła zakonnych*, Łódź 1994, s. 28).

³⁹ J. Harasimowicz, *Treści i funkcje ideowe...*, s. 30.

⁴⁰ Pieczęć Strzelec Krajeńskich na dokumencie z 1798, APP, Obrzycko – cech krawców, sygn. 7¹².

⁴¹ Pieczęć sekretna Krosna Odrzańskiego z wizerunkami lilii w polu przy dokumencie z 1415 r., BLP, Stadt Crossen, Rep. 8, nr U 1.

⁴² Pieczęć Krosna Odrzańskiego na dok. z 1777 r., APZG, Miasto Zielona Góra, cech cieśli, sygn. 83 D.

⁴³ Z. Boras, *Pomorze Zachodnie w dobie Reformacji*, „Rocznik Lubuski”, t. XIV, 1986, s. 64.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 54, zob. także M. Wehrmann, *Pommern zur Zeit der beginnenden Reformation*, „Baltische Studien”, XX, 1917, s. 45.

wchodzące w skład ich majątków. Wśród herbów miast położonych na obszarze władztwa biskupów kamińskich największych zmian dokonano w wizerunkach pieczęci Kamienia Pomorskiego. Na pieczęci z końca XVI w. zachowano wizerunek św. Jana, ale widniejące po jego bokach pastorały przekształcono na fragment krzesła, na którym siedział święty⁴⁵. Jeszcze dalej posunęły się przeobrażenia wizerunku pieczęci w czasach wojny trzydziestoletniej – zamiast św. Jana umieszczono w niej postać kobiety z kołnierzem, tzw. kryżą i powtarzano ją na późniejszych XVII- i XVIII-wiecznych pieczęciach.

W odróżnieniu od herbu kamińskiego, władze innego miasta biskupiego – Kołobrzegu, posługiwały się w czasach nowożytnych aż do XIX w. dwiema różnymi pieczęciami: z wizerunkami o tematyce kościelnej i świeckiej. Pierwsza była wzorowana na XIV- i XV-wiecznych pieczęciach sekretnych, przedstawiających jako główny motyw infułę biskupią i dwa skrzyżowane pastorały⁴⁶. Druga pochodziła z czasów rebelii mieszczan kołobrzeskich, na których czele stał Jakub Adebar, i przedstawiała m.in. na tarczy herbowej dwa skrzyżowane haki panwiowe (*Pfannhacken*)⁴⁷. Pomimo to herbem miasta pozostały dwa skrzyżowane pastorały. Potwierdzenie, iż właśnie taki był wizerunek herbu, odnajdujemy w opisie przeglądu oddziałów mieszczan kołobrzeskich w 1665 r., gromadzących się pod czterema sztandarami. Na jednym widniał herb miasta, na drugim – hak panwiowy, na trzecim – trzy wieże, a na czwartym – dwa łabędzie, a więc elementy herbu⁴⁸. Również na XVII-wiecznych pieczęciach Karlina zachowały się wizerunki związane z biskupami kamińskimi – pastorały i infuła⁴⁹. Władze dwóch innych miast zachodniopomorskich, Koszalina i Bobolic, w XVI w. posługiwały się pieczęciami z wizerunkami jedynie atrybutów św. Jana Chrzyciela, zamiast wcześniejszych z postacią biskupa (Koszalin) i świętego (Bobolice). Symbolika związana ze św. Janem była bardzo popularna w sztuce luterańskiej, można więc powiązać posługiwanie się przez oba miasta pieczęciami o takich właśnie motywach z wprowadzeniem i trwałością nowego wyznania na Pomorzu Zachodnim⁵⁰.

Przedreformacyjna symbolika pozostała w herbach małych miast pomorskich, założonych przez biskupów lub miejscowe zakony. Na pieczęci miasta Banie z końca XVI w., a także na późniejszych, utrzymano wizerunki zakonnicy oraz krzyża – ten ostatni symbolizujący dawnych właścicieli miasta, zakon templariuszy. Na XVII-wiecz-

⁴⁵ APSz., Zbiór odcisków pieczętnych, nr 218.

⁴⁶ M. G u m o s k i, *Najstarsze pieczęcie...*, s. 113, oraz APSz., Zbiór odcisków pieczętnych, nr 294.

⁴⁷ O. Hupp powołuje się, opisując pieczęć z hakami panwiowymi, na zapis książeckiego urzędnika i znanego kronikarza Thomasa Kantzowa (O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 94), zob. także odcisk pieczęci herbowej Kołobrzegu z hakami panwiowymi w zbiorach archiwum państwowego w Szczecinie, APSz., Zbiór odcisków pieczętnych, nr 291.

⁴⁸ Opis przeglądu oddziałów mieszczańskich przedstawił Rudolf Stoewer w pracy o historii Kołobrzegu (zob. R. S t o e w e r, *Geschichte der Stadt Kolberg*, Kolberg 1927, s. 104).

⁴⁹ Zob. G. A. S e y l e r, *Geschichte der Heraldik*, „Neuer Siebmacher”, Bd. A, Nürnberg 1890, s. 313, oraz APSz., Zbiór odcisków pieczętnych, nr 221, 222.

⁵⁰ W przypadku Bobolic sporządzenie nowej pieczęci jeszcze w XV w. związane było także z odebraniem miasta biskupom przez księcia szczecińskiego w 1411 r. w wyniku najazdu zbrojnego. Odciski pieczęci Bobolic i Koszalina zob. APSz., Zbiór odcisków pieczętnych, nr 192, 205, 223, 224.

nej pieczęci Chociwła ponownie przedstawiono wizerunek pastorału jako znaku reprezentującego dawnych właścicieli miasta – biskupów kamieńskich. Lilia jako symbol NMP widniała na pieczęciach Gryfic, począwszy od XIV w. niezmiennie do współczesności. Elementy reprezentujące w godle zakon jako założyciela miasta – wizerunki klucza i krzyża, widniały na pieczęciach i w herbie Trzebiatowa. Do wyjątków wśród wszystkich pieczęci i herbów, nie tylko zachodniopomorskich, ale także śląskich i marchijskich, należy zaliczyć pieczęć dawnego miasta Wierzbna. Przedstawiała ona Chrystusa Sędziego, siedzącego na tęczy, z którego ust wystawały na boki miecz i lilia. Ten obraz zgodny z tekstem *Apokalipsy* św. Jana widniał na niezachowanych pieczęciach Wierzbna począwszy od XIV w. Wizerunek pieczęci miejskiej został przejęty z dawnej pieczęci sądowej⁵¹.

W wyniku wojny trzydziestoletniej badane ziemie, a zwłaszcza miasta, zostały w znacznym stopniu zniszczone, część z nich podupała, stając się wsiami. Dla badań heraldycznych wojna trzydziestoletnia i związana z nią ruina wielu miast oznaczała zniszczenie wielu dokumentów i najstarszych pieczęci miejskich, które nie zachowały się nawet w opisach. W sferze religijnej na Śląsku został zahamowany rozwój protestantyzmu, natomiast na Pomorzu i Nowej Marchii właśnie protestantyzm wyparł całkowicie katolicyzm. Na tym terenie można zauważyć stopniową „sekularyzację” motywów religijnych i unikanie w godłach nowych miast wizerunków o tematyce religijnej.

Rekatolicyzacja, prowadzona przez Habsburgów na Śląsku, nie doprowadziła do radykalnych manifestacji religijnych w nowych godłach herbów miejskich, z wyjątkiem godła Gliwic. Wśród zmienionych w tym czasie herbów pewne elementy akcentujące katolicki charakter miasta można widzieć w godle Lubina, w którym oprócz dotychczasowego wizerunku patronki miasta NMP umieszczono postaci świętych Barbary i Agnieszki. Trzeba zaznaczyć, że zmiany dokonywane od XVI do poł. XVII w. w godłach o symbolice religijnej nie naruszały wywodzącego się ze średniowiecza kanonu przedstawień obrazowych. Wśród herbów nadanych miastom śląskim w przywilejach władców z XVII w. znajdują się jedynie dwa: opisany wcześniej Gliwic, nadany w 1629 r., oraz Brzegu Dolnego z 1663 r. Herb gliwicki, przedstawiający m.in. wizerunek Madonny z Dzieciątkiem i nadany „katolickiej gminie”, jest jedynym wśród miast na Śląsku przykładem godła, którego nadawca zaakcentował wyraźnie religijną przynależność adresatów dokumentu. Należy przy tym podkreślić, iż herb Gliwic udostojniono poprzez dodanie do istniejących wizerunków wieży i połuorła górnośląskiego wizerunku Madonny z Dzieciątkiem i połuorła cesarskiego.

Drugi herb nadano wraz z prawami miejskimi na mocy dokumentu cesarza Leopolda I z 1663 r.⁵² Na prośbę ówczesnego właściciela miejscowość otrzymała prawa

⁵¹ Wierzbno utraciło prawa miejskie jeszcze przed wojną trzydziestoletnią, Brüggemann pisał w swoim dziele jedynie o pieczęci sądowej z wizerunkiem Chrystusa Sędziego, nie wspominał jednak o herbie miasta (zob. L. W. B r ü g e m a n n, *Ausführliche Beschreibung...*, s. 99).

⁵² Oryginał dokumentu się nie zachował, fragment dotyczący herbów publikowali zarówno H. S a u r m a, *Wappenbuch...*, s. 45, jak i O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 132, także w lokalnych pracach na temat historii Brzegu Dolnego, np. O. K o c h, *Geschichte der Stadt Dyhernfurth*, Wohlauf 1913, s. 11.

miejskie i nazwę oraz herb właśnie z nim związany. Dawna nazwa Brzegu Dolnego – Dyhernfurth, pochodziła bowiem od nazwiska właścicieli, rodziny von Dyhernów. W godle herbowym widniała postać św. Jerzego walczącego ze smokiem, jednak na tarczy trzymanej przez rycerza znajdował się herb Dyhernów. Opisane godło to bardzo interesujący przykład symboliki doby nowożytnej w heraldyce miast śląskich. Postać św. Jerzego reprezentuje patrona miasta, patrona założyciela – Jerzego von Dyherna, oraz poprzez herb rodzinny samego Jerzego jako rycerza. Utożsamienie wizerunku świętego z aktualnym właścicielem ziemskim, spotykane na malowidłach w XV w., stało się powszechne wraz z rozwojem protestantyzmu. Obrazy biblijne przedstawiano w formie uwspółcześnionej, poprzez nadanie malowanym postaciom rysów żyjących osób⁵³.

Przedstawienia wizerunków o tematyce religijnej na pieczęciach małych miast śląskich, z których najstarsze zachowały się z XVII w., nie odbiegały od układów ikonograficznych spotykanych już w średniowieczu. Widniały na nich zatem postaci świętych patronów kościołów parafialnych lub patronów klasztorów bądź biskupstw, do których należały miasta. Należy podkreślić, że w odróżnieniu od miast marchijskich, a zwłaszcza pomorskich, tych które uzyskiwały prawa miejskie w XVII w., na Śląsku motywy religijne na pieczęciach i herbach umieszczano dość powszechnie. Zróżnicowanie terytorialne pod tym względem związane było ściśle ze specyfiką wyznaniową protestanckiego Pomorza i Nowej Marchii, z bardzo ograniczoną liczbą świętych, oraz w połowie katolickiego Śląska – z tradycyjnie, od wieków przestrzegany kultem świętych. Niewątpliwie na obraz wyznaniowy śląskich miast decydujący wpływ miała polityka Habsburgów po wojnie trzydziestoletniej.

Z XVII w. pochodzi pieczęć Barda z wizerunkiem tronuującej Madonny, reprezentującym słynne śląskie sanktuarium, znane już w XIV w., ale szczególnie licznie nawiedzane przez pielgrzymów właśnie w XVII w.⁵⁴ Patron miasta – św. Piotr, został przedstawiony również na XVII-wiecznej pieczęci Dusznik Zdroju⁵⁵. Barokowy kościół pod wezwaniem świętych Piotra i Pawła wzniesiono na pocz. XVIII, ale w tym samym miejscu znajdowała się już wcześniej świątynia parafialna, zarządzana w XVII wieku przez jezuitów. Znacząca rola jezuitów w życiu religijno-społecznym ówczesnego Śląska nie znalazła odbicia w symbolice herbów miast, położonych w ich majątkach. Sami nie wprowadzili żadnych zmian. Dopiero znacznie później, w XVIII i XIX w., pojawiły się publikacje, w których przypisywano im wizerunek krzyża w herbie, jak np. w przypadku godła herbowego Nowego Miasteczka⁵⁶.

⁵³ Początkowo postaci współczesne, np. fundatorów, przedstawiano w znacznym pomniejszeniu w stosunku do świętych. Z czasem były przedstawiane poniżej postacie świętych, por. np. ołtarz Paumgartnerów z 1498 r. A. Dürera (zob. W. H ü t t, *Niemieckie malarstwo i grafika późnego gotyku i renesansu*, Warszawa 1985, s. 94). O nadawaniu postaciom, uczestniczącym w obrazowych scenach biblijnych, rysów reformatorów, książąt, szlachty czy mieszczan na Śląsku w dobie Reformacji zob. J. H a r a s i m o w i c z, *Treści i funkcje ideowe...*, s. 39.

⁵⁴ Zob. A. N o w a c k, *Schlesische Wallfahrtsorte älterer und neuerer Zeit im Erzbistum Breslau*, Breslau 1937, s. 136–140.

⁵⁵ Pieczęć Dusznik z XVII w., APWr., Miasto Kłodzko, sygn. B 258.

⁵⁶ H. S a u r m a, *Wappenbuch...*, s. 223–225. Nie można utożsamiać wizerunku krzyża widniejącego na nowej pieczęci Nowego Miasteczka z 1646 r. z jezuitami, pierwszy administrator jezuicki przybył

Wiek XVIII, a zwłaszcza zajęcie Śląska przez Fryderyka Wielkiego, nie znalazł odzwierciedlenia w symbolice religijnej godła i wizerunków napieczętych miast. Wprowadzenie swobody wyznaniowej i odzyskanie praw przez śląskich protestantów także nie spowodowały większych zmian. Największych dokonano dopiero w XIX w., podobnie jak w herbach miast zachodniopomorskich i marchijskich. Szczególne znaczenie dla nich miały dwa wydarzenia w państwie pruskim: pierwsze wydanie w 1808 r. ordynacji o miastach oraz edykt o sekularyzacji dóbr kościelnych w 1810 r. W związku z reorganizacją władze miast zobowiązano do uaktualnienia pieczęci. Natomiast w związku z przejęciem przez państwo dóbr kościelnych, miasta pozostające dotąd w ich granicach stały się królewskimi. Zmiany w sytuacji prawnej znalazły swoje odzwierciedlenie w herbach. Do 1810 r. dawne miasto Kostomłoty posługiwało się pieczęcią z wizerunkiem przedstawiającym opata klasztoru św. Wincentego z Wrocławia, przez stulecia bowiem miasto było własnością zakonną. Po 1810 r. posługiwało się pieczęcią o świeckiej symbolice, z wizerunkiem m.in. pruskiego orła. Były to jednak odosobnione przypadki. Większość tych miast pozostała po 1810 r. przy swoich dotychczasowych pieczęciach i herbach, przedstawiających wizerunki o tematyce religijnej i kościelnej. Wizerunki takie interpretowano wówczas jako motywy historyczne, wskazujące na długą miejską tradycję. Odwoływanie się do historii, związanej z własnością zakonną, widoczne jest w XIX-wiecznych herbach dwóch miast marchijskich: Łągowa i Słońska. W godłach obu widniał krzyż maltański, reprezentujący dawnych właścicieli joannitów.

Wiek XIX to także okres, gdy symbolika religijna z wizerunkami świętych patronów – szczególnie na Pomorzu Zachodnim, ale także na Śląsku – stała się mało zrozumiała dla wielu ówczesnych rad miejskich. Proces ten był widoczny szczególnie na ziemiach, na których dominował protestantyzm i przez stulecia nie istniał kult świętych. W herbach i na pieczęciach miast zachodniopomorskich niekiedy wprowadzano więc na ich miejsce postacie świeckie: w Kamieniu Pomorskim – wizerunek św. Jana zamieniono na postać kobiety, a w Baniach – odwrotnie – postać zakonnicy na św. Marię Magdalenę. Na Śląsku na pieczęci Baborowa – zamiast postaci dwóch świętych, których nie potrafiono zidentyfikować, umieszczono wizerunki dwóch mężczyzn z palmą i kluczem, w których widziano świętych Piotra i Pawła. Opisując herb Dobrej w XVIII w. Brüggemann wyjaśniał, iż w jego godle pomorski gryf stoi na krześle biskupim (*in einen Bischofstühle stehenden*), co było ewidentnym błędem, bowiem na średniowiecznych pieczęciach gryf widniał ponad murem miejskim, a na XVI-wiecznej – w stylizowanym portalu⁵⁷.

bowiem do majątku dopiero w 1649 r. (zob. H. H o f f m a n n, *Die Jesuiten in Deutsch Wartenberg, Schweidnitz* 1931, s. 23–24).

⁵⁷ O. Hupp, pisząc pracę o herbach Królestwa Pruskiego, prowadził ożywioną korespondencję i był osobiście w wielu miastach. Wielokrotnie zwracał uwagę na brak choćby podstawowej wiedzy na temat dawnych pieczęci i herbów w magistratach, zwłaszcza małych miast (zob. np. O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 84, 86, 169). Błędne opisy herbów znalazły się w wielu wcześniejszych dziełach dotyczących poszczególnych ziem, np. L. W. Brüggemann w pracy z 1784 r. o Pomorzu pisał, iż herb Kamienia Pomorskiego przedstawia w godle wizerunek kobiety lub zakonnicy (L. W. B r ü g g e m a n n, *Ausführliche Beschreibung...*, s. 5; o herbie Dobrej, *op. cit.*, s. 294), także APSz., *Zbiór odcisków pieczętnych*, nr 233.

Krytyczne opracowania problematyki herbów miejskich powstawały dopiero od II poł. XIX w. Zainteresowanie władz miejskich herbem wynikało częstokroć niejako z potrzeby chwili, tak jak w 1874 r. w momencie tworzenia Muzeum Marchijskiego w Berlinie, w którego witrażach miały znaleźć się herby wszystkich miast marchijskich⁵⁸.

Geneza wizerunków religijnych i kościelnych

Zgodnie z klasyfikacjami heraldyki miejskiej wizerunki o tematyce religijnej zaliczono do dwóch zasadniczych grup. Pierwszej – gdy przedstawiano postaci świętych lub gdy byli oni reprezentowani symbolicznie w godłach przez atrybuty. Do drugiej grupy należały godła z oznakami godności kościelnych: pastorałami, infułami – reprezentującymi władzę biskupów bądź opatów jako właścicieli czy założycieli miast⁵⁹. Specyficznym motywem był wizerunek krzyża, ze względu na bardzo zróżnicowane znaczenie symboliczne. Był on bowiem zarówno znakiem reprezentującym właścicieli miasta, np. zakony rycerskie, jak też mógł odnosić się do kościoła parafialnego, np. pod wezwaniem Krzyża Świętego (Opole), szpitala bądź przytułka św. Krzyża (Nowe Miasteczko, woj. lubuskie), lub stanowić znak związany z nazwą miasta. Wieloznaczeniowość tego typu znaków i symboli utrudnia zakwalifikowanie ich do jednej z grup. Często bowiem, podobnie jak wizerunek krzyża, także postaci i atrybuty świętych miały kilka znaczeń. Postać świętego mogła reprezentować równocześnie patrona miejscowego kościoła, jak i całej diecezji (np. św. Jan Chrzciciel w herbach Nysy i Kamienia Pomorskiego).

Święci patroni kościołów parafialnych

Wybór wizerunku świętego patrona wiązał się przeważnie z wezwaniem najstarszego kościoła w mieście. W przypadku najstarszych miast można wyznaczyć specyficzny dla poszczególnych regionów kult świętych, związany z XIII-wieczną akcją lokacji miejskich. Z jednej strony nowo przybyli osadnicy – np. na Śląsk w XIII w. – przynieśli kult świętych rozwinięty w ich dawnej ojczyźnie. Z drugiej – na patrona miejscowego kościoła wybierano świętego szczególnie czczonego na ziemiach, na których się osiedlali. Tak więc niemieccy osadnicy w XIII-wiecznym Jaworze wybrali na patrona miejscowego kościoła parafialnego św. Marcina, którego kult był rozpowszechniony na ziemiach biskupstwa mogunckiego, skąd pochodzili. Z kolei kościoły para-

⁵⁸ G. F a l k, *Kommunalwappen in Land Brandenburg*, „Herold-Jahrbuch”, N. F., 1996, Bd. I, s. 185.

⁵⁹ Marian Gumowski wyodrębnił dwie grupy: pierwszą – godła religijne, do której zaliczył herby z wizerunkami patronów i ich symboli, drugą – godła kościelne, zawierające herby osób duchownych i ich symbole (zob. M. G u m o w s k i, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960). W nowszej klasyfikacji Karlheinz Blaschke motywy religijne i kościelne zalicza do grupy przedstawiającej patronów kościołów miejskich oraz do grupy podkreślającej zależność od dawnych właścicieli (zob. K. B l a s c h k e, *Die Stadtwappen*, [w:] *Lexikon Städte und Wappen der Deutschen Demokratischen Republik*, Hrsg. H. Göschel, Leipzig 1985, s. 541).

fialne w miastach śląskich w XIII w. wznoszono ku chwale św. Jana Chrzciciela – najstarszego patrona biskupstwa wrocławskiego i całego Śląska. Kult tego świętego, rozpowszechniony na Śląsku, znalazł również odzwierciedlenie w godłach herbów miejskich. Wizerunek jego postaci umieszczono w herbie Nysy, w pozostałych miastach zamiast całej postaci – jego atrybuty: głowę na tacy (Wrocław i Wiązów) lub baranka (Lubiąż).

Drugim popularnym na Śląsku patronem był św. Piotr. Wizerunki świętego bądź jego atrybuty widniały w godłach 4 miast, w których znajdowały się świątynie pod wezwaniem tego patrona (Trzebnica, Strzegom, Toszek i Duszniki). W odróżnieniu od Śląska, wizerunek św. Piotra nie znalazł się w żadnym godle herbowym miast zachodniopomorskich i marchijskich.

Do najstarszych wizerunków świętych na XIV-wiecznych pieczęciach należała postać Najświętszej Marii Panny. Symbolikę maryjną napotykamy na wszystkich badanych ziemiach. Na pieczęciach miast zachodniopomorskich widniał niekiedy jej symbol – lilia (Gryfice). Podobnie w miastach marchijskich posługiwano się jedynie wizerunkiem lilii (Strzelce Krajeńskie). Na Śląsku do najstarszych przedstawień należała jej postać na pieczęci Głogowa, w którym była patronką miejscowej kolegiaty⁶⁰. Wizerunek Madonny z Dzieciątkiem Jezus umieszczono również na XIV-wiecznej pieczęci sekretnej Lubina, w którym była patronką najstarszego kościoła⁶¹. Lilia – symbol Marii patronki kościoła w Krośnie Odrzańskim – widniała na monetach i pieczęci miasta. Z czasów nowożytnych pochodzi tylko jedno godło z Madonną w opisanym już dokumencie cesarskim nadanym Gliwicom w 1629 r.

Wśród postaci i atrybutów świętych – patronów kościołów miejskich, wyłącznie na Śląsku przedstawiani byli na pieczęciach: św. Jerzy – 4 miasta (Brzeg Dolny, Dzierżonów, Miasteczko Śląskie i Milicz), św. Piotr – 5 miast (Duszniki, Legnica, Strzegom, Toszek i Trzebnica), św. Katarzyna – 2 miasta (Góra i Rudna), oraz św. Jan Ewangelista (Oleśnica, Paczków i Wrocław). Oprócz wymienionych patronów w herbach miast śląskich widniały także wizerunki reprezentujące św. Pawła (razem ze św. Piotrem w Strzegomiu) i archanioła Michała (Strzelin i Zawidów) oraz św. Jakuba (Sobótka).

Święci patroni diecezji, klasztorów i prywatnych właścicieli

W miastach, będących własnością kościelną, umieszczano wizerunki reprezentujące patronów diecezji i klasztorów, wówczas gdy znajdowały się w dobrach biskupów bądź klasztornych. Wyobrażenia religijne w godłach herbów miast kościelnych posiadały z reguły podwójną symbolikę: po pierwsze, reprezentowały właścicieli, a po

⁶⁰ Pieczęć zachowana przy dokumencie z 1326 r. była wielokrotnie opisana i opublikowana, m.in. przez F. Minsberga, *Geschichte der Stadt und Festung Glogau*, Glogau 1853, tab. I, przez H. Saurmę-Jeltscha (por. H. S a u r m a, *Wappenbuch...*, s. 77–82), także przez M. Haisiga, *Herb miasta Głogowa – jego geneza i symbolika*, [w:] *Ze studiów nad średniowiecznym Głogowem i Krosnem*, Zielona Góra 1970, s. 85.

⁶¹ XIV-wieczna pieczęć z Madonną była pieczęcią sekretną (zob. pieczęć na dok. z 1446 r., APLeg., Akta miasta Legnicy, sygn. U 310). Pieczęcie późniejsze, z XVI i XVII w., były już pieczęciami ogólnomijskimi z legendą: „S[igillum] Civitatis Lobenensis” (zob. H. S a u r m a, *op. cit.*, s. 189).

drugie, przedstawiany święty był zazwyczaj również patronem miejscowego kościoła (np. Nysa i Kamień Pomorski).

Na Śląsku w herbach miast należących do biskupów wrocławskich widniała postać patrona diecezji – św. Jana Chrzciciela, bądź jedynie jego atrybuty; na XIV-wiecznej pieczęci Nysy np. wizerunek tego świętego z jego atrybutem – barankiem. Symbolizował on przynależność miasta do biskupów wrocławskich⁶². Głowę św. Jana na tacy umieszczono również na pieczęciach innego miasta – Wiązowa, którym władali biskupi wrocławscy.

Postać św. Jana Chrzciciela, jako patrona diecezji kamińskiej, znajdowała się również na pieczęciach i w godłach herbowych miast położonych w dobrach biskupich. Popiersia świętego umieszczono w herbach Kamienia Pomorskiego, Koszalina i Bobolic. Wizerunek na pieczęciach Kamienia Pomorskiego reprezentował patrona diecezji i jednocześnie kościoła katedralnego.

W miastach należących do klasztorów umieszczano wizerunki patronów głównych świątyń zgromadzenia. Symbolikę związaną z patronami klasztorów, w kilku zaledwie pieczęciach i herbach, łatwiej odtworzyć na Śląsku, gdzie dobra zakonne przetrwały do 1810 r., niż na ziemiach marchijskich, a zwłaszcza pomorskich, na których dobra te zostały przejęte wkrótce po wprowadzeniu protestantyzmu.

Na Śląsku, na pieczęciach i późniejszym herbie Lubomierza, należącego przez stulecia do 1810 r. do benedyktynek, znajduje się wizerunek św. Maternusa, patrona świątyni klasztornej. Dawne miasto Kostomłoty, należące do wrocławskiego klasztoru św. Wincentego, posiadało do 1810 r. pieczęć z wizerunkiem biskupa, trzymającego w jednej ręce pastorał, a w drugiej książkę. Hupp, opisując wspomnianą pieczęć, identyfikował przedstawianą postać z opatem klasztoru⁶³. Na XIII-wiecznych pieczęciach klasztoru wrocławskiego, opisanych przez M. Gumowskiego, oprócz tronu Madonny, przedstawiano jednak świętych Wincentego i Mikołaja w szacie biskupiej⁶⁴. Podobnie jak na klasztornych, postać na pieczęci Kostomłotów przedstawiała św. Wincentego.

Znacznie mniej śladów po zakonnych patronach zachowało się na pieczęciach i herbach miast zachodniopomorskich. Jedynie na pieczęciach Trzebiatowa z XIV w. widniał wizerunek klucza, który O. Hupp identyfikował jako symbol klasztoru w Białobokach⁶⁵. Podobnie w miastach marchijskich jedynym elementem godła herbowego, reprezentującym dawnego patrona zakonu, był baranek – atrybut św. Jana Chrzciciela, w herbie Sulęcina.

W dobie nowożytnej w herbach nowych miast śląskich wizerunki świętych reprezentowały patronów właścicieli. Ten sposób symbolicznej reprezentacji opieki świętego nad miastem, spotykany począwszy od XVI w., nie zawsze można utożsa-

⁶² Pieczęć z wizerunkiem św. Jana na dok. z 1422 r. w APWr., Zbiór dokumentów kolegiaty nyskiej, Rep. 102, sygn. 555, także M. G u m o w s k i, *Najstarsze pieczęcie...*, s. 159.

⁶³ O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 136, powoływał się na wcześniejsze ustalenia H. Saurmy.

⁶⁴ M. G u m o w s k i, *Pieczęcie śląskie...*, s. 320.

⁶⁵ I d e m, *Najstarsze pieczęcie...*, s. 229, uważał, iż wizerunki klucza i krzyża widniejące na pieczęci Trzebiatowa trudno wytłumaczyć, natomiast w późniejszej pracy zgodził się z opiniami niemieckich badaczy i identyfikował krzyż jako odznakę premonstratensów w Białobokach, a klucz jako atrybut św. Piotra, patrona klasztoru (zob. M. G u m o w s k i, *Pieczęcie i herby niektórych miast pomorskich*, PZP, t. XV, 1971, z. 3, s. 120).

miać z przedstawieniem patrona miejscowego kościoła parafialnego. Pierwszym, w którego godle widniał patron właściciela i założyciela, był herb Miasteczka Śląskie-go. Herb nadany miastu przez margrabiego Jerzego Fryderyka von Brandenburg-Jägerndorf (Karniów) przedstawiał św. Jerzego walczącego ze smokiem. Przywilej wystawiono w 1561 r., 23 kwietnia, a więc w dniu święta patrona. Drugi herb z tego typu wizerunkiem został nadany w 1663 r. Brzegowi Dolnemu przez ówczesnego właściciela Jerzego Abrahama von Dyherna. Dlatego też w godle znalazł się wizerunek św. Jerzego. W tego typu godłach herbowych można doszukać się symbolicznego powierzenia opieki nad mieszkańcami patronowi ówczesnego właściciela miasta.

Pastorały, infuły – wizerunki reprezentujące duchowieństwo

Godła herbowe, zawierające wizerunki pastorałów, infuł, postaci biskupów i opatów, występowały na całym badanym terenie. Symbolizowały one na pieczęciach i herbach biskupów bądź opatów, jako założycieli i właścicieli miast. Najstarsze pieczęcie XIII- i XIV-wieczne przedstawiały wizerunek pastorału bądź postać biskupa. W ten sposób reprezentowały władzę i własność duchownych pastorały na pieczęciach śląskich: Cerekwicy i Nysy (biskupa wrocławskiego)⁶⁶, władzę sądowniczą na pieczęci ławniczej Sobótki (opata klasztoru augustianów)⁶⁷. Pastorały, jako znak reprezentujący właścicieli, widniały także na pieczęciach pomorskich Chociwła, Kamienia Pomorskiego, Karlina i Kołobrzegu. Na podobnej zasadzie, jak wyobrażenia pastorału na pieczęciach i herbach, władzę biskupów symbolizowały przedstawienia pastorału na słupach granicznych biskupstw (np. wrocławskiego)⁶⁸.

Inny atrybut władzy biskupów i opatów – infuły, przedstawiano znacznie rzadziej niż pastorały. Na pieczęci wójtowskiej Sobótki widniał wizerunek infuły obok pastorału⁶⁹. Infuła znajdowała się jedynie w godłach trzech miast zachodniopomorskich: Kołobrzegu i Karlina (wraz z pastorałami) oraz Golczewa⁷⁰.

⁶⁶ Pieczęć Cerekwicy na dokumencie z 1437 r. przedstawiała pastorał wbity w ziemię, po jego bokach lilie heraldyczne jako znaki biskupstwa wrocławskiego, APWr., Zbiór dokumentów klasztoru św. Macieja we Wrocławiu, Rep. 66, sygn. 519.

⁶⁷ Na najstarszych pieczęciach Nysy i Sobótki przedstawiono inne wizerunki niż na późniejszych herbach. W pierwszym z miast – wizerunek wieży z pastorałem w bramie na dokumencie z 1260, w drugim – wizerunek ręki trzymającej pastorał, z XIV w. (zob. J. W. S c h u l t e, *Die Siegel der Stadt Neisse*, [w:] *XX Jahresbericht der Neisser Philomathie*, 1879, s. 89; P. P f o t e n h a u e r, *Die schlesischen Siegel von 1250 bis 1300 bzw. 1327*, Breslau 1879, tab. XIV, nr 107 i 108).

⁶⁸ Por. W. M a i s e l, *Archeologia prawna Polski*, Warszawa-Poznań 1982, il. 134.

⁶⁹ Przedstawiony wizerunek z pieczęci sądowej nigdy się nie stał wizerunkiem na pieczęciach ogólnomiejskich Sobótki. Na najstarszej, z XV w., przedstawiona była postać świętej, którą Hupp identyfikował jako Najświętszą Marię Pannę, chociaż, jak napisał, ze względu na małe rozmiary pieczęci – 30 mm, trudno było określić atrybuty świętej (zob. O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 148). Od XVII w. na pieczęci widniała postać św. Jakuba – patrona miejscowego kościoła.

⁷⁰ Golczewo w XIX w. nie posiadało już praw miejskich. O herbie nie wspominał już w XVIII w. B r ü g g e m a n n, *Ausführliche Beschreibung...*, s. 10. Jedynym materiałem ikonograficznym, którym dysponował Hupp, były XIX-wieczne rysunki pieczęci (zob. O. H u p p, *op. cit.*, s. 85–86).

Przedstawienia na najstarszych, XIII- i XIV-wiecznych, pieczęciach miejskich wizerunków osób duchownych były zgodne z tymi, którymi posługiwali się biskupi i opaci na swoich pieczęciach, dlatego też zamiast atrybutów władzy postać biskupa występuje na nich *in pontificalibus*, a więc w takiej samej pozycji, jak na jego pieczęciach biskupich. Postać biskupa kamińskiego widniała na pieczęciach Koszalina i Maszewa, postać klęczącego biskupa zaś – na XIV-wiecznej pieczęci Nysy⁷¹.

Od około połowy XIII w. na pieczęciach miast kościelnych właściciele reprezentowani byli oprócz tradycyjnych wizerunków, wspomnianych już oznak godności i przedstawień postaci, także przez herby. Pierwsze na pieczęciach miejskich, jak i na biskupich, znalazły się herby biskupstw⁷². Pierwsze herby rodzinne biskupów i opatów pojawiły się na pieczęciach w II poł. XIII w. Na Śląsku widniały po raz pierwszy na pieczęci biskupa wrocławskiego Henryka z Wierzbna z pocz. XIV w. Na Pomorzu Zachodnim wcześniej, bo u schyłku XIII w.⁷³ Już w XIV w. herby biskupstwa wrocławskiego znalazły się na pieczęciach miejskich Nysy, a w XV w. Bielska i Wiązowa. Na Pomorzu Zachodnim na pieczęciach miejskich herby rodzinne biskupów wyprzedziły herby biskupstwa. Herb biskupa kamińskiego Hermana von Gleichena widniał na XIII-wiecznej pieczęci Koszalina. W wizerunku napieczętnym Bobolic – w XIV w. herb innego biskupa kamińskiego Fryderyka von Eickstedta⁷⁴. W odróżnieniu od miast śląskich, w miastach zachodniopomorskich nie występowały pieczęcie i herby przedstawiające herb biskupstwa kamińskiego.

W miastach będących własnością klasztorów na badanym terenie znana jest tylko jedna, i to późna, bo z 1762 r., pieczęć z herbem opata. Widniał on na pieczęci dawnego miasta Lubrzy, położonego na pograniczu śląsko-wielkopolskim, które wchodziło w skład majątku cysterskiego klasztoru w Paradyżu⁷⁵.

Typy przedstawień wizerunków religijnych i kościelnych w godłach herbowych

W godłach herbowych, tak jak w wizerunkach napieczętnych, ze względu na ograniczoną powierzchnię pola komunikat o mieście przekazywany poprzez graficzne przedstawienia był znacznie uproszczony. Podobnie jak wizerunki reprezentujące archi-

⁷¹ Wizerunek biskupa w szacie pontyfikalnej, błogosławiącego prawą ręką, a w lewej trzymającego pastorał, widniał na pieczęci biskupa kamińskiego Hermana z II poł. XIII w., tego samego, który lokował Koszalin na prawie lubeckim (zob. K. B o b o w s k i, *Dawne pieczęcie na Pomorzu Zachodnim*, Szczecin 1989, s. 105). Postać klęczącego biskupa widniała na pieczęci sądowej biskupa wrocławskiego Przeclawa z Pogorzeli z I poł. XIV w. (zob. M. G u m o w s k i, *Pieczęcie śląskie...*, s. 313).

⁷² *Lexikon für Theologie und Kirche*, Hrsg. M. Buchberger, Freiburg 1932, t. 4, s. 966.

⁷³ O herbach biskupów wrocławskich zob. P. B r e t s c h n e i d e r, *Das Breslauer Bistumswappen*, ZVfGS, 1916, Bd. L. Na II poł. XIV w. jako okres, od którego biskupi kamińscy zaczęli umieszczać swoje herby na pieczęciach, wskazał K. B o b o w s k i, *op. cit.*, s. 109.

⁷⁴ M. G u m o w s k i, *Koszalin – jego herb i pieczęcie*, [w:] *Z dziejów Koszalina*, „Biblioteka Słupska”, t. 7, Poznań 1970, s. 95; J. W. S c h u l t e, *Die Siegel der Stadt Neisse...*, s. 89.

⁷⁵ Pieczęć Lubrzy z 1762 r., APZG, Cech rzeźników miasta Świebodzina, sygn. tymcz. 26. Pomimo dobrego stanu zachowania godło herbowe opata, umieszczone na niewielkiej tarczy, jest nieczytelne.

tekturę miejską, właścicieli czy gospodarkę miast, również motywy o tematyce religijnej i kościelnej cechował specyficzny schematyzm. W odróżnieniu jednak od pieczęci, które z uwagi na swą funkcję jako środka uwierzytelniającego dokument funkcjonowały w ograniczonym kręgu odbiorców, herby, jako ogólnomiejskie znaki umieszczane w miejscach publicznych, obejmowały niewspółmiernie liczniejszą, ale zarazem bardziej zróżnicowaną społecznie grupę odbiorców. Wizerunek zawarty w godle herbowym musiał zatem przedstawiać motywy powszechnie rozumiane przez ówczesnych mieszkańców. Również w godłach o tematyce religijnej wizerunki spełniały kryterium powszechności. Twórcy herbów, w większości anonimowi, sięgali do wizerunków z najbliższego otoczenia, a więc do malowideł świętych w miejscowych lub najsłynniejszych w regionie kościołach. Podobnie było w przypadku atrybutów świętych. Obecnie większość tych najstarszych wzorców ikonograficznych już nie istnieje, jedynie w nielicznych przypadkach można godła skonfrontować z realnie zachowanym malowidłem⁷⁶. Niezwykle trudno jednak wizerunek w godle herbowym analizować w aspekcie stylu. Zachowawczość, cechująca przedstawienia heraldyczne, związana z chęcią wykazania się jak najdłuższą tradycją, była przyczyną przedstawiania także motywów religijnych, jak i innych wizerunków w godłach, przeważnie w starszej konwencji stylistycznej⁷⁷. W sposobie reprezentacji motywów religijnych i kościelnych w godłach herbowych miast z badanego obszaru można doszukać się jednak określonej stylizacji, wynikającej z umieszczenia herbu w konkretnej strukturze, np. ołtarza, wykonanej zgodnie z ówczesnie przyjętym kanonem estetycznym⁷⁸.

Cechy stylowe przedstawianych godeł częstokroć uległy zdeformowaniu przez późniejsze przeróbki, najczęściej pod wpływem XIX-wiecznych publikacji. Podobnie jak w innych krajach, wizerunki w godłach interpretowano w tym stuleciu najczęściej w konwencji sztuki gotyckiej, a dokładniej neogotyckiej⁷⁹. Współczesne wizerunki świętych w herbach miast różnią się sposobem ich przedstawiania od tych, które widniały na najstarszych pieczęciach, a później herbach.

⁷⁶ Wizerunki, odzwierciedlające sposoby przedstawiania postaci świętych przez średniowiecznych malarzy, zachowały się na niewielu malowidłach ściennych i ołtarzach w kościołach na badanych ziemiach. Na Śląsku np. w kościołach: w Opolu – franciszkanów (scena ukrzyżowania), Lubiechowie (postaci świętych), Rożkowie, obecnie w zbiorach Muzeum Narodowego we Wrocławiu (postaci świętych), (zob. A. K a r ł o w s k a - K a m z o w a, *Malarstwo śląskie 1250–1450*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 117, 119, 121, il. 14, 67, rys. e).

⁷⁷ Typowym przykładem stylizacji heraldycznej, odwołującej się do średniowiecznych wizerunków herbowych, były kreacje heraldyczne Huppa, *Die Wappen und Siegel..., passim*.

⁷⁸ Umieszczony np. na ołtarzu z 1615 r. w kościele św. Jerzego w Dzierżoniowie herb miasta został przedstawiony na używanej wówczas owalnej tarczy, a postać świętego w zbroi, którą nosili ówcześni żołnierze.

⁷⁹ Porównanie wizerunków napieczętych i godeł herbowych z przedstawieniami obrazowymi w dawnych kościołach i na miniaturach śląskich pozwala odnaleźć kilka wzorców ikonograficznych, wykorzystanych przez autorów herbów. Szczegółową charakterystykę gotyckiego malarstwa śląskiego zob. A. K a r ł o w s k a - K a m z o w a, *op. cit.*; W. P o d l a c h a, *Miniatury śląskie do końca XIV wieku*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. III, Kraków 1936; T. D o b r o w o l s k i, *Śląskie malarstwo ścienne i sztalugowe*, [w:] *ibidem*.

Na podstawie analizy godeł herbowych można wyodrębnić kilka typów przedstawień religijnych. Nie odbiegały one od tych, które spotkać można wśród herbów zarówno dawnej Polski, jak i innych krajów europejskich, chociaż jak wszędzie istniały wyobrażenia charakterystyczne dla opisywanych ziem.

Do głównych typów przedstawień należały w grupie godeł o tematyce religijnej całe postaci świętych z atrybutami, ich popiersia i głowy lub same atrybuty.

Postaci świętych i ich atrybuty

Święty Jan Chrzciciel – przedstawiany w długiej szacie, boso, z nimbem wokół głowy. W prawej ręce trzyma Baranka Bożego. Wizerunek z godła herbowego Nysy. Święty na średniowiecznych malowidłach i rzeźbach śląskich trzymał zamiast baranka medalion z barankiem w prawej lub w lewej ręce, w szacie z materiału, niekiedy w skórze z sierścią⁸⁰. Dopiero na XIX-wiecznych wizerunkach herbu świętego przedstawiano zgodnie z ewangelicznym wzorcem, w szacie z sierści wielbłąda, opasane rzemieniem⁸¹. Jego popiersie i postać widniały na XIV-wiecznych pieczęciach dwóch miast zachodniopomorskich: Kamienia i Bobolic. Na pierwszej – święty stał w długich szatach, ze złożonymi do modlitwy dłońmi, z nimbem wokół głowy, na drugiej – również w długich szatach, trzymał na ręku baranka. Wzorcami ikonograficznymi dla obu pieczęci miejskich były ówczesne pieczęcie biskupów kamieńskich; na przełomie bowiem XIII i XIV w. pojawił się św. Jan Chrzciciel – patron diecezji⁸². Drugim wzorcem mogły być XIII-wieczne rzeźby, przedstawiające świętego, z katedry w Kamieniu Pomorskim.

Dwa główne atrybuty – głowa na tacy i baranek – widniały na pieczęciach i w herbach miast na całym badanym obszarze. Istniały dwa typy wizerunku głowy na tacy. Pierwszy, z wyobrażeniem głowy na stojącej misie, należy uznać za specyficzny dla Pomorza, w takim bowiem kształcie widniał jedynie na pieczęci Koszalina z XIV w. W czasach nowożytnych w godle Koszalina przedstawiano wizerunek misy leżącej, w sposób spotykany w herbach innych miast, np. śląskich i czeskich – jednak głowa świętego widniała na niej nie *en face*, ale z profilu⁸³. Drugi typ wizerunku głowy na misie, *en face*, widniał w herbach dwóch miast śląskich: Wrocławia i Wiązowa. Głowa św. Jana znalazła się już na denarach Bolesława Chrobrego, a później na wielu pieczęciach biskupów wrocławskich. Głowa nie leżała jednak na misie, lecz była oto-

⁸⁰ Rzeźba św. Jana Chrzciciela na katedrze wrocławskiej z XII w. (zob. M. Gębárovicz, *Architektura i rzeźba na Śląsku do końca XIV w.*, [w:] *Historia Śląska...*, t. III, s. 34, tabl. D), obecnie w Muzeum Archidiecezjalnym we Wrocławiu; ilustracja z wizerunkiem świętego w *Brewiarzu Głogowskim* opisana w: A. Karłow ska - Kam z o w a, *op. cit.*, s. 115, fot. 34.

⁸¹ Tak przedstawił świętego O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 177.

⁸² K. Bobowski opisał pieczęcie biskupów Jaromira, Wisława i Jaromara, na których widniała postać św. Jana Chrzciciela (zob. K. B o b o w s k i, *Dawne pieczęcie na Pomorzu...*, s. 106).

⁸³ Taki wizerunek widniał po raz pierwszy na pieczęci Koszalina z XVI w. (zob. APSz., Zbiór odcisków pieczętnych, nr 223). W 1622 r. herb miasta z takim godłem umieszczono na dzwonie katedry koszalińskiej (zob. M. C z e r n e r, *Herby miast województwa koszalińskiego*, Koszalin 1989, ryc. 11; M. G u m o w s k i, *Koszalin – jego herb i pieczęcie*).

czona jedynie nimbem⁸⁴. Po raz pierwszy wizerunek głowy świętego na misie pojawił się na pieczęci rady miejskiej Wrocławia z ok. poł. XIV w.⁸⁵ Liczne przykłady tego typu przedstawień z XV w. istniały na wrocławskim ratuszu oraz w kościołach, np. w katedrze⁸⁶. Drugi z atrybutów – baranek, występował na pieczęci Lubiąża, używanej jeszcze w XIX w. na Śląsku oraz na pieczęci Sulęcina w Nowej Marchii. Baranek w herbie Sulęcina pierwotnie symbolizował mękę Chrystusa. Do dnia dzisiejszego wizerunek baranka z krzyżem pasyjnym znajduje się na kamiennej płycie w miejscowym kościele. W XIV w., po przejęciu miasta przez jaoannitów, uznany został za symbol św. Jana.

Święty Jerzy – rycerz w zbroi stalowej bądź błękitnej, walczący ze smokiem. Przedstawiany w godłach w dwóch wariantach: na białym koniu (Brzeg Dolny i Milicz) bądź pieszo (Dzierżonów i Miasteczko Śląskie). W miastach posiadających w godle postać pieszą tego świętego, pomimo wyobrażeń wizerunków napieczętych (Dzierżonów) lub zapisu w dokumencie herbowym (Miasteczko Śląskie), spotkać można również drugi typ jego przedstawienia – na koniu. W Dzierżonowie na murach miejskich umieszczono kamienną płaskorzeźbę z wizerunkiem św. Jerzego na koniu, natomiast pieczęcią z takim właśnie wizerunkiem posługiwały się w XVIII w. władze Miasteczka Śląskiego⁸⁷. Postać świętego widniała jedynie w godłach herbowych miast śląskich. Widoczne było także zróżnicowanie w uzbrojeniu. Święty siedzący na koniu (białym) zabija smoka kopią, zamienianą w niektórych wizerunkach na lancę. W herbie Brzegu Dolnego dodatkowym wyposażeniem była tarcza w lewej ręce, początkowo zgodnie z przywilejem z herbem Dyherrnów. Na XVIII-wiecznym widoku miasta Wernera na tarczy świętego nie było żadnego godła⁸⁸. Postać pieszą przedstawiano z długą włócznią, piką (*lanca*, *Spehr*) w prawej ręce (Miasteczko Śląskie i Dzierżonów). Dopiero w XIX w., co szczególnie widoczne było u Huppa, wizerunki i barwy świętych zostały zunifikowane, przy czym postaci pieszej dodano miecz w lewej ręce⁸⁹.

⁸⁴ Denar wrocławski Bolesława Chrobrego z wyobrażeniem na rewersie głowy św. Jana pozwala stwierdzić, iż patron katedry i biskupstwa wrocławskiego ustalony został wraz z utworzeniem biskupstwa w 1000 r. (zob. M. G e b a r o w i c z, *Architektura i rzeźba na Śląsku do schyłku XIV w.*, oraz T. S i l n i c k i, *Dzieje i ustrój Kościoła katolickiego na Śląsku do końca XIV w.*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów...*, t. III, s. 29, t. II, s. 17).

⁸⁵ M. Gumowski interpretując wspomnianą pieczęć uważał, iż przedstawiała jedynie głowę św. Jana otoczoną nimbem. Należy jednak zgodzić się z wcześniejszymi poglądami H. Saurmy i O. Huppa, którzy zgodnie identyfikują w wizerunku napieczętym głowę świętego na misie (zob. M. G u m o w s k i, *Najstarsze pieczęcie...*, s. 248; H. S a u r m a, *Wappenbuch...*, s. 28; O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 129).

⁸⁶ M. Ł a g i e w s k i, *Herb Wrocławia w architekturze miasta*, Wrocław 1992, fot. 10 i 11.

⁸⁷ Nieheraldyczne wyobrażenie św. Jerzego nie w polu tarczy herbowej świadczy, iż płaskorzeźba przedstawia jedynie wizerunek patrona miasta. O pieczęci Miasteczka Śląskiego z poł. XVIII w. z wizerunkiem św. Jerzego na koniu pisał M. G u m o w s k i, *Herby i pieczęcie miejscowości województwa śląskiego...*, s. 172.

⁸⁸ Brak herbu na rysunku Wernera wynikał raczej z niewielkich rozmiarów rysunku niż celowego zabiegu grafika, zwłaszcza że herb Dyhernów widniał w godle na wizerunku z 1772 r. na stronie tytułowej „Dyhernfurther Prievelegierte Zeitung”, kiedy miasto było własnością grafa von Hoym.

⁸⁹ Barwy i wizerunki postaci św. Jerzego u Huppa w godłach Brzegu Dolnego i Milicza oraz Dzierżonowa i Miasteczka Śląskiego były bardzo podobne. O mieczu w herbie Miasteczka Śląskiego nie było

Święty Marcin – przedstawiany jako żołnierz, w krótkich szatach z płaszczem, niekiedy w pancerzu, na białym koniu. Mieczem odcina kawałek swojego płaszcza oddając go biedakowi, stojącemu lub klęczącemu obok. Wizerunek świętego znalazł się w godle tylko jednego herbu miejskiego na badanych ziemiach – Jawora. Największe rozbieżności widoczne były w sposobie przedstawiania nakrycia głowy i postaci towarzyszącego biedaka. Na najstarszej, XIII-wiecznej pieczęci miejskiej, jego postać przedstawiono z odkrytą głową otoczoną nimbem, stojącego biedaka umieszczono zaś po lewej (heraldycznie) stronie. Jednak na XV-wiecznej pieczęci sekretnej miasta na głowie świętego widnieje mitra biskupia, a postać siedzącego biedaka znajduje się między nogami konia. Zmiana w sposobie przedstawiania świętego wynikała z wzorowania się twórców pieczęci na kamiennej płaskorzeźbie, wykonanej w XIV w. na portalu, w południowej części prezbiterium kościoła pod wezwaniem św. Marcina w Jaworze, na której właśnie miał mitrę biskupią. Z XV w. pochodził obraz z Jawora również ze św. Marcinem w mitrze⁹⁰. Głowa z mitrą oznaczała, iż święty przedstawiony był jako biskup, chociaż wydarzenie zilustrowane w herbie miało miejsce w Amiens w 338 r., kiedy Marcin miał 18 lat i był szeregowym legionistą rzymskim. W związku z tym wizerunek świętego jedynie z nimbem wokół głowy był poprawny⁹¹. Nie znajduje natomiast uzasadnienia przedstawienie siedzącego biedaka, na obu bowiem wspomnianych zabytkach stoi on obok świętego. Miecz świętego przedstawiany był jako typowy średniowieczny miecz rycerski, a nie krótki miecz legionistów⁹².

Święta Katarzyna Aleksandryjska – przedstawiana w długiej szacie, w prawej lub lewej ręce trzyma pół koła, w lewej miecz lub gałązkę palmową, na głowie ma koronę, gdyż zgodnie z przekazem legendy była córką króla Kustosa⁹³. Wizerunki jej widnieją w herbach dwóch miast śląskich – Góry i dawnego Rudnej. Nie dotrwały do naszych czasów wzorce ikonograficzne z których korzystali twórcy pieczęci miejskich Góry z XIV w. i Rudnej z XV w.⁹⁴ Typy przedstawień na obu pieczęciach są zbliżone, z tą różnicą, iż w herbie pierwszego z miast święta trzyma w prawej ręce palmę, a w drugim miecz. Wizerunek miecza pojawił się również na XIII-wiecznej

wzmianki w przywileju z 1561 r. Wizerunek bez miecza przedstawił w późniejszej pracy M. Gumowski (zob. O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 137, 140, 141 i 168; M. G u m o w s k i, *Herby i pieczęcie miejscowości województwa śląskiego...*, s. 171).

⁹⁰ Portal z wizerunkiem świętego zachował się do dziś w kościele w Jaworze. O obrazie z Jawora przedstawiającym św. Marcina pisał T. Dobrowolski, datując czas jego powstania na lata 1420–1430 (zob. T. D o b r o w o l s k i, *Śląskie malarstwo ścienne i sztalugowe...*, s. 172, ryc. 37).

⁹¹ Według żywota św. Marcina, w Amiens napotkał on zimą półnagiego żebraka i oddał mu połowę swojego płaszcza (zob. A. B o b e r, *Antologia patrystyczna*, Kraków 1966, s. 380).

⁹² Błędnie przedstawił godło herbowe Jawora O. Hupp, nadając mu wszystkie wymienione, a nieuzasadnione motywy, a więc mitrę biskupią, siedzącego biedaka i długi miecz rycerski (zob. O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 156).

⁹³ H. F r o s, F. S o w a, *Twoje imię. Przewodnik onomastyczno-hagiograficzny*, Kraków 1988, s. 339–340.

⁹⁴ T. Dobrowolski wspominał o malowidle ściennym w katedrze wrocławskiej z pocz. XV z wizerunkiem św. Katarzyny, który był bardzo zniszczony (zob. T. D o b r o w o l s k i, *Śląskie malarstwo ścienne i sztalugowe...*, s. 157–158).

pieczęci ławniczej Góry⁹⁵. Jeszcze w XIV w. na następnej pieczęci ogólnomiejskiej Góry święta miała miecz w prawej ręce i połowę koła w lewej. Od tego czasu aż do XVIII w. na wszystkich pieczęciach miasta widniał ten typ wizerunku⁹⁶. Z końca XVIII w. pochodzi pieczęć, na której św. Katarzyna trzyma miecz w prawej ręce i zamiast koła – gałązkę palmy w lewej⁹⁷. Na pieczęci Rudnej zaobserwować można również niekonsekwencję – święta trzyma miecz w prawej, kiedy indziej w lewej ręce. Ostateczne ukształtowanie się typu przedstawienia z mieczem w prawej ręce można wytłumaczyć chęcią urealnienia wizerunku postaci, która tak jak większość ludzi była zapewne praworęczna.

Święty Michał archanioł – typy przedstawień już na obszarze samego Śląska były bardzo zróżnicowane⁹⁸. Widniał zawsze ze skrzydłami i nimbem wokół głowy, w długich szatach lub w krótkiej rycerskiej tunice czy zbroi. W prawej ręce trzymał miecz, w lewej wagę. Wizerunek św. Michała znajduje się w godłach dwóch herbów miast śląskich: Strzelina – cała postać, i Zawidowa – popiersie. Szczególnie interesująco prezentuje się ewolucja wizerunków napieczętych i późniejszego godła herbowego Strzelina. Na najstarszej pieczęci z XIV w. archanioł trzymał oburącz trąbę. Na kolejnej – z przełomu XIV i XV w. – w prawej ręce miecz, a na pieczęci z XVI w. – dodatkowo w lewej ręce wagę z człowiekiem i diabłem. Heneliusz, opisując herb Strzelina, użył określenia: „Justitiam gerit, lance et gladio armatam”, a zatem utożsamiany z symbolem Sprawiedliwości archanioł trzymał miecz i kopię bez wagi⁹⁹. W XVIII w. na pieczęci przedstawiono go z mieczem i pustą wagą, co powiązać należy z protestanckim odrzuceniem funkcji „ważącego dusze” na Sądzie Ostatecznym¹⁰⁰.

Popiersie św. Michała na pieczęciach Zawidowa widniało począwszy od XV w. Przedstawienie to uznać należy za nietypowe, nie zostały mu bowiem przypisane tradycyjne atrybuty – w prawej ręce trzymał złoty kielich, a w lewej lilię heraldyczną. Wizerunek kielicha symbolizował sąd Boży lub bliskość Boga, trzyma go więc archanioł, uznawany za anioła sprawiedliwości i sądu, obdarzony szczególnym zaufa-

⁹⁵ M. G u m o w s k i, *Najstarsze pieczęcie...*, s. 88, interpretował wizerunek miecza na pieczęci ławniczej jako symbol władzy sądowej, chociaż w tym wypadku miecz miał dwojaką symbolikę, pierwotną jako atrybut patronki miasta oraz wtórną, późniejszą, odpowiadającą symbolice sądu.

⁹⁶ Pieczęć Góry na dokumencie z 1326 r., APWr., Zbiór dokumentów klaszt. cystersów w Lubiążu, Rep. 91, sygn. 225. Pieczęć z XVI w. opisana przez O. Huppa, *Die Wappen und Siegel...*, s. 134.

⁹⁷ Pieczęć Góry na dok. z 1755 i 1802 r., APZG, Miasto Zielona Góra, cech kowali i ślusarzy, sygn. 2 D, Miasto Wschowa, sygn. XX 14; Zimmermann podał, iż współczesny mu (koniec XVIII w.) herb przedstawiał połukoła między trzema wieżami („halbes Rad zwischen 3 Thürme”), zob. F. A. Z i m m e r m a n n, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien...*, Bd. X, Brieg 1791, s. 390.

⁹⁸ Na Śląsku św. Michał był przedstawiany z mieczem i wagą, np. na malowidle z XIV w. w kościele w Strzelcach koło Sobótki (zob. T. D o b r o w o l s k i, *Śląskie malarstwo ścienne i sztalugowe...*, s. 113), i taki właśnie wzorzec stosowano najczęściej, ale przedstawiano archanioła także bez miecza i skrzydeł, wprowadzającego do Raju (zob. W. P o d l a c h a, *Miniatury śląskie do końca XIV wieku...*, s. 208, tabl. LXVIII).

⁹⁹ N. H e n e l i i, *Silesiographia ...*, s. 525.

¹⁰⁰ J. H a r a s i m o w i c z, *Treści i funkcje ideowe...*, s. 86, zob. też pieczęć Strzelina na dok. z 1796, APZG, Miasto Międzyrzecz, cech piekarzy sygn. 21 D.

niem Boga¹⁰¹. Heraldyczna lilia pochodziła z herbu biskupstwa miśnieńskiego, w którego granicach znajdował się Zawidów¹⁰².

Święty Piotr – przedstawiany w długich szatach, z siwymi włosami i brodą, z nimbem wokół głowy, trzyma w jednej ręce, w prawej, a innym razem w lewej, dwa skrzyżowane klucze lub jeden, w drugiej księgę. Wizerunek jego spotykamy jedynie na Śląsku, w herbach Dusznik, Strzegomia i Trzebnicy. W herbach pierwszych dwóch miast widniało popiersie świętego, w trzecim jedynie wizerunek głowy i atrybuty – skrzyżowane klucze. Postać tego świętego występowała powszechnie w malarstwie, również na Śląsku, a wizerunki popiersia na XIII- i XIV-wiecznych pieczęciach Strzegomia odpowiadają spotykanym w sztuce religijnej¹⁰³. W odmienny sposób przedstawiany był na pieczęciach Trzebnicy. Na XIV-wiecznych siedział na tronie. Akcentowanie związków św. Piotra z hierarchią kościelną, poprzez umieszczenie go na ozdobnym tronie papieskim, charakteryzowało czeskie malarstwo czasów Karola IV¹⁰⁴. Ostatecznie w godle herbowym umieszczono wizerunek z pieczęci XV-wiecznej – głowę świętego, a poniżej dwa skrzyżowane klucze. To nietypowe przedstawienie powodowało, że wizerunek jego głowy mylono z tradycyjnym i popularnym, zwłaszcza na Śląsku, atrybutem św. Jana Chrzciciela¹⁰⁵. Podobnie jak w opisanych miastach, również najstarsze pieczęcie Legnicy zawierały wizerunek św. Piotra, jednak w herbie nadanym w 1453 r. w godle widniały jedynie dwa skrzyżowane klucze.

Do godła herbowego Dusznik wizerunek popiersia świętego przeniesiono z XVII-wiecznej pieczęci; postać zgodna ze średniowiecznym typem przedstawieniowym. Nowym elementem był dodany do godła dopiero w XVIII w. wizerunek koguta¹⁰⁶.

Niespotykany na innych pieczęciach wizerunek klucza, z uszczerbionym uchwytem, który symbolizował patrona kościoła parafialnego, widniał na XIV-wiecznej pieczęci górnośląskiego miasta Toszka. Przedstawienie niepełnego wizerunku klucza należy wiązać z podziałem pola na dwie części. W lewej pobocznicy umieszczono

¹⁰¹ H. F r o s, F. S o w a, *Twoje imię...*, s. 416.

¹⁰² Herb biskupstwa miśnieńskiego przedstawiał w dwudzielnym polu lilię błękitno-złotą (por. *Johann Siebmachers Wappenbuch von 1605*, Hrsg. H. Appuhn, Dortmund 1994, s. 31). Zawidów, położony na historycznych Górnych Łużycach, należał do Królestwa Saksonii, został włączony do Prowincji Śląskiej dopiero po wojnach napoleońskich w 1815 r.

¹⁰³ Św. Piotra przedstawiano na pieczęciach strzegomskich stojącego za murem obronnym, por. pieczęcie począwszy od końca XIV w. – O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 145; M. G u m o w s k i, *Najstarsze pieczęcie...*, s. 208. Na pieczęci herbowej z 1586 r. zamiast postaci świętych widnieją w polu tarczy skrzyżowane klucze i miecz (zob. APWr., Zbiór dokum. klasztoru cystersów w Henrykowie, Rep. 84, sygn. 759; APZG, pieczęć Strzegomia na dok. z 1807 r., Miasto Wschowa, cech mydlarzy, sygn. 164 D).

¹⁰⁴ A. K a r ł o w s k a - K a m z o w a, *Malarstwo śląskie 1250–1450...*, s. 58.

¹⁰⁵ W opisie herbu Trzebnicy z 1785 r. F. Zimmermann twierdził, iż przedstawiał głowę św. Jana i dwa skrzyżowane klucze: „Das Stadtwappen ist das Haupt Johannis mit zwei Schlüsseln” (zob. F. A. Z i m e r m a n n, *Beyträge...*, Bd. IV, Brieg 1785, s. 339), por. pieczęć Trzebnicy z 1672, APZG, Miasto Zielona Góra, cech nieznan, sygn. 14 D.

¹⁰⁶ Pieczęć Dusznik na dokumencie z 1602 r., APWr., Miasto Kłodzko, Rep. 88, B. 258; wizerunek pieczęci opublikował M. H a i s i g, *Herby miast Ziemi Kłodzkiej*, „Zeszyty Muzeum Ziemi Kłodzkiej”, nr 4, 1992, s. 26, nr 2.

połuorła górnośląskiego, a prawej – połuklucz. Na późniejszych pieczęciach nie przestrzegano tej zasady i widniał na nich cały klucz¹⁰⁷.

Święty Jan Ewangelista – przedstawiany jako młodzieniec, z długimi jasnymi włosami i nimbem wokół głowy. Jedyne wizerunek świętego, a dokładniej jego głowy z fragmentem szyi, umieszczono w herbie Wrocławia z 1530 r. Sporządzony w kancelarii cesarskiej barwny wzór herbu przedstawiał głowę z szyją, osadzoną na odwróconej koronie. Wzorce ikonograficzne cesarskiego Wappenmalera nie są znane. W średniowiecznym malarstwie śląskim ten typ przedstawienia również nie jest znany. Najczęściej spotykanym motywem na malowidłach i miniaturach była scena ukrzyżowania, w której św. Jan stał wraz z Marią pod krzyżem¹⁰⁸. Jego popiersie – jako patrona kaplicy ratusza wrocławskiego, w typie przedstawienia podobnym do tego z późniejszego godła – pochodziło z II poł. XIV w., a wizerunek głowy z tarczy herbowej znalazł się na XV-wiecznym tympanonie nadokiennym tego ratusza¹⁰⁹. W dwóch pozostałych herbach śląskich, Oleśnicy i Paczkowa, reprezentował go atrybut – orzeł¹¹⁰. Było to zgodne z treścią *Apokalipsy* i późniejszą aplikacją św. Hieronima, który nadał św. Janowi symbol orła, gdyż teologiczną głębią wzniósł się najwyżej na skrzydłach natchnienia¹¹¹. Orzeł w herbach obu miast był wzorowany na symbolu św. Jana z popularnego w sztuce sakralnej przedstawienia „Chrystusa Sędziego”, na którym wokół Jezusa znajdowały się symbole wszystkich ewangelistów. Orzeł św. Jana, ustawiony profilem, trzymał w szponach wstęgę z imieniem ewangelisty, głowę ptaka otaczał nimb¹¹². Na pieczęciach wspomnianych miast wizerunek orła nabrał już pewnych cech heraldycznych, ukształtowanych zapewne pod wpływem pieczęci książąt śląskich. Szeroko rozwarłe skrzydła to efekt heraldyzacji, jednak część dolną tułowia ze szponami przedstawiano w sposób nieheraldyczny. Zachowano również nimb wokół głowy i wstęgę. Z nieznanых powodów na starszych pieczęciach Paczkowa wstęga została zamieniona na bliżej nieokreśloną gałązkę roślinną¹¹³. Wi-

¹⁰⁷ Podobnie interpretuje wizerunek niepełnego klucza M. K a g a n i e c, *Herby i pieczęcie miast górnośląskich...*, z. 1, s. 55. Tego typu wizerunki napieczątne występowały również w innych miastach śląskich, np. Ścinawa – połutorla i połowa wieży i bramy.

¹⁰⁸ Taki typ przedstawienia św. Jana opisali: M. G ę b a r o w i c z, *Architektura i rzeźba na Śląsku...*, s. 76; T. D o b r o w o l s k i, *Śląskie malarstwo ścienne i sztalugowe...*, s. 118, 126, 156.

¹⁰⁹ Zob. L. B u r g e m e i s t e r, G. G r u n d m a n n, *Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau*, Breslau 1930, Bd. I, s. 33; M. Ł a g i e w s k i, *Herb Wrocławia...*, fot. 38.

¹¹⁰ Pieczęcie Oleśnicy i Paczkowa na dokumentach z 1472 i 1415 r., APWr., Zbiór dokum. klasztoru św. Macieja w Wrocławiu, Rep. 66, sygn. 634, i Zbiór dokum. klasztoru cystersów w Henrykowie, Rep. 84, sygn. 156.

¹¹¹ W. Z a l e s k i, *Święci na każdy dzień*, Warszawa 1989, s. 797.

¹¹² Taki wizerunek symbolu św. Jana widniał na karcie 154 trzebnickiego *Psalterium nocturnum* z XIII w. Opis zob. W. P o d l a c h a, *Miniatury śląskie do końca XIV wieku...*, s. 207. Podobny wizerunek Chrystusa Sędziego z XIV w. z orłem zachował się na sklepieniu katedry w Kamieniu Pomorskim. Zna na jest także chorągiew biskupa Pomezanii z takim wyobrażeniem orła św. Jana, przedstawiona w *Banderia Prutenorum* Jana Długosza (zob. *Jana Długosza „Banderia Prutenorum” tudzież „Insignia seu clenodia Regni Poloniae”*, wydał J. Muczowski, Kraków 1851, s. 12, il. nr 8).

¹¹³ Pozostawienie wizerunku nieheraldycznego orła i usunięcie wstęgi spowodowało, iż godło herbowe Paczkowa stało się mało zrozumiałe; Zimmermann pisał, iż herb miasta przedstawia bokiem stoją-

zerunek orła z XIV-wiecznej pieczęci Oleśnicy po raz pierwszy umieszczono na kwartnikach oleśnickich, bitych w latach 1273-1309¹¹⁴.

Wyraźne jest zróżnicowanie barw atrybutu św. Jana. W herbarzu Siebmachera orzeł w godle Oleśnicy został przedstawiony w białej barwie¹¹⁵, natomiast nie są znane najstarsze barwy godła w herbie Paczkowa. Na XIX-wiecznych wizerunkach orzeł jest czarny, co jest błędne, bowiem orzeł był zwykle srebrny lub złoty¹¹⁶.

Święty Jakub Większy, apostoł – przedstawiany w stroju pielgrzyma, z laską w jednej i tykwą na wodę w drugiej ręce, niekiedy z przewieszoną przez ramię torbą i muszlą. Jego wizerunek widniał na pieczęci w godle herbowym tylko jednego miasta – Sobótki, i to z dość późnego okresu, bo z XVII w. Był on patronem miejscowego kościoła parafialnego. Postać świętego jako pielgrzyma miała bardzo obszerną, krótką pelerynę, kapelusz na głowie, laskę w prawej ręce i torbę na lewym ramieniu, w lewej zaś ręce trzymał on naczynie na wodę (bukłak?)¹¹⁷. W pracy Huppa został przedstawiony w szacie pielgrzyma, ale z innym atrybutem w prawej ręce – trzymał bowiem książkę¹¹⁸.

Święty Materny (Maternus) – przedstawiany w szacie pontyfikalnej biskupa, z mitrą na głowie, pastorałem w jednej i kościołem w drugiej ręce. Popiersie jego umieszczono w godle tylko jednego miasta – śląskiego Lubomierza. Od XIII w. istniał tam klasztor benedyktynek, patronem zaś kościoła klasztorного był św. Maternus („Ecclesia Sanctimonialium S. Materno”). Na pieczęciach miejskich Lubomierza przedstawiano świętego z pastorałem w jednej ręce i książką w drugiej albo z pastorałem i kościołem¹¹⁹.

Najświętsza Maria Panna – wśród bardzo wielu typów przedstawień NMP w herbach miejskich dominowała Hodegetria – wyobrażająca tronującą Madonnę z Dzieciątkiem Jezus na lewym ramieniu¹²⁰. W ciągu stuleci wizerunki wielokrotnie zmieniano, przekształcenia zaś wynikały najczęściej z braku wiedzy twórców pieczęci i herbów. Na okazałej pieczęci Głogowa z 1326 r. przedstawiono postać tronującej,

cego ptaka, prawdopodobnie orła („seitwertstehender Vogel vermutlich ein Adler”) – zob. F. A. Z i m m e r m a n n, *Beyträge...*, Bd. III, Brieg 1784, s. 317.

¹¹⁴ F. F r i e d e n s b u r g, *Die Schlesischen Münzen des Mittelalters*, Breslau 1931, poz. 237.

¹¹⁵ *Johann Siebmachers Wappenbuch...*, s. 242.

¹¹⁶ Hupp przedstawił w złotym polu czarnego orła ze złotym nimbem, co powodowało, że złote barwy zlewały się. Należy sądzić, iż pole herbowe musiało wcześniej posiadać inną barwę (zob. O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 178).

¹¹⁷ Opisana pieczęć dość powszechnie występuje na dokumentach XVII-wiecznych i późniejszych, np. pieczęć Sobótki na dokumencie z 1686 r., APZG, Cech rzeźników w Świebodzinie, sygn. tymcz. 36.

¹¹⁸ Zimmermann w 1785 r. opisał herb (*Wappen*) Sobótki, podkreślając, że przedstawiał w godle św. Jakuba: „führt in ihren Wappen den Apostel Jakobus” (F. A. Z i m m e r m a n n, *Beyträge...*, Bd. V, Brieg 1785, s. 389; O. H u p p, *op. cit.*, s. 146).

¹¹⁹ „Ecclesia Sanctimonialium S. Materno nuncupata cuius etiam imagineum oppidum in insigni gerit” (zob. N. H e n e l i i, *Silesiographia...*, s. 306; O. H u p p, *op. cit.*, s. 160).

¹²⁰ Autorzy pracy *Sanktuaria polskie* wyodrębnili 11 głównych typów przedstawień NMP i ustalili, iż ok. 50 proc. wizerunków to Hodegetria. Zaprezentowany podział jest jednak mało przejrzysty i część wizerunków NMP zaliczonych może być równocześnie do kilku typów przedstawieniowych (zob. W. Z a l e s k i, *Sanktuaria polskie*, oprac. M. i J. Łempiccy, Warszawa 1988, s. 8 i 512–513).

ukoronowanej Madonny z Dzieciątkiem Jezus na lewym ramieniu, siedzącej pod wczesnogotyckim baldachimem. Niespotykany na innych pieczęciach śląskich sposób kompozycji wizerunku i zapisu legendy (rym leoniński) wskazywał na zagraniczne pochodzenie rytowników tłoka. Marian Haisig porównywał pieczęć głogowską z podobnymi z miast włoskich i południowofrancuskich¹²¹. Jeszcze na XV-wiecznej pieczęci Głogowa widniał uproszczony wizerunek Madonny, siedzącej na ławie. Jednak już w 1504 r. w dokumencie Zygmunta Jagiellończyka, potwierdzającym dawne przywileje miasta, znalazła się wzmianka o „Najświętszej Marii Pannie w Słońcu” („Unser Lieben Frawen in der Sonnen”), a więc w promienistej aureoli o kształcie mandorli, typowej dla gotyku¹²². Ostateczny typ wizerunku, zbliżony do przedstawienia Madonny Zwycięskiej, ukształtował się dopiero na pocz. XVII w. Na stemplach menniczych z 1622 r. widniał czteropolowy herb Głogowa, w którego pierwszym polu znajdowała się stojąca na półksiężycu postać Madonny z Dzieciątkiem i berłem, w promienistej aureoli¹²³.

Popiersie Madonny z Dzieciątkiem Jezus na prawym ramieniu zostało umieszczone również na XIV-wiecznej pieczęci Lubina. Nietypowy wizerunek napieczętny zarówno orła, jak i Madonny z Dzieciątkiem na prawym ramieniu, wskazywał na wpływy obce, czeskie czy nawet zachodnioeuropejskie. Przedstawienia na późniejszych pieczęciach i w godle herbowym odbiegały od najstarszego, bowiem wizerunek Dzieciątka umieszczono na przemian na lewym lub na prawym ramieniu. Warto zauważyć, iż opaska sierpowa na piersiach orła w herbie lubińskim służyła równocześnie jako półksiężyc, na którym widniała Madonna. Kolejna zmiana wizerunku dokonała się w II poł. XVII w.; w godle herbowym umieszczono między wieżami wizerunek tronującej, ukoronowanej Madonny z Dzieciątkiem i berłem¹²⁴. Bardzo zniekształcony wizerunek NMP widnieje na późniejszych – XIX- i XX-wiecznych herbach.

W herbie Gliwic umieszczono wizerunek popiersia ukoronowanej Madonny z Dzieciątkiem na lewym ramieniu i z berłem, w promienistej aureoli na półksiężycu. Wizerunek Madonny Zwycięskiej w nowym herbie z 1629 r. był ściśle związany ze zwycięską obroną miasta w czasie wojny trzydziestoletniej.

Heneliusz opisał jeszcze jeden herb miasta śląskiego – Środy, z wizerunkiem NMP w godle. W XVII w. znakiem miasta była – według niego – Najświętsza Maria („Urbis insigne est imago sanctissimae Virginis Dei parae”). Nie zachowały się jednak żadne pieczęcie z takim wizerunkiem¹²⁵. W mieście istniał w tym czasie kościół NMP, a zatem postać w godle herbowym reprezentowała patronkę¹²⁶.

¹²¹ M. H a i s i g, *Herb miasta Głogowa – jego geneza i symbolika...*, s. 85.

¹²² Zob. F. M i n s b e r g, *Geschichte der Stadt und Festung...*, Bd. I, s. 268.

¹²³ F. F r i e d e n s b u r g, *Schlesiens neuere Münzgeschichte*, CDS, Bd. XIX, Breslau 1904, s. 223–224.

¹²⁴ Należy zgodzić się z poglądami zarówno H. Saurmy, jak i O. Huppa, iż pieczęć ta, pomimo majuskuły w legendzie, posiadała cechy stylowe typowe dla XVII w., natomiast M. Gumowski uważał, iż właśnie majuskułowe pismo wskazywało na wcześniejsze pochodzenie (por. H. S a u r m a, *Wappenbuch...*, s. 190; O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 160; M. G u m o w s k i, *Najstarsze pieczęcie...*, s. 134).

¹²⁵ N. H e n e l i i, *Silesiographia...*, s. 325.

¹²⁶ *Ibidem*, s. 325.

W godłach herbowych o tematyce maryjnej znalazło się tylko jedno, w którym umieszczono wizerunek Madonny z Dzieciątkiem ze znanego na Śląsku i w Czechach sanktuarium w Bardzie. Wzorcem wizerunku tego godła była XII-wieczna figura, przedstawiająca ukoronowaną, tronującą Madonnę z Dzieciątkiem Jezus pośrodku, z kulą ziemską w prawej ręce. Dzieciątko trzyma księgę w lewej ręce, a prawą błogosławi¹²⁷. Charakterystyczny wizerunek napieczętny przedstawiał Madonnę na tronie, w XVII w. zaś postać otaczała promienista aureola, natomiast Hupp umieścił jabłko królewskie w dłoni Jezusa¹²⁸.

Oprócz postaci w godłach wielu herbów widniały znaki symbolizujące Madonnę. Wśród bardzo wielu symboli, które jednoznacznie można z nią utożsamić, w tradycji wielu miast symbolikę maryjną przypisywano najczęściej wizerunkom ciał niebieskich i niektórych roślin. Do tradycyjnych atrybutów NMP należał kwiat lilii, występujący w godłach zarówno jako wyobrażenie naturalnego kwiatu, jak i stylizowanej lilii, tzw. heraldycznej.

Drugim z symbolem NMP był kwiat róży, lecz na badanym obszarze godło z takim wizerunkiem widniało jedynie w herbach miast górnośląskich. Kwiat ten jako symbol maryjny funkcjonował już w V w., kiedy przyrównywano NMP do „róży wśród cierni”, jednak dopiero w średniowieczu upowszechnił się wizerunek róż w odniesieniu do męki Chrystusa (czerwona róża) i Matki Bożej (biała róża)¹²⁹. Wizerunek białej (srebrnej) połuróży widniał w godle Dobrodzienia, reprezentując NMP jako patronkę miejscowego kościoła. W dwóch pozostałych miastach, Oleśnie i Wodzisławiu, wyobrażenia połuróży czerwonej i złotej związane były z dawną nazwą i właścicielami miast¹³⁰.

Wieloznaczeniowe w sztuce religijnej wyobrażenie gwiazdy symbolizowało również NMP. Wielokrotnie określana jako „najjaśniejsza z gwiazd”, „Stella matutina”, Matka Boża reprezentowana była także przez wizerunek gwiazdy w herbach miejskich. Gwiazda widniejąca w godle Górzycy symbolizowała sanktuarium maryjne, w herbie zaś Namysłowa – Najświętszą Pannę jako patronkę miejscowego kościoła.

Jezus Chrystus – w godłach herbów miejskich przedstawiany zawsze w kontekście narracyjnym. Należy również podkreślić, iż jego postać występuje w godłach herbowych niesłychanie rzadko. Wśród herbów miast na badanym terenie wizerunek

¹²⁷ S. M. Grażyna, S. M. Gieła, R. Szymczak, *Z dawna Polski Tyś Królową. Koronowane wizerunki Matki Bożej 1717–1990. Przewodnik po sanktuariach maryjnych*, Szymanów 1990, s. 269–271.

¹²⁸ O. Hupp, *op. cit.*, s. 146.

¹²⁹ D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, Warszawa 1990, s. 192–193.

¹³⁰ Brak wiarygodnych źródeł, aby jednoznacznie, jak chciał M. Gumowski (*Herby i pieczęcie miejscowości województwa śląskiego...*, s. 302), przypisać różę w herbie Wodzisławia NMP, natomiast barwa róży odpowiada różę z herbu właścicieli miasta w XVI w., hrabiów Planknarów von Kingsberg. W czasach nowożytnych, w odróżnieniu od średniowiecza, powszechnie umieszczano herby rodzin władających miastami, a najstarsza pieczęć Wodzisławia pochodziła z końca XVI w.; w przypadku Olesna czerwona róża w godle symbolizowała dawną nazwę miasta – Rosenberg, bez odniesienia do symboliki maryjnej, o której pisał M. Antoniewicz (zob. M. Antoniewicz, *Herby miast województwa częstochowskiego*, Częstochowa 1984, s. 70–71). O herbie Olesna pisał F. A. Zimmermann, powołując się na XV-wieczne dokumenty miejskie, iż po 1450 r. został rozbudowany ratusz, na którego ścianach wymalowano czerwone różę na zielonym drewnie (zob. F. A. Zimmermann, *Beyträge...*, Bd. II, Brieg 1783, s. 169).

Chrystusa widniał tylko w jednym godle – pomorskiego Wierzbna. Również w herbach miejskich na sąsiednich ziemiach, np. w Wielkopolsce, postać Zbawiciela znalazła się tylko w jednym godle (Święciechowej).

W herbie Wierzbna umieszczono wizerunek Chrystusa Sędziego, siedzącego na tarczy, z lilią i mieczem wychodzącymi z ust; sposób przedstawiania częsty na wielu malowidłach ściennych i miniaturach. Wyobrażenie Chrystusa Sędziego widnieje na sklepieniu kościoła katedralnego w Kamieniu Pomorskim, położonym nieopodal Wierzbna. Namalowane w poł. XIV w., mogło stanowić wzorzec ikonograficzny dla twórcy pieczęci¹³¹.

Z bogatego zbioru symboli, przypisanych Chrystusowi, w heraldyce miejskiej występują jedynie najbardziej znane, a więc przede wszystkim przedstawienia Baranka Bożego, niekiedy gwiazdy, winnej latorośli, ręki Bożej i pentagramu. Wiele z wizerunków, zwłaszcza ciał niebieskich i roślin, utraciło z czasem pierwotną symbolikę i interpretowano je zgodnie z faktycznym wyglądem. Współcześnie odtworzenie pierwotnej symboliki jest niesłychanie trudne.

W średniowieczu Chrystusa symbolizowały m.in. pędy winnej latorośli – jeden z ulubionych motywów w sztuce kościelnej. Motyw ten widniał na XIII-wiecznej pieczęci Środy Śląskiej¹³². Wizerunek był utożsamiany przez heraldyków z uprawą winorośli w okolicach miasta¹³³. Pierwotne znaczenie tego wizerunku należy jednak identyfikować z symbolem Chrystusa. W mieście znajduje się do dziś kościół św. Krzyża, a zgodnie z jednym z opisów, „Chrystus [...] wyciągnął swoje ramiona niby pędy winne na drzewie krzyża”¹³⁴. Dopiero w czasach najnowszych wizerunek winnej latorośli interpretuje się jako symbol zajęcia mieszkańców.

Symboliki Chrystusowej można doszukać się także w godłach herbowych dwóch miast śląskich – Bolkowa i Chojnowa – w których widnieją wizerunki słońca i księżyca. W sztuce religijnej słońce i księżyc reprezentowały odpowiednio: Chrystusa i Kościół. Księżyc-Kościół im bardziej przybliżył się do Słońca-Chrystusa, tym bardziej słabnie jego blask wobec światła słonecznego¹³⁵. Dlatego też Kościół przedstawiano jako półksiężyc. W godle Bolkowa wizerunek słońca znajduje się po lewej heraldycznie stronie, odpowiadającej symbolicznie wschodowi jako kierunkowi świata, który również uważano za jeden z głównych symboli Chrystusa.

Wizerunek Baranka Bożego w herbach miast śląskich i zachodniopomorskich symbolizował przede wszystkim św. Jana Chrzciciela, sporadycznie – Chrystusa. Na najstarszej, XIII-wiecznej, pieczęci Sulęcina widniał Baranek Boży, który symbolicz-

¹³¹ Malowidło na sklepieniu katedry w Kamieniu Pomorskim – fotografia współczesna, zob. J. Z. Ł o z i ń s k i, *Pomniki sztuki w Polsce*, t. II, cz. 1, *Pomorze*, Warszawa 1992, fot. 144.

¹³² Pieczęć Środy Śląskiej na dokumentach z lat 1333 i 1407, APWr., Zbiór dokum. klasztoru św. Macieja we Wrocławiu, Rep. 66, sygn. 1086, oraz Rep. 132 a/20.

¹³³ W ten sposób interpretują wizerunek winnej latorośli zarówno M. Gumowski, jak i M. Haisig. Pierwszy z badaczy uważał, iż być może wizerunek ten ma również inne znaczenie (zob. M. G u m o w s k i, *Najstarsze pieczęcie...*, s. 205; M. H a i s i g, *Herb Środy Śląskiej w świetle dokumentacji historycznej*, [w:] *Studia z dziejów Środy Śląskiej, regionu i prawa średzkiego*, Wrocław 1990, s. 71).

¹³⁴ D. F o r s t n e r, *Świat symboliki chrześcijańskiej...*, s. 183.

¹³⁵ *Ibidem*, s. 99.

nie reprezentował ówczesnych właścicieli, tj. zakon templariuszy, obrońców Grobu Chrystusa.

Ręka Boża, jako wizerunek godła herbu miejskiego, widniała w herbach dwóch dawnych miast śląskich – Prusic i Świerzawy. W obu symbolika ręki wiązała się przede wszystkim z uprawnieniami sądowniczymi ław miejskich.

Wizerunek krzyża

Krzyż, jeden z głównych symboli chrześcijańskich, znalazł się również w godłach herbów miejskich. Geneza tego znaku na pieczęciach i herbach była bardzo zróżnicowana. W zasadzie tylko w jednym herbie – Opolu, wizerunek krzyża symbolizował mękę Chrystusa, chociaż bezpośrednio odnosił się do kolegiaty opolskiej pod wezwaniem Krzyża Świętego¹³⁶. W herbach innych miast wizerunek krzyża był przede wszystkim znakiem reprezentującym założycieli zakonów rycerskich bądź właścicieli miast. Krzyż widniał w herbach: Kluczborka na Śląsku – jako znak założycieli zakonu rycerskiego Krzyżowców z Czerwoną Gwiazdą; Sulęcina – w Nowej Marchii – początkowo krzyż templariuszy, później maltański – joannitów; Łagowa i Słońska – joannitów; Bani na Pomorzu Zachodnim – templariuszy; Łeby i Bytowa – krzyżaków. Jedyny wizerunek krzyża jako symbolu zakonu żeńskiego („adelige Nonnenkloster”) znajdował się na pieczęciach Trzebiatowa. Natomiast w godle herbowym Nowego Miasteczka wizerunek krzyża symbolizował ufundowany w XIII w. szpital Świętego Krzyża. Wizerunek ten stanowił również motyw reprezentujący nazwę miasta. W przypadku Kluczborka (Kreuzburg) symbolika krzyża, pierwotnie związana z założycielami miasta, w następnych latach była utożsamiana z jego nazwą, w połączeniu z wyobrażeniami architektonicznymi w godle. Podobne znaczenie, odnoszące się do nazwy miasta, miał wizerunek krzyża w godle Mirska (Friedeberg), umieszczony po raz pierwszy na pieczęci z XVIII w.¹³⁷

Inne wizerunki religijne

Oprócz wymienionych wizerunków i wyobrażeń o tematyce religijnej, związanych z patronami kościołów, diecezji, klasztorów, właścicieli, na pieczęciach przedstawiano także wyobrażenia religijne nie związane bezpośrednio z miastem. Wraz z ustaleniem herbu miejskiego wizerunki te w większości miast znalazły się nie w godłach, lecz ponad tarczą, pełniąc niekiedy rolę trzymaczy herbowych. Szczególnie popularnym wizerunkiem były głowa lub popiersie anioła. W tego typu przedstawieniu należy się doszukiwać symbolicznej opieki sprawowanej przez anioła nad miastem. Główkę uskrzydłonego anioła w herbie Dobroszyc umieszczono w górnej części pola, ponad

¹³⁶ P. K n ö t e l, *Städtewappen Oberschlesiens*, Tarnowitz 1894, s. 18.

¹³⁷ H. Saurma opisał pierwszą pieczęć z niewielkim wizerunkiem krzyża z 1774 r. Na wcześniejszych pieczęciach widniały arabski (zob. H. S a u r m a, *Wappenbuch...*, s. 64–65).

wizerunkiem zamku – symbolizującego miasto (Juliusburg) na pieczęci z 1676 r.¹³⁸ Na innych śląskich pieczęciach z XVIII w., Brzegu i Twardogóry, główki uskrzydłonych aniołów widnieją ponad tarczami. Na pieczęci Bierutowa z tego samego stulecia anioł trzymał tarczę z herbem miasta¹³⁹.

Pozostałe wizerunki napieczątne o tematyce religijnej można, podobnie jak wyobrażenia aniołów, zaliczyć do symbolicznego przedstawienia opieki boskiej nad miastem. Na pieczęci dawnego miasta zachodniopomorskiego Wierzba został umieszczony wizerunek Chrystusa Sędziego – z mieczem i lilią wychodzącymi z ust. Oryginalne pieczęcie się nie zachowały. Hupp opisał dwie pieczęcie, sekretną i ławniczą, z tym samym wizerunkiem. Chrystus Sędzia, jako symboliczne przedstawienie władzy sądowej, został przejęty do pieczęci miejskiej¹⁴⁰.

Kolejny wizerunek, który symbolicznie reprezentował opiekę boską nad miastem, znalazł się na XVIII-wiecznych sztychach z widokami miast śląskich Johanna Wernera. W herbie dawnego miasta Goszcz widniało ponad wizerunkiem kościoła i drzew Oko Opatrzności Bożej – charakterystyczny motyw w sztuce śląskich protestantów¹⁴¹. Korzystając z prac Wernera, w tej formie przedstawił herb miasta również Saurma¹⁴².

Dokonany przegląd wykazał, że symbolika religijna, realizowana z pomocą wizerunków świętych i ich atrybutów, stanowiła istotną część ogólnej symboliki godeł miejskich. Reformacja i wprowadzenie nowej wiary spowodowało, iż niektóre wizerunki reprezentujące świętych stały się z czasem niezrozumiałe i przekształcono je w postaci świeckie. W herbach miast śląskich szczególnie bogato reprezentowana symbolika religijna w czasach rozwoju protestantyzmu przed wybuchem wojny trzydziestoletniej nie tylko nie została ograniczona, lecz wizerunki świętych pojawiały się w godłach nadanych miastom przez władców protestanckich. W herbach nada-

¹³⁸ Prawa miejskie nadał miejscowości Dreske książę wirtembersko-oleśnicki Sylwiusz w 1663 r. Nazwę miasta na Juliusburg zmienił jego syn, książę Juliusz Zygmunt w 1676 r. Według relacji Huppa władze miasta jeszcze w XIX w. posiadały przywilej książęcy, jednak nie było w nim barwnego wzoru herbu. Zarówno Hupp, jak i Saurma, powoływali się na wizerunki napieczątne z XVII i XVIII w. (zob. O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 135; pieczęć Dobroszyc z 1676 r.; APP, Bojanowo, cechy rzemieślnicze, sygn. 14¹⁰).

¹³⁹ Wizerunek anioła trzymającego tarczę z herbem miasta zinterpretować można również jako symbol opieki boskiej nad miastem. Jeden z najstarszych wizerunków napieczątnych, przedstawiających anioła trzymającego tarczę z herbem miasta, widniał na XV-wiecznej pieczęci Torunia. W związku z tym, iż pieczęć ta została sprawiona przez władze po wojnie trzynastoletniej, późniejsi badacze interpretowali, iż anioł symbolizował opiekę Boga nad miastem (zob. K. C i e s i e l s k a, *Herb i pieczęcie Torunia*, Toruń 1982, s. 23). O wizerunku anioła w herbie Kluczborka pisał Heneliusz: „Sie führet im Wappen ein offen Thor mit zwey Flügeln darüber drey Thürme und über dem mittelsten einen Engel”, trudno jednak określić, czy był to motyw w godle herbowym zamiast krzyża, czy postać anioła widniała nad tarczą. Nie zachowały się też pieczęcie miejskie z takim wizerunkiem (zob. N. H e n e l i i, *Silesiographia...*, s. 88).

¹⁴⁰ O. Hupp opisał pieczęcie Wierzba nie na podstawie oryginalnych odcisków, lecz XIX-wiecznych rysunków (zob. O. H u p p, *op. cit.*, s. 90).

¹⁴¹ J. S t ę p o w s k i, *Jezuicki prospekt organowy okresu kontrreformacji, jego geneza i ideologia na przykładzie realizacji Michała Klahra w kościele jezuitów w Kłodzku*, [w:] *Michał Klahr Starszy i jego środowisko kulturowe*, red. J. Wrabec, Wrocław 1995, s. 35.

¹⁴² H. S a u r m a, *Wappenbuch...*, s. 90–92.

nych w czasie wojny trzydziestoletniej wizerunki o tematyce religijnej symbolizowały także katolicki, a zatem procesarski charakter miasta. W drugiej połowie XVII i w XVIII w. nie nastąpiły radykalne zmiany w typach przedstawień wizerunków religijnych¹⁴³. Natomiast po zajęciu Śląska przez Fryderyka II w nadawanych herbach, w odróżnieniu od wcześniejszych nadań, nie znalazły się wizerunki o treści religijnej.

¹⁴³ Istotna rola wizerunków o treści religijnej, także tych z przedstawieniami świętych, które w wielu przypadkach umieszczone w herbach miast stanowiły swoisty wykładnik działalności właścicieli miast i władców, spowodowała, iż nie możemy zgodzić się z poglądami J. Nováka, który uważał, iż postaci świętych nie były herbami i stanowiły jedynie uzupełnienie ich atrybutów przedstawianych w godłach (zob. J. N o v á k, *Slovenské mestské a obecne erby*, Bratislava 1967, s. 31–32). Także w najnowszych pracach J. Novák podtrzymuje swój pogląd o wtórnym w stosunku do ich atrybutów charakterze postaci świętych, zaznaczając jednak lojalnie, iż jego teoria nie zawsze pokrywa się z praktyką, chociażby w przypadku współczesnych herbów gmin słowackich (zob. J. N o v á k, *Heraldika na Slovensku*, [w:] *Heraldika na Slovensku*, Martin 1997, s. 15).

Rozdział VII

SYMBOLIKA KRAJOBRAZU NATURALNEGO I GOSPODARCZEGO W HERBACH MIEJSKICH

Bepośrednie naturalne otoczenie miast, z którym związany był sam fakt powstania w tym miejscu osady, oraz główne zajęcia mieszkańców, również znalazły odzwierciedlenie w herbach miejskich.

Miejsce, w którym zostało założone miasto, było upamiętniane przede wszystkim w jego nazwie, a w postaci graficznej – wizerunku napieczętnym i godle herbowym. Położenie naturalne – wśród lasów, na brzegu rzeki, jeziora, morza czy na górze – stanowiło istotną cechę wyróżniającą i z reguły wiązało się ściśle z jego specyfiką gospodarczą. Z pomocą charakterystycznych wizerunków w godłach tworzone komunikaty, informujący zarówno o specyficznej rzeźbie terenu, zbiornikach i ciekach wodnych, dominującym typie roślinności, jak i o współczesnym profilu gospodarczym. Motywy reprezentujące gospodarcze podstawy rozwoju oraz dobrobytu miast i ich mieszkańców należały do najstarszych tematów godła.

Stanowiły także specyficzne utrwalenie elementów krajobrazu naturalnego, zstaniego w czasach powstawania miejscowości. Oddziaływanie na pierwotny krajobraz ludzi, którzy zajmowali się karczunkiem lasów, wydobywaniem kopaliny, żegluga czy rybołówstwem, powodowało jego zmianę, a symbolicznym przedstawieniem tego był herb. W tym zakresie można uznać wizerunki w godłach za reprezentujące pewne elementy krajobrazu kulturalnego związanego z działalnością gospodarczą mieszkańców miast.

W dotychczasowych klasyfikacjach wizerunków miejskich godła herbowych motywów tych nie wyodrębniano w samodzielnej grupie¹. Wynikało to głównie z

¹ Marian Gumowski zaliczył wizerunki, charakteryzujące wygląd okolicy, do grupy „inne godła” (zob. M. G u m o w s k i, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 54–56). Jiří Louda wyodrębnił grupę wizerunków zaczerpniętych ze świata przyrody, włączając do niej niektóre godła, np. symbolizujące poprzez wizerunek ryby położenie nad wodą i główne zajęcia mieszkańców (zob. J. L o u d a, *Europäische Städtewappen*, Balzers/Lichtenstein 1969, s. 37). Karlheinz Blaschke pominął całkiem tego typu godła herbowe, zaliczając je do innych grup, np. przedstawiających gospodarkę miasta (zob. K. B l a s c h k e, *Städtewappen*, [w:] *Lexikon Städte und Wappen der Deutschen Demokratischen Republik*, Hrsg. H. Göschel, Leipzig 1985, s. 541).

trudności związanych z wieloznaczeniowym funkcjonowaniem wizerunków tworzących godła. Przypisywanie wizerunkom w godłach herbów miejskich różnego znaczenia, niekiedy zmieniającego się w ciągu wieków, powodowało, iż kolejni badacze zaliczali je do różnych grup. Godła symbolizujące położenie naturalne klasyfikowano jako godła „mówiące”, czy też jako herby założycieli i właścicieli, w końcu jako reprezentujące gospodarkę miasta². Ścisły związek motywów, obrazujących położenie naturalne, z wizerunkami reprezentującymi gospodarkę wynikał z faktu, że podobnie jak w rzeczywistości, specyfika gospodarcza miasta była uzależniona od warunków naturalnych. Tak więc godła zawierające wizerunki gór, wód, lasów informowały również o gospodarce miasta: górnictwie, rybołówstwie, żegludze, handlu, myślistwie i pozyskiwaniu drewna. Z kolei godła z motywami reprezentującymi główne zajęcia mieszkańców, pośrednio poprzez umieszczone w nich wizerunki narzędzi i wyrobów, wskazywały na specyficzne cechy położenia naturalnego miasta. Wizerunki ryb w herbach reprezentowały np. główne zajęcie mieszkańców i równocześnie położenie miasta nad rzeką. Wzajemne powiązania godeł o tematyce gospodarczej z przedstawiającymi wyobrażenia charakteryzujące położenie naturalne miast, pozwoliły na wyodrębnienie nowej, większej od dotychczasowych grup, do której zostały zaliczone obydwa typy godeł.

Położenie naturalne miasta a gospodarka w symbolice godeł herbowych

Na całym badanym obszarze istniały herby miejskie, w których godłach umieszczano wizerunki, reprezentujące charakterystyczne elementy krajobrazu naturalnego. Jeszcze przed ustaleniem herbów miejskich, wyobrażenia o tej tematyce, podobnie jak inne przyjęte później w godłach, znajdowały się w najstarszych XIII-wiecznych wizerunkach napieczętych. Były one szczególnie ważne, gdyż przedstawienia, zawarte w wizerunkach napieczętych, zawierały wiele szczegółów, które były przenoszone do późniejszych godeł herbowych, zgodnie ze stosowanym w heraldyce uproszczeniem wyobrażeń³. Typy przedstawień napieczętych można podzielić na

² Najczęściej wizerunki reprezentujące położenie naturalne zaliczano do grupy godeł „mówiących” (zob. herby z obrazowymi przedstawieniami nazw miast w niniejszej pracy). Gdy w herbie założyciela i właściciela miasta widniały motywy przedstawiające np. góry, których wyobrażenie umieszczono również w godle miejskim, utożsamiano go właśnie z właścicielami (np. góry w herbie Boguszowa jako motyw z godła rodziny Hochbergów).

³ Licznych przykładów uproszczeń dostarczają porównania najstarszych pieczęci miejskich z późniejszymi wizerunkami godeł herbowych na całym badanym obszarze. Na Śląsku, na XIII-wiecznej pieczęci Złotorii, widniały trzy wzgórza, porośnięte krzakami i drzewami, w godle herbowym widniały zaś jedynie trzy wzgórza bez roślin (pieczęć Złotorii na dok. z 1348 r., APWr., Rep. 91, sygn. 302). Na pieczęciach Ziębic i Ząbkowic – kamienie czy fragmenty skał, w godle Ziębic zamienione na potrójne wzgórza (pieczęć Ziębic na dok. z 1315 r., APWr., Rep. 66, sygn. 62). W godle Ząbkowic nie zostały w ogóle umieszczone (pieczęć Ząbkowic na dok. z 1407 r., APWr., Rep. 84, sygn. 151). W Nowej Marchii, na pieczęci Mieszkowic z XIV w., widniały oprócz drzewa także krzewy czy fragmenty innych drzew – w godle tylko pojedyncze drzewo (zob. E. K i t t e l, *Brandenburgische Siegel und Wappen*, [w:] *Festschrift d.*

trzy zasadnicze grupy: pierwszą, reprezentującą położenie miast wśród lasów, drugą – położenie miast nad wodą, trzecią – położenie na wzgórzach i w górach. Wzorce ikonograficzne pieczęci pochodziły przede wszystkim bezpośrednio z natury. Na pieczęci Złotorzy z XIII w. umieszczono wizerunek trzech wzgórz dominujących nad miastem⁴. Położenie pomorskiego Białogardu nad Parsętą zostało upamiętnione na XIV-wiecznej pieczęci przez wstęgę, symbolizującą rzekę⁵. Otaczające dawne Choczczno lasy dębowe symbolizowały w wizerunku napieczętym w XIV w. dwie dębowe gałązki⁶. Przyjęte jako wizerunki na najstarszych pieczęciach wyobrażenia, reprezentujące położenie naturalne, występowały z reguły wspólnie z innymi, odnoszonymi np. do właścicieli i założycieli. Do wyjątków należały pieczęcie z wizerunkami „mówiącymi”, na których motywy obrazujące nazwy miast, pochodzące od charakterystycznego położenia, widniały jako jedyne wyobrażenia⁷. Dopiero w czasach nowożytnych, a więc kiedy herb miejski stał się trwałym elementem symboliki miejskiej, wizerunki przede wszystkim drzew i gór stały się głównymi bądź jedynymi motywami na pieczęciach.

Postać wyobrażeń, charakteryzujących położenie naturalne, zależała od umiejscowienia geograficznego. W godłach miast zachodniopomorskich najczęściej znajdowały się wizerunki reprezentujące umiejscowienie nad wodą, i to zarówno nad rzeką, jeziorem jak i nad morzem, w herbach nowomarchijskich – wśród lasów i pól, rzadziej nad wodą. Na Śląsku, gdzie występowały w godłach wyobrażenia wody i lasów, za specyficzne dla tego regionu należy uznać przedstawienia gór i wzgórz.

Zajęcia mieszkańców towarzyszyły z reguły wyobrażeniom charakterystycznych elementów krajobrazu, zgodnie z rzeczywistym związkiem między głównymi zajęciami czy rzemiosłami, którymi zajmowali się mieszczanie, i położeniem naturalnym miast. W myśl tej zasady, w herbach miast śląskich umieszczano wyobrażenia związane z górnictwem, natomiast w herbach zachodniopomorskich – z żeglugą i handlem morskim. Wspólne cechy wykazywały, niezależnie od przynależności państwowej, godła herbowe miast położonych nad Odrą. Powiązania gospodarki miejskiej z rzeką obrazowały reprezentacje dwóch podstawowych zajęć mieszkańców: rybołówstwa i żeglugi. Podobnie zbliżona była symbolika godeł miast, których podstawę rozwoju gospodarczego stanowiły okoliczne lasy. Zajęcia związane z uprawą ziemi w najstarszych herbach utożsamiano przede wszystkim z winną latoroślą. Dopiero u schyłku XVIII i w XIX w., kiedy niektóre wsie uzyskiwały status osady, w godłach herbowych znalazły się wizerunki przedstawię narzędzi rolniczych z dawnych pieczęci wiejskich⁸. Oprócz miast, które ze względu na charakter gospodarczy posługi-

Ver. für Gesch. d. Mark Brandenburg zu Feier d. hunderthjhr. Bestehens 1837, Berlin 1937, s. 73). Na Pomorzu, w wizerunku pieczęci Łęborka z XIV w., występowało poczwórne skaliste wzgórze, które w godle herbowym zamieniono na równinę (M. G u m o w s k i, *Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku*, Toruń 1960, s. 127).

⁴ APWr., Zbiór dok. klaszt. cyst. w Lubiążu, Rep. 91, sygn. 302.

⁵ H. D a n n e n b e r g, *Münzgeschichte Pommerns im Mittelalter*, Berlin 1893, tabl. XXIII.

⁶ F. A. V o s s b e r g, *Die Siegel der Mark Brandenburg*, Berlin 1868, I C, nr 9.

⁷ Na najstarszych pieczęciach np. Reska, Jeleniej Góry, Nowej Rudy i Wałbrzycha (zob. szerzej w części o obrazowych przedstawieniach nazw miast w godłach).

⁸ Herby z wizerunkami narzędzi rolniczych posiadały na Śląsku osady: Lipa – XVIII w., Borzysławki

wały się herbami o godłach reprezentujących identyczne zajęcia dawnych mieszkańców, istniały także miasta ze specyficznymi, niepowtarzalnymi wizerunkami w godłach. Zaliczyć do nich można haki panwiowe w herbie Kołobrzegu czy wołu w herbie Wołowa.

Tematykę gospodarki miejskiej przedstawiano w godłach w dwojakiej postaci, po pierwsze, za pomocą znaków ikonicznych, reprezentujących charakterystyczne narzędzia czy wyroby, a także postaci ludzi z narzędziami, po drugie – wyobrażeń symbolicznych nie związanych bezpośrednio z działalnością produkcyjną⁹.

W odróżnieniu od wizerunków napieczętnych, stylizacja w godłach herbowych, typowa dla zwyczaju heraldycznego, polegała na uproszczeniu poszczególnych wyobrażeń. Przykładowo: zamiast zarysu nieregularnego grzbietu górskiego w godłach widniało charakterystyczne, owalne trójwzgórze (Dreiberg). Podobnie pojedyncze góry przedstawiano z reguły jako łagodne wzgórza, a w skrajnych przypadkach – jedynie jako wzniesienia. Wyobrażenia roślin i drzew cechowało przede wszystkim symetryczne rozmieszczenie liści i gałęzi, owoców itp. W najmniejszym stopniu przekształcono wizerunki wody, podobnie jak na pieczęciach, przedstawiane w postaci pofalowanego lustra, umieszczonego w podstawie tarczy, lub wstęgi.

Rzeki, jeziora i morze – żegluga, rybołówstwo

Usytuowanie miasta nad rzeką, jeziorem czy morzem znalazło odzwierciedlenie w ikonicznych przedstawieniach wody. Wizerunki pofalowanego lustra wody w podstawie tarczy dotyczyły zarówno rzeki, jeziora, jak i morza. Należy zatem uznać, że znaki te reprezentowały ogólnie wodę, a ich indywidualizacja następowała dopiero w zestawieniu z nazwą miasta i jego położeniem geograficznym.

Przeważająca większość symbolizowała położenie nad rzekami. W życiu miast rzeki pełniły początkowo przede wszystkim rolę obronną i komunikacyjną, a później również gospodarczą¹⁰. Jak wielkie znaczenie miało położenie nad rzekami, może świadczyć fakt, że nawet w godłach miast nadmorskich (np. Darłowa) umieszczano wizerunki reprezentujące rzeki. Heraldyczne przedstawienia rzek to przede wszystkim, jak wspomniano, pofalowane lustra wody w podstawie tarczy, ponad którymi widniały wyobrażenia reprezentujące miasta – najczęściej budowle. W utworzonych w ten sposób godłach, w których rzeki przepływały u podnóży murów miejskich,

ce – XIX w., Włodzienin – XIX w., Kotłarnia – XIX w., Wielowieś – XIX w., Opawica – XIX w.; w Nowej Marchii: Lipki Wielkie i Trzemeszno Lubuskie – XIX w.

⁹ Wyobrażenia narzędzi, produktów i pracujących osób były tematycznie pokrewne z wizerunkami napieczętnymi cechów rzemieślniczych, gdyż właśnie te trzy motywy najczęściej umieszczano na pieczęciach cechowych (zob. D. T o m c z y k, *Pieczęcie górnośląskich cechów rzemieślniczych z XV–XVIII wieku i ich znaczenie historyczne*, Opole 1975; W. S t r z y ż e w s k i, *Pieczęcie zielonogórskich cechów rzemieślniczych*, „Przegląd Lubuski” 1985, nr 1–2, s. 3–15).

¹⁰ S. Z a j c h o w s k a, *Rozwój osadnictwa śląsko-łużyckiej części województwa zielonogórskiego od XII do XIV w.*, [w:] *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą*, red. Z. Kaczmarczyk i A. Wędzki, Zielona Góra 1970, s. 117.

przekazywano informacje o położeniu miasta¹¹. Odmiernym typem była wstęga umieszczana w polu herbowym. Jednoznacznie kojarząca się z rzeką, stanowiła specyficzny typ wizerunku, znaku ikonicznego charakterystycznego jedynie dla heraldyki miejskiej¹². W odróżnieniu od herbów rycerskich, rzeki nie przedstawiano jako skosu przebiegającego w poprzek całego pola, lecz lokowano w różnych jego miejscach. Najstarsze przedstawienia wstęgi widnieją na XIV-wiecznych pieczęciach zachodniopomorskich – Sławna i Słupska¹³. Wstęga rzeki to element spotykany jedynie w godłach miast zachodniopomorskich. W ten sposób przedstawiono położenie miast nad rzeką – oprócz Słupska i Sławna – także w godłach herbów Karlina, Darłowa, Sianowa, Białogardu i Gryfic¹⁴. Wizerunki wstęgi niekiedy odpowiadały w uproszczeniu faktycznemu kształtowi przepływającej przez miasto rzeki. Potrójna wstęga w godle Słupska odpowiadała trzem odnogom rzeki Słupi w okolicy miasta¹⁵. W godle Karlina wizerunek wideł rzeki reprezentuje Parsętę i wpływającą do niej Radwię, nad którymi powstało miasto¹⁶. Na Śląsku ten typ wizerunków nie był spotykany. Dwa heraldyczne skosy w godle herbowym dawnego miasta śląskiego Bolesławowa H. Saurma utożsamiał z przepływającymi w pobliżu rzekami¹⁷. Natomiast

¹¹ Godła o takiej treści posiadały na Pomorzu Zachodnim: Drawsko Pomorskie, Lębork, Widuchowa, na Śląsku – Konotop.

¹² Wstęga rzeki spotykana w godłach herbów rycerstwa zachodnioeuropejskiego była umieszczana w skos. W niemieckiej heraldyce rzekę (*Fluß*) zaliczano do zwykłych figur, różniących się od belki z pofalowanymi brzegami (zob. G. O s w a l d, *Lexikon der Heraldik*, Leipzig 1984, s. 133).

¹³ H. D a n n e n b e r g, *Münzgeschichte...*, tabl. XXV i XXIV.

¹⁴ Wśród wymienionych herbów miejskich nie znalazł się wizerunek godła Stargardu Szczecińskiego, pomimo iż na jego XVII-wiecznych pieczęciach przedstawiana była wstęga. Jednak O. Hupp początkowo identyfikował wizerunek z dawnym herbem, któregoś z biskupów kamińskich (zob. O. H u p p, *Die Wappen und Siegel der deutschen Städte, Flecken und Dörfer, Königreich Preussen*, Bd. I, Heft 1, *Ostpreussen, Westpreussen und Brandenburg*, Bd. I, Heft 2, *Pommern, Posen und Schlesien*, Frankfurt a/Main 1896–1898, reprint 1993, s. 88), a później z herbem Hanzy (zob. przypis 33). Wizerunek wstęgi widniał na najstarszej pieczęci Gryfic (zob. APSz., Zbiór odcisków pieczętnych, nr 238), natomiast na wszystkich późniejszych – wyobrażenia gryfa i heraldycznej lilii (L. W. B r ü g g e m a n n, *Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustand des Königl. Preussischen Herzogthums Vor- und Hinter-Pommern*, Stettin 1779–1806, s. 397–398), i w takiej postaci został przedstawiony przez O. Huppa (*op. cit.*, s. 89); wstęga w pas to także jedyny element godła herbowego Miastka (zob. APSz., Zbiór odcisków pieczętnych, nr 389), jednak Wutstrack podaje jedynie lakoniczny opis nie herbu, lecz pieczęci: „Ein Strom in einem flachen Felde” (zob. C. F. W u t s t r a c k, *Kurze historisch, geographisch, statistische Beschreibung von Königlich-preussischen Herzogthume Vor- und Hinter-Pommern*, Stettin 1793, s. 649), natomiast Hupp doszukiwał się w wizerunku podobieństw do herbu dawnego pomorskiego rodu von Massowów (zob. O. H u p p, *op. cit.*, s. 96).

¹⁵ „Das Stolpe fluss sich habe bey der Stadt in 3 Arme theilet, so führet sie daher in ihrem Wappen drey Ströme” (zob. L. W. B r ü g g e m a n n, *op. cit.*, s. 925). Wyraźne trzy wstęgi widoczne były na pieczęci herbowej Słupska z XVII w. (zob. APSz., Zbiór odcisków pieczętnych, nr 424).

¹⁶ W opisach herbu Karlina z XVIII w. znalazły się wzmianki nawet o trzech zbiegających się rzekach: „[...] Im weissen schilde drei sich vereinigende blaue Ströme [...]” – zob. C. F. W u t s t r a c k, *op. cit.*, s. 602.

¹⁷ Najstarsza pieczęć sądowa Bolesławowa z 1598 r., znana z opisu; O. Hupp uważał (*op. cit.*, s. 147), że Saurma posunął się zbyt daleko w swojej interpretacji, doszukując się w skosach odpowiedników rzek, był to bowiem jedynie herb hrabstwa kłodzkiego. Podobną interpretację godła Bolesławowa przedstawił M. Haisig, który uważał, iż skosy reprezentują hrabstwo kłodzkie (zob. M. H a i s i g, *Herby miast Ziemi Kłodzkiej*, „Zeszyty Muzeum Ziemi Kłodzkiej”, nr 4, 1992, s. 28).

w godle herbu Brzegu Dolnego, nadanego miastu w 1663 r., grafik z dworu cesarskiego umieścił błękitny pas symbolizujący Odrę w środkowej części pola herbowego.

Położenie miasta symbolizują również znaki odnoszące się do przedmiotów reprezentujących zajęcia mieszkańców – statki, kotwice, oraz do świata fauny – ptaki wodne i ryby, które jednocześnie informowały o związkach miast ze środowiskiem wodnym. Ten sposób symbolicznego przedstawiania widoczny był w herbach na całym badanym obszarze. Wizerunki ryby w godłach śląskiego Bytomia Odrzańskiego i marchijskiego Kostrzyna nad Odrą reprezentowały główne zajęcia mieszkańców – rybołówstwo – i położenie nad Odrą. W inny sposób nadodrzańskie położenie miasta utrwalono w herbie dawnego miasta pomorskiego – Widuchowej. Umieszczony w godle wizerunek łabędzia pochodził z herbu dawnych właścicieli, a zatem reprezentował rodzinę von Fiddichowów i jako charakterystyczny ptak wodny – położenie naturalne miasta¹⁸.

Za symboliczne przedstawienia należy uznać także wizerunki ptactwa wodnego w herbach miast położonych nad jeziorami. W godle Drawna widnieje wizerunek czapli, symbolizujący usytuowanie miasta na przesmyku między dwoma jeziorami. Jako element godła herbowego jeziora były przedstawiane, podobnie jak rzeki, z pomocą wizerunków pofalowanej wody.

Położenie nad brzegiem morza reprezentowały w godłach herbowych miast zachodnioeuropejskich wizerunki pofalowanej wody i statków oraz charakterystyczne budowle, np. latarnie morskie¹⁹. W zachodniopomorskich miastach nadmorskich położenie naturalne symbolizowały zarówno wizerunki reprezentujące zajęcia mieszkańców związane z morzem, jak i wizerunki fal. W godle herbowym Kołobrzegu umieszczono wizerunki haków panwiowych i panwi – narzędzi służących do warzenia soli. Innym elementem w kołobrzesckim godle były łabędzie pływające po wodzie. Fale reprezentowały morze, natomiast łabędzie, zdaniem niemieckich i polskich badaczy – żeglugę, którą trudnili się dawni mieszkańcy²⁰. W herbie Świnoujścia z 1765 r. widniały w godle wizerunki gryfa i kotwicy, ten ostatni jako symbol portu²¹, w godłach zaś Darłowa i Łeby – poługryfów z rybim ogonem, pochodzące z herbu dawnych właścicieli – Święców. Po utracie dóbr przez ten ród wizerunków nie zmieniono, herb tej rodziny przejęli bowiem książęta wołogosko-słupscy, równocze-

¹⁸ W opisie herbu Widuchowej u Brüggemana (*Ausführliche Beschreibung...*, s. 71), tak jak na XIV-wiecznej pieczęci miasta (APSz., Zbiór odcisków pieczętnych, nr 313), mowa była jedynie o głowie i szyi łabędzia („einen Schwanenkopf und Hals”), dopiero w XIX w. na pieczęci miejskiej umieszczono całego łabędzia pływającego na falach. W takiej postaci przedstawił herb Widuchowej O. Hupp (*op. cit.*, s. 84), ostatnio także E. Rymar (*Fragment dziejów Widuchowej w wiekach średnich*, PZP, t. I–II, 1997, s. 30–33).

¹⁹ Wizerunki fal i statków widnieją m.in. w herbach Helsingoru i Belfastu, a fal i budowli – w herbach Arhus i Corcaigh.

²⁰ O pieczęci kołobrzesckiego sądu morskiego z XVII w. z wizerunkiem statku z banderą z dwoma łabędziami pisał O. Rubow (*Das Siegel des Seglerhauses*, [w:] *Heimat Kalender des Kreises Kolberg-Körlin*, Kolberg 1927, s. 43). Koncepcję, iż łabędzie symbolizują w miejskim godle herbowym żeglujących kupców, zaproponował M. Czerner (*Herby miast województwa koszalińskiego*, Koszalin 1989, s. 58–59).

²¹ Na wcześniejszej, również XVIII-wiecznej pieczęci, widniały postać mężczyzny i statku, trójmasztowca z opuszczonymi żaglami (zob. R. G a z i Ń s k i, J. G r z e l a k, *Herby miast Świnoujścia i Grabowa (XVIII–XIX w.) jako przykłady kontynuacji pomorskich tradycji historycznych* – maszynopis).

śnie jednak mityczny stwór z rybim ogonem stał się symbolem nadmorskiego położenia miast²².

Podstawowymi zajęciami mieszkańców miast położonych nad wodami były budowa statków, żegluga handlowa i rybołówstwo. Handel, prowadzony szlakami wodnymi, symbolizowały w herbach miejskich głównie wizerunki statków lub elementów ich wyposażenia. Żaglowiec i łódź reprezentowały zarówno handel morski, jak i rzeczny. W odróżnieniu od wielu miast europejskich, w godłach herbów nadmorskich miast Pomorza Zachodniego nie było wizerunków okrętów czy łodzi²³. Dotyczy to także miast położonych nad rzeką. Wyjątkiem były na badanym obszarze jedynie trzy miasta, nie leżące nad morzem – pomorski Goleniów i śląskie Nowa Sól oraz Wąsosz, posiadające w godłach wizerunki statku i łodzi. Władze Goleniowa od XIV w. posługiwały się pieczęcią, przedstawiającą łódź i drzewo z wizerunkiem gryfa²⁴. Jeszcze u schyłku XVIII w. wielkim herbem Goleniowa był przejęty z opisanej pieczęci wizerunek, w następnym zaś stuleciu jako herb przyjęto wyobrażenie z późniejszej, XVII-wiecznej pieczęci miejskiej²⁵. Zmiana herbu mogła wynikać z konieczności przedstawienia godła o mniej rozbudowanej treści niż na najstarszych pieczęciach. Godło z wyobrażeniami dwóch półksiężyców i czterech gwiazd widniało na bitych w XIV w. monetach, ale jego genezy należy doszukiwać się raczej w znaku miejskim umieszczanym na żaglach²⁶. Wybór jako godła herbowego innego wyobrażenia niż widniejący na najstarszej pieczęci statek był zjawiskiem dość częstym w miastach nadmorskich²⁷. Wśród miast położonych w głębi ładu wizerunek łodzi żaglowej napotykamy w godle nadanego w 1743 r. herbu Nowej Soli, jako znak reprezentujący żeglugę po Odrze i budowę łodzi²⁸. Wizerunek łodzi z umieszczonymi na niej trzema wieżami w godle Wąsoszy w charakterystyczny sposób reprezentował związek miasta z rzekami (Baryczą i Orlą), symbolizując przede wszystkim ich

²² W XIX i XX w. wizerunek poługryfa z rybim ogonem, określanego w języku niemieckim jako *Fischgreif* – „rybogryf”, utożsamiano w herbach wspomnianych miast z ich dawnymi właścicielami – Święcami.

²³ Na Pomorzu Zachodnim i Gdańskim oprócz Goleniowa żadne z miast nie posługiwało się herbem z wizerunkiem statku. Gdański herb, pomimo iż miasto posługiwało się kilkoma pieczęciami z wyobrażeniem okrętu, został ustalony z wizerunkami krzyży zakonnych.

²⁴ Pieczęć sekretną Goleniowa z opisanym wizerunkiem na dokumentach z XV i XVII w. opublikował H. Ewe (zob. H. E w e, *Schiffe auf Siegeln*, Rostock 1972, s. 30 i 49, zob. także APSz., Zbiór odcisków pieczętnych, nr 327).

²⁵ W swoich opisach miast pomorskich zarówno Brüggemann, jak i Wutstrack, opisując herb Goleniowa podali, iż wielki herb (*Das grosse Stadtwappen*) przedstawiał statek (*Schiff*), natomiast mały herb, który stał się w XIX w. jedynym znakiem miasta, zawierał w godle wizerunki półksiężyców i czterech gwiazd (zob. L. W. B r ü g g e m a n n, *Ausführliche Beschreibung...*, s. 179; C. F. W u t s t r a c k, *Kurze historisch, geographisch...*, s. 353; APSz., Zbiór odcisków pieczętnych, nr 330).

²⁶ Zwyczaj umieszczania na monetach tych samych znaków, które widniały także na pieczęciach miejskich, na wizerunkach żagli lub bander, rozpowszechniony był na Pomorzu (m.in. Straslund). Wizerunek grotu strzały widniał na XIII-wiecznych pieczęciach i brakteatach z XIV w. (zob. wizerunki pieczęci, H. E w e, *Schiffe auf Siegeln...*, s. 27–28; wizerunki monet, E. K o p i c k i, *Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z Polską związanych*, tablice, cz. 2, Warszawa 1995, s. 100, nr 8507).

²⁷ Wizerunki statków widniały na pieczęciach Lubeki, Gdańska, Straslundu, Elbląga, Kopenhagi i Amsterdamu. Wszystkie wymienione miasta posiadały w godłach herbowych inne wizerunki niż statki.

²⁸ P. B r o n i s c h, *Geschichte von Neusalz a. d. Oder*, Neusalz 1893, s. 137–138.

obronne znaczenie i jednocześnie rolę w gospodarce miejskiej²⁹. Natomiast symbolika obydwu pozostałych herbów, goleniowskiego i nowosolskiego, reprezentowała żeglugę i handel rzeczny miast położonych nad Iną i Odrą.

W godłach herbowych występowały także niektóre elementy wyposażenia statków, najczęściej kotwice. Do najstarszych tego typu wyobrażeń należała potrójna kotwica w godle Brzegu³⁰. Od ponad stu lat toczy się dyskusja heraldyków na temat genezy tego wizerunku: czy wywodzi się on z herbu dawnego wójta i przedstawia tzw. wilcze paści, czy też symbolizuje żeglugę po Odrze³¹. W godle herbowym Brzegu nastąpiła bardzo charakterystyczna dla herbów miejskich zmiana znaczenia wizerunku. Pierwotnie, na najstarszych pieczęciach, widniało godło przejęte od wójta. Z czasem, gdy motyw trzech kotwic stał się mało zrozumiały, zaczęto odnosić go do położenia nad Odrą, żeglugi i patrona miejscowego kościoła św. Mikołaja. W ten właśnie sposób przedstawił herb swego rodzinnego miasta Bartłomiej Stein w opisie Śląska z pocz. XVI w.³² We wszystkich późniejszych opisach herbu z XVII i XVIII w. używano określenia „trzy kotwice”, a więc utożsamiano wizerunek z symbolem reprezentującym żeglugę i z patronem żeglarzy³³.

W wielu herbach umieszczano także wizerunki charakterystyczne dla poszczególnych miast. Należała do nich tarcza z herbem Hanzy w Stargardzie. Po raz pierwszy wystąpiła na XIV-wiecznej pieczęci, oprócz innych wizerunków, niewielka tarcza z pasem, symbolizująca przynależność miasta do Hanzy³⁴. W XVII i XVIII w., gdy symbolika Hanzy stała się niezrozumiała dla ówczesnych mieszkańców, pas w polu tarczy przekształcono w pofalowaną wstęgę rzeki, identyfikowaną z Iną i żeglugą rzeczną³⁵. Inne specyficzne wyobrażenie, reprezentujące kupców i handel, znalazło

²⁹ Pieczęć herbowa Wąsosz z 1615 r., APP, Poznań – cechy rzemieślnicze, sygn. 400⁷.

³⁰ Pieczęć miejska Brzegu na dokumencie z 1414 r., APWr., Zbiór dokumentów fundacji św. Jadwigi w Brzegu, Rep. 68, sygn. 188, również wielokrotnie opisywana w literaturze.

³¹ K. W u t k e, *Ursprung und Bedeutung des Brieger Stadtwappen*, ZVIGS, Bd. LXX, 1936, s. 152–184; w latach dziewięćdziesiątych D. T o m c z y k, *Herb Brzegu – jego geneza i symbolika*, „Kwartalnik Opolski” 1996, nr 3–4, s. 39–44.

³² „Fert insignia trium ancorarum, habet s. Nicolaum patronum, quod indicio est martimas urbes, quae ad Balteum sinum in Prutenia sunt, hit celebrasse commercia” (zob. *Bartholomaei Stheni Bregensis, Descriptio totius Silesiae*, Hrsg. F. Nieländer, Breslau 1927, s. 23). We wcześniejszej publikacji dzieła Steina, wydanej przez H. Markgraфа, przypis do opisu herbu wyjaśnia, iż zgodnie z ówczesnym stanem badań w godle znajdowały się nie, jak podał Stein, trzy kotwice, lecz wilcze paści (zob. *Descriptio Totius Silesie et civitatis Regie Vratislaviensis per M. Bartholomeum Stenum*, [w:] *Scriptores Rerum Silesiacarum*, Hrsg. H. Markgraf, „Scriptores Rerum Silesiacarum”, Bd. XVII, Breslau 1902, s. 18).

³³ Por. J. S c h i c k f u s s, *New Vermehrete Schlesische Chronica unnd Landes Beschreibung Ins gemein und insonderheit von den fürnembstem, Städten in Schlesien von...*, Jehna 1625, s. 85; F. A. Z i m m e r m a n n, *Beiträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. I, Brieg 1783, s. 65.

³⁴ Taką hipotezę przedstawił po raz pierwszy O. Hupp w swojej późniejszej pracy (zob. O. H u p p, *Die Ortswappen der Königsreichs Preussen, Provinz Pommern*, Berlin 1926). Podobnie interpretuje wizerunek tarczy A. Gut (*Rozwój herbu Stargardu Szczecińskiego od XIII do końca XVIII wieku*, PZP, t. X, 1995, z. 4, s. 119).

³⁵ Zarówno L. W Brüggemann, jak i C. F. Wutstrack, opisując herb Stargardu wymienili w polu tarczy wizerunek rzeki – „Schild mit einem in die Quere durchschnitteten Flusse”. Przedstawiony przez obu autorów wizerunek herbu odbiegał od tego, który opisał później O. Hupp, nie składał się bowiem z dwóch tarcz z gryfem i rzeką, lecz był zgodny ze średniowiecznymi pieczęciami, na których gryf stojący

się w godle Kołobrzegu. Był to wizerunek dwóch łabędzi, przejęty z flagi statku kupieckiego.

Spomiędzy zajęć, którymi trudniła się ludność zarówno przed, jak i po utworzeniu miasta, najczęściej w godłach herbowych przedstawiano rybołówstwo. Wizerunki ryby w godle, symbolizując równocześnie położenie miast nad wodą, informowały o zajęciach mieszkańców. Często starano się im nadać w godle postać konkretnego gatunku, odławianego w okolicznej rzece czy jeziorze³⁶. Przeważnie jednak wizerunki ryb nie reprezentowały konkretnych gatunków, lecz jedynie położenie nad wodą i zajęcie mieszkańców, z którego w przeszłości znana była miejscowość³⁷. Ryba jako jedyny wizerunek w godle widniała tylko w herbie Rybnika – stanowiąc jednocześnie element obrazowego przedstawienia nazwy miasta. W pozostałych herbach zachodniopomorskich, marchijskich i śląskich była przedstawiana razem z innymi wizerunkami, tworząc określony komunikat. Ryba w szponach gryfa – w herbach Szczecinka i Nowego Warpna – czy umieszczona na dwudzielnej tarczy obok połuorła brandenburskiego – w godłach Kostrzyna nad Odrą i Morynia – oraz połuorła śląskiego – w Bytomiu Odrzańskim, symbolizowała przynależność owych miast do poszczególnych władców, a później państw. Wizerunki ryb płynących w wodzie umieszczone w podstawie tarczy, poniżej architektury miejskiej, stanowiły motyw odnoszący się do położenia naturalnego miasta nad rybnymi rzekami, np. Bolkowa nad Nysą Szaloną i Lubawki nad Bobrem. W symbolice ryb widoczne były niekiedy odniesienia do treści religijnych. Dwie ryby w godle Wierzbna u stóp wizerunku Chrystusa Sędziego reprezentowały wiernych³⁸. W XIX w. niektórzy heraldy-

na murze umieszczony był między dwiema wieżami, a poniżej znajdowała się tarcza z rzeką (zob. L. W. B r ü g g e m a n n, *Ausführliche Beschreibung...*, s. 200; C. F. W u t s t r a c k, *Kurze historisch geographisch...*, s. 503, oraz O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 88).

³⁶ Nawet gdy nie było możliwe ustalenie gatunku ryby na podstawie wizerunku napieczętnego, XVIII- i XIX-wieczni historycy i heraldycy starali się jednak go określić. Stąd w opisach Pomorza i Śląska z końca XVIII w. znalazły się zarówno ogólne określenia – „ryba” (*ein Fisch*) w godle Szczecinka, jak i dokładne – „dwie sieje” („zwei in Wasser gehende Maränen”) na pieczęci Wierzbna (L. B r ü g g e m a n n, *op. cit.*, s. 692 i 99). Już w tym stuleciu różnie interpretowano wizerunek ryby w herbie Rybnika, P. Knötel uważał, że był to szczupak (zob. P. K n ö t e l, *Städtewappen Oberschlesiens*, Tarnowitz 1894, s. 11), natomiast M. Gumowski opisał ją jako karpia (zob. M. G u m o w s k i, *Herby i pieczęcie miejscowości województwa śląskiego*, Katowice 1939, s. 245).

³⁷ W opisach herbów miast pomorskich wizerunek ryby w godle Szczecinka Brüggemann określił jako „rybę” (*Fisch*), bez podania gatunku: „Das Wappen der Stadt, ein Greif welcher in der linken klaua ein Fisch hält” (zob. L. W. B r ü g g e m a n n, *op. cit.*, s. 692). Herb Rybnika nie został opisany w dziełach o Śląsku, natomiast Bytomia Odrzańskiego przedstawiany był z zupełnie innym godłem niż na pieczęci miejskiej (pieczęć Bytomia Odrzańskiego z datą 1361 przedstawiała w polu dwudzielnej w słupek tarczy wizerunki połuorła śląskiego i ryby, zob. APZG, Miasto Zielona Góra, cech nieznan, sygn. 9 D), z popiersiem woja i literą „B” lub tylko z orłem dolnośląskim (zob. F. A. Z i m m e r m a n n, *Beiträge...*, Bd. X, Brieg 1791, s. 123; H. S a u r m a, *Wappenbuch der schlesischen Städte und Städtel*, Berlin 1870, s. 16–18).

³⁸ O dwóch siejach w godle Wierzbna pisali dopiero XVIII-wieczni autorzy (zob. przypis wyżej), natomiast na pieczęciach miasta – sekretnej z XV w. i późniejszej – sądowej, trudno ustalić gatunek ryby. W przedstawieniu sceny z Chrystusem Sędzią, pływające w wodzie były integralną częścią kompozycji, w której symbolizowały wiernych trwających w łasce chrztu (zob. D. F o r s t n e r, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, Warszawa 1990, s. 298).

cy niemieccy interpretowali wizerunki ryb w herbach miejskich jako godła z herbów dawnych właścicieli, żadna jednak z rodzin, pieczętujących się takim godłem, nie posiadała miast na badanym terenie w czasie, gdy ukształtowały się ich herby³⁹.

Góry, wzgórze, wzniesienia – górnictwo, uprawa winorośli

Usytuowanie miasta na wzgórzach lub wśród gór znalazło również odzwierciedlenie w tematyce godła herbowych. Najczęściej wizerunek wzgórze bądź góry stanowił element godła z obrazowym przedstawieniem nazwy miasta, dlatego też takie wyobrażenia widniały w herbach m.in. Jeleniej Góry i Ziębic (Münsterberg). Wyobrażenia te nie reprezentowały konkretnych gór bądź wzgórz, lecz jedynie dotyczyły członu nazwy miasta (*-berg*). Graficzne przedstawienia tych motywów były bardzo zróżnicowane. W czasach nowożytnych zauważalny jest wyraźny wpływ sztuki heraldycznej herbów szlacheckich, góry przedstawiane więc były najczęściej jako charakterystyczne trójwzgórze. W takiej postaci, jako trawiaste trójwzgórze, zostały umieszczone w herbach Lewina Brzeskiego z 1520 r., Otyńia z 1528 r., Niemodlina z 1572, a na początku XVII w. – Mirska⁴⁰. O tym, że wizerunki gór stanowiły jedynie symboliczne przedstawienie położenia naturalnego miast, świadczą zmiany w wizerunkach napieczonych i godłach herbowych dwóch innych miast śląskich, Jeleniej Góry i Złotoryi. W przypadku pierwszego z tych miast, na najstarszej pieczęci z XIII w. umieszczono wizerunek jelenia stojącego na wzgórzu. Na kolejnej pieczęci z następnego stulecia widniał zamiast wzgórze występ skalny lub rodzaj muru, natomiast na najstarszej pieczęci herbowej z pocz. XVI w. – potrójne wzgórze, ostatecznie po 1599 r. powrócono do motywu niewielkiego wzgórze⁴¹. Na pieczęciach Złotoryi widniały najpierw trzy, potem pięć wzgórz, ostatecznie utrwalił się wizerunek heraldycznych trzech gór⁴². W podobny sposób przebiegał proces kształtowania się godła zachodniopomorskiego miasta Okonka⁴³. Motyw trzech szczytów górskich przenoszono także bezpośrednio z herbu dawnych właścicieli, tak jak w godle Boguszowa, w którym umieszczono wizerunki z herbu rodziny Hochbergów⁴⁴.

³⁹ H. Saurma błędnie interpretował wizerunek ryby w godle Bytomia Odrzańskiego jako godło z herbu rodziny von Glaubitzów, którzy byli posiadaczami miasta dopiero od 1469 r., natomiast najstarsza pieczęć z wyobrażeniem ryby pochodziła z XIV w. (zob. H. S a u r m a, *op. cit.*, s. 18).

⁴⁰ APWr., Otyń 1528; D. T o m c z y k, *Herby miast Śląska Opolskiego*, Opole 1996, s. 63 i 72.

⁴¹ APJG, odciski pieczęci z XVI w. nr 347, 431, 537, 617; Akta miasta Wrocławia – dokumenty, pieczęć Jeleniej Góry na dokumencie z 26 września 1629. Wszystkie pieczęcie zostały opisane przez Z. Michniewicza (*Herb jeleniogórski w świetle dziejów i zabytków kultury*, „Sobótka”, t. XXX, nr 1, 1975, s. 41–57). Trudno zgodzić się z zaprezentowanym w tym opracowaniu poglądem, iż wielkość wzgórze zależała od zakresu przywilejów nadanych miastu – im więcej swobód, tym większe i bardziej rozbudowane wzgórze. Owo zróżnicowanie kształtu było uzależnione przede wszystkim od umiejętności twórców tłoków pieczętnych i stylizacji rysunku.

⁴² APWr., odciski pieczęci na dokumentach z 1348 r. Rep. 91, Leubus 302, i z 1418, Rep. 93, sygn. 94.

⁴³ Na najstarszej pieczęci Okonka, znanej jedynie z opisu, widniało pojedyncze wzgórze (zob. APSz., Zbiór odcisków pieczętnych, nr 370), a dopiero u schyłku XIX w., za sprawą O. Huppa, w godle pojawił się wizerunek potrójnego wzgórze (zob. O. H u p p a, *Die Wappen und Siegel...*, s. 95, rys. s. 93).

⁴⁴ Hochbergowie, do których należało miasto, pieczętowali się herbem z trzema górskimi szczyta-

Pojedyncze wizerunki wzgórz i gór funkcjonowały również jako elementy obrazowych przedstawień nazw miast, jak w godłach Niemodlina (Falkenberg) i Gorzowa Śląskiego (Landsberg)⁴⁵, a także jako motywy wchodzące w skład innych wyobrażeń, np. reprezentujących zajęcia mieszkańców – głównie górnictwo. W godle herbowym dawnego miasta śląskiego Ciechanowic na szczycie góry widniało wejście do szybu kopalni.

Otoczane szczególną opieką i obdarzane licznymi przywilejami miasta górnicze w całej Europie posiadały w godłach wizerunki podstawowych narzędzi służących do wydobywania – młotków, kopaczek, kilofów, a także postaci górników. Motywy o tej tematyce należały do najstarszych przedstawień na pieczęciach miejskich, nie zawsze jednak były przenoszone w pola herbowe. Wówczas bowiem, gdy złoża kopalin uległy wyczerpaniu, zanim ukształtował się herb miasta, jako wizerunki godła przyjmowano wyobrażenia nie związane z górnictwem. Wśród śląskich miast górniczych w taki właśnie sposób ukształtował się herb Bytomia. Na najstarszej, XIV-wiecznej pieczęci ławniczej miasta widniały postać górnika przy pracy i wizerunek połuorła, natomiast na późniejszej, XV-wiecznej, ogólnomiejskiej pieczęci herbowej umieszczono tarczę z orłem. W czasach, kiedy kształtował się herb miasta, wydobywanie srebra nie odgrywało już dominującej roli w życiu gospodarczym, stąd w godle orzeł Piastów górnośląskich, który reprezentował założycieli miasta, a po wymarciu dynastii przynależność terytorialną Bytomia⁴⁶.

W odmienny sposób ukształtowały się herby miast górniczych w czasach nowożytnych. Odkrycie nowych złóż wpływało na szybki rozwój osady górniczej, która w krótkim czasie uzyskiwała prawa miejskie. Wraz z nimi nadawany był herb z godłem o tematyce górniczej. Zwyczaj nadawania herbów miastom górniczym przez władców upowszechnił się w Czechach, natomiast spośród miast śląskich herb tematycznie związany z gospodarczymi podstawami rozwoju uzyskały jedynie Tarnowskie Góry w 1529 r.⁴⁷ Miasto na mocy dokumentu księcia opolskiego Jana II Dobrego z 1529 r. uzyskało prawo do posługiwania się pieczęcią z wizerunkiem orlego skrzydła oraz młota skrzyżowanego z kilofem⁴⁸. W 1562 r., niespełna czterdzieści lat później, w czasach, kiedy miasto należało do margrabiego brandenburskiego Jerzego, uży-

mi w godle (zob. *Johann Siebmachers Wappenbuch von 1605*, Hrsg. H. Appuhn, Dortmund 1994, s. 186, jako Hoberg, także T. J u r e k, *Obce rycerstwo na Śląsku do połowy XIV w.*, Poznań 1996, s. 236).

⁴⁵ Pojedyncze wzgórze w godle Niemodlina odpowiadało dokładnie członowi niemieckiej nazwy miasta (Falken)-*berg*, chociaż w innych herbach z obrazowymi przedstawieniami nazw nie przestrzegano zasady, aby wyraz *berg* był wizerunkiem pojedynczej góry (np. w Ziębicach – w języku niemieckim Münsterberg – widniały zawsze trzy wzgórza).

⁴⁶ Podobny pogląd na ukształtowanie się najstarszego bytomskiego herbu przedstawia M. K a g a n i e c, *Herby i pieczęcie miast górnośląskich*, t. I, z. 1, Katowice 1992, s. 8–9.

⁴⁷ Od II poł. XV do końca XVI w. około siedemnastu nowym miastom górniczym w Czechach panujący nadali herby z wizerunkami narzędzi górniczych i postaci górników w godłach (zob. J. Č a r e k, *Městské znaky v českých zemích*, Praha 1985).

⁴⁸ We fragmencie dokumentu książęcego, opublikowanego m.in. przez M. Kaganiec (*op. cit.*, t. I, z. 2, s. 56), znalazła się wzmianka o pieczęci Tarnowskich Gór, ale równocześnie zostały określone barwy, można uznać więc, że wystawca wraz z prawem do posługiwania się pieczęcią określił wygląd herbu, zob. też APWr., Tarnowskie Góry 1529.

skoła ono nowy przywilej herbowy. W nowym godle znalazł się wizerunek czarnego połuorła i motywy zachowane z wcześniejszego herbu⁴⁹. W momencie nadania herbu przez margrabiego Tarnowskie Góry były prężnie rozwijającym się miastem górniczym, dlatego też w godle herbowym uwzględniono wizerunki symbolizujące podstawowe zajęcie ówczesnych mieszkańców.

Nie wszystkie miasta górnicze uzyskały herby w oficjalnych dokumentach. Trzy dawne miasta dolnośląskie, Ciechanowice, Złotniki Lubańskie i Miedzianka, posiadały pieczęcie herbowe z wizerunkami narzędzi, sprzętów i postacią górnika, które sprawiły sobie same władze miejskie⁵⁰. Rozwój gospodarczy tych miast nie przebiegał tak pomyślnie, jak podobnych na Górnym Śląsku, gdyż wraz z wyczerpaniem się rud podupadały, a ich herby z górniczą symboliką przypominały jedynie lata świetności. Miedzianka, o której pisał Heneliusz, iż jej znakiem była miedź, prawa miejskie posiadała najdłużej, bo w latach 1519–1945⁵¹.

W wielu wypadkach wyobrażenia odnoszące się do warunków naturalnych symbolizowały równocześnie gospodarczy charakter miasta. Za taki można uznać wizerunek trzech wzgórz w godle herbowym Złotorii. Niemiecka nazwa Goldberg wskazywała, że widniejące w godle wzgórze reprezentowały miejsce wydobywania złota.

Na początku XIX w. godła o tematyce górniczej posiadały na Śląsku zaledwie cztery miasta oraz jedno w klejnocie herbowym. Dopiero w drugiej poł. XIX w., wraz z coraz szybszym rozwojem wydobywania węgla kamiennego, zaczęto umieszczać bądź przywracać wizerunki narzędzi górniczych. W 1869 r. wizerunek młota i kilofa umieszczono w godle nowego miasta Królewskiej Huty⁵². Natomiast w 1886 r. władze Bytomia ustaliły herb, do którego przeniesiono wizerunki z dawnej pieczęci ławniczej: połuorła i górnika przy pracy. Zmiana herbu była związana z rozwojem miasta dzięki odkryciu złóż węgla kamiennego. Oprócz herbów o tematyce górniczej, również począwszy od II poł. XIX w., wraz z rozwojem przemysłu władze miast zaczęły

⁴⁹ W pracach niemieckich właśnie ten herb był uznawany za pierwszy oficjalnie nadany. Taki herb Tarnowskich Gór opisał w 1783 r. F. A. Zimmermann (*Beyträge...*, Bd. II, s. 223); P. Knötel (*Städtewappen...*, s. 29) opublikował tekst dokumentu dotyczący herbu, w którym wystawca zastrzegł, iż pełnego herbu mogli używać na pieczęciach tylko burmistrz i rada miejska, natomiast ławnicy i wójt – z uszczerbionym godłem ze skrzydłem i narzędziami górniczymi. Trudno więc uznać za słuszny pogląd M. Kaganiec, iż mieszczanie nie uznali nowego herbu i posługiwali się dawnym na pieczęciach ławniczych, bowiem właśnie w takiej formie nakazał im używać go margrabia Jerzy (zob. APWr., Tarnowskie Góry 1562; M. K a g a n i e c, *op. cit.*, t. I, z. 2, Katowice 1995, s. 57). O herbie Tarnowskich Gór zob. również D. D u d z i c z - S z l a c h c i c, *Studia nad herbem i pieczęcią miasta Tarnowskie Góry*, Gliwice 1985.

⁵⁰ Wśród wymienionych nie znalazło się dawne miasto Radzimowice (Altenberg), którego herb, przedstawiający na trójdzielnej tarczy wizerunki św. Mikołaja, lwa i górnika przy pracy, opisał H. Saurma (*Wappenbuch...*, s. 1). Godło herbowe było identyczne z tym, które posiadało inne miasto, położone w Saksonii, o tej samej nazwie Altenberg. Hupp uważał, że pieczęć tego miasta w niewyjaśnionych okolicznościach trafiła do Radzimowic, może poprzez kradzież, i była używana (!) do pieczętowania dokumentów od dawna, jak twierdziły w XIX w. władze miejskie (zob. O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 149). Nie zostały uwzględnione także herby miast położonych na czeskim Śląsku, m.in. Bruntala.

⁵¹ „Signum oppidi aerucudina est, aqua vero, quae per tubos in opidum deducitur, ex quatuor fontibus, parvo ferme militati ab opido distantibus largitereniant” (N. H e n e l i i, *Silesiographia Renovata*, Wratislaviae–Lipsiae 1704, s. 92).

⁵² Zob. P. K n ö t e l, *Städtewappen...*, s. 17.

umieszczać nieznane dotąd w heraldyce miejskiej wizerunki ówczesnych urzędzeń i budowli, jak w 1867 r. młot hutniczy w herbie Katowic. Zwyczaj akcentowania w herbach przemysłowego charakteru miast utrzymał się również w następnych latach i współcześnie. Wizerunki o tematyce górniczej z narzędziami lub szymbami kopalni widnieją obecnie w godłach osiemnastu miast śląskich.

W ciągu wieków w niektórych godłach herbowych, wraz ze zmianami w treści wizerunków, umieszczano rysunki wzgórze bądź góry jako motywy uzupełniające główne elementy. W ten sposób w herbie Polczyna trzy krzewy winnej latorośli znalazły się na trzech wzgórzach, symbolizujących okalające miasto wzniesienia. Wizerunek wzgórze w herbie Otmuchowa pojawił się po raz pierwszy dopiero u schyłku czasów nowożytnych. Na wcześniejszych pieczęciach przedstawiano zamiast niego kamienie bądź ornament⁵³.

Spośród zajęć związanych z uprawą ziemi, a jednocześnie z położeniem miasta wśród wzniesień bądź na wzgórzach na badanym obszarze, przedstawiano w godłach herbowych do XVIII w. wyłącznie wizerunki winnej latorośli. Jej uprawa i produkcja wina były najczęściej dodatkowym zajęciem mieszczan, chociaż, zwłaszcza w miastach śląskich, istniały cechy winiarzy. Krzewy, grona czy liście umieszczano w godłach miast śląskich i pomorskich, mimo że częstokroć brak źródłowego potwierdzenia takich upraw na większą skalę. O roli tej uprawy na Śląsku w czasach nowożytnych świadczą wyobrażenia kiści winogron w godle Głogówka z XVII w. Rozwój godła tego miasta był dość typowym przykładem dokonujących się w ciągu wieków zmian znaczeniowych poszczególnych wizerunków. Na najstarszych, XIV-wiecznych pieczęciach Głogówka, widniały jedynie trzy zakrzywione noże do zbioru winogron, które pochodziły z pieczęci wójta Arnolda⁵⁴. W XVII w., gdy wizerunek ten nie był już utożsamiany z pierwszym wójtem, a jedynie z uprawą winnej latorośli, dodano między nożami wizerunki trzech kiści i powstał w ten sposób wizerunek o tematyce gospodarczej⁵⁵. Popularność motywów winnej latorośli wynikała także z faktu, iż przypisywano im niekiedy treści religijne, symbolizujące Chrystusa, podobnie jak wizerunkowi ryby.

Lasy, drzewa – handel ładowy, hodowla, uprawa i leśnictwo

Spośród wyobrażeń roślin najczęstsze w herbach miejskich było drzewo lub kilka drzew jako symboliczne przedstawienia reprezentujące położenie miast w lesistej okolicy⁵⁶. Drzewa bądź jedynie ich gałęzie, jako elementy godeł, wskazywały, że

⁵³ O kamieniach w wizerunku napieczętnym pisali H. Saurma (*op. cit.*, s. 239) i M. Gumowski (*Najstarsze pieczęcie...*, s. 169), natomiast wizerunek herbu ze wzgórzem przedstawili O. Hupp (*op. cit.*, s. 178) oraz D. Tomczyk (*Herby miast Śląska Opolskiego*, Opole 1996, s. 90).

⁵⁴ Pieczęć Głogówka na dokumencie z 1314 r., APWr., Zbiór dok. klaszt. cyst. w Lubiążu, Rep. 91, sygn. 175.

⁵⁵ Pieczęć Głogówka z wizerunkiem trzech noży i kiści na barokowej tarczy na dokumencie z 1712 r., APWr., Zbiór dok. klaszt. cyst. w Lubiążu, Rep. 91, sygn. 1094.

⁵⁶ Inny, często umieszczany w godłach herbowych wizerunek – kwiaty, pochodził najczęściej z

miasto powstało w miejscu, gdzie wcześniej znajdował się las, albo na polanie otoczonej borami. Niekiedy takie usytuowanie miasta znajdowało odzwierciedlenie także w jego nazwie, stąd Międzyzlesie (Mittelwalde) czy Wałbrzych (Waldenburg). O takim położeniu lasu informowały również herby miast z godłami zawierającymi wizerunki pni drzew, które ścięto pod zabudowę miejską, np. Nowej Rudy (Neurode) i Gozdnicy (Freiwaldau). Zajęcia mieszkańców sprzed powstania miasta, które wraz z rozwojem miasta zanikły, były reprezentowane w godłach herbowych przede wszystkim przez wyobrażenia związane z wyrębem lasów. Karczowanie lasów w miejscu, w którym tworzono miasto, upamiętniono wizerunkami pni drzew w herbach Gryfina, Nowej Rudy i Gozdnicy. Szczególnie interesującym przykładem były dwa herby tej ostatniej miejscowości, gdyż na pieczęci z XVII w. znajdowała się postać drwała z toporem na ramieniu, natomiast na XVIII-wiecznej pieczęci widniał już tylko pień drzewa⁵⁷.

W ciągu wieków, wraz z sukcesywnym karczunkiem lasów, wizerunki o tematyce „leśnej” stały się motywami o treści historycznej, informującymi o miejscu powstania miasta. Wspólnie z innymi wyobrażeniami przekazywano w godłach wiadomości o dawnych bądź aktualnych właścicielach, jak w przypadku orła brandenburskiego trzymającego gałęzie dębu w herbie Choszczna, gryfa trzymającego gałązkę z żółędziami w herbie Okonka czy połuorła górnośląskiego i gałęzi dębu w herbie Skorogoszczy. Na pieczęci sądowej dawnego miasteczka dolnośląskiego Pobiedni, uznanej przez niemieckich heraldyków za pierwowzór herbu, widniał wizerunek lipy z charakterystycznym kapeluszem, pochodzącym z hełmu założyciela Wieganda von Gersdorfa. Cała kompozycja stanowiła symboliczną reprezentację zwierzchności właściciela nad miastem⁵⁸.

Wzorców ikonograficznych dla godeł herbowych dostarczały, co było oczywiste, gatunki drzew dominujące w najbliższej okolicy. Przeważały zatem wizerunki dębów symbolizujących bory, czy szerszej lasy liściaste, oraz świerków jako drzew iglastych. Sporadycznie umieszczano w godłach wizerunki innych drzew, głównie jako elementy obrazowych przedstawień nazw miast. Wyobrażenie stylizowanej brzozy widniało w herbie Wlenia jako element obrazowego przedstawienia najstarszej nazwy miasta (Birkenau)⁵⁹. W najstarszym godle Wałbrzycha również jako motyw związany z nazwą widniał wizerunek jodły⁶⁰.

godeł dawnych właścicieli, był symbolem Najświętszej Marii Panny lub elementem obrazowego przedstawienia nazwy miasta.

⁵⁷ Pieczęć Gozdnicy na dok. z 1642 r., APZG, Miasto Żary, cech kuśnierzy, sygn. 7 D.

⁵⁸ Symboliczna zwierzchność właściciela nad miastem przedstawiona w godle herbowym, została opisana w kontekście ucisku feudalnego przez Z. Michniewicza (*Ze studiów nad symboliką feudalizmu w heraldyce miast śląskich*, „Roczniki Sztuki Śląskiej”, t. VI, 1968, s. 12–13), trudno jednak zaakceptować tezę tego autora, bowiem Pobiednia została założona przez Gersdorfa dla prześladowanych w Czechach protestantów. O. Hupp interpretował ów kapelusz jako ogólny symbol władzy (zob. O. H u p p, *op. cit.*, s. 167).

⁵⁹ W opracowaniach z XIX w. wyjaśniano pochodzenie wizerunku brzozy od dawnej nazwy Wlenia (Birkenau), chociaż O. Hupp, powołując się na najstarsze dokumenty miejskie z Kodeksu Dyplomatycznego Śląska, nie potrafił wyjaśnić, czy wzmiankowana polska nazwa „Wlan” odpowiada niemieckiej „Birkenau”.

⁶⁰ Pieczęć Wałbrzycha na dok. z 1793 r., APZG, Miasto Świebodzin, cech rzeźników, sygn. 7 D.

W odróżnieniu od wyobrażeń symbolizujących w godłach herbowych górnictwo – inne rzemiosła, nawet takie, które stanowiły podstawę utrzymania znacznej grupy mieszkańców miasta, były reprezentowane tylko sporadycznie do końca XVIII w. Wynikało to przede wszystkim z faktu, że proces rozwoju i specjalizacji rzemieślniczej następował stopniowo, wraz z rozwojem miasta, i kiedy osiągnął określony poziom, władze miejskie posługiwały się już herbem o innej treści. Do wyjątków można zaliczyć miasta utworzone z dawnych osad służebnych oraz takich miejscowości, jak osady rybackie, których mieszkańcy już wcześniej specjalizowali się w określonym rzemiośle bądź typie działalności. W godłach herbowych takich miast, zawierających z reguły także wizerunki obrazujące nazwy, umieszczano narzędzia lub inne przedmioty, symbolizujące zajęcia ludności. W tej formie ustaliły się herby Kowar i Woźników, których nazwy pochodziły od najstarszych zajęć ich mieszkańców⁶¹. Herby miast, utworzonych z rozwijających się osad służebnych, kształtowały się w podobny sposób, jak miast górniczych, przekształconych z osad powstałych wokół wydobywanych kopalni. Nawet w miastach tworzonych w dobrach prywatnych, na ziemiach graniczących ze Śląskiem po przybyciu rzemieślników protestanckich z terenów śląskich w czasie i po wojnie trzydziestoletniej wyobrażenia symbolizujące główne zajęcia większości nowych mieszkańców nie znalazły się w godłach herbowych⁶².

Przewóz towarów drogą lądową symbolizowały wizerunki kół, przedstawiane z reguły w formie połukoła. Wyobrażenie takie widniało w godle Woźników, było zarówno obrazowym przedstawieniem nazwy, jak i zajęcia mieszkańców. W czasach nowożytnych symbolizowało ono przewozy wozami przez granicę z Rzeczpospolitą, w których specjalizowało się, jak pisał XVIII-wieczny autor, wielu mieszkańców⁶³.

⁶¹ Kowary, niem. Schmiedeberg, do czasu udostojnienia herbu przez Fryderyka II w 1747 r. posługiwały się herbem z wizerunkiem wspiętego konia i młota kowalskiego, symbolizującym najstarszą specjalność zawodową mieszkańców (zob. N. H e n e l i i, *Silesiographia...*, s. 510). Woźniki miały wizerunek z połuorłem i kołem; to ostatnie symbolizowało dawne zajęcie mieszkańców (zob. M. A n t o n i e w i c z, *Herby miast województwa częstochowskiego*, Częstochowa 1984, s. 86–87).

⁶² Utworzone na Dolnych Łużycach, wówczas saskich, miasta Krzystkowie (1654) i Jasień (1660) posiadały herby z godłami herbowymi ówczesnych właścicieli, podobnie w Wielkopolsce Rawicz (1638) i Rakoniewice (1662). O miastach wielkopolskich zob. M. A d a m c z e w s k i, *Heraldyka miast wielkopolskich w świetle dokumentów lokacyjnych (XVII–XVIII w.)*, [w:] *Studia z dziejów państwa i prawa polskiego*, t. II, red. J. Matuszewski, Łódź 1995, s. 130–140.

⁶³ Charakterystyczny wizerunek połukoła w przypadku miast śląskich usiłowano wiązać także z Piastami opolskimi. M. Gumowski uważał, iż w godłach Raciborza i Krapkowic wyobrażenie to pochodzi z XIII-wiecznej pieczęci księcia opolskiego Władysława I i stanowi, obok wizerunku orła, motyw reprezentujący władzę (zob. M. G u m o w s k i, *Najstarsze pieczęcie...*, s. 123–124). Przyjmując ten pogląd, należy zwrócić uwagę, że po wymarciu Piastów opolskich wizerunek połukoła utożsamiano z pierwszym członem niemieckiej nazwy Raciborza – Ratibor (*Rat* – „koło”), natomiast w godle Krapkowic – z XVI-wiecznymi właścicielami miasta, hrabiami von Gatschinami. Zatem także w herbie Woźników połukoła mogło pierwotnie reprezentować Piastów opolskich, dzięki którym miejscowość ta uzyskała miejski status, a dopiero później stało się symbolem zajęć mieszkańców i właścicieli miasteczka – Gatschinów (F. A. Z i m m e r m a n n, *Beyträge...*, Bd. II, Brieg 1783, s. 161). Dodatkowym argumentem, przemawiającym za taką tezą, był układ godła, w którym na tarczy dwudzielnej w słup w prawej poboczniczy znalazło się połukoła, a w lewej połuorła; znak reprezentujący księcia był umieszczany bowiem z reguły przed znakiem symbolizującym miasto, dlatego godło powinno posiadać odwrotny układ.

Handel i otwarty charakter miasta przedstawiano w godłach za pomocą wizerunków otwartych wrót bram miejskich z podniesionymi kratami (bronami). Ten typ przedstawienia handlowego charakteru miasta występował powszechnie w godłach miejskich w całej Europie. W czasach nowożytnych skosy, belki w bramach informowały o pewnych ograniczeniach handlowych. W XVIII-wiecznym herbie Zielonej Góry umieszczono ukośną belkę, symbolizującą wprowadzenie królewskiej akcyzy w 1741 r.⁶⁴

Do wyjątkowych wizerunków, symbolizujących związki handlowe mieszkańców z sąsiednimi miastami, należało zaliczyć godło herbowe pomorskiego Maszewa. W godle dawnego herbu, którym władze miasta posługiwały jeszcze w XVIII w., widniał pentagram, symbolizujący jego położenie wobec pięciu innych okolicznych miast. Maszewo symbolicznie umiejscowiono pośrodku pentagramu, wierzchołek każdego z pięciu ramion reprezentował zaś jedno z sąsiednich miast: Stargard, Goleńiów, Nowogard, Chociwel i Dobrą, znajdujących się w równej odległości dwóch mil od Maszewa, do których prowadziły drogi uczęszczane przez kupców⁶⁵.

W europejskich herbach miejskich do końca XVIII w. wyobrażenia zwierząt hodowlanych występowały sporadycznie. Z reguły nie reprezentowały one hodowli jako głównego zajęcia mieszczan, lecz symbolizowały handel, targi zwierząt, z których miasta słynęły i od których pochodziły ich nazwy, wizerunki te były więc także elementami obrazowego przedstawienia nazw. Mimo że hodowla zwierząt stanowiła podstawowe zajęcie mieszkańców wielu dawnych małych miast, a władze dbały o dobry stan pastwisk i łąk, nie znalazło to odbicia w tematyce godła herbowych⁶⁶. Hodowla bowiem nie była zajęciem utożsamianym z miastem. Znane są dawne przekazy dotyczące herbu Kozła, przedstawiającego trzy kozłe głowy, umieszczone tam dla upamiętnienia miejsca, gdzie hodowano te zwierzęta⁶⁷. Podobnie interpretowano wizerunek kozłej głowy w godle Głucholazów⁶⁸. W czasach nowożytnych wizerunki kozłów, wołów i koni w herbach miejskich interpretowano nie jako motywy reprezentujące hodowlę, ale przede wszystkim dawnych właścicieli lub nazwy miast.

⁶⁴ APZG, Pieczęć Zielonej Góry z 1750 r., Miasto Zielona Góra, cech nieznan, sygn. D 17, zob. także W. S t r z y ż e w s k i, *Pieczęcie i herby Zielonej Góry*, „Studia Zielonogórskie”, t. I, 1995, s. 54.

⁶⁵ Opisany herb Maszewa ustalony został u schyłku XVI w. zamiast dotychczasowego, przedstawiającego popiersie błogosławiącego biskupa (?). O. H u p p nie potrafił wyjaśnić genezy godła, wskazując, iż w XVIII w. miasto posługiwało się już innym herbem. Dokładny opis i wyjaśnienie symboliki pentagramu z końca XVIII w. u Brüggenmanna i Wutstracka wskazuje jednak, iż obowiązujący do dzisiaj herb z lwem Ebersteinów i murami miejskimi ukształtował się w ostatecznej wersji dopiero w XIX w. (zob. L. W. B r ü g g e m a n n, *Ausführliche Beschreibung...*, s. 211; C. F. W u t s t r a c k, *Kurze historisch geographisch...*, s. 507; O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 86), chociaż władze miasta posługiwały się w XVII w., oprócz pieczęci z pentagramem także inną z wizerunkami murów i lwa (APSz., Zbiór odcisków pieczętnych, nr 339).

⁶⁶ M. B o g u c k a, H. S a m s o n o w i c z, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1986, s. 174.

⁶⁷ F. A. Zimmermann powoływał się na bliżej nieokreślone dawne przekazy, w których okolice Kozła były charakteryzowane jako miejsce, gdzie hodowano wiele kóz (zob. F. A. Z i m m e r m a n n, *Beiträge...*, Bd. II, Brieg 1783, s. 289).

⁶⁸ Wizerunek ten był także obrazowym przedstawieniem niemieckiej nazwy miasta Ziegenhals (Kozia Szyja).

Trzy koźle głowy miały symbolizować trzech braci – rycerzy rozbójników Kozłów, którzy mieli zamek w miejscu późniejszego miasta Kozła. Mimo że zgodnie z legendą zostali oni straceni za swoje czyny, wyobrażenie przyjęte w godle stanowiło motyw historyczny związany z początkami Kozła⁶⁹.

Wizerunki zwierząt w herbach miejskich wielokrotnie próbowano interpretować jako motywy przejęte z godeł założycieli bądź właścicieli, zwłaszcza takie, których pochodzenia nie można było jednoznacznie ustalić⁷⁰. Pomijając godła, do których rzeczywiście przeniesiono całe godła z herbów właścicieli lub ich fragmenty, związków z heraldyką rycerską można doszukać się przede wszystkim w sferze symbolicznej. W godłach miejskich znajdowały się bowiem wizerunki jeleni, niedźwiedzi, sokołów, kogutów, a więc zwierząt, zgodnie ze zwyczajem heraldycznym utożsamianych z pozytywnymi cechami – męstwem, walecznością, władzą, przypisywanymi posiadaczom herbów⁷¹.

Podobnie w przedstawieniach stworów nieznanymi w naturze, np. połączająca z rybim ogonem w godle Prochowic, wykorzystywano wzorce ikonograficzne z pieczęci i herbów rycerskich. Niezwykłą symbolikę herbu prochowickiego utożsamiano z położeniem naturalnym miasta, przy czym wizerunek połączająca z rybim ogonem reprezentował zarówno bogactwo okolicznych lasów, jak i przepływającej tu rzeki Kaczawy. Heneliusz opisując herb tłumaczył, iż upamiętniał on początek miasta, kiedy jego założyciele żywili się rybami łowionymi z Kaczawy i zającami upolowanymi w lasach⁷². Jego genezy należy się doszukiwać raczej w godle herbowym dawnych właścicieli, H. Saurma bowiem wskazał⁷³, że pochodził on z przekształconego herbu rodziny von Parchwitzów, tj. jednoroźca⁷⁴. Podobnie jak w innych herbach miast śląskich, również w herbie Prochowic nastąpiła zmiana znaczeniowa i

⁶⁹ APWr., Zbiór dok. klaszt. św. Macieja we Wrocławiu, Rep. 66, sygn. M. Kl. B. 1229 b. Pieczęć Kozła z 1683 r. w. przedstawiała trzy koźle głowy, a pośrodku między nimi małą rozetkę. Układ wizerunków stylizowany na pieczęciach herbowych szlachty, stąd można przyjąć, iż w tym czasie wywodzono pochodzenie motywów od legendarnych braci Kozłów.

⁷⁰ H. Berghaus w opisie Marchii Brandenburskiej zwrócił uwagę, że ówczesne władze miejskie Pełczyc (niem. Bernstein) uważały, iż wizerunek niedźwiedzia w godle pochodził z herbu pierwszych właścicieli zamku i miasta, rodziny von Bährów lub Beerenów. Nazwisko takie nie pojawiło się jednak w żadnym z najstarszych dokumentów marchijskich, a zatem godło herbu miejskiego utworzono od nazwy miasta i jego położenia naturalnego (zob. H. B e r g h a u s, *Landbuch der Mark Brandenburg und des Markgrafthums Nieder-Lausitz*, Brandenburg 1856, Bd. III, s. 435). W herbach miast śląskich zwłaszcza H. Saurma doszukiwał się w wizerunkach zwierząt motywów, pochodzących z godeł dawnych właścicieli. Wielokrotnie weryfikował te hipotezy O. Hupp (*Die Wappen und Siegel...*) wskazując, iż reprezentują one położenie naturalne, zajęcia ludności i nazwy miast.

⁷¹ Szczegółowe rozważania na temat symboliki zwierząt w herbach rycerskich zob. m.in. P. J. S p e n n e r, *Insignium Theoria seu Operis Heraldici, Pars Generalis, De Gressilibus seu Quadrupedibus*, Pars I, Sect. III, Francofurti ad Moenum 1690, s. 228–253.

⁷² N. H e n e l i i, *Silesiographia...*, Cap. VII, s. 423–424. Wizerunek połączająca z rybim ogonem widniał na wszystkich pieczęciach Prochowic (zob. APWr., pieczęć Prochowic z 1738, Zbiór dokumentów benedyktynek w Legnicy, Rep. 93, sygn. 665).

⁷³ H. S a u r m a, *Wappenbuch...*, s. 241.

⁷⁴ Herb rodziny von Parchwitz przedstawiający w polu herbowym wizerunek wspiętego jednoroźca w lewo, zob. *Schlesisches Wappenbuch von Crispin und Johann Scharffenberg*, Bearb. von Hans von Mosch, Neustadt an der Aisch 1984, Taf. 226, nr 2.

jednoczesne przekształcenie godła w czasach, kiedy zapomniano jego dawną treść. W czasach, kiedy opisany został przez Heneliusza, a więc w XVII w., herb ten symbolizował „bogactwo naturalne” miasta, zwierzynę łowną i ryby. Polowanie czy łowiectwo przedstawiano w godłach miast położonych wśród lasów również symbolicznie, za pomocą wizerunków zwierząt łownych, wśród których zdecydowanie dominowały jelenie. W godle położonego w centrum puszczy Rzepina widniał więc wizerunek jelenia⁷⁵, podobnie w godle Gorzowa Śląskiego. W herbie śląskiego miasta Bieruń znajdują się wyobrażenia jelenia i siedzącego na jego grzbiecie dużego ptaka⁷⁶. Położenie naturalne miasta wśród bagien i w pobliżu rzeki sprzyjało myślistwu, wizerunki w godle reprezentowały symbolicznie zarówno jedno z głównych zajęć mieszkańców, jak i miejsce, gdzie odbywały się polowania⁷⁷.

Wyobrażenia niedźwiedzi w herbach reprezentowały przede wszystkim nazwy miast opisywanych⁷⁸. Do wyjątków należało zaliczyć wizerunek niedźwiedzia w godle dawnego miasta Bobrowic: w polu herbowym przedstawiono niedźwiedzia sięgającego do ula. Zgodnie z informacjami, uzyskanymi przez O. Huppa w XIX w., wyobrażenie widniejące w godle pochodziło ze sztandaru z czasów wojny trzydziestoletniej⁷⁹. Był zatem herb Bobrowic symbolicznym przedstawieniem jakiegoś wydarzenia z dziejów miejscowości w czasach wojny, a nie nawiązaniem do zajęć mieszkańców i zwierząt zamieszkałych w okolicznych lasach, jak twierdził Saurma⁸⁰.

Rola barw i innych elementów herbów w symbolice krajobrazu naturalnego i gospodarczego

Wraz z pojawieniem się herbów miejskich dotychczasowe wizerunki napieczętno przenoszono do pola tarczy herbowej, przy czym w elementach symbolizujących położenie naturalne miast niezwykle istotnym, nowym środkiem przekazu informa-

⁷⁵ Pieczęć Rzepina na dok. z 1566 r., BLP, Kurm. Stände, sygn. U 1.

⁷⁶ Wizerunek ptaka w godle bieruńskim interpretowano najczęściej jako przedstawienie pelikana. Tak został opisany zarówno przez Saurmę (*op. cit.*, s. 13), jak i Huppa (*op. cit.*, s. 169). Herb miasta sprzed XIX w. nie został opisany.

⁷⁷ Za typowy „herb topograficzny” uznała znak Bierunia M. Kaganiec (*Herby i pieczęcie miast górnośląskich...*, s. 6), natomiast H. Saurma uważał, iż wizerunek ptaka pierwotnie przedstawiał pelikana, który w XIX w. zmieniony został w gęś (H. S a u r m a, *op. cit.*, s. 13). Uznany za przedstawienie położenia naturalnego i myślistwa wizerunek w godle bieruńskim nie mógł raczej zawierać w swojej treści wyobrażenia pelikana, długa szyja ptaka wskazuje, iż była to podobna łabędzia lub, tak jak chciał Saurma, gęsi.

⁷⁸ Wizerunki niedźwiedzi widniały w godłach Mieszkowic (Bärwalde in N. M.), Pelczyc (Bernstein) i Barwic (Bärwalde) – zob. rozdział o obrazowych przedstawieniach nazw miast.

⁷⁹ Wyjaśnienia bobrowickiego magistratu wydają się wiarygodne, zwłaszcza że na sztandarach saskich dragonów z czasów wojny trzydziestoletniej umieszczano podobne scenki, np. na płacie sztandaru saskiego regimentu dragonów z Taube z 1632 r. widniał lis polujący na kury. Wiadomo też, że każda chorągiew tego regimentu posiadała sztandar ze sceną fabularną, wizerunek jednej z nich opublikowano w popularnym wydawnictwie drezdeńskiej wytwórni papierosów w latach trzydziestych (zob. *Historische Fahne. Die Welt in Bildern*, Album 8., Dresden b. r., s. 35).

⁸⁰ Pieczęć Bobrowic z 1733 r., APZG, Miasto Zielona Góra, cech nieznaną, sygn. 22 D; Saurma przypuszczał, iż wizerunki ula i niedźwiedzia reprezentowały pszczelarstwo, szczególnie rozwinięte w okolicach Bobrowic (zob. H. S a u r m a, *op. cit.*, s. 21).

cji stały się barwy. Poprzez zastosowanie właściwych barw dla oznaczenia wody (błękit, zieleń i srebro), drzew, lasów, gór i wzgórz (zieleń), reprezentowane w godłach znaki ikoniczne stały się ściślejszymi i bardziej czytelnymi nośnikami informacji o mieście niż pozbawione barw wizerunki napieczęte. Dzięki barwom możliwe było również przekazanie informacji o położeniu naturalnym za pomocą samego pola herbowego. Błękitna barwa pola częstokroć symbolizowała położenie miasta nad wodą, np. w herbach Kostrzyna n/Odrą, Bytomia Odrzańskiego i Rybnika. Zielone pole herbowe reprezentowało natomiast położenie wśród lasów, np. w herbie Zielonej Góry.

Barwy stosowane w herbach miejskich z wizerunkami krajobrazu naturalnego odzwierciedlały rzeczywiste kolory spotykane w naturze, bowiem ich zgodność lub zbliżenie do rzeczywistych ułatwiały identyfikację poszczególnych wyobrażeń.

Podobnie jak w przypadku godeł o innej tematyce, barwne źródła sprzed XVII wieku należały do rzadkości, i były nimi przede wszystkim wizerunki herbów w dokumentach herbowych oraz na najstarszej mapie Śląska autorstwa Helwiga. Dopiero w XVII-wiecznych opisach Śląska, Pomorza i Brandenburgii podano barwy niektórych herbów; w opisach także z XVIII w. herby nie zawsze przedstawiano wraz z ich barwami. Na podstawie zebranego materiału można jednak stwierdzić, iż w godłach z przedstawieniami symboliki krajobrazu naturalnego i związanej z nim gospodarki miejskiej przestrzegano kilku reguł, wynikających z odwzorowania barw z natury.

Barwa zielona występowała konsekwentnie w przedstawieniach roślin, zgodnie z ich naturalnymi kolorami. W zieleni przedstawiano korony i konary drzew, podobnie krzewy winnej latorośli, gałęzie laurowe, jak i gałązki z kwiatami. Odstępstwa wynikały przede wszystkim z umieszczenia w herbie miejskim godła herbu rycerskiego, np. dwóch srebrnych liści łęka w pierwszym herbie Chocianowa, z pocz. XVIII w., pochodzących od założycieli rodziny von Stoschów⁸¹. Niekiedy brak dostatecznej wiedzy heraldycznej i znajomości dziejów miast wśród władz miejskich był przyczyną zastosowania innej barwy niż zielona w momencie ustalania herbu. W godle Wlenia widniał wizerunek srebrnego drzewa liściastego, przeniesiony z XIV-wiecznego wizerunku napieczętego, który miał reprezentować brzozę, od legendarnej, pierwszej nazwy miasta (Birkenau), jednak w żadnym z dokumentów jej nie wymieniono⁸². Zdarzały się również godła, w których z asemantycznych ozdób widniejących w wizerunku napieczętym tworzone wyobrażenia realnych roślin. W herbie Mirska widniejące w polu wizerunku napieczętego arabeski w XVII w. zamieniono na zielone gałązki z kwiatami i w ten sposób przedstawiono w herbie.

Oprócz wyobrażeń konkretnych roślin zielona barwa również symbolizowała szatę roślinną. W ten sposób przedstawiano w godłach wzgórze, a ich zielona barwa symbolizowała ogólnie roślinność porastającą zbocza. Wśród wyobrażeń wzgórz porośniętych roślinnością wyraźnie była widoczna, zgodna ze zwyczajem heraldycznym, tendencja do ich upraszczania, w której ważną rolę odegrała barwa. W wyobrażeniach na pieczęciach z XIII i XIV w. na zboczach gór i wzgórz widniały drzewa i krzewy, w dokumencie herbowym Otynia i na malowidle ściennym w kościele z her-

⁸¹ O. H u p p, *op. cit.*, s. 158.

⁸² Zob. przypis 58.

bem Lubuska z XVI w. potrójne wzgórze przedstawiono w zielonych barwach, z wyraźnie zaznaczoną zieloną bujną trawą, natomiast w XVII-wiecznych i późniejszych godłach trzy wzgórze miały już gładkie zbocza, a roślinność reprezentowała jedynie zielona barwa. Zielone były także przedstawienia nizin, utożsamianych z zielonymi łąkami.

Barwa błękitna funkcjonowała w godłach herbowych, podobnie jak zielen, przede wszystkim w znaczeniu ikonycznym, reprezentując rzeczywiste kolory. W przedstawieniach rzek, jezior, morza dominował zatem błękit, kojarzący się w sposób oczywisty z kolorem wody. Błękitna barwa pola w herbach o godłach z wyobrażeniami ciał niebieskich reprezentowała sklepienie niebieskie⁸³. Na podstawie barw herbowych miast Rzeszy z herbarza Siebmachera i barwnych wizerunków herbów z opisywanych ziem, można zauważyć zróżnicowanie błękitu uzależnione od reprezentowanego przedmiotu. Zróżnicowanie to wbrew średniowiecznym regułom heraldycznym polegało na stosowaniu odcieni – w polu reprezentującym sklepienie niebieskie błękit był bardziej intensywny, natomiast w przedstawieniu wody był wyraźnie jaśniejszy⁸⁴.

Wizerunki w godłach z wyobrażeniami krajobrazu były, oprócz głównych tynktur heraldycznych, przedstawiane, jak opisał to Spener, w swoich barwach naturalnych⁸⁵. W barwach rzeczywistych przedstawiano przede wszystkim zwierzęta i narzędzia pracy oraz części uzbrojenia. Autorzy opisów herbów miast z XVII i XVIII w. podawali barwy zwierząt, gór i narzędzi tylko wtedy, kiedy ich wizerunki przedstawiano w sposób nietypowy (np. orzeł w godle Złotoryi) lub były zwierzętami fantastycznymi, a nie pochodziły z herbów władców (np. gryf w godle Świdnicy); wszystkie inne określane były lapidarnie: jako koń, wół, jastrząb itd., bez podania barw⁸⁶. Taki sposób opisu wizerunków w godłach świadczył, że wyobrażenia zwierząt, roślin i gór traktowano jako odzwierciedlenie realnych istot i przedmiotów w ich naturalnych barwach. O przedstawieniach zwierząt i narzędzi w ich barwach naturalnych pisał jeszcze Saurma, określając właśnie w ten sposób barwy w godłach⁸⁷. Do

⁸³ W herbach wszystkich miast z wyobrażeniami ciał niebieskich w godłach nie było odstępstw od zwyczaju heraldycznego, zgodnie z którym przedstawiano jedynie wizerunki reprezentujące Słońce, Księżyc i gwiazdy.

⁸⁴ We współczesnym reprimie herbarza Siebmachera z 1605 r. fale w godle były jasnobłękitne, natomiast pola herbów ciemnobłękitne (*Johann Siebmachers Wappenbuch...*). Nie było takiego zróżnicowania błękitu w wizerunkach herbów miast śląskich na mapie Helwiga, ale w żadnym z nich nie było wizerunków wody, a jedynie błękitne pola herbów Legnicy i Ziębic, Opola, Cieszyna i Jawora, ten ostatni zaś został przedstawiony z polem ciemniejszym niż pozostałe.

⁸⁵ „Naturalis figurarum color”; niem. „[...] in seiner natürlichen farb” (zob. P. J. S p e n e r, *Insignium Theoria seu Operis Heraldici...*, De Tincturis, Pars. I, Cap. IV, s. 114).

⁸⁶ Taką formę opisu herbów przyjęli Heneliusz i Schickfuss (N. H e n e l i i, *Silesiographia...*; J. S c h i c k f u s s, *New Vermehrete Schlesische...*) w odniesieniu do miast śląskich, Brüggemann i Wutstrack – do miast zachodniopomorskich (L. W. B r ü g g e m a n n, *Ausführliche Beschreibung...*; C. F. W u t s t r a c k, *Kurze historisch, geographisch...*), a także Merian, zarówno do herbów marchijskich, pomorskich, jak i śląskich (M. M e r i a n, *Topographia Bohemiae, Moraviae et Silesiae...*, Franckfurt 1650; i d e m, *Topographia Electoratus Brandenburgici et Ducatus Pomeraniae...*, Franckfurt 1652).

⁸⁷ W opisach godeł herbowych z przedstawieniami wizerunków zwierząt w barwach naturalnych Saurma wielokrotnie używał określenia „barwy godła naturalne”, np. w odniesieniu do jastrzębi w herbach Niemodlina i Mirska (zob. H. S a u r m a, *op. cit.*, s. 47 i 65).

piero w dziele Huppa nastąpiła swoista unifikacja barw zwierząt, roślin i narzędzi, będących zabiegiem artystycznym autora. Niejednokrotnie przyjęta przez wspomnianego autora czerwień, jako podstawowa barwa wizerunków zwierząt, nie zgadzała się z wcześniejszymi opisami i była jedynie jego propozycją⁸⁸.

Czerń stosowano przede wszystkim w przedstawieniach reprezentujących górnictwo, barwiąc nią wizerunki górników i ich narzędzi. Identyfikowanie czerni z górnictwem wynikało, podobnie jak w innych wizerunkach reprezentujących krajobraz naturalny, z bezpośredniej obserwacji rzeczywistości, a praca górnika kojarzyła się przede wszystkim z ciemnością panującą pod ziemią. W XVI w. w języku niemieckim stosowano dla czerni określenie „farba węgla” (*Kohlefarb*), a zatem również w tym przypadku barwa odzwierciedlała realną rzecz⁸⁹. Symboliczna reprezentacja pracy pod ziemią za pomocą czerni zbliżona była do interpretacji tej barwy w herbach rycerskich. Zgodnie z klasyfikacją symboliki barw heraldycznych, zaproponowaną w XV w. przez francuskiego herolda Prinsaulta, czerń symbolizowała ziemię⁹⁰. Analogii z symboliką barw herbów rycerskich można doszukać się także w barwach ciał niebieskich – złoto symbolizowało słońce, także inne gwiazdy, srebro zaś księżyc.

Symbolika barw w herbach z wizerunkami reprezentującymi krajobraz naturalny i kulturowy opierała się na prostym systemie odwzorowania natury. Zmiany dokonane w barwach pod koniec XIX w., przeprowadzone z myślą o zachowaniu prawideł heraldycznych, nie zawsze uwzględniały specyfikę wcześniejszych przedstawień.

W odróżnieniu od symboliki godła i barw położenie naturalne miasta i jego gospodarka były reprezentowane w klejnotach herbowych sporadycznie, pomijając herby, w których klejnotach powtórzono wizerunek z godła o takiejże tematyce. Odrębne zaakcentowanie profilu gospodarczego miasta w klejnocie zostało utrwalone w herbach Miasteczka Śląskiego, Darłowa i Stargardu.

Motyw symbolizujący górnictwo uwzględniono również w klejnocie herbu Miasteczka Śląskiego. W 1561 r. dotychczasowa osada górnicza uzyskała prawa miejskie i herb – wyobrażenie kopaczki górniczej zostało umieszczone nie w godle, ale w klejnocie herbu. Kopaczkę przedstawiono w szponie orła. Symboliczna wymowa klejnotu była oczywista, bowiem czarny orli szpon był elementem pochodzącym z herbu margrabiego, a zatem w stworzonej kompozycji podkreślono dominującą pozycję właściciela miasta.

W klejnocie herbu Darłowa ponad hełmem znalazło się koło młyńskie, jako znak posiadania przez miasto prawa przemiału⁹¹.

⁸⁸ Zaproponowane przez O. Huppa barwy zwierząt, roślin i innych przedstawień, reprezentujących krajobraz naturalny i kulturowy, zostały przyjęte w zasadzie bez zastrzeżeń przez następne pokolenie niemieckich regionalnych historyków i były powtarzane w ich publikacjach.

⁸⁹ Określenie *Kohlefarb* zostało użyte w opisach herbów w dokumentach Rudolfa II dla Szprotawy z 1597 i Żagania z 1602 r.

⁹⁰ Klasyfikację Klemensa Prinsaulta opisał S. Mikucki (zob. S. M i k u c k i, *Barwa w heraldyce średniowiecznej. Część pierwsza: Herby rycerstwa zachodniego i polskiego*, „Rocznik Towarzystwa Heraldycznego”, t. IX, 1928/1929, s. 200–202).

⁹¹ APSz., Zbiór odcisków pieczętnych, nr 381, 382.

Wyobrażenie charakterystycznej Bramy Młyńskiej w klejnocie herbowym Stargardu Szczecińskiego symbolizowało dominujące zajęcie mieszkańców – handel, a także wskazywało na najważniejszą dla gospodarki miasta budowlę.

Trudno dopatrzeć się symbolicznych znaczeń, związanych z położeniem naturalnym bądź gospodarką miasta, w postaciach tzw. trzymaczy herbowych, które w zależności od okresu wykonania herbu wyobrażały tzw. dzikich mężów, charakterystycznych dla heraldyki niemieckiej, personifikacje Sprawiedliwości czy zwierzęta. Wyjątek stanowiły wizerunki górników, dość powszechne w Czechach i w krajach niemieckich, umieszczane również jako elementy zewnętrzne herbów górniczych miast śląskich. Herby Ciechanowic i Królewskiej Huty trzymały postacie górników, jednocześnie symbolizujące główne zajęcie mieszkańców. Wizerunki pochodzą z późnego okresu, bo z XVIII i XIX w. Pierwszy widniał na pieczęci miejskiej Ciechanowic z 1745 r.⁹² Herb Królewskiej Huty został nadany przez króla pruskiego Wilhelma I w 1869 r. Tarczę herbową nowego herbu trzymały postaci górnika i hutnika⁹³.

⁹² Pieczęć znana jedynie z późniejszych opisów. Również O. Hupp powoływał się na opis Saurmy (zob. O. H u p p, *op. cit.*, s. 164).

⁹³ Por. M. K a g a n i e c, *Herby i pieczęcie miast górnośląskich...*, t. I, z. 1, s. 16.

Rozdział VIII

OBRAZOWE PRZEDSTAWIENIA NAZWY MIASTA W HERBACH

Utrwalenie nazwy miasta w wizerunku godła herbowego poprzez umieszczenie w nim motywów, dzięki którym możliwa była identyfikacja posiadacza herbu, to jeszcze jedna z zasad przejętych z zachodnioeuropejskiej heraldyki rycerskiej. Na badanych ziemiach było to o tyle oczywiste, że przykładów dostarczały, podobnie jak w innych krajach, herby miejscowego rycerstwa z godłami „mówiącymi” o przydomku, miejscu pochodzenia i nazwisku¹.

W godłach z obrazowymi przedstawieniami miasta zostały zawarte wizerunki, na których podstawie możliwe było zidentyfikowanie jego nazwy. W herbach miejskich można wyodrębnić dwa sposoby umieszczania w godłach wizerunków odnoszących się do nazw: pierwszy, gdy stanowiły one jedyny element w godłach; drugi, kiedy były umieszczane obok innych wizerunków.

W dotychczasowej literaturze herby „mówiące”, wyodrębnione jako jedna z grup w ogólnej klasyfikacji godeł herbów miejskich, podzielono na dwie zasadnicze podgrupy². Do pierwszej z nich należą obrazowe przedstawienia nazwy, natomiast do drugiej – godła literowe, zawierające z reguły inicjały nazw³. Podobnie jak w her-

¹ Herby „mówiące” rycerstwa śląskiego, marchijskiego i pomorskiego wielokrotnie opisali niemieccy heraldycy (zob. m. in. *Deutsche Wappenrolle*, Bd. I–LIII, Berlin 1935–1991; G. A. M ü l v e r s t e d t, *Redende Wappen in der Mark Brandenburg*, „Herold” 1910, s. 205 i n.).

² W literaturze heraldycznej zostało przyjęte określenie: herby lub godła „mówiące,” niem. „reden-de Wappen”, czes. „mlůvici znamení”, franc. „armes parlantes”, ang. „allusive arms”, jednak analiza symboliczna godeł skłania do stanowiska, że w zasadzie wszystkie godła herbowe „mówią” o posiadaczach herbów. Dlatego dla tej grupy godeł przyjęto w pracy określenie „obrazowe przedstawienie nazwy miasta”.

³ Za europejskimi opracowaniami także w polskich przyjęto, w odniesieniu do godeł „mówiących”, propozycje opublikowane już przed kilkadziesiąt laty przez Karlaheinzę Blaschke, Jřiego Loudę i Mariana Gumowskiego, którzy zgodnie stwierdzili, iż istotą takiego godła jest obrazowe przedstawienie nazwy miasta (zob. M. G u m o w s k i, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, również wcześniej w wielu innych publikacjach; K. B l a s c h k e, *Stadte-wappen*, [w:] *Lexikon Städte und Wappen der Deutschen Demokratischen Republik*, Hrsg. H. G ö s c h e l, Leipzig 1985, s. 541; J. L o u d a, *Europäische Städte-wappen*, Balzers/Lichtenstein 1969).

bach z godłami o innej tematyce, również godła z obrazowymi przedstawieniami nazw zawierały wizerunki, które można zaliczyć do kilku odrębnych grup, np. z herbami dawnych właścicieli, wizerunkami zwierząt, narzędzi pracy itp. Ze względu na specyficzną konstrukcję tego typu godeł można wymienione dwie główne podgrupy poszerzyć o bardziej szczegółową typologię. Największa grupa godeł reprezentowała bezpośrednio nazwę miasta, związaną z jego położeniem naturalnym i zajęciami mieszkańców. Druga reprezentowała oprócz nazwy także założyciela bądź właściciela miasta, np. poprzez przejęcie jego herbu jako miejskiego. W końcu trzecia – wydarzenia historyczne i legendy związane z nazwami miast.

Z analizą godeł z obrazowymi przedstawieniami nazw ściśle wiązały się kwestie onomastyczne, nazwy miast miały bowiem na badanych ziemiach zarówno polską czy słowiańską, jak i niemiecką etymologię. W przeważającej mierze godła herbowe tworzono od niemieckiej nazwy miasta (ponad 90 proc.), a sporadycznie wywodziły się one od nazw w innych językach. Nazwy, zwłaszcza najstarszych śląskich miast, bardzo często o słowiańskiej lub polskiej proweniencji w ciągu wieków uległy zniekształceniu i niemieccy heraldycy nie rozumieli pierwotnych godeł nawiązujących do nazwy miasta⁴. To samo zjawisko można zaobserwować po II wojnie w odniesieniu do herbów, zawierających wizerunki obrazujące niemieckie nazwy miast.

Dodatkowym utrudnieniem jest fakt, że godła herbowe odnosiły się do lokalnego, potocznego znaczenia nazwy miasta. Na badanych terenach widoczne jest również zróżnicowanie, wynikające z pochodzenia niektórych nazw miast z języka staroniemieckiego⁵.

Godła z obrazowymi przedstawieniami nazw widniały w pięćdziesięciu dziewięciu herbach na tychże ziemiach. W układzie terytorialnym zdecydowanie najwięcej, bo czterdzieści godeł o takiej treści, należało do miast śląskich, wśród miast marchijskich wyodrębnić ich można trzynaście, a zachodniopomorskich – tylko sześć. W ogólnym podziale zdecydowanie przeważają obrazowe przedstawienia nad godłami literowymi. W czterdziestu herbach wizerunki reprezentujące nazwy miast były jedynymi bądź dominującymi motywami, w pozostałych widniały wraz z innymi wyobrażeniami. Natomiast godła literowe występowały w pięciu herbach. Takie statystyczne ujęcie było reprezentatywne dla przełomu XVIII i XIX w. W następnych dziesięcioleciach, aż do czasów współczesnych, władze miast przyjmowały herby, w których godłach umieszczano motywy reprezentujące nazwy. Jednak nie było to zjawisko masowe i dotyczyło miast już istniejących, które wcześniej posługiwały się pieczęciami z wizerunkami nie reprezentującymi miasta, np. z pruskim orłem czy sądownymi z wizerunkiem Temidy.

⁴ W najobszerniejszych publikacjach heraldycznych z XIX w., dotyczących badanych ziem, zarówno H. Saurma, jak i O. Hupp wielokrotnie nie potrafili uzasadnić symboliki godeł nawiązujących do nazw w języku polskim.

⁵ K. Blaschke uznał, opisując współczesne herby wschodniemieckie, iż właśnie ludowe czy lokalne znaczenie nazwy miasta było powszechnie wykorzystywane przy tworzeniu godeł „mówiących” (zob. K. B l a s c h k e, *op. cit.*, s. 543).

Kształtowanie się i rozwój obrazowych przedstawień nazw miast

Najstarsze herby tego typu zostały utworzone, podobnie jak inne wizerunki w godłach, przez wykorzystanie motywów z pieczęci miejskich. Posługiwały się nimi władze miast już w XIII w.⁶ Motywy reprezentujące nazwy miast w wizerunkach napieczętych najczęściej występowały wyłącznie lub wyraźnie dominowały. Do wyjątków należały pieczęcie, w których wizerunek stanowił jedynie uzupełnienie głównego motywu o innej tematyce. Do takich wyjątków można zaliczyć XIV-wieczną pieczęć Żagania; dominującym motywem w jej wizerunku były mury obronne, a niewielki inicjał nazwy miasta – „S” (Sagan) widniał w bramie.

Spośród pieczęci z wizerunkami obrazującymi nazwy miast zarówno tych najstarszych, jak i z czasów nowożytnych, wyodrębnić można grupę, w której nazwę tę przedstawiono w sposób uproszczony, za pośrednictwem jednego wyobrażenia, np.: wizerunku lwa w godle Lewina Brzeskiego (niem. Löwen), głowy króla w godle Chojny (Königsberg), na późniejszych, na XVI-wiecznych pieczęciach Cieszkowa (Freyhan) wizerunek koguta i Rybnika – ryby. Znacznie większą jednak grupę stanowiły pieczęcie z wizerunkami nazwy miasta w postaci rozbudowanej kompozycji plastycznej. Zespół określonych wizerunków, widniejących na pieczęci, umożliwiał identyfikację nazwy.

Kompozycja wyobrażeń mogła składać się z dwóch lub wielu motywów – jako przedstawień związanych z nazwą. Dwuelementowe wizerunki napieczęte reprezentowały przede wszystkim niemieckie nazwy, składające się z dwóch członów, np. Münsterberg (Ziębice), Greifenhagen (Gryfino), Regenwalde (Resko), Hirschberg (Jelenia Góra), Festenberg (Twardogóra). Wizerunki takie konstruowano opierając się na prostych skojarzeniach każdego z nich z kolejnymi częściami nazwy miasta. Stąd na pieczęci Ziębic wizerunki klasztoru (*Münster*) i góry (*Berg*)⁷. Drugi człon, spotykany w nazwach wielu miast i odnoszący się do położenia „na górze” (*Berg*), reprezentowany był w godłach zarówno zgodnie z etymologicznym znaczeniem jako wizerunek góry (Twardogóra – Festenberg), jak i wzgórz (Falkenberg – Niemodlin), czy też niewielkich wzniesień (Jelenia Góra). W podobny sposób wizerunki drzew reprezentowały położenie miasta wśród lasów (*Wald*). Las przedstawiano sym-

⁶ M. Gumowski w swoich pracach, poświęconych pieczęciom śląskim i najstarszym pieczęciom miast polskich, dość dowolnie dobierał wyobrażenia napieczęte, traktując ich wizerunki jako „mówiące”. Uważał np. wszystkie te, w których widniały wizerunki murów i wież za reprezentujące nazwę miasta od niem. słowa *Burg*, a więc Lauenburg – Łębork, podobnie od niemieckiego *Bergi Stein*: Grünberg – Zielona Góra, Frankenstein – Żąbkowice. Podążając tym tropem, należałoby uznać za pieczęcie „mówiące” większość pieczęci miejskich na badanym terenie, które pochodziły z miast o nazwach z wymienionymi składnikami (zob. M. G u m o w s k i, *Pieczęcie śląskie do końca XIV w.*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. III, Kraków 1936, s. 394; i d e m, *Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku*, Toruń 1960, s. 22–23).

⁷ W języku mittelhochdeutsch wyraz *Münster* oznaczał „klasztor” (por. M. L e x e r, *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*, Leipzig 1980, s. 145). W XVIII-wiecznych dziełach o historii Śląska pochodzenie nazwy Münsterberg wiązano również ze słowami: *Mond* – „księżyc”, *Stern* – „gwiazda” i *Berg* – „góra”, co wyjaśnia pochodzenie wizerunków księżycy i gwiazdy – Słońca w polu herbowym (zob. F. W. S o m m e r s b e r g, *Silesiacarum Rerum Scriptores*, Lipsiae 1729, s. 125).

bolicznie za pomocą pojedynczego drzewa (Mieszkowice – Bärwalde), rzadziej kilku drzew (Międzylesie – Mittelwalde), także tylko gałęzi drzew (Choszczno-Arnswalde). W godłach zawsze widniały nie więcej niż trzy drzewa; ograniczona liczba przedmiotów heraldycznych wynikała z konieczności zachowania przejrzystego i czytelnego charakteru kompozycji.

Trzecie wyobrażenie – obok motywów związanych z górami i lasami – najczęściej umieszczane w dwuelementowych godłach symbolizowało zamek (*Burg*). W pieczęciach i herbach miejskich „zamek-burg” bywał przedstawieniem realnie istniejącego obiektu, najczęściej jednak utożsamiano go z szeroko pojętą architekturą obronną miasta, w postaci wież, murów obronnych, bram itp. Dlatego też w godle XV-wiecznej pieczęci Nowogrodu Bobrzańskiego (Naumburg a/Bober) umieszczono wizerunki murów obronnych i klasztoru augustianów. Natomiast na pieczęciach Kluczborka z XIV w. i pomorskiego Złocieńca z XV w. widniały wyobrażenia, zgodne z pierwotną etymologią, symbolizujące zamek, obok reprezentujących pierwsze człony nazwy miast – krzyża (Kreuzburg) i sokoła (Falkenburg).

Również na innych pieczęciach, w których z pomocą dwóch wyobrażeń przedstawiono nazwę miasta, wyraźny był podział, zgodny z jej kolejnymi członami; np. Gryfino – gryf (*Greif*) i kłoda, gałąź (*Hagen*), Psie Pole – pies (*Hund*) i pole (*Feld*).

Wśród najstarszych pieczęci z wizerunkami obrazującymi nazwy miast występowały również takie, których godła zawierały rozbudowane kompozycje plastyczne. Na XIV-wiecznej pieczęci Kamiennej Góry przedstawiono wyobrażenie zamku, a u jego podnóża – postać stojącego rycerza w rynsztunku, gotowego do walki. Scena utrwalona na pieczęci symbolizowała dawną nazwę miasta – Landeshut, czyli Strażnica⁸. Na pieczęci innego miasta śląskiego – Żmigrodu (Trachenberg), pochodzącej również z XIV w., jego nazwę ilustrowały trzy wizerunki: na wzgórzu (*Berg*) – wizerunek bramy, przez którą przechodził smok (*Trache*)⁹. Na okazałej pieczęci Lwówka Śląskiego (Löwenberg) z XIII w. umieszczono monumentalne wyobrażenia architektoniczne – mury z blankami, baszty, zamek, a w centralnej części wizerunek kroczącego lwa¹⁰. Trzy wzgórza porośnięte bujną roślinnością, drzewami, krzewami i trawą widniały na najstarszej, XIII-wiecznej pieczęci Złotoryi. Wyobrażenia wzgórz odnosiły się do dawniejszej łacińskiej (Aureo Monte) i późniejszej, niemieckiej (Goldberg) nazwy miasta¹¹. Z początku XV w. pochodziła pieczęć Lęborka, na której po raz

⁸ Postać na tej pieczęci Kamiennej Góry była identyfikowana przez M. Gumowskiego z dawnymi właścicielami, książętami śląskimi, strzegącymi miasta przed wrogami (zob. M. G u m o w s k i, *Najstarsze pieczęcie...*, s. 105–106).

⁹ W języku mittelhochdeutsch wyraz „smok” miał postać *Trache*, współcześnie – *der Drache* (M. L e x e r, *op. cit.*, s. 453). Wizerunek smoka na pieczęci można utożsamiać również z polską, słowiańską nazwą miasta Żmigród (Zmigrod w XIII w.).

¹⁰ Niemal identyczny układ wyobrażeń przedstawiała pochodząca z tego samego czasu (przeł. XIII i XIV w.) pieczęć miejska Brunzswiku, w której jedynie postać lwa zwrócona była w inną stronę. W odróżnieniu jednak od pieczęci Lwówka była znacznie staranniej wykonana (zob. E. B e r c h e m, *Siegel*, Berlin 1918, s. 123, il. 110). Pewne podobieństwa w sposobie przedstawiania dostrzec można także w XIV-wiecznej pieczęci Lwowa (zob. M. G u m o w s k i, *Najstarsze pieczęcie...*, s. 136).

¹¹ Pieczęć wielokrotnie opisywana w różnych pracach (najwcześniej przez H. Saurmę w 1870 r.), uważana przez badaczy ze względu na pokaźne rozmiary (68 mm) za jedną z największych wśród miast

pierwszy umieszczono wizerunki obrazujące niemiecką nazwę miasta – Lauenburg (Lwi Gród), toteż znalazły się na niej mury miejskie z wieżami i siedzący u podnóża murów lew¹². Kompozycja plastyczna pieczęci i ustalonego z jej wykorzystaniem godła herbowego Łęborka należała do najbardziej rozbudowanych wśród miast pomorskich.

U schyłku średniowiecza pojawiły się również pieczęcie miejskie z inicjałami, reprezentującymi nazwy miast w wizerunkach. Na pieczęci Żagania z końca XIV w. wśród wizerunków architektonicznych znajdował się w bramie inicjał „S” – odnoszący się do niemieckiej nazwy Sagan. Z II poł. XV w. pochodziła najstarsza pieczęć Głogowa, ogólnomiejska, przywieszona po raz pierwszy do dokumentu z 1485 r., zawierająca obok Madonny z Dzieciątkiem dwie tarcze herbowe – jedną z orłem Piastów śląskich, a drugą z dużą literą „G”¹³. Tarcza z literą „G” szczególnie zasługuje na uwagę, gdyż w świetle zachowanych źródeł sfragistycznych przedstawiała najstarszy herb miasta, zmieniony już wkrótce, bo w 1490 r., nadaniem nowego herbu przez króla Macieja Korwina¹⁴. Ponownie tarcza z literą „G” znalazła się jako herb miasta na najstarszej mapie Śląska Marcina Helwiga w 1561 r.

Godła herbowe utworzone z wykorzystaniem najstarszych wizerunków napieczętnych, wraz z przypisanymi poszczególnym ich elementom barwami, zawierały uproszczone wyobrażenia symbolizujące nazwy miast. Plastyczne przedstawienia budowli, postaci, zwierząt i roślinności, charakterystyczne dla wyobrażeń napieczętnych, zastąpiono schematycznymi wizerunkami, z zachowaniem jednak specyficznych wyobrażeń reprezentujących miasta – w tym przypadku ich nazwy. W herbie Ziębic, widniejącym na wspomnianej mapie Helwiga, zachowano pochodzące z opisanej pieczęci wyobrażenia trzech wież z charakterystyczną rozetą okienną w środkowej wieży. Podobnie do godła herbowych z jednym wizerunkiem, symbolizującym nazwę miasta, przenoszono motywy z najstarszych pieczęci. Pieczęć herbowa Wołowa z XVI w. przedstawiała w polu tarczy wołu, którego podobizna znalazła się na wcześniejszej pieczęci z XIV w.¹⁵

Również w czasach nowożytnych wizerunki o tematyce reprezentującej nazwę miast należały do najbardziej popularnych. Wyobrażenia związane z nimi wykorzy-

śląskich (zob. H. S a u r m a, *Wappenbuch der schlesischen Städte und Städtel*, Berlin 1870, s. 86, zob. także pieczęć Złotoryi nad dok. z 1348 r., APWr., Zbiór dok. klaszt. cyst. w Lubiążu, Rep. 91, sygn. 302).

¹² Na odnalezionej przez M. Gumowskiego pieczęci Łęborka w archiwum w Gdańsku w legendzie znajdowała się nazwa miasta LEWENBURGH, bardziej odpowiadająca niemieckiej etymologii nazwy związanej z lwem (zob. M. G u m o w s k i, *Najstarsze pieczęcie...*, s. 127–128). Wcześniej, w latach czterdziestych XIX w., pieczęć tę opublikował F. V o s s b e r g, *Geschichte der preussischen Münzen und Siegel*, Berlin 1843, Tafel. XVI (zob. także pieczęć Łęborka z XV w., APSz., Zbiór odcisków pieczętnych, nr 278).

¹³ M. H a i s i g, *Herb miasta Głogowa – jego geneza i symbolika*, [w:] *Ze studiów nad średniowiecznym Głogowem i Krosnem*, Zielona Góra 1970, s. 88, także P. K n ö t e l, *Zur Siegelgeschichte von Stadt und Fürstentum Glogau*, ZVfGS, Bd. LXV, 1931, s. 272–278.

¹⁴ Na mocy przywileju herbowego z dnia 17 marca 1490 r. Głogów otrzymał od Macieja Korwina nowy herb, przedstawiający w błękitnym polu czarnego kruka, siedzącego na srebrnej gałązce (por. F. M i n s b e r g, *Geschichte der Stadt und Festung Glogau*, Glogau 1853, Bd. I, s. 465–468).

¹⁵ APLeg., Akta miasta Chojnowa, pieczęć papierowo-woskowa Wołowa na dokumencie z 1714 r., b. sygn.

stywali m.in. władcy w herbach nadanych w oficjalnych dokumentach herbowych. Już w najstarszym przywileju tego rodzaju (wystawionym dla miasta śląskiego Świdnicy w 1452 r. przez króla czeskiego Władysława I Pogrobowca) znalazła się, obok tarczy z gryfem, druga tarcza z wizerunkiem dzikiej świni – symbolizująca zarówno nazwę polską, jak i niemiecką – Schweidnitz¹⁶.

W przywileju herbowym, wydanym przez króla czeskiego Władysława II Jagiellończyka 14 lutego 1501 r. dla Lwówka Śląskiego i zatwierdzonym w kilkanaście dni później przez cesarza Maksymiliana I Habsburga, umieszczono na tarczy dwudzielnej w słup, w prawym polu, wizerunek czerwonego lwa stojącego na trzech wzgórzach¹⁷. W odróżnieniu od najstarszych pieczęci miejskich, w nowym herbie nazwa miasta znalazła precyzyjne i dosłowne przedstawienie – Löwenberg, czyli Lwia Góra.

Kolejny przywilej, wystawiony przez Władysława II dla miasta Wińsko w 1512 r.¹⁸, znany jest jedynie z późniejszych opisów. Elementem „mówiącym” była w godle herbowym gałązka winorośli – reprezentująca nazwę miasta związaną z uprawą winnej latorośli.

Po przejściu władzy w Czechach przez Habsburgów (po 1526 r.) również władcy z tej dynastii nadawali miastom herby, których godła zawierały wyłącznie wizerunki reprezentujące nazwy lub wraz z innymi motywami tworzyły nowy znak miejski. Już w 1528 r. król Czech Ferdynand wystawił przywilej dla miasteczka Otyń. W barwnym wizerunku herbu, widniejącym w przywileju, w polu znajdują się wyłącznie wyobrażenia związane z niemiecką nazwą miasteczka – Wartenberg (pol. Góra Wartownicza)¹⁹. Na wzgórzu widniał wizerunek wieży obronnej, na której szczycie uzbrojony strażnik trzymał kamień gotowy do rzutu²⁰.

Elementy reprezentujące nazwy miast widniały również w następnych herbach, nadawanych przez władców lub właścicieli do końca XVIII w. W herbie Wrocławia z 1530 r. w jednym z pól umieszczono literę „W”, zgodnie z treścią przywileju odnoszącą się do założyciela Wratisława, od którego imienia utworzono nazwę miasta²¹.

¹⁶ „[...] ein Eberswein von Zobel [...]” – fragment przywileju (za: O. H u p p, *Die Wappen und Siegel der deutschen Städte, Flecken und Dörfer, Königreich Preussen*, Bd. I, Heft 1, *Ostpreussen, Westpreussen und Brandenburg*, Bd. I, Heft 2, *Pommern, Posen und Schlesien*, Frankfurt a/Main 1896–1898, reprint 1993, s. 144). Wizerunek dzikiej świni widniał wcześniej na pieczęci ławników świdnickich z XIV w. (zob. H. S c h u b e r t, *Bilder aus der Geschichte der Stadt Schweidnitz*, Schweidnitz 1911, p. 13), jednak jako oficjalne godło herbu miejskiego wizerunek ten funkcjonował dopiero od 1452 r.

¹⁷ „[...] Ein weisen schilde, in demselbigen dreygkher plaber perge, darauf ein roter lebe [...]” – fragment dokumentu Władysława II dla Lwówka cytował O. Hupp. On też zwrócił uwagę na błędną datację nadania herbu, którą posługiwali się wcześniejsi badacze, przymyślając rok wystawienia dokumentu na 1498 (zob. O. H u p p, *op. cit.*, s. 160).

¹⁸ Dokument, uszkodzony w czasach wojny trzydziestoletniej, wkrótce zaginął w nieznanych okolicznościach. Hupp opisując herb korzystał z tekstu następnego przywileju odnawiającego, wydanego przez księcia legnickiego Jerzego Rudolfa w 1651 r. Również i ten dokument zaginął (zob. O. H u p p, *op. cit.*, s. 147).

¹⁹ Najstarsza nazwa miasta – Otin, w dokumencie herbowym zapisana jako Wartenberck, z czasem dodano drugi człon: Deutsch, dla odróżnienia od niemieckiej nazwy Sycowa – Polnisch Wartenberg.

²⁰ APWr., Otyń 1528.

²¹ W przywileju herbowym króla Ferdynanda I został zawarty następujący opis pola z literą „W”: „undern goltfarben tail ain schwarz W, welchs bedeut den namem Wratislau, der die stadt Preszlaw

W następnych wiekach wspomniany inicjał był jednak utożsamiany przede wszystkim z dawną nazwą miasta, ten element godła uznać więc należy za wyobrażenie reprezentujące nazwę miasta. Habsburgowie nadali również herby „mówiące” (bądź zawierające, wśród innych motywów, także wyobrażenia reprezentujące nazwy) miastom śląskim: np. przypisywany Rudolfowi II dokument dla Jeleniej Góry z 1599 r. – jeleni na wzniesieniu (Hirschberg)²², tenże cesarz Żaganiowi w 1602 r. – czwórzielny w krzyż, z bramą i inicjałem „S” – Sagan w polach 2. i 3.; cesarz Leopold I Brzegowi Dolnemu z 1663 r. – rycerz z herbem Dyhern, łódź na rzece (niem. Dyhernfurth), można przetłumaczyć jako: Bród (przeprawa) Dyhernów; cesarz Józef I dla miasteczka Konotop z 1706 r. – wizerunek tonącego konia, została zachowana dawna polska nazwa Kontop. W nielicznych przywilejach herbowych, nadanych miastom przez książąt, godła herbowe zawierają obrazowe przedstawienia nazw, np. św. Jerzy w herbie nadanym – przez Jerzego Fryderyka, margrabiego i księcia karniowskiego w 1561 r. – Miasteczku Śląskiemu (od niem. Georgenberg). Po zajęciu Śląska przez Fryderyka II władca ten nadał w 1747 r. Kowarom nowy herb, w którego godle znalazły się oprócz pruskiego orła wizerunki z dawnej pieczęci, przedstawiające konia i młot kowalski (od niem. Schmiedeberg)²³.

W pozostałych miastach, które w czasach nowożytnych ustaliły swoje herby bez oficjalnych przywilejów, wykorzystywano, oprócz dawnych, także aktualne pieczęcie władz miejskich. Władze niektórych miast na badanych ziemiach aż do poł. XIX w. w zasadzie nie posługiwały się jednak herbem miejskim, zadowolając się niezbędnymi w kancelariach pieczęciami. W miastach nowo powstałych korzystano najczęściej z wzorców ikonograficznych, widniejących na pieczęciach i w herbach wcześniej utworzonych, ale wprowadzono także nowe, niespotykane wcześniej wyobrażenia. Nowym zjawiskiem było, począwszy od XVII w., zmienianie niektórych elementów wizerunków w godłach, z zachowaniem jednak obrazowego przedstawienia nazwy. U schyłku XVII w., a zwłaszcza w następnym stuleciu, pojawiło się, niekiedy na bardzo krótko, znacznie więcej niż dawniej inicjałów reprezentujących nazwy.

Miasta nowo utworzone z reguły już od początku posługiwały się pieczęciami, których wizerunki były utożsamiane z godłem herbowym lub, co nie należało do rzadkości, przedstawiały tarczę z aktualnym herbem. W 1581 r. Wilhelm von Oppers-

erstlich gebaut und nach seinem namen Wratislau genant hadt” (w dolnej złotej farby części, czarne W, które oznacza imię Wratisław, który miasto Wrocław pierwszy wybudował i jego imieniem zostało nazwane – tłum. W. S.), APWr., Dokumenty miasta Wrocławia, przywilej herbowy z 12 marca 1530 r. M. Haisig (*Emblemat „W” w heraldyce miejskiej Wrocławia*, „Archeion”, LXXIII, 1982, s. 77–80), pisał, za badaczami niemieckimi, iż po raz pierwszy wielka litera „W” została umieszczona u schyłku XV w. na karcie kodeksu miejskiego i dzbanie cechowym; na pieczęciach wrocławskich litera „W” pojawiła się dopiero po 1530 r. jako godło, odnoszące się do słowiańskiej nazwy miasta.

²² Niemieccy heraldycy jeszcze u schyłku XIX w. uważali przywilej dla Jeleniej Góry za autentyczny. Zakwestionowano go dopiero w latach trzydziestych obecnego stulecia (zob. Z. M i c h n i e w i c z, *Herb jeleniogórski w świetle dziejów i zabytków kultury*, „Sobótka”, t. XXX, 1975, nr 1, s. 41–57).

²³ Najstarsza pieczęć Kowar przywieszona do dokumentu z 1454 r. przedstawiała już wspiętego konia i pod nim młot (opis: O. H u p p, *op. cit.*, s. 165; wizerunek pieczęci Kowar na dok. z 1710 r., APZG, Miasto Szlichtyngowa, cech piekarzy, sygn. 6 D).

dorf przekształcił osadę górników srebra w miasto Wilhelmsthal²⁴. Na pieczęci sądowej z końca XVI w. znalazła się tarcza z herbem miasta, a w niej w dwudzielnym w słup polu widniała w lewej części wielka litera „W” – inicjał dawnej nazwy²⁵. Inna osada górnicza, Boguszów, która uzyskała prawa miejskie w 1499 r., miała pieczęć sprawioną przez władze wkrótce po utworzeniu miasta, a używaną przez następne stulecia. W wizerunku napieczętym widniała tarcza herbowa, w której polu umieszczono trójwzgórze z wylaniającą się z niego ręką, poniżej zaś kilof skrzyżowany z młotem²⁶. Wizerunek gór i ręki stanowił obrazowe przedstawienie niemieckiej nazwy miasta – Gottesberg (Boża Góra). Na najstarszej zachowanej, XVII-wiecznej pieczęci Wałbrzycha, który uzyskał miejski status ok. 1426 r., na tarczy herbowej widniał wizerunek jodły²⁷. Godło herbowe obrazowało niemiecką nazwę miasta – Waldenburg. Położona w Borach Śląskich Gozdnicą, wymieniana w dokumentach po raz pierwszy jako miasto w XVI w., posiadała na najstarszej pieczęci miejskiej tarczę herbową z wizerunkiem drwała z toporem²⁸. W ówczesnym godle herbowym można doszukać się dość specyficznego, symbolicznego przedstawienia niemieckiej nazwy miasta – Freiwaldau (Wolny od lasu). W XVII w. władze Gozdnicy zmieniły godło herbowe, wprowadzając nowe wizerunki, jednoznacznie obrazujące dawną nazwę miasta – pień po ściętym drzewie z siedzącą na nim wroną.

Zmiany w godłach herbów z obrazowymi przedstawieniami nazw w czasach nowożytnych wynikały z kilku przyczyn. Przede wszystkim, tak jak w opisanym herbie Gozdnicy, władze miast chciały, aby w godle znalazły się wizerunki dokładnie obrazujące nazwę miasta. W podobny sposób uzupełniono godło herbowe Mirska – niem. Friedeberg (Góra Pokoju). Do dotychczasowych wyobrażeń sokoła trzymającego w dziobie gołębia i trzech wzgórz na jednym z nich dodano krzyż. Pieczęci z takim wizerunkiem władze Mirska używały w II poł. XVIII w.²⁹ Niektóre ze zmian wynikały z odmiennego interpretowania przez ówczesnych mieszkańców etymologii niemieckiej nazwy. W XVIII w. w godle herbowym zachodniopomorskiego Reska umieszczono w miejsce wizerunku fal wyobrażenie trawiastej ziemi, z której wyrastało drzewo, gdyż potraktowano dosłownie znaczenie drugiego członu nazwy Regenwald, a więc las (*Wald*), pomimo że pierwszy odnosił się do przepływającej przez

²⁴ Pierwsza nazwa nowego miasta brzmiała Neustädtel, aby jednak odróżnić je od istniejącego już innego miasta o tej samej nazwie z księstwa glogowskiego, dzisiejszego Nowego Miasteczka, zmieniono nazwę na Wilhelmsthal – obecna wieś Bolesławów w Kotlinie Kłodzkiej (zob. szerzej: F. A. Z i m m e r m a n n, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. IX, Brieg 1789, s. 247).

²⁵ O. H u p p, *op. cit.*, s. 147.

²⁶ Potwierdzenie, iż był to ówczesny herb Boguszowa, odnaleźć można w *Silesiographii* Heneliusza i lakonicznym opisie: „Insigne Gottsbergensium metallicundiam et fodinam exhibet” (zob. N. H e n e l i i, *Silesiographia Renovata*, Wratislaviae–Lipsiae 1704, Cap. VII, s. 194, także H. S a u r m a, *op. cit.*, s. 93).

²⁷ O wcześniejszych pieczęciach i herbie Wałbrzycha nie pisali ani Heneliusz, ani późniejsi XVIII-wieczni autorzy opisów Śląska (zob. F. A. Z i m m e r m a n n, *op. cit.*, Bd. V, Brieg 1785, s. 395).

²⁸ Pieczęć Gozdnicy na dok. z 1642 r., APZG, Miasto Żary, cech kuźnierzy, sygn. 7 D, także H. S a u r m a, *Wappenbuch...*, s. 58.

²⁹ Pieczęć Mirska z datą 1774 w otoku legendy po raz pierwszy zawierała wyraźny wizerunek krzyża na wzgórzu (H. S a u r m a, *op. cit.*, s. 64; O. H u p p, *op. cit.*, s. 150–151).

miasto Regi³⁰. Przykłady uzupełniania godeł herbowych dodatkowymi wizerunkami „mówiącymi” spotykać można również w XIX w. Świadczą o tym np. herby Torzymia (Sternberg) – trzy wzgórze i gwiazdy, oraz Czerwieńska (Rothenburg) – czerwone mury i bramy w godle³¹. Inny powód przekształceń dokonywanych w dotychczasowych godłach związany był, jak w przypadku Głogowa, z ustaleniem nowego, wielopolowego herbu. W pochodzącym z XVII w. nowym herbie, z polem czwórdzielnym w krzyż, tarcza z literą „G” została umieszczona jako tzw. sercowa. Zgodnie z regułami heraldycznymi tarcza sercowa była uważana za miejsce szczególnie uprzywilejowane. Ówczesne władze głogowskie chciały zatem, lokując w niej wizerunek reprezentujący nazwę, podkreślić w ten sposób znaczenie miasta³².

W XVII w. w herbach, przede wszystkim miast śląskich, zaczęły się pojawiać, zamiast dawnych godeł, inicjały nazw, niekiedy dodawane do dawnego wyobrażenia. Wcześniej inicjały widniały w godłach największych miast śląskich: Wrocławia (od 1530 r.) i Głogowa (od 1485 r.). Wkrótce znalazły się także w herbach mniejszych miejscowości. Jeszcze w XV w. wielka litera „B” została umieszczona w godle herbowym Bytomia Odrzańskiego³³, a w 1581 r. wielka litera „W” – w godle Bolesławowa (Wilhelmsthal). Na pieczęci Ziębic z końca XVI w., zamiast dotychczasowego wizerunku, umieszczono w polu tarczy herbowej wielką literę „M” (Münsterberg)³⁴. W II poł. XVIII w. zmieniono godło herbowe Strzelina, umieszczając w nim wielką literę „S” przesyta pionowo strzałą³⁵. Taki wizerunek herbu znajdował się na mie-

³⁰ L.W. Brüggemann w swoim opisie Pomorza Zachodniego podał, że herb Reska przedstawiał jedynie drzewo („Das Wappen der Stadt stellt einen Baum vor”), nie wspominał o falach, a zatem opisał już zmieniony herb (zob. L. W. B r ü g g e m a n n, *Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustand des Königl. Preussischen Herzogthums Vor- und Hinter-Pommern*, Stettin 1779–1806, s. 223).

³¹ APZG, Akta miasta Czerwieńska, pieczęcie miejskie z wizerunkami orła pruskiego lub sądowa z Temidą, sygn. 23 i n. Nowy herb, obrazujący nazwę, został przyjęty przez władze po pozytywnym zaopiniowaniu projektu przez berlińskie Towarzystwo „Herold” (zob. sprawozdania Towarzystwa opublikowane w czasopiśmie „Herold” 1896, nr 5).

³² Najstarszy wizerunek wielopolowego herbu Głogowa – przedstawiającego w polu 1. Madonnę z Dzieciątkiem, w polu 2. orła dolnośląskiego, w polu 3. głowę wołu i w polu 4. kruka siedzącego na gałązce oraz wspomnianą tarczę sercową z literą „G” – umieszczony był na stemplu mennicznym z 1623 r. i na ścianie głogowskiego ratusza (zob. F. F r i e d e n s b u r g, *Schlesiens neuere Münzgeschichte*, CDS, Bd. XIX, Breslau 1904, s. 223–224).

³³ F. A. Z i m m e r m a n n, *Beyträge...*, Bd. X, Brieg 1791, s. 134, opisując herb Bytomia Odrzańskiego powołał się na kamienną płaskorzeźbę, umieszczoną na wieży ratusza, na której w polu herbowym widniało popiersie rycerza z włócznią na ramieniu, poniżej duża litera „B”; H. S a u r m a, *Wappenbuch...*, s. 16–18, opisał dwie pieczęcie z XV w. i z 1700 r., których wizerunki zawierały wspomniane wyobrażenia.

³⁴ Pieczęć z inicjałem „M” używana była przez władze miasta, również w następnym stuleciu, o czym świadczyła nowa, XVII-wieczna pieczęć, APWr., Zbiór dok. klaszt. cyst. w Henrykowie, Rep. 84, pieczęć z 1665 r., Kl. Henr. 232.

³⁵ F. A. Z i m m e r m a n n, *op. cit.*, Bd. I, Brieg 1783, s. 27, opisując herb Strzelina podał, iż był on podwójny i przedstawiał zarówno postać archanioła, jak i literę „S” ze strzałą. Natomiast w opisie Strzelina z czasopisma wydanego wcześniej niż dzieło Zimmermanna, bo w 1779 r., znalazła się wzmianka o herbie, w którego godle znajdowała się tylko wielka litera „S” przesyta strzałą (zob. *Historisches Topographisch Biographisches Monatliches Tage-Buch der neusten in und ausländischen Begebenheiten und Anmerkungen mit Kupfern*, Zittau 1779, s. 238).

dziorycie z widokiem miasta z 1779 r., jednak na pieczęciach z XIX w. znowu widniał wizerunek archanioła³⁶. Do najciekawszych herbów z godłami literowymi należy zaliczyć XVIII-wieczny herb Żar – prywatnego miasta, położonego na pograniczu łżycko-śląskim. W polu herbowym widnieją dwie wielkie litery „S” i „W”, przy czym pierwszą z nich ułożono poziomo. Reprezentowały one pierwszą i ostatnią literę dawnej nazwy miasta – Soraw. Herb w takiej postaci widniał na pieczęci i miedziorytach z widokami miasta w I poł. XVIII w.³⁷ Wcześniej, w XVII w., władze miasta posługiwały się pieczęciami z herbem złożonym, czwórdzielnym w krzyż, w którego polach widniały godła herbowe kolejnych właścicieli i tarcza sercowa jedynie z literą „W”³⁸. Zmiana herbu i pieczęci, którymi posługiwano się do XX w., wynikała ze wzmocnienia pozycji władz miejskich w XVIII w. po okresie wcześniejszego, drastycznego ograniczenia władz przez Promnitzów³⁹.

Wprowadzenie nowej pruskiej ordynacji o miastach na pocz. XIX w. nie spowodowało znaczących zmian w godłach dotychczasowych herbów „mówiących” na badanych ziemiach. Władze zreorganizowanych miast, w związku z koniecznością sprawienia nowych pieczęci, korzystały z okazji i przywracały niekiedy dawne wizerunki obrazujące nazwy. Uczyniły tak m.in. oprócz wymienionego Strzelina, władze Bytomia Odrzańskiego i Ziębic. Natomiast na pieczęci zreorganizowanego w 1809 r. Wałbrzycha wizerunek jodły zastąpiono wyobrażeniem dębu⁴⁰.

Godła obrazujące nazwy związane z położeniem naturalnym i gospodarką miast

Herby z godłami utworzonymi od topograficznych nazw miejscowych zawierały wizerunki charakterystyczne dla położenia naturalnego miasta. Jak w każdej klasyfikacji, również i tu można było wyodrębnić miejskie godła herbowe zawierające wyłącznie wizerunki z motywami związanymi z położeniem naturalnym i gospodarką (np. Międzyzlesie – Mittelwalde: trzy drzewa i lis), jak i takie, w których motywy te należały do elementów godła (np. Choszczno – Arnswalde: orzeł brandenburski trzymający gałązki dębowe).

³⁶ *Historisches Topographisch Biographisches Monatliches Tage-Buch...*, il. 1; O. H u p p, *op. cit.*, s. 145, na podstawie informacji uzyskanych w strzelińskim magistracie podał, iż w XIX w. wszystkie pieczęcie miasta miały wizerunek archanioła Michała z wagą i mieczem, jak na XV-wiecznej pieczęci, zob. także pieczęcie Strzelina na dok. z 1316 i 1351 r., APWr., Rep. 84.

³⁷ Na miedziorycie z widokiem Żar z 1750 r. znajdują się dwa herby: pierwszy był herbem Promnitzów – ówczesnych właścicieli, drugi z literami „S” i „W” reprezentował miasto (zob. J. G. L e o p o l d t, *Nutzliche und auf die Erfahrung gegründete Einleitung zu der Landwirtschaft, Fünf Theil*, Sorau 1750).

³⁸ APZG, Akta miasta Żary, Cechy rzemieślnicze miasta Żary, pieczęcie z datą 1653 na dokumentach z lat 1660–1700.

³⁹ J. G. W o r b s, *Geschichte der Herrschaften Sorau und Triebel*, Sorau 1826, s. 164, a z najnowszych opracowań: T. J a w o r s k i, *Żary w dziejach pogranicza śląsko-łżyckiego*, Żary 1993, s. 92.

⁴⁰ Według autorów opublikowanych po II wojnie prac o herbie Wałbrzycha wizerunek dębu pojawił się w godle już w 1764 r. (zob. A. S z y p e r s k i, *Kronika Wałbrzyska*, 1985, s. 34). Jednak ani Ziemmermann (*Beyträge...*, Bd. V, Brieg 1785, s. 395) nie podał opisu herbu, ani Hupp nie wymienił go w takiej postaci przed 1809 r.

Zgodnie z nazwą miasta w polu herbowym umieszczano wizerunki związane z położeniem wśród lasów: Wałbrzycha – jodły, później dębu; lasów zamieszkałych przez dziką zwierzynę: Barwic (Bärwalde) – dębu i niedźwiedzia; Mieszkowice (Bärwalde) – świerka i dwóch niedźwiedzi, Międzyzylesia – trzech drzew i lisa; Pełczyc (Bernstein) – dębu i niedźwiedzia; lasów nad rzeką: Reska (Regenwalde) – drzewa liściastego (lipy?) i fal rzeki. Do tych wizerunków „mówiących” należy zaliczyć również godła symbolizujące położenie w miejscach porośniętych wcześniej lasem: Gozdniczy (Freiwaldau) – drwała, później pnia drzewa, Nowej Rudy (Neurode) – pnia drzewa.

W godłach dwóch herbów miast marchijskich, Choszczna i Lubniewic, widniały, oprócz wizerunków obrazujących położenie wśród lasów, również takie, które reprezentowały przynależność państwową. Czerwony orzeł brandenburski, trzymający w szponach dębowe gałązki, symbolizował (zgodnie z nazwą Arnswalade utożsamiane z gałązkami) założenie Choszczona przez margrabiów brandenburskich i przynależność do marchii.

Godła obrazujące położenie miasta na górze nie występowały w opisywanych herbach jako samodzielne motywy. Towarzyszyły im zawsze inne wizerunki, dopełniające przedstawienie całej nazwy miasta, np. Jeleniej Góry – wzgórze i stojącego na nim jelenia, Twardogóra (Festenberg) – góry z umieszczonym na szczycie zamkiem⁴¹.

Nazwy miast związane z położeniem nad wodą przedstawiano z pomocą wizerunku pofalowanej wody w podstawie tarczy herbowej. Wyobrażenia te mogły się odnosić bezpośrednio do nazwy konkretnej rzeki lub jeziora, od których utworzono nazwę, np. w herbie Reska (Regenwalde) – do rzeki Regi. W godłach umieszczano także wizerunki nie związane z konkretnym akwenem, ale jednoznacznie kojarzące się z położeniem nad wodą. W herbie dawnego miasta Konotopu widniał koń tonący w wodzie, natomiast w herbie Rybnika wizerunek ryby. Godło tego ostatniego miasta można zaliczyć również do następnej opisywanej grupy herbów, „mówiących” o dawnych zajęciach mieszkańców.

W godłach obrazowane były również nazwy służebne i zawodowe. Tworzono je od dawnego bądź dominującego zajęcia – rzemiosła mieszkańców miast. Tego typu herbami posługiwały się przede wszystkim miasta śląskie. W herbie Kowar przed zmianą godła w 1747 r. widniały wizerunki wspiętego rumaka i młota kowalskiego – obrazowe przedstawienie niemieckiej nazwy miasta (Schmiedeberg). Od polskiej nazwy utworzono wizerunek połukola, widniejący w prawej części dwudzielnego pola herbu miasta Woźniki. Głównym zajęciem, którym przez stulecia trudnili się mieszkańcy tego miasta, była produkcja, a przede wszystkim wynajem wozów⁴². Wize-

⁴¹ Na pieczęci miejskiej Twardogóry z 1681, na szczycie porośniętej roślinnością góry widniały jedynie trzy wieże, APP, Ostrów Wlkp., cech kowali i ślusarzy, sygn. 1/48.

⁴² Jeszcze u schyłku XVIII w. większość mieszkańców wynajmowała wozy kupcom i wyprawiała się z nimi przez granicę do Polski, należy zatem zgodzić się z poglądami M. Gumowskiego, a z nowszych badaczy M. Antoniewicza, iż nazwa miasta pochodziła od dawnego zajęcia mieszkańców – produkcji wozów oraz przewozów (zob. M. G u m o w s k i, *Herby i pieczęcie miejscowości województwa śląskiego*, Katowice 1939, s. 304–305; M. A n t o n i e w i c z, *Herby miast województwa częstochowskiego*, Częstochowa 1984, s. 87).

runek połukoła widnieje również w herbie Raciborza. Wyobrażenie to, uznane za „mówiące” o nazwie miasta, pochodzi od niemieczonej formy Ratibor, w której staroniem. *Rat* oznaczało „koło”⁴³. Na wszystkich pieczęciach miejskich począwszy od XIII w. oraz w godle herbowym widniał obok połuoła wizerunek połukoła⁴⁴. Motywy „mówiące”, reprezentujące w godłach zarówno nazwę, jak i gospodarkę, odnaleźć można jeszcze w herbach Wińska (Winzig) – gałązka winnej latorośli uprawianej w okolicach miasta, Gozdnicy (Freiwalddau) – wizerunek drwała z siekierą.

Zgodnie z zachowanymi przekazami wizerunek trzech kozich głów w herbie Kozła można zaliczyć zarówno do znaków reprezentujących nazwę, gospodarkę miasta, jak i jego właścicieli⁴⁵.

Godła obrazujące nazwy związane z założycielami i historią miast

Założyciele miast byli upamiętniani najczęściej w nazwie miasta, zawierającej ich nazwisko bądź imię. Natomiast do herbu miasta przejmowano albo elementy z herbu rodzinnego założycieli, albo herb w całości jako znak miejski. Dla upamiętnienia rodziny Wedłów w herbie Drawna (Neuwedel) umieszczono fragment jej godła herbowego.

Związki z pomorskim miastem Widuchowa (Fiddichow) rodziny rycerskiej Fiddichowów widoczne były w godle herbu miejskiego dzięki umieszczeniu wizerunku łabędzia pochodzącego z ich herbu⁴⁶.

Dawne miasto Prószków (Proskau), nazwane tak od założycieli rodziny Pró(u)szkowskich, posiadało również w swym godle herb tej rodziny⁴⁷.

⁴³ M. L e x e r, *Mittelhochdeustches...*, s. 164. Polscy językoznawcy wywodzą nazwę Ratibor od imienia złożonego Racibor (zob. S. R o s p o n d, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław 1984).

⁴⁴ APWr., liczne odciski pieczęci Raciborza na wielu dokumentach, np. w zespołach: Akta miasta Wrocławia – dokumenty, Zbiór dok. klaszt. św. Macieja we Wrocławiu, Rep. 66 (M. kl. B.), sygn. 1216.

⁴⁵ O pochodzeniu nazwy od kóz hodowanych w okolicach miasta oraz o braciach rycerzach rozbójnikach pisał również F. A. Z i m m e r m a n n, *Beyträge...*, Bd. II, Brieg 1783, s. 289. Opowieść ta publikowana była również później przez historyków (zob. A. W e t z e l, *Geschichte der Stadt Cosel*, Berlin 1866, s. 68). Zob. także rozdział o symbolice krajobrazu naturalnego i gospodarczego.

⁴⁶ Na związki tej rodziny z miastem wskazywali zarówno badacze niemieccy (zob. R. R e i c h e, *Bausteine zur Geschichte der Stadt Königsberg in Neumark während des Mittelalters*, Königsberg 1898, s. 112), jak i polscy (E. R y m a r, *Fragment dziejów Widuchowej w wiekach średnich*, PZP, t. I–II, 1997, s. 30–33), chociaż jedynym pewnym śladem jest wizerunek łabędzia na pieczęciach miejskich, pochodzący z godła herbowego panów Viddechowów, będących jak podaje E. Rymar, gałęzią Schwanebecków – stąd właśnie łabędź (zob. także pieczęcie Widuchowej z XIV–XVIII w., APSz., Zbiór odcisków pieczętnych, nr 313, 314, 315).

⁴⁷ Rodzina Pruszkowskich, wymieniana w czeskich herbarzach jako Pruskovsky z Pruskova, niem. Herren von Proskowski, także von Proskau, pieczętowała się herbem będącym odmianą polskiego herbu Czawuja (na tarczy dwudzielnej w słup w polu prawym w czerwonym srebrna podkowa, zwrócona barkiem ku środkowi, w polu lewym srebrnym czerwona podkowa, zwrócona barkiem ku środkowi). O herbie Czawuja zob. J. S z y m a n i s k i, *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego*, Warszawa 1993, s. 103. Po uzyskaniu tytułu barona Pruszkowscy posługiwali się herbem złożonym, w którym w polach 2. i 3. znalazło się opisane godło z podkowami. Według Huppa do połowy XIX w. władze miasta posługiwały

W XIX w. władze miast, których nazwy pochodziły od nazwisk założycieli, starały się utworzyć herb „mówiący” przez wprowadzenie w pole herbowe godeł historycznych założycieli, pomimo iż na używanych dotąd pieczęciach widniały inne wizerunki⁴⁸. W godłach ustalonych w tym czasie herbów: Torzymia (Sternberg) i Czerwieńska (Rothenburg a/Oder), widniały herby założycieli – w pierwszym z miast arcybiskupa magdeburgskiego Konrada von Sternberga, w drugim rodziny Rothenburgów. Dodatkowo w herbie Czerwieńska znajdował się wizerunek czerwonego zamku, odpowiadający niemieckiej nazwie miasta. Zabieg ten służył zaakcentowaniu dawnego pochodzenia miejscowości.

Oprócz herbów rycerskich przedstawiano także w godłach miejskich inne wizerunki, obrazujące nazwę i jednocześnie założycieli. Do takich godeł należy zaliczyć zamek z krzyżem widniejący w herbie Kluczborka. Niemiecka nazwa miasta Kreuzburg, przedstawiona w herbie, reprezentowała równocześnie jego założycieli, zakon rycerski Krzyżowców z Czerwoną Gwiazdą⁴⁹.

W herbie Bolesławowa (Wilhelmsthal) wielka litera „W” funkcjonowała jako inicjał nazwy miasta, ale także inicjał imienia założyciela miasta Wilhelma von Oppersdorfa⁵⁰.

Wśród herbów przedstawiających obrazowo nazwę miasta były również takie, których godła przedstawiały równocześnie nazwę miasta wyjaśniającą jego powstanie, legendę lub wydarzenie historyczne.

Legendy herbowe, związane przede wszystkim z okolicznościami nadania bądź przyjęcia herbu, były nieodłącznym elementem kultury szlacheckiej⁵¹. Specyficzną

się pieczęcią z opisanym najstarszym wizerunkiem herbu Pruszkowskich, później zamiast dwóch podków umieszczono jedną dużą, czerwono-srebrną, zwróconą barkiem ku górze (O. H u p p, *op. cit.*, s. 175).

⁴⁸ Na pieczęciach np. Czerwieńska (Rothenburg a/O) widniał wizerunek Temidy z mieczem i wagą. Pieczęć sądowej używano jako ogólnomiejskiej. Po 1809 r. posługiwano się pieczęcią z pruskim orłem (APZG, Akta majątku Polnisch Netkow, pieczęcie lakowe na dokumentach, sygn. tymcz. 23, 44).

⁴⁹ Pieczęć miejska przedstawiała w polu tarczy wizerunki zamku i trzech krzyży, natomiast nad tarczą i bokach widniały trzy gwiazdy, drugi ze znaków zakonnych założycieli Kluczborka (APWr., pieczęć na dokumencie z 1376, sygn. M. Kl. B. 265).

⁵⁰ Według informacji uzyskanych przez F. A. Zimmermanna od ówczesnych władz miasta, Wilhelm Oppersdorf chciał początkowo nazwać nowe miasto Rudolphsthal, dla upamiętnienia cesarza, zgodnie jednak z rozkazem cesarskim miasto powinno otrzymać nazwę pochodzącą od założyciela (zob. F. A. Z i m m e r m a n n, *Beiträge...*, Bd. IX, Brieg 1789, s. 247). Autorzy zarówno starszych opracowań (H. S a u r m a, *Wappenbuch...*, s. 135; O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 171), jak i najnowszych (D. T o m c z y k, *Herby miast Śląska Opolskiego*, Opole 1996, s. 45–46), powołując się na pieczęć ławnicza Kazimierza z wielką literą „K” uważali, że należała ona do władz Kazimierza koło Głubczyc z XIII w. i zaliczali ją do herbów z godłem literowym. Jak zauważył jeszcze M. Gumowski w 1960 r. (zob. M. G u m o w s k i, *Najstarsze pieczęcie...*, s. 108), wspomniana pieczęć ławnicza Kazimierza należała do władz Kazimierza, ale pod Krakowem (dziś część Krakowa), natomiast pod wpływem publikacji jej wizerunku przez H. Saurmę późniejsi badacze niepoprawnie utożsamiali ją z Kazimierzem na Opolszczyźnie.

⁵¹ O polskich legendach herbowych i ich związkach z herbami pisali M. Kazańczuk (*Staropolskie legendy herbowe*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990); R. K i e r s n o w s k i, *Tworzywo historyczne polskich legend herbowych*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”, Nowa Seria, t. II, 1995, 11–25. Niemieckie legendy herbowe zebrał J. G. T. Grässe (*Geschlechts-, Namen-, und Wappensagen des Adels deutscher Nation*, Dresden 1876). Na Śląsku w XVIII w. bardzo popularne było dzieło Johanna Sinapiusa *Schlesische Curiositäten*, Leipzig 1720, zawierające wiele legend herbowych śląskiej szlachty.

recepcją takiej legendy było jej skrócone, obrazowe przedstawienie w niektórych herbach miast prywatnych. Pewne ślady legendy, związane z początkami herbu śląskiej rodziny rycerskiej Schaffgotschów, zawarte zostały na pieczęciach i w godle herbowym Gryfowa Śląskiego. Na najstarszej pieczęci z XIV w., kiedy miasto było jeszcze własnością książęcą, widniały jedynie wizerunki gryfa, trzymającego w szponach półksiężyc, i wzgórze, odpowiadające niemieckiej nazwie Greifenberg, upamiętniającej miejsce, gdzie znajdowało się gniazdo Gryfów⁵². Po przejęciu miasta przez Schaffgotschów w XV w. w wizerunku napieczętnym zamiast półksiężycy umieszczono postać rycerza w zbroi. Zachowano główny wizerunek, „mówiący” – gryf, wprowadzając nowy – rycerza, utworzono wspólny przekaz, związany z legendą o gryfie, który pokonał wielu rycerzy, a – domyślnie – zginął dopiero z rąk Schaffgotscha. Na XVI- i XVII-wiecznych pieczęciach rycerz nie miał miecza, trzymał go zaś w szponach gryf, na pieczęci z końca XVII w. rycerza przedstawiono z mieczem. O ile na dwóch pierwszych pieczęciach ich wyobrażenia reprezentowały Gryfów jako miejsce, gdzie zgodnie z legendą zostali pokonani rycerze, to już ostatnia z pieczęci przedstawiała konkretnego bohatera – Schaffgotscha walczącego z gryfem⁵³. Opisane zmiany w symbolice pieczęci Gryfowa – począwszy od gryfa ze znakiem książęcym na wzgórzu, przez zwycięskiego gryfa z pokonanym rycerzem, aż po walczącego z nim Schaffgotscha – mimo wyobrażenia fantastycznego, mitycznego zwierzęcia, stanowią dość typowy przykład kształtowania się godła herbowego.

W wizerunkach napieczętnych wielu miast badanego obszaru, zachowując najważniejsze wyobrażenia, dodawano nowe, co zmieniało semantykę całości. Nadawanie nowych znaczeń dawnym wizerunkom wiązało się przede wszystkim z ważnymi wydarzeniami w dziejach miast. Zjawisko to znalazło również odzwierciedlenie w godłach z obrazowymi przedstawieniami nazw. Zmiany w symbolice pieczęci i herbu miejskiego można dokładnie przedstawić na przykładzie pieczęci Kamiennej Góry (Landeshut). Wizerunek na najstarszej pieczęci z początku XIV w. wyobrażał niemiecką nazwę, oznaczającą strażnicę. Przedstawiony na niej zamek i broniącego go rycerza utożsamiano z założycielem miasta, księciem Bolkiem I świdnickim. Począw-

⁵² Pieczęcie Gryfowa z XIV–XVII w. w zbiorach Muzeum w Jeleniej Górze, wielokrotnie opisane, najszerzej przez Z. Michniewicza (*Zjawiska feudalizmu w symbolice heraldycznej miast śląskich*, „Zaranie Śląskie”, t. XXIII, 1960, s. 358–362).

⁵³ W swoich pracach Z. Michniewicz (*Zjawiska feudalizmu... oraz Ze studiów nad symboliką feudalizmu w heraldyce miast śląskich*, „Roczniki Sztuki Śląskiej”, t. VI, 1968, s. 10–11) przyjął dość śmiałą tezę, iż wizerunek gryfa i rycerza oraz ich wzajemne proporcje odpowiadają sytuacji społeczno-gospodarczej Gryfowa. Gdy więc gryf był na pieczęci większy od rycerza, samorząd miejski zajmował uprzywilejowaną pozycję, kiedy zaś zmniejszył się wizerunek gryfa kosztem rycerza, w mieście dominował właściciel – Schaffgotsch. Trudno zgodzić się z taką tezą, i to z kilku powodów. Po pierwsze, trudno uznać, aby władze prywatnego miasta bez wiedzy właścicieli zmieniały symbolikę pieczęci, zwłaszcza na ujęcie krytyczne wobec nich. Po drugie, herby z oczywistych powodów zawierały w godłach wyobrażenia, podkreślające dodatnie cechy ich posiadaczy – w tym przypadku miejsce, gdzie mieszkał gryf, symbolizujący np. najlepszego strażnika, cecha ta odnosiła się więc również do mieszkańców. Po trzecie, wyraźnie widać na pieczęci z XVI w. wzorowanie się na wizerunku wcześniejszej, z XIV w., odpowiadającej średniowiecznej manierze przedstawiania, natomiast na późniejszych wyraźne były wpływy renesansowe, z eksponowaniem roli człowieka utożsamianego przez postać rycerza jednocześnie z właścicielem – Schaffgotschem.

szy od XVII w. zamiast rycerza przedstawiano wizerunek żołnierza w półpancerzu z charakterystyczną szablą w ręce. Zmiana wiązała się z wydarzeniami z początkowego okresu wojny trzydziestoletniej. Wizerunek zamku nadal symbolizował strażnicę, natomiast żołnierz nie był jej obrońcą, lecz napastnikiem. W 1619 r. w okolicach Kamiennej Góry przemaszerowało 28 chorągwi (ok. 10 000 żołnierzy) wracających do Polski lisowczyków, zwanych tutaj polskimi kozakami. Nieopłacone oddziały grabiły i niszczyły wszystkie mijane miasta. Heneliusz w XVII-wiecznym opisie herbu Kamiennej Góry pierwszy określił postać żołnierza „quass Polonus”. Inny historyk, Luca, napisał w 1689 r. wprost: „einen Polacken”, i to określenie powtarzano we wszystkich późniejszych opisach herbu miasta⁵⁴.

Wizerunki w godłach herbów reprezentowały również nazwy miast, wywodzące się z miejscowych legend czy opowieści ludowych. Za takie godło należy uznać wizerunek tura w herbie dawnego miasta Urazu. Niemiecka nazwa miasta Auras, podobnie jak tura *aurax*, została utworzona od łac. *urus* – tur⁵⁵. Według obrazowego przedstawienia nazwy w godle miasto powstało wśród lasów, w których żyły legendarne zwierzęta. Zmiana wizerunku z tura na wołu czy żubra w XVIII i XIX w. wynikała z braku przekazów ikonograficznych z przedstawieniami wymarłego już tura.

Od miejsca, gdzie żyły legendarne smoki, utworzono niemiecką nazwę Żmigrodu (Trachenberg). Na pieczęciach i w godle herbowym widniał wizerunek smoka. Według miejscowych legend smok pojawiał się na jednym z placów. Polska nazwa miasta Żmigrod, wymieniona po raz pierwszy w bulli papieskiej w 1245 r., wskazywała raczej na miejsce obfitujące w żmije. Legenda o smoku została utworzona dopiero w czasach, kiedy funkcjonowała już nazwa niemiecka. Na najstarszej pieczęci miasta z XIV w. wyobrażano smoka przechodzącego przez bramę, natomiast na pieczęciach nowożytnych, XVII-wiecznych, widniał leżący smok, na którym znajdował się wizerunek, określane przez wcześniejszych badaczy jako dzwonek, góra czy w końcu wieża⁵⁶. W nowej kompozycji, przy zachowaniu głównego wizerunku „mówiące-

⁵⁴ N. H e n e l i i, *Silesiographia...*, Cap. VII, s. 238; F. L u c a, *Schlesiens curiose Denckwürdigkeiten oder volkommene Chronica von Ober- und Nieder-Schlesien welche in Sieben Haupt Theilen vorstellt...*, Frankfurt am Mayn 1689, s. 933. O. H u p p (*op. cit.*, s. 159), zapewne dokładnie nie znając dziejów Śląska, powątpiewał w słuszność uwag Saurmy, który zgodnie z wcześniejszymi opisami historyków określił postać jako przedstawienie Polaka.

⁵⁵ O turze (*bos primigenus*) w godle Urazu pisał Hupp, krytykując ówczesne władze miasta, iż umieściły na nowych pieczęciach wizerunek żubra (zob. O. H u p p, *op. cit.*, s. 131), natomiast Gumowski, pomimo uwag Huppa, niesłusznie określił wizerunek tura jako wołu (zob. M. G u m o w s k i, *Najstarsze pieczęcie...*, s. 233). Potwierdzenie, iż dawna niemiecka nazwa miasta została utworzona od tura, odnaleźć można w *Encyklopedii Staropolskiej* Glogera, który przytoczył fragment z XVI-wiecznego dzieła posła cesarskiego Zygmunta Herbersteina i rycinę z wizerunkiem tura z podpisem: „Urus sum, polonis Tur, germanis Aurox...” (zob. Z. G l o g e r, *Encyklopedia Staropolska*, t. IV, Warszawa 1974 [reprint], s. 387–388).

⁵⁶ Uwagi dotyczące etymologii nazwy zob. S. R o s p o n d, *Słownik etymologiczny miast i gmin...*, s. 460. O wizerunku góry, która przygniotła smoka, pisał Hupp, powołując się na opis z połowy XIX w., sam zaś opowiedział się za wizerunkiem wieży (zob. O. H u p p, *op. cit.*, s. 146), natomiast Michniewicz uważał, iż wizerunek ten przedstawia dzwonek pochodzący z herbu Schaffgotschów (zob. Z. M i c h n i e w i c z, *Zjawiska feudalizmu w symbolice heraldycznej...*, s. 365).

go”, można doszukać się treści o tematyce religijnej – smok leżący na grzbiecie, przyciśnięty przez dzwon, wieżę czy górę jako symbol zwycięstwa nad szatanem⁵⁷.

Według wcześniejszych przekazów dawna nazwa i herb Nowej Cerekwi (Deutsch-Neukirch) powstały w związku z istnieniem wielu kościołów w mieście. Nie są znane najstarsze, średniowieczne pieczęcie, a XVII-wieczna zawiera wizerunek kościoła⁵⁸.

Do tej grupy można zaliczyć również herb Psiego Pola (Hundsfeld), symbolizującą poprzez wizerunek psa miejsce bitwy w 1109 r.⁵⁹

Herby obrazujące nazwy tworzone z wykorzystaniem wcześniejszych wizerunków napieczętnych i nadawane przez władców, stanowiły bardzo urozmaicony zespół ze względu na duże zróżnicowanie tematyki godeł. Najlicniejsza grupa godeł zawierała wizerunki informujące o położeniu naturalnym miasta. Oprócz nich umieszczano także wyobrażenia związane z dawnymi właścicielami, od których pochodziła nazwa, oraz motywy reprezentujące wydarzenia z dziejów miast.

Nazwa miasta może być pomocna przy ustalaniu okresu powstania herbu na badanych ziemiach. Najstarsze nazwy miast śląskich i pomorskich, wywodzące się często z języka polskiego, uległy zmianie wraz z pojawieniem się większej grupy osadników niemieckich, którzy tworzyli nowe lub tłumaczyli pierwotne nazwy zniekształcając je, a ich obrazowe przedstawienia umieszczano w godłach herbowych. Współcześnie niektóre z godeł herbowych, obrazujące nazwy utworzone od nazw niemieckich, są mało czytelne, ale podobnie jak herby z godłami reprezentującymi dawnych właścicieli miasta czy jego przynależność państwową, pozostają cennymi zabytkami związanymi z dziejami miast zachodniopomorskich, marchijskich i śląskich.

Barwa w obrazowych przedstawieniach nazwy miasta

W odróżnieniu od pieczęci, w herbach „mówiących” informację o nazwie miasta wzmacniało zastosowanie barw. To, co na pieczęciach starano się przedstawić z dużą dokładnością, w herbach zastąpiono barwą. W ten sposób nie było potrzeby umieszczania w godle herbowym Złotoryi wizerunków bujnej roślinności porastającej wzgórze, gdyż wystarczająco symbolizowała ją zieleń. Barwy umożliwiały także identyfikację elementów godeł odnoszących się do nazwy, zwłaszcza przedstawiających rośliny i zwierzęta. Głównym jednak zadaniem barw w herbach z obrazowymi przedstawieniami nazw było uzupełnianie treści symbolicznych godeł. To właśnie dzięki barwom wizerunek czerwonego zamku jednoznacznie kojarzył się z dawną nazwą

⁵⁷ Ponownie trudno zgodzić się z poglądem Michniewicza (*ibidem*), iż wizerunek dzwonu reprezentował Schaffgotschów i wyzysk feudalny mieszkańców przez nich. Nie dostrzegął on, iż pieczęć i herb przekazywały zawsze informacje, które prezentowały miasta w pozytywnym świetle, a nie były narzędziami propagandowymi, zwłaszcza w miastach prywatnych.

⁵⁸ Na pieczęci Nowej Cerekwi z XVII w. umieszczono w legendzie nazwę NOVA CATHOLICAE, można więc uznać, iż w tym czasie przypisano wizerunkowi nowe znaczenie, związane z kontrreformacją.

⁵⁹ O. H u p p, *op. cit.*, s. 135, opisał pieczęć herbową Psiego Pola z 1667 r., przedstawiającą w polu tarczy wizerunek siedzącego psa, poniżej którego widniał rok – 1109.

Czerwieńska (Rothenburg). Można uznać, iż niektóre z herbów straciłyby swoją cechę obrazowego przedstawienia nazw, gdyby nie barwy. Nie wszystkie bowiem wizerunki w godłach herbowych można identyfikować z nazwą miasta jedynie na podstawie kształtu.

Funkcja wzmocnienia przekazu w obrazowych przedstawieniach nazw miast, pełniona przez barwy, zarysowała się wyraźnie we wszystkich opisywanych grupach godła o tej tematyce. Zieleni uzupełniała wyobrażenia, związane z nazwą utworzoną od położenia wśród lasów i wzgórz, w wizerunkach drzew i zboczy górskich.

W godłach miast, których nazwy utworzono od nazwisk bądź imion dawnych właścicieli, barwy pochodziły z herbów prywatnych tych osób, dzięki czemu była możliwa identyfikacja jeśli nie samej nazwy miasta, to co najmniej jego związków z określoną osobą lub rodziną. Istniał zatem ścisły związek pomiędzy barwami herbów miejskich i barwami herbów rycerskich oraz szlacheckich.

Najmniejszy wpływ na wzmocnienie przekazywanych treści wykazywały barwy w herbach z literami. Inicjał nazwy miasta, widniejący w godle, był bowiem wystarczająco mocnym środkiem przekazu informacji, bez względu na barwę. Dominującymi barwami liter było złoto i srebro (Wrocław, Głogów, Ziębice, Bolesławów i Żary). Sporadycznie spotykamy inne, np. czerni w godle Żagania. Genezy dominacji metali w przedstawieniach liter można się doszukiwać, po pierwsze, w chęci przedstawienia znaku reprezentującego miasto w jak najbardziej godnej tynkturze⁶⁰ – a za taką powszechnie uważano wymienione metale, po drugie, w dążeniu do zachowania zgodności reguł heraldycznych w przypadku zastosowania innej tynktury niż metal pola herbowego.

⁶⁰ Złoto za najszlachetniejszą barwę uznał już w XIV w. Bartolus a Saxoferrato, a zarówno złoto, jak i srebro, na pierwszym miejscu umieścił w swojej klasyfikacji K. Prinsault (zob. S. M i k u c k i, *Barwa w heraldyce średniowiecznej. Część pierwsza. Herby rycerstwa zachodniego i polskiego*, „Rocznik Towarzystwa Heraldycznego”, t. IX, 1928–1929, s. 200–201).

Rozdział IX

GODŁO HERBU MIEJSKIEGO JAKO POLE ZNACZENIOWE

Interpretacja symbolicznego znaczenia wizerunków tworzących godła herbów miejskich bywa szczególnie trudna, gdy występujące w nich wyobrażenia należą równocześnie do kilku grup. Pojedyncze wizerunki w godłach herbów miejskich, reprezentujące właściciela, nazwę, przynależność państwową czy patrona miasta, o ile możliwe jest dotarcie do ich genezy, to grupa stosunkowo prosta do interpretacji. Często jednak godła te tworzyły rozbudowane kompozycje heraldyczne o złożonych przekazach informacyjnych na temat miasta. Rozmieszczenie poszczególnych wizerunków nie było przypadkowe. Ich miejsce w polu herbowym zależało od rangi osoby bądź urzędu, które reprezentowały.

Układ, w którym znak przybiera różne znaczenia w zależności od umiejscowienia, nazywany jest polem semantycznym lub znaczeniowym¹. Pole semantyczne z reguły uzupełnia znaczenie znajdującego się w jego przestrzeni znaku, spełnia też funkcję wartościującą w odniesieniu do treści znaku². Na takie pole w złożonych herbach szlacheckich wskazuje Mieczysław Wallis, stwierdzając, że w kolejnych polach tarczy umieszczano wizerunki reprezentujące członków rodziny, w zależności od stopnia pokrewieństwa³. Ten rodzaj pola znaczeniowego, związany z funkcjonowaniem herbów złożonych, został przejęty również do złożonych herbów miejskich. Inny wzorzec ikonograficzny, stanowiący również rodzaj pola znaczeniowego, pochodził z XIII-wiecznych preheraldycznych wizerunków napieczętych, a ogólniej ze średniowiecznego kanonu przedstawieniowego w sztukach plastycznych.

Wyobrażenia-znaki tworzące godło herbu miejskiego można przyporządkować także do czterech podstawowych pól semantycznych, na które wskazuje Tadeusz

¹ Pojęcie pola semantycznego, znaczeniowego przyjmuję za M. Wallisem, który stosował je w odniesieniu do zabytków sztuki (zob. M. Wallis, *O polu semantycznym*, [w:] *Sztuki i znaki. Pisma semiotyczne*, Warszawa 1983, s. 14 i n.).

² J. Kębłowski, *Chór kolegiaty głogowskiej jako przykład pola semantycznego*, [w:] *Ze studiów nad średniowiecznym Głogowem i Krosnem*, Zielona Góra 1970, s. 77–78.

³ M. Wallis, *op. cit.*, s. 15.

Chrzanowski, pisząc o rzeźbach czy, ogólniej, znakach materialnych⁴. Podobnie jak w rzeźbach czy budowlach, także w godłach herbowych można wyróżnić strefę sacrum – związaną z przedstawieniami świętych i innych wizerunków religijnych, strefę jurydyczną – reprezentującą własność i przynależność, strefę upamiętnienia i w końcu niezwykle ważną strefę ludyczną, odnoszącą się, po pierwsze, do elementu dydaktycznego, a po drugie, do elementu upiększenia. W godłach herbowych strefa ludyczna była związana ze sztuką herbową, służącą do przedstawiania pozostałych stref⁵. Wymienione strefy semantyczne znaków spotykamy już w średniowieczu, a w godłach herbowych występowały obok siebie, niekiedy nawet się dublując⁶.

W polach znaczeniowych, wyodrębnianych w godłach herbów miejskich, treść znaków łącząca się z rozmieszczeniem, związana była ściśle z ówczesną hierarchią wartości. Zarówno w polach znaczeniowych herbów złożonych, jak i powstałych z wizerunków napieczętych, mimo różnicy ich genezy istniały miejsca mniej i bardziej wartościowe (zaszczytne). Ich wyodrębnienie nastąpiło w związku z przeniesieniem na grunt sztuki i heraldyki elementarnych opozycji semantycznych, związanych z najprostszą, pierwotną przestrzenią i zmysłową orientacją człowieka, postrzeganą jako binarne opozycje: duży–mały, góra–dół, bliski–daleki, prawy–lewy. Z czasem owe opozycje uzupełniono prostymi współzależnościami dostrzeganymi w obrębie kosmicznego kontinuum czasoprzestrzennego, a więc np. słońce–księżyc, niebo–ziemia, a także relacje w życiu społecznym, np. niski–wysoki, stary–młody⁷. W badaniach heraldycznych szczególnie ważną rolę odgrywały opozycje związane z życiem społecznym, począwszy od powszechnie występującego podziału na sacrum i profanum, poprzez: senior–wasal, miasto–wieś, po rozbudowane kompozycje z potrójnymi czy poczwórnymi przeciwstawieniami, dotyczącymi równocześnie religii, a także władzy duchownej i świeckiej, utrwalone w średniowiecznych dziełach sztuki. Anonimowi z reguły twórcy herbów miejskich korzystali z istniejących wzorców ikonograficznych, którymi były przede wszystkim herby rycerskie, a także bogaty zasób przedstawień plastycznych, utrwalony w malowidłach i rzeźbach, widniejących przede wszystkim w świątyniach i klasztorach.

Rola wpływu sztuk plastycznych w kształtowaniu pola znaczeniowego

Najstarsze typy pól znaczeniowych, utrwalone w godłach miejskich, zostały „przeniesione” z wizerunków napieczętych. Przedstawiały w niepodzielonych tarczach różnorodne tematycznie wizerunki związane z miastami. Zasady rozmieszczenia

⁴ T. Ch r z a n o w s k i, *Rzeźba jako element urbanistyki i ruralistyki doby późnego baroku*, [w:] *Michał Klahr Starszy i jego środowisko kulturowe*, red. J. Wrabec, Wrocław 1995, s. 143.

⁵ Pola – strefy semantyczne wydzielone przez T. Chrzanowskiego: strefa sacrum, strefa upamiętnienia, strefa jurydyczna i ludyczna (zob. T. Ch r z a n o w s k i, *op. cit.*, s. 144).

⁶ Na istnienie stref semantycznych już w średniowieczu wskazał T. Chrzanowski na przykładzie rzeźb z obszaru Śląska (zob. T. Ch r z a n o w s k i, *op. cit.*, s. 143).

⁷ Szczegółową analizę zależności i funkcjonowania opozycji binarnych przeprowadzili badacze mitów (zob. m. in. E. M i e l e t i n s k i, *Poetyka mitu*, Warszawa 1981, s. 286–288).

poszczególnych wyobrażeń w polach herbowych odpowiadały podstawowym opozycjom binarnym, przy czym w jednym godle można niekiedy wyodrębnić kilka takich przeciwstawień. Zgodnie z zasadami przedstawień, podobnych do występujących np. w malarstwie średniowiecznym, istniały w polu herbowym miejsca szczególnie uprzywilejowane, do których można zaliczyć środek pola, głowicę tarczy czy heraldyczną prawą stronę pola.

Do najczęściej stosowanych w dawnym malarstwie sposobów akcentowania znaczenia przedstawianych postaci i rzeczy, przejętych najpierw do pieczęci, a następnie do godeł herbowych, należy zaliczyć umieszczanie w górnych częściach malowideł wizerunków osób zajmujących wyższą pozycję w hierarchii społecznej od pozostałych widniejących na obrazie. Do najbardziej typowych kompozycji tego typu należały przedstawienia Sądu Ostatecznego, w których najwyżej umieszczano postać Chrystusa, a poniżej pozostałe osoby. Typ przedstawienia, w którym ponad wizerunkami ludzi i rzeczy widniały postaci boskie czy Madonna, licznie reprezentowany w malarstwie europejskim, występował również na badanych ziemiach, jak choćby na Śląsku (np. malowidła ze scenami chrystologicznymi z XV w. w kościele parafialnym w Pogorzeli)⁸. Niekiedy zamiast świętych postaci w hierarchicznym układzie przedstawiano wizerunki ówczesnego życia społecznego, jak w miniaturze Braci Limburg z XV w., przedstawiającej kalendarzowy czerwiec, w której w najniższej części umieszczono postaci chłopów, ponad nimi zamek reprezentujący władcę, a najwyżej znaki zodiaku – gwiazdy władające losem człowieka⁹. Miniatura ta jest również przykładem rozwoju rozbudowanej, trzypoziomowej, kompozycji przedstawień, wywodzącej się z opozycji binarnych.

Równie często postaci stojące wyżej w hierarchii umieszczano w centralnym punkcie malowidła, a po ich obu bokach postaci zajmujące niższą pozycję. Najbardziej spektakularnymi przykładami tego układu w sztukach plastycznych były ołtarze szafiaste w formie tryptyków. Najpełniej owo uprzywilejowanie środka obrazu realizowano w przedstawieniach sceny ukrzyżowania Chrystusa, w których centrum umieszczono krzyż ze Zbawicielem, po jego prawej ręce Matkę Bożą, a po lewej św. Marię Magdalenę lub św. Jana¹⁰. Zbliżony do opisanego typ przedstawieniowy, również w malarstwie, opierał się na przeciwstawieniu prawej strony obrazu stronie lewej. W tej kombinacji postaci widniejące po prawej stronie (dla patrzącego z lewej) stały wyżej w hierarchii niż postaci po lewej. Przykładów dostarczają liczne dzieła z terenu całej Europy¹¹.

⁸ Por. A. K a r ł o w s k a - K a m z o w a, *Malarstwo śląskie 1250–1450*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 120, il. 107.

⁹ J. V e g h, *Malarstwo niderlandzkie XV wieku*, Warszawa 1977, s. 22–23. Autor powołał się na interpretację dzieła Braci Limburg Jana Białostockiego (zob. J. B i a ł o s t o c k i, *Spätmittelalter und beginnende Neuzeit*, [w:] *Propyläen Kunstgeschichte*, Bd. VII, Berlin 1972).

¹⁰ Do najstarszych przedstawień ukrzyżowania w opisanym układzie hierarchicznym na Śląsku należy malowidło ściennie w krypcie kościoła franciszkanów w Opolu z pocz. XIV w. (zob. T. D o b r o w o l s k i, *Śląskie malarstwo ścienne i sztalugowe*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. III, Kraków 1936, s. 104 i 105).

¹¹ Zob. m. in. Giotto di Bondone, *Złożenie do grobu* (ok. 1305), Vittore Carpaccio, *Święty Marcin i żebrak* (ok. 1487), Geertgen Tot Sint Jans, *Pokłon trzech króli* (ok. 1480), Derick Baegert, *Święty Łukasz malujący Madonnę z Dzieciątkiem* (ok. 1490).

Mniejsze znaczenie, chociaż również wykorzystywane w wizerunkach napieczętnych i godłach, miały wzorce przedstawieniowe, współcześnie określane przez historyków sztuki średniowiecznej terminem perspektywy odwróconej. W myśl jej zasad wielkość postaci była uzależniona od ich znaczenia w obowiązującej wówczas hierarchii, a nie od perspektywy, stąd wizerunek Najświętszej Marii Panny przedstawiany na dalszym planie był większy od wizerunku władcy widniejącego na planie pierwszym. Owo poszanowanie rangi postaci przez artystów widoczne było jeszcze w czasach, gdy stosowano już perspektywę linearną. Opisując miniatury Mistrza Godzinek Marechala de Boucicaut z XV w., J. Vegh uważał, że artysta wiedział, iż bliskie przedmioty powinny wydawać się większe, a dalsze mniejsze, i na ogół przestrzegał tej zasady w swoich dziełach, a mimo wszystko zdarzało się, że mniej ważne postaci z bliższego planu malował mniejsze od postaci głównych (najważniejszych)¹².

Wizerunki widniejące na XIII i XIV-wiecznych pieczęciach miejskich wykazywały wiele cech wspólnych w sposobie przedstawiania postaci i przedmiotów z wizerunkami występującymi w ówczesnym malarstwie. W ciągu dwóch wieków ukształtował się wzorec przedstawieniowy wizerunków na pieczęciach miejskich, który w następnych stuleciach, a w zasadzie do końca XVIII w., powielano na pieczęciach nowo utworzonych miast.

Pole „góra-dół”

Wizerunek napieczętny, a następnie godło herbowe, zostały utworzone według zasad typu przedstawieniowego, w myśl którego wyobrażenia ulokowane w górnych częściach pól reprezentowały osoby znajdujące się wyżej w hierarchii. W polach herbowych ową opozycję „góra-dół” utożsamiano z reguły ze związkiem założyciela bądź właściciela z miastem. Typowe przedstawienie obejmowało wyobrażenia fragmentu murów obronnych z wieżami, między którymi, ponad murem, umieszczano znak reprezentujący właściciela miasta lub jego pana zwierzchniego. Treść symboliczna godeł herbowych o takim układzie wizerunków stanowiła jakby uproszczoną postać znaczeniową wyobrażeń malarskich, w których ponad ziemią, osobami i budowlami widniały postaci boskie. Z czasem w ich miejscu umieszczono tarcze herbowe bądź wyobrażenia wzięte z godeł herbowych właścicieli. Z utworzonego w ten sposób komunikatu wynikało, że tarcze herbowe widniejące ponad murami symbolizowały, tak jak postaci boskie w obrazach, opiekę właściciela nad miastem¹³. Ten typ przedstawieniowy, występujący po raz pierwszy na XIII- i XIV-wiecznych pieczęciach, m. in.: Dąbia, Lubaska, Niemczy, Prudnika, Pyrzyc, Świdwina, Trzcinańska, Zgorzelca, Zielonej Góry, Ziębic i Żagania, a więc zarówno na Śląsku, Pomorzu jak i w

¹² J. V e g h, *op. cit.*, s. 20.

¹³ Jeszcze w XVIII w. w godle dawnego miasta śląskiego Goszczy widniał wizerunek Oka Opatrzności umieszczony ponad wizerunkiem kościoła, była to zatem kompozycja zgodna z pierwotnym wzorcem przedstawieniowym. Podobną herbu wykonał znany śląski grafik F. B. Werner, przedstawiała zamiast Oka Opatrzności drzewo-herb (zob. F. B. W e r n e r, *Topographie seu Compendium Silesiae*, t. IV, s. 735, oraz H. S a u r m a, *Wappenbuch der schlesischen Städte und Städtel*, Berlin 1870, s. 91).

Marchii – został przejęty do godeł herbowych i był powtarzany wielokrotnie w późniejszych czasach. W miastach śląskich ponad przedstawieniami architektury miejskiej, na tarczach bądź bezpośrednio w polu, umieszczano wyobrażenia orłów śląskich. W godłach marchijskich dominowały wizerunki orłów brandenburskich, natomiast na Pomorzu gryfów. W herbie Nowego Miasteczka ponad murami miejskimi znajdowała się tarcza z orłem dolnośląskim, w godle Niemczy – ponad wieżą¹⁴. Podobny układ miały wizerunki w godłach Trzcińska (orzeł brandenburski ponad murami) oraz Świdwina (orzeł brandenburski ponad wieżą). Natomiast w godle Dąbia ponad murem widniał wizerunek wspiętego gryfa, a w herbie Nowogardu wizerunek gryfa umieszczony został ponad wieżą.

W tym samym układzie wizerunków, oprócz znaków reprezentujących władców, zaczęto umieszczać także wyobrażenia herbów rycerskich właścicieli miast. Herby miejskie z godłami zawierającymi w tych samych miejscach co znaki władców, wizerunki reprezentujące rycerstwo, nie były rozpowszechnione. Ukształtowane po raz pierwszy dopiero u schyłku XV w., używane były przez władze niedużych miast prywatnych. W godle herbowym niewielkiego śląskiego miasteczka prywatnego Sławy godła kolejnych właścicieli znajdowały się ponad wizerunkami murów obronnych, a między dwiema wieżami. Bezpośrednio nad murem widniało godło z herbu najstarszych właścicieli Rechenbergów, a zaraz nad nim godło kolejnych właścicieli, Barwitzów¹⁵. Pieczęć z opisanym wizerunkiem została sprawiona przez władze Sławy u schyłku XVII w. i na podstawie zebranego materiału heraldycznego można stwierdzić, że dopiero właśnie od tego okresu przyjął się w małych miastach prywatnych na szerszą skalę wzorzec przedstawieniowy „góra–dół”. Z końca XVII i początku XVIII w. pochodziły najstarsze wyobrażenia herbu Nowogardu z przedstawieniem lwa Ebersteinów i Chocianowa z łękawą Stoschów, a w XIX w. zostały ustalone w takiej postaci herby Czerwieńska z herbem Rothenburgów i Maszewa z lwem Ebersteinów. Herby właścicieli umieszczano w godłach również w XIX w., także z inicjatywy samych władz miejskich, które w ten sposób chciały wykazać się dawnym rodowodem miejscowości. W ten sposób można wyjaśnić umieszczenie w godłach Maszewa i Czerwieńska herbów dawnych właścicieli.

Wśród godeł, których kompozycja odpowiadała opozycji „góra–dół”, można wyróżnić dwa zasadnicze typy przedstawień. Pierwszy opisano powyżej – tu wizerunek herbu władcy czy właściciela miasta znajdował się wyraźnie ponad murami miejskimi. W drugim znak reprezentujący właściciela umieszczono bezpośrednio na murze. Ten przekaz informacyjny wskazywał nie tylko na zwierzchność i władzę, ale również symbolizował obrońcę miasta. Wizerunek reprezentujący właściciela na blankach murów jednoznacznie kojarzył się z obroną murów i miasta. W ten sposób przedstawiono wizerunek lwa z herbu rodziny Burghausów w godle dawnego miasta śląskiego Sułowa. Jeszcze bardziej spektakularną wymowę symboliczną miały wizerunki reprezentujące właścicieli, także i patronów, wyłaniające się zza murów

¹⁴ APWr., Rep. 67, sygn. 220.

¹⁵ Pieczęć Sławy na dokumencie z 1690 r. w kolekcji różnych dokumentów śląskich, zebranych na przełomie XIX i XX w. przez Carla Hollera, obecnie w zbiorach Biblioteki Głównej WSP im. Tadeusza Kotarbińskiego w Zielonej Górze.

miejskich. Przedstawione w tej formie wizerunki świętych Piotra i Pawła w godle Strzegomia, św. Jana Chrzciciela w godle Kamienia Pomorskiego i archanioła Michała w godle Zawidowa stanowiły symboliczne reprezentacje patronów miast, jako ich obrońców stojących na murach miejskich.

W niektórych godłach herbowych wizerunki tworzyły, przy zachowaniu porządku „góra–dół”, rozbudowane kompozycje, reprezentujące zgodnie z hierarchią społeczną kilku dawnych właścicieli bądź patronów oraz miasta. W opisanym herbie Sławy godła kolejnych właścicieli zostały umieszczone ponad murem miejskim w porządku chronologicznym. Najwyżej widniał herb właściciela z czasów, gdy tworzono herb, niżej herb poprzedniego. Trójpoziomowy układ wizerunków zawierało godło Nowego Miasteczka – najniżej, w podstawie tarczy, widniały mury miejskie, ponad nimi tarcza z orłem dolnośląskim, a nad nią krzyż¹⁶. Układ wizerunków odpowiadał zatem ówczesnej hierarchii, dlatego też najwyżej znalazł się wizerunek krzyża, jako symbol religijny, pod nim znak reprezentujący władcę świeckiego i najniżej wyobrażenie reprezentujące mieszczan i miasto.

Hierarchiczność i porządek poszczególnych wizerunków w godłach miejskich przestrzegany był także w herbach nadanych przez władców. W herbie Lubania, nadanym w 1541 r. przez cesarza Ferdynanda I, widniały w podstawie tarczy wizerunki murów i wież, a ponad murami – tarcza ze skrzyżowanymi kluczami, wyobrażeniem nadanym według miejscowych kronikarzy w XIV w. przez księcia ziębicko-jaworskiego Henryka¹⁷. W klejnocie herbu z kluczami, a więc najwyżej w polu herbowym, znajdował się wizerunek czeskiego lwa, symbolizujący władzę króla i przynależność do Korony. Podobnie w godle herbowym Prudnika, nadanym w 1607 r., bezpośrednio nad murami miejskimi, między dwiema wieżami, widnieje wizerunek czarnego orła.

Pole „duży–mały”

W godłach herbowych z binarnym wariantem przedstawieniowym „duży–mały”, wizerunki większe od pozostałych reprezentowały osoby postawione wyżej w hierarchii społecznej czy religijnej od reprezentowanych przez mniejsze wyobrażenia. Ten wariant pola znaczeniowego był w heraldyce szczególną, uproszczoną formą perspektywy odwróconej. Wyeksponowanie niektórych wyobrażeń tworzących go-

¹⁶ Wizerunek krzyża w godle Nowego Miasteczka interpretowany był niekiedy błędnie jako godło jezuitów, którzy władali miastem od poł. XVII w. Tymczasem krzyż pojawił się po raz pierwszy na pieczęci miejskiej już w XIV w. W tym właśnie czasie istniał w mieście kościół ze szpitalem, ufundowany przez księcia głogowskiego Henryka III, jako *fundatio sanctae crucis*, zatem wizerunek krzyża pochodził od najstarszej świątyni (zob. W. S t r z y ż e w s k i, J. Z a w i ś l a k, *Nowe Miasteczko – zarys dziejów*, Zielona Góra–Nowe Miasteczko 1996, s. 9).

¹⁷ Tak tłumaczył pochodzenie kluczy P. Berkel w historii Lubania (zob. P. B e r k e l, *Geschichte der Stadt Lauban*, Lauban 1896, s. 17). Klucz widniał jednak już wcześniej na XIII-wiecznej pieczęci miasta (zob. M. G u m o w s k i, *Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku*, Toruń 1960, s. 132–133), a jego genezy należy szukać raczej w herbach dawnych wójtów, z czasem nastąpiła typowa dla herbów miejskich zmiana znaczeniowa i dostosowanie do wydarzeń związanych z księciem.

dła wiązało się przede wszystkim z symboliczną reprezentacją władzy i przynależności państwowej. W praktyce polegało to na umieszczaniu w godłach wizerunków pochodzących z herbów władców w otoczeniu wyobrażeń związanych z miastem. Ten typ godła herbowego był charakterystyczny dla Pomorza Zachodniego i Nowej Marchii. W herbach miast zachodniopomorskich umieszczano wizerunki gryfów, które jako znaki reprezentujące książąt miały znacznie większe rozmiary niż pozostałe wyobrażenia. W godłach Trzebiatowa, Szczecinka, Golczewa, Polanowa, Okonka, Wolina i Nowego Warpna znajdują się wizerunki gryfa trzymającego w szponach przedmiot reprezentujący gospodarkę, nazwę bądź położenie naturalne miast. W godłach Białogardu, Darłowa, Sianowa i Słupska wizerunki gryfa, bądź poługryfa z rybim ogonem, dominują nad wyobrażeniami wstęgi, reprezentującej położenie nad rzekami. Podobna prawidłowość występuje w godłach miast nowomarchijskich, w których głównym wyobrażeniem był wizerunek orła brandenburskiego, trzymającego w szponach przedmiot związany z miastem, jak np. w herbach Gorzowa, Myśliborza i Choszczna. Orzeł brandenburski, podobnie jak gryf, widniał w polu herbowym jako dominujący element godła, a poniżej, jak np. w herbie Drezdenka, wizerunek związany z miastem.

Opisany wariant pola znaczeniowego w zasadzie występował jedynie w herbach miast zachodniopomorskich i marchijskich, chociaż sporadycznie także w herbach miast śląskich. Jedynie w godle Namysłowa widoczny był układ wizerunków zbliżony do opisanego typu przedstawieniowego, z gwiazdą poniżej orła dolnośląskiego¹⁸. W godle innego miasta śląskiego, Wiązowa, znajdowała się misa z głową św. Jana Chrzyciela, a powyżej dwie małe lilie heraldyczne¹⁹. Symbolika tego godła wiązała się z patronem diecezji wrocławskiej i motywem zaczerpniętym z herbu biskupów, w myśl więc zasad opisywanego wariantu dominowało wielkością wyobrażenie misy, mniejsze natomiast były herby biskupów.

Utrwalenie w miejskich godłach herbowych Pomorza Zachodniego i Marchii opisanych wizerunków, przejętych bezpośrednio z wyobrażeń napieczętnych z XIII i XIV w., wynikało z chęci zaakcentowania dominującej pozycji Gryfitów i margrabiów jako właścicieli miast. W herbach miast śląskich ową dominującą pozycję księcia, jako założyciela i właściciela miasta, realizowano w wizerunku połuośla, pojawiającym się w kilku zaledwie herbach marchijskich, a sporadycznie – w wizerunku poługryfa na Pomorzu. Ukształtowany jeszcze w średniowieczu zwyczaj heraldyczny, polegający na przedstawianiu znaków reprezentujących władców w większej skali od pozostałych, napotykamy na Pomorzu Zachodnim i w Brandenburgii w godłach nowych herbów jeszcze w XVIII i XIX w. W godle Świnoujścia z XVIII w. widnieje wizerunek gryfa trzymającego kotwicę, natomiast w godle Grabowa z 1856 r. – wyobrażenie gryfa z wietrznika miejscowego pałacu książąt pomorskich²⁰.

¹⁸ Wizerunek gwiazdy utożsamiano z symbolem Najświętszej Marii Panny – patronki kościoła (zob. M. G u m o w s k i, *op. cit.*, s. 152). Był to znak, którym posługiwano się na monetach bitych w mieście (CDS, Bd. XII, s. 227, tabl. XIV, nr 670).

¹⁹ CDS, Bd. IX, nr 249.

²⁰ Wizerunki gryfa w obu herbach w tym czasie symbolizowały nie władzę książęcą, lecz przynależność terytorialną (zob. O. H u p p, *Die Wappen und Siegel der deutschen Städte, Flecken und Dörfer*,

Wyeksponowanie wielkości wizerunków budowli, znajdujących się wewnątrz murów miejskich, kosztem samych murów widoczne było także w godłach herbowych z przedstawieniami architektury. Przeniesiony z XV-wiecznej pieczęci wizerunek murów miejskich i świątyni w godle herbowym Nowogrodu Bobrzańskiego przedstawiał nieproporcjonalnie dużych rozmiarów kościół, otoczony niskimi murami²¹. Przekaz realizowany z pomocą opisanego herbu był niezwykle przejrzysty, oto bowiem kościół wzniesiony przez augustianów, którzy w XIII w. otrzymali miasto, symbolizował zarówno miejsce kultu, jak i dawnych właścicieli, natomiast mury były znakiem miasta, zawdzięczającego rozwój zakonnikom.

Pole „środek–boki”

Uprzywilejowane znaczenie centralnego (środkowego) miejsca w malowidłach z postaciami osób postawionych wyżej w hierarchii stanowej znalazło również odzwierciedlenie w wizerunkach napieczętych. Na licznych pieczęciach już w XI w. umieszczano wizerunki władców i duchowieństwa w centralnym miejscu. Wraz z ukształtowaniem się wzorca pieczęci majestatycznej, władca przedstawiany był początkowo sam, a później w otoczeniu herbów państwowych i terytorialnych²². W przyjętych klasyfikacjach sfragistycznych również w innych typach wizerunków napieczętych wyróżniano pieczęcie piesze i konne, w otoczeniu motywów heraldycznych i architektonicznych²³. Opisany schemat przedstawieniowy został przyjęty również na pieczęciach miejskich, z tą różnicą, że w centralnym miejscu znajdował się motyw reprezentujący miasto. Na pieczęciach z motywami architektury, w centralnym miejscu umieszczano wyobrażenie bramy miejskiej, z motywami religijnymi – postać bądź atrybut świętego patrona miasta, w końcu z obrazowym przedstawieniem nazwy miasta – wyobrażenie reprezentujące nazwę.

Ukształtowane w ten sposób pole znaczeniowe – w którym wizerunkom widniejącym w centralnym miejscu nadano uprzywilejowane znaczenie w stosunku do pozostałych – przeniesiono w pole tarczy herbowej. Brama miejska jako obiekt strategiczny, umożliwiający zarówno wjazd, jak i obronę przed wrogiem, także jako jeden

Königreich Preussen, Bd. I, Heft 1, *Ostpreussen, Westpreussen und Brandenburg*, Bd. I, Heft 2, *Pommern, Posen und Schlesien*, Frankfurt a/Main 1896–1898 [reprint 1993], s. 88 i 85).

²¹ Wizerunek pieczęci Nowogrodu opublikował H. S a u r m a, *op. cit.*, tabl. VII, nr 84.

²² Proces kształtowania się i ewolucji wizerunków napieczętych najlepiej widoczny był na pieczęciach cesarskich, na których w XI w. widniała jedynie sama postać władcy na tronie, a na przełomie XIV i XV w. otoczona była już wieniec herbów, jak na pieczęci Zygmunta Luksemburskiego. Kompletny przegląd pieczęci niemieckich królów i cesarzy przedstawił w monumentalnym dziele O. Posse (*Die Siegel der deutschen Kaiser und Könige von 751–1806*, Bd. I–V, Dresden 1909–1913).

²³ W klasyfikacjach wizerunków napieczętych według ich treści obrazowej, zaproponowanej jeszcze w XIX w. przez księcia F. K. Hohenlohego, wyodrębniono opisane typy przedstawieniowe jako osobne podgrupy (zob. F. K. H o h e n l o h e, *Sphragistische Aphorismen. 300 mittelalterliche Siegel systematisch klassifiziert und erläutert*, Heilbronn 1882, s. V). Podobną klasyfikację, opierając się na pracy Hohenlohe, przedstawił M. Haisig w polskim podręczniku sfragistyki (zob. M. G u m o w s k i, M. H a i s i g, S. M i k u c k i, *Sfragistyka*, Warszawa 1960, s. 155–156).

z symboli miejskiego statusu, była szczególnie eksponowana w wizerunkach napieczętych i godłach herbowych. W centralnym miejscu pola herbowego, w otoczeniu murów i wież obronnych, dominowała wielkością. W ten sposób podkreślano jej znaczenie w herbach Białej, Chobieni, Czerniny, Nowogardu, Strzelc Krajeńskich i Zaboru. Wzmocnienie przekazywanej treści symbolicznej następowało, gdy na murach bramy bądź w otwartych wrotach widniał herb założyciela, właściciela bądź herb państwowy. Kompozycja bramy z wyobrazeniami herbów właściciela należy do najczęściej spotykanych typów przedstawieniowych w herbach miast europejskich. Analizowana jako typ pola znaczeniowego „środek–boki”, pozwala ustalić sytuację prawnowłasnościową bądź przynależność państwową miasta.

Warto także zwrócić uwagę na odstępstwa od opisywanego wariantu pola znaczeniowego. W niektórych bowiem godłach herbowych w polu centralnie było umieszczone wyobrazenie wieży bądź bramy, po bokach natomiast symbole reprezentujące właścicieli. Taka kompozycja, przedstawiona w godle Ujazdu, gdzie po bokach centralnie umieszczonej wieży widnieją dwa pastorały, stanowiła wariant pola „duży–mały”, wyobrażenia pastorałów były tu bowiem znacznie większe od wież, symbolizowały zatem władzę i opiekę dawnych właścicieli – biskupów wrocławskich – nad miastem²⁴.

W centralnym miejscu pola herbowego umieszczano też z reguły wizerunki świętych patronów, wraz z dodanymi po bokach innymi wyobrazeniami. W herbie Góry widniała postać św. Katarzyny, po jej bokach zaś dwie wieże. Wyeksponowany wizerunek świętej, jako patronki miasta w otoczeniu motywów architektury, symbolizował jej opiekę nad Górą²⁵. Zbliżoną symbolikę odnajdujemy w godle Nysy, w którym na środku umieszczono postać św. Jana Chrzciciela, a u jego stóp, po bokach, dwie tarcze herbowe z godłem biskupstwa wrocławskiego, w pokłonie heraldycznym²⁶. Nyskie godło przekształcało się stopniowo, począwszy od XIV do schyłku XV w. Pierwszy wizerunek napieczęty z postacią św. Jana, z pocz. XIV w., należał do wariantów pola „góra–dół” i równocześnie „duży–mały”; oba bardzo charakterystyczne dla przedstawień malarskich. Oto bowiem poniżej postaci świętego znajdował się wizerunek kłęczącego biskupa, znacznie mniejszy niż patrona. U schyłku XIV w., na nowej pieczęci, obok postaci biskupa, a pod stopami świętego, umieszczono tarczę z herbem biskupstwa wrocławskiego²⁷. Opisane godło z dwiema tarczami

²⁴ Wizerunek napieczęty Ujazdu przedstawiał właściwie dwie wieże, z których druga, umieszczona pod pierwszą, stanowiła jakby jej odbicie zwierciadlane i była odwrócona dachem w stronę podstawy tarczy. O. Hupp doszukiwał się w tym wizerunku przedstawienia wieży odbitej w falach przepływającej przez miasto rzeki (zob. O. H u p p, *op. cit.*, s. 180). Pieczęć Ujazdu, począwszy od najstarszej zachowanej z XVII w., opisał D. Tomczyk (*Herby miast Śląska Opolskiego*, Opole 1996, s. 120).

²⁵ Pieczęć Góry z wizerunkiem św. Katarzyny była drugą w dziejach miastach, stanowiła też wzorzec dla herbu miejskiego (zob. APWr., Zbiór dok. klaszt. cyst. w Lubiążu, Rep. 91, pieczęć Góry Śląskiej z lat 1326 i 1686), na pieczęci z początku XIV w. między wieżami widniała tarcza z orłem dolnośląskim, przykryta hełmem.

²⁶ Wizerunek herbu utworzono na podstawie pieczęci z przełomu XIII i XIV w., gdy Nysa nadana została biskupom wrocławskim (zob. pieczęć Nysy na dokumentach z 1422 i 1508 r. i późniejszych, APWr., Zbiór dok. kol. nyskiej, Rep. 102, sygn. 555 i 327).

²⁷ APWr., Zbiór dok. kol. nyskiej, Rep. 102, sygn. 555.

po bokach świętego ukształtowało się pod koniec XV w., wyraźnie pod wpływem ówczesnego heraldycznego zwyczaju, wyrażonego poprzez pokłon tarcz w kierunku świętego²⁸.

Zdarzało się również, iż w procesie heraldyzacji wizerunków napieczętych, inaczej jak w Nysie, ustalano godła herbowe, w których wcześniejsze pole znaczeniowe pieczęci ulegało zniszczeniu. W ten sposób ukształtował się herb Sulechowa. Na najstarszych pieczęciach miasta widniała w centralnym miejscu postać rycerza, trzymającego tarczę z orłem dolnośląskim, po jego bokach zaś dwie wieże²⁹. Postać rycerza reprezentowała księcia śląskiego, wieże – miasto. Był to zatem typ pola „środek–boki”. Natomiast na pieczęci z 1637 r. postać rycerza została zastąpiona przez halabardnika bez tarczy, zanikła zatem pierwotna symbolika wizerunków³⁰.

Opisane pola znaczeniowe występowały niekiedy wspólnie w jednym godle herbowym, podobnie jak reprezentujące ówczesny porządek społeczny sfery semantyczne. W godłach, które składały się z wyobrażeń świętych i architektury miejskiej, wspólnie funkcjonowały dwie strefy – sacrum i jurydyczna, np. w herbie Góry (św. Katarzyna i dwie wieże). W rozbudowanych kompozycjach godła herbowych w układzie wizerunków można wyodrębnić kilka wariantów pól znaczeniowych. W godle Krosna Odrzańskiego w wizerunku bramy widniał orzeł dolnośląski, co wraz z otaczającymi go wyobrazeniami budowli można zinterpretować jako wariant pola „środek–boki”, ponad orłem znajdowała się heraldyczna lilia, symbolizująca Najświętszą Marię Pannę, a zatem obydwie wyobrażenia tworzyły pole „góra–dół”. Im bardziej złożona była kompozycja godła herbowego, tym większą liczbę pól znaczeniowych, stworzonych przez poszczególne grupy wyobrażeń, można wydzielić.

Pola semantyczne związane z regułami heraldycznymi

Wpływ heraldyki rycerskiej na treść i kształt herbów miejskich zaznaczył się również w przyjęciu herbów z podzielonymi polami tarcz. Wizerunki umieszczane w kolejnych częściach pola tworzyły godła przedstawiające nie powiązania rodzinne czy reprezentujące posiadanie kilku ziem, jak w herbach rycerskich i szlacheckich, ale przede wszystkim sytuację prawnowłasnościową miast³¹. Wielopolowy herb miejski był specyficznym odpowiednikiem szlacheckiego herbu złożonego. W kolejnych jego polach umieszczano wizerunki reprezentujące właścicieli, gospodarke

²⁸ Po raz pierwszy taki wizerunek umieszczono na pieczęci Nysy z 1508 r. (zob. APWr., Zbiór dok. kol. nyskiej, Rep. 102, sygn. 1240).

²⁹ Pieczęć Sulechowa z XIV w. opisał H. Saurma (*op. cit.*, s. 391); już przekształconą pieczęć Sulechowa na dok. z 1628 r., zob. w APZG, Miasto Lubsko, cech krawców, sygn. D 61.

³⁰ Pieczęć Sulechowa z datą 1637 (APP, Miasto Poznań, cechy, sygn. 360/21).

³¹ W podzielonych polach tarcz herbowych rozmieszczano w określonej kolejności, oprócz herbu posiadacza, także herby matki, babki ze strony ojca i babki ze strony matki, a gdy w godłach uwzględniano posiadane ziemie – także ich herby (np. w herbie Albrechta Wallensteina znalazły się w godle obok własnego także herby księstw żagańskiego, meklemburskiego i frydlandzkiego).

miejską, przynależność państwową, patronów, położenie naturalne czy w końcu wyobrażenia nawiązujące do nazwy miasta. W wymienionych typach wizerunków przestrzegano zasady, by w zaszczytnych miejscach tarczy umieszczać wyobrażenie reprezentujące osobę postawioną wyżej w ówczesnej hierarchii niż pozostałe. W takim godle miejskim można zatem wyodrębnić pole znaczeniowe, które nazwalibyśmy „hierarchicznym”. Z kolei herby miejskie z wizerunkami reprezentującymi kolejnych właścicieli, począwszy od najstarszego, umieszczonego w najbardziej zaszczytnym miejscu tarczy, czy inne wyobrażenia związane z dziejami miast – tworzyły „chronologiczne” pole znaczeniowe.

Najstarsze wizerunki, które w procesie heraldyzacji przejęte na tarcze wielopolowe, widniały na XIII-wiecznych pieczęciach miejskich. Wizerunki umieszczone bezpośrednio w polu pieczęci, m.in. Cedyni, Chociwła, Gliwic, Krapkowic, Opola, Raciborza i Ścinawy, składające się z dwóch wyobrażeń, przeniesiono w pola tarcz dwudzielnych w słup³². Podobnie jak wizerunki napieczątne z wyobrażeniami widniejącymi obok siebie dały początek herbom dwudzielnym w słup, tak też i pieczęcie, w których wyobrażenia umieszczono jedno nad drugim, stanowiły wzorce dla herbów z tarczami dwudzielnymi w pas. W odróżnieniu od podziału w słup, tarcze z podziałem w pas sprzed XVIII w. występowały na badanych ziemiach sporadycznie, w zasadzie tylko herb Darłowa został ustalony zgodnie z opisanym schematem i przedstawiał w polu dwudzielnym w pas poługryfa z rybim ogonem w górnej części i wstęgi rzek w dolnej³³. Na ukształtowanie tych najstarszych form miejskich herbów złożonych wywarła niewątpliwie wpływ heraldyka miejscowych władców. Na Śląsku i Ziemi Lubuskiej dominowały tarcze z polami dwudzielnymi w słup, spotykanymi również w herbach Piastów śląskich, natomiast na Pomorzu Zachodnim w heraldyce Gryfitów występowały tarcze dwudzielne w pas³⁴. Z II poł. XIV w. pochodziły

³² Wizerunki napieczątne wymienionych miast zawierały wyobrażenia, które już w momencie umieszczenia na pieczęciach miały pewne cechy przedstawień heraldycznych: Cedynia – połurzeł i połukoła (zob. E. K i t t e l, *Brandenburgische Siegel und Wappen*, [w:] *Festschrift d. Ver. für Gesch. d. Mark Brandenburg zu Feier d. hundertjhr Bestehens 1837*, Berlin 1937, s. 72), Chociwel – połukoła (H. L e m c k e, *Die Bau und Kunstdenkmäler Pommerns*, Stettin 1906, s. 8), Gliwic – połurzeł (M. G u m o w s k i, *Najstarsze pieczęcie...*, s. 77–78), Krapkowic i Raciborza – połurzeł i połukoła (H. S a u r m a, *op. cit.*, s. 147 i 260), Opola – połurzeł i połukrzyż (*ibidem*, s. 237), Ścinawy – połurzeł (*ibidem*, s. 322). Na wszystkich pieczęciach wyobrażenia dzielono pionowo w słup.

³³ Na Pomorzu Zachodnim, pomimo iż układ wyobrażeń w wizerunkach napieczątnych Białogardu (gryf ponad wstęgą), Gryfina (poługryf ponad pniem) odpowiadał podziałowi w pas, ukształtowane herby przedstawiały wszystkie motywy godła w niepodzielnym polu tarczy, natomiast na Pomorzu Przednim w granicach Niemiec, herby z polami dzielnymi w pas, ustalonymi na podstawie wizerunków napieczątnych, posiadały miasta Barth, Putbus (zob. *Lexikon Städte und Wappen der Deutschen Demokratischen Republik*, Hrsg. H. Göschel, Leipzig 1985, s. 32 i 361).

³⁴ Spośród Piastów śląskich herbem dwudzielnym w słup posługiwali się książęta ziębiccy i świdniccy już u schyłku XIII w. (zob. S. M i k u c k i, *Heraldyka Piastów śląskich do schyłku XIV wieku*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. III, Kraków 1936, s. 526–531), natomiast w tzw. Wielkim herbie Pomorza z czasów Bogusława na pocz. XVI w. widniały tarcze z polami dwudzielnymi w pas, reprezentujące księstwa rugijskie i wologoskie (zob. M. G r i t z n e r, *Landes und Wappenkunde Brandenburgisch-Preussischen Monarchie*, Berlin 1894, s. 82).

najstarsze miejskie pieczęcie herbowe ze Śląska – Bytomia Odrzańskiego, i Ziemi Lubuskiej – Kostrzyzna n. Odrą, przedstawiające tarcze z polami dwudzielnymi³⁵.

Szczególną dbałość o zachowanie opisywanego porządku hierarchicznego wykazywały kancelarie cesarskie i królów czeskich. Najstarszym, nadanym przez władcę, herbem z godłem rozmieszczonym w polu dwudzielnym w słup był herb Zgorzelca z 1433 r. Niespełna dwadzieścia lat później, w 1452 r., w dokumencie herbowym wydanym dla Świdnicy, Władysław Pogrobowiec przedstawił władzom miasta do wyboru herb w dwóch wersjach. Jedna z nich przedstawiała tarczę czwórdzielną w krzyż i był to najstarszy na badanym obszarze znak miejski z takim podziałem pola. Począwszy od nadania w 1530 r. nowego herbu Wrocławowi, z tarczą czwórdzielną z umieszczoną centralnie jako rodzaj tzw. tarczy sercowej misą z głową św. Jana, pojawił się nowy typ herbu złożonego, na którym wzorowały się władze innych miast śląskich. W 1536 r. również miasto Zgorzelec uzyskało nadanie herbu czwórdzielnego z tarczą sercową. Niewątpliwie wzorowano się na herbie wrocławskim przy opracowywaniu w XVII w. wielopolowego herbu Głogowa, którego kształt ostateczny ustalił się dopiero w XVIII w.

Ustalone jeszcze w średniowieczu wzorce przedstawieniowe złożonych herbów miejskich wielokrotnie powtarzano w godłach nowo ustalanych bądź zmienianych, jak w przypadku Głogowa. Jednak brak wiedzy twórców herbów na temat określonej, pierwotnej hierarchii rozmieszczania poszczególnych wizerunków, wielokrotnie spowodował ustalenie kompozycji heraldycznych, w których nie przestrzegano porządku hierarchicznego czy chronologicznego, występującego w najstarszych herbach.

Pole hierarchiczne

Układ wizerunków w kolejnych częściach pola herbowego w tym wariantcie odpowiadał systemowi wartości i hierarchii społecznej, istniejącym w momencie tworzenia godła. Zasady rozmieszczania w poszczególnych częściach pól herbowych kolejnych wizerunków, podobnie jak same wzorce ikonograficzne, przejęte z heraldyki rycerskiej, dostosowano do realiów poszczególnych miast.

Przeгляд herbów, w których można wyodrębnić hierarchiczne pole znaczeniowe należy rozpocząć od tarcz z polami dwudzielnymi. Z pomocą takich herbów powstawał stosunkowo prosty przekaz, zawierający z reguły informacje o właścicielu, założycielu i samym mieście. W dominujących na Śląsku herbach dwudzielnym w słup, w heraldycznym polu prawym widniał wizerunek połuorła dolno- lub górnośląskiego, reprezentujący początkowo Piastów, a po ich wymarciu przynależność terytorialną, natomiast w heraldycznym polu lewym – wizerunki symbolizujące mieszczaństwo (budowle, zajęcia, kościół parafialny), a także prywatnych właścicieli – rodziny szlacheckie.

³⁵ Pieczęć Bytomia z datą 1361 przedstawiała w polu dwudzielnym w słup tarczy wizerunki połuorła śląskiego i ryby (APZG, Miasto Zielona Góra, cech nieznan, sygn. 9 D), pieczęć Kostrzyzna nad Odrą na dokumencie z 1401 r., natomiast – w polu dwudzielnym w słup tarczy wizerunki połuorła brandenburskiego i ryby (BLP, P. Br., Rep. 37, Saschendorf U. 19).

HERBY MIAST ŚLĄSKICH Z POLAMI DWUDZIELNYMI W SŁUP

	Pobocznica prawa	Pobocznica lewa
Bytom	górnik	połuorzeł górnośląski
Bytom Odrzański	połuorzeł dolnośląski	ryba
Dobrodzień	połuróża	połuorzeł górnośląski
Krapkowice	połuorzeł górnośląski	połuokoła
Leśnica	połuorzeł	ręka
Lubliniec	połuorzeł górnośląski	pięć gwiazd
Lwówek Śląski	ukoronowany lew	orzeł
Olesno	połuorzeł górnośląski	połuróża
Opole	połuorzeł górnośląski	połukrzyż
Prusice	połuorzeł dolnośląski	ręka
Racibórz	połuorzeł biały	połuokoła
Skorogoszcz	połuorzeł górnośląski	gałązka dębu
Strupina	połuorzeł dolnośląski	pożuwawiasa
Strzelce Opolskie	połuorzeł górnośląski	gałązka winorośli
Ścinawa	połuorzeł dolnośląski	mur obronny i wieża
Środa Śląska	krzew winorośli	połuorzeł dolnośląski
Toszek	klucz i gwiazda	połuorzeł górnośląski
Wodzisław Śląski	połuorzeł górnośląski	połuróża
Woźniki	połuokoła	połuorzeł górnośląski
Żory	połuorzeł górnośląski	miecz

Na podstawie zestawienia można stwierdzić, że w prawej poboczniczy pola umieszczano z reguły wizerunki reprezentujące osobę lub urząd, stojące wyżej w hierarchii od osoby, której wizerunek lokowano w lewej poboczniczy. Wizerunek połuorła, jako znak reprezentujący książąt, widnieje we wszystkich wymienionych herbach w prawej części pola (zgodnie z przyjętymi zasadami blazonowania), uprzywilejowanej i opisywanej w pierwszej kolejności. W czasach, gdy Śląskiem władali Piastowie, orzeł śląski w herbie miasta symbolizował ich władzę, później przynależność do Śląska i władzę króla czeskiego, a także cesarza. Zmianę sytuacji własnościowej można prześledzić na przykładzie herbu Krapkowic. Na najstarszych pieczęciach i w herbie w prawej części godła widniał wizerunek połuokoła, a w lewej połuorła. Do pocz. XVI wieku oba wizerunki reprezentowały książąt opolskich, natomiast w następnym stuleciu, gdy miasto znalazło się w rękach prywatnych właścicieli, połuorła umieszczono w poboczniczy prawej, jako znak reprezentujący jedno z terytoriów Korony Czeskiej, natomiast połuokoła, utożsamiane w tym czasie z godłem ówczesnych właścicieli rodziny Redernów – w poboczniczy lewej³⁶.

³⁶ Najstarsza pieczęć Krapkowic z XIV w., opublikowana i opisana przez D. Tomczyka (*op. cit.*, s. 59–60), pieczęć miasta ze zmienionym wizerunkiem na dokumencie z 1674 r. (zob. APWr., Dokumenty miasta Wrocławia), pieczęć Krapkowic z 1674; natomiast w godle herbowym Woźników, z połuokołem i orłem, znanym z XVII-wiecznej pieczęci, nie dokonano zamiany wizerunków, co było spowodowane, jak się wydaje, brakiem dostatecznej wiedzy heraldycznej ówczesnych władz miasta, które po wojnie trzydziestoletniej popadło w ruinę i było określane w XVIII w. jako osada targowa. Trudno zatem przypuszczać, aby władze zajmowały się zmianą pieczęci, zwłaszcza że połuokoła reprezentujące pierwotnie

Znaki władcy umiejscowiano w uprzywilejowanej części dwudzielnego pola także w godłach nadanych przez panujących i właścicieli. W godle wymienionego Lwówka Śląskiego w prawej części pola widniał ukoronowany lew na potrójnym wzgórzu, reprezentujący władzę króla czeskiego i będący jednocześnie obrazowym przedstawieniem nazwy (Löwenberg), natomiast w lewej części niespotykany wizerunek orła szachowanego czerwono-biało-czarnego – symboliczne przedstawienie położenia miast w granicach księstwa świdnicko-jaworskiego³⁷.

Już z czasów nowożytnych pochodzą dwa herby, w których motyw orła górnośląskiego pełnił funkcję jedynie wyznacznika przynależności terytorialnej, dlatego też jest umieszczony w mniej zaszczytnym miejscu pola. W trójdzielnym polu herbu Tarnowskich Gór, nadanego w 1562 r. przez Jerzego Hohenzollerna, w pobocznicy prawej znajduje się wizerunek czarnego połuorła, znaku reprezentującego władzę margrabięgo, w części lewej dwudzielnej w pas: u góry złote skrzydło orła górnośląskiego – symbolizujące przynależność terytorialną miasta – poniżej zaś, a więc w najmniej zaszczytnym miejscu, kilof skrzyżowany z młotem – wizerunki reprezentujące mieszczan i ich główne zajęcie. Natomiast w wizerunku napieczętym miejscowości Pokój, pochodzącym z II poł. XVIII w., umieszczono w dwudzielnym polu w części prawej – trzy czarne rogi jelenie, reprezentujące władzę księcia wirttembersko-oleśnickiego, a w części lewej – połuorła górnośląskiego, jako znak reprezentujący położenie terytorialne miasta. O ile właściciele miast z tytułami książęcymi, jak pokazały opisane dwa herby, uważali swoje znaki z herbów rodzinnych za równe bądź lepsze od orłów Piastów i umieszczali je w najbardziej zaszczytnych miejscach tarcz, o tyle herby dawnych właścicieli, należących do niższej grupy szlachty, zajmowały z reguły miejsca mniej zaszczytne. W dwudzielnym polu Wodzisławia Śląskiego, w pobocznicy prawej widnieje połuorzeł górnośląski, natomiast w lewej – połuorzeł z godła dawnych właścicieli baronów Kinsbergów. Podobnie w godle dolnośląskiej Strupiny, w którym obok orła dolnośląskiego widniały połuzawiasa i rogacina, czyli fragment herbu Odrowąż.

W dwudzielnym polach herbowych znalazła odbicie również tematyka religijna. Wizerunki reprezentujące symbolicznie świętych, czy ogólniej religię, umieszczano w pobocznicy prawej, natomiast wyobrażenia świeckie w lewej. Krzew winnej latorośli w godle Środy Śląskiej, widniejący w prawej pobocznicy, symbolizował Chry-

księcia opolskiego, z czasem zaczęto utożsamiać z nazwą miasta, a także, jak podaje H. Saurma, z godłem hrabiów Gatschinów, dawnych właścicieli miasta (zob. H. S a u r m a, *op. cit.*, s. 299).

³⁷ Widniejący w złotym polu szachowany orzeł nie był, jak uważali autorzy opracowań na temat lwóweckiego herbu, tzw. orłem morawskim (zob. np. Z. J ę d r a s i a k, *Herb Lwówka Śląskiego*, „Karkonosze”, 2 (126), 1988), ten bowiem widniał w błękitnym polu i był szachowany jedynie czerwono-biało, bez czerni, ewentualnie złoto-czerwono, i w takich barwach nadany był już na pocz. XV w. – w 1416 r. – przez króla czeskiego Wacława IV miastu Sławków, jako jeden z elementów godła (zob. J. Č a r e k, *Městské znaky v českých zemích*, Praha 1985, s. 349), autor podał, iż oryginał dokumentu Wacława przechowywany jest w archiwum w Vyskovie; barwy zarówno pola, jak i orła, odpowiadają stosowanym w skwadrowanym herbie świdnicko-jaworskim z orłem dolnośląskim w złotym polu i czerwono-białą szachownicą, a zatem widniejący w złotym polu orzeł otrzymał barwy do czarnej białą i czerwoną. W ten skrócony sposób, aby uniknąć dalszego podziału pola tarczy, przedstawiono znak księstwa świdnicko-jaworskiego.

stusa³⁸, natomiast połutorzeł dolnośląski oznaczał władzę książąt, a także przynależność terytorialną miasta³⁹. Podobny układ wizerunków reprezentujących świętych patronów i władzę książąt utrwalono w dwudzielnych polach Toszka – klucz św. Piotra i połutorzeł, oraz Dobrodzienia – połutorża, symbol maryjny, i połutorzeł górnośląski. Wyjątkiem w hierarchicznym przedstawianiu symboliki religijnej i władzy świeckiej jest herb Opola. Na najstarszej pieczęci widniał w prawej części wizerunek połutorła, a w lewej połukrzyża, chociaż w ciągu wieków zarysowała się znaczna niestabilność tego układu⁴⁰. Na najstarszej pieczęci herbowej z XVI w. wizerunek połukrzyża znajdował się w prawej pobocznicy, a połutorzeł w lewej, podobnie jak na wcześniejszej pieczęci wójtowsko-ławniczej z XIV w.⁴¹ Już sto lat później, na następnej pieczęci herbowej, obydwie wizerunki widniały ponownie w takim porządku, jak na najstarszej pieczęci⁴². Owa zmienność przedstawień wynikała z różnej interpretacji wizerunku krzyża. Pierwotnie, połączony z połutorłem, reprezentował księcia opolskiego Kazimierza i jego udział w wyprawie krzyżowej. W ciągu wieków nastąpiła charakterystyczna dla herbów miejskich zmiana znaczeniowa. Zarówno w dziełach dawnych, jak i współczesnych, opisujących genezę wizerunku krucyfiksu, autorzy zgodnie odwołują się do jego pochodzenia od kolegiaty św. Krzyża⁴³. Gdy motyw połukrzyża traktowano jako znak reprezentujący jedynie kościół parafialny i wiernych, czyli mieszczan, widniał w lewej pobocznicy, po znaku książęcym, podobnie jak w herbie Wrocławia z 1530 r., w którym wizerunek św. Jana Ewangelisty reprezentował kaplicę ratuszową, a więc mieszczan, i znajdował się w najmniej zaszczytnym miejscu skwadrowanej tarczy. Natomiast gdy połukrzyż utożsamiano z symboliką Chrystusa, to widniał w pobocznicy prawej, przed połutorłem, tak jak na pieczęci opolskiej z XVI w.

Wyjątkiem w sposobie ujmowania opisywanego pola znaczeniowego był również herb czy raczej pieczęć ławników Bytomia, w której w prawej pobocznicy widniało wyobrażenie górnika przy pracy, w lewej połutorzeł. Być może w ten sposób chciano zaakcentować w wizerunku napieczętym wyjątkową pozycję sądów gwareckich⁴⁴.

³⁸ Zob. rozdział o symbolice religijnej.

³⁹ Pieczęcią z takim wizerunkiem posługiwały się władze miasta już w XIII w. (zob. APWr., pieczęć Środy Śl. na dok. z 1324, Zbiór dok. klaszt. cyst. w Lubiążu, Rep. 91).

⁴⁰ Tłok pieczętny z XIII w. w zbiorach Archiwum Państwowego w Opolu; już na brakteatach bitych w Opolu w XV w., połukrzyż widniał po prawej stronie, a połutorzeł po lewej (zob. E. K o p i c k i, *Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z Polską związanych*, Warszawa 1995, Teksty, cz. II, s. 378, nr 8681).

⁴¹ Pieczęć herbowa Opola na dokumencie z 1550 r. (APWr., Zbiór dok. kol. nyskiej, Rep. 102, Coll. z. N. 1145); pieczęć wójtowsko-ławnicza opublikowana przez D. Tomczyka (*op. cit.*, s. 14).

⁴² Pieczęć herbowa Opola na dokumencie z 1626 (APWr., Zbiór dok. klaszt. cyst. w Lubiążu, Rep. 91, Leubus 836).

⁴³ „W 1024 r. biskup Klemens III podarował kawałek krzyża świętego do miejscowej kaplicy [...] mieszkańcy przyjęli krzyż obok polskiego orła w swoim herbie”, napisał o herbie Opola Zimmermann, przy czym za polskiego orła uznał wizerunek orła Piastów górnośląskich (zob. F. A. Z i m m e r m a n n, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. III, Brieg 1784, s. 32; podobnie M. G u m o w s k i, *Pieczęcie śląskie do końca XIV wieku*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. III, Kraków 1936, s. 379, oraz D. T o m c z y k, *op. cit.*, s. 12).

⁴⁴ Pieczęć ławnicza Bytomia z XIV w. na dokumencie z 1506 r. (APWr., Zbiór dok. perg. klaszt. premonst. św. Wincentego we Wrocławiu, Rep. 67, Vinc. Br. 1582).

Hierarchiczność przedstawień w godłach herbowych, podobnie jak na Śląsku, zachowano zarówno w znakach miast marchijskich, jak i zachodniopomorskich. W dwudzielnych w słup tarczach w pobocznicy prawej umieszczano wizerunki orłów brandenburskich, a w lewej reprezentujące mieszczan bądź właścicieli. Ten typ przekazu informacji o mieście występuje w herbach Cedyni, Kostrzyna nad Odrą i Lipian, w których połurzeł brandenburski w pobocznicy prawej reprezentował władzę margrabiów, a wyobrażenia w lewej, kolejno: połukoła – lenników margrabiów, rodzinę Jagowów, ryba i trzy gwiazdy – mieszczan⁴⁵. Z pomocą dwudzielnych pół tarczy przedstawiano nie tylko wizerunki reprezentujące władzę władców świeckich, ale także kościelnych; w godle Chociwła widniał w pobocznicy prawej pastorał symbolizujący władzę biskupów kamieńskich, a w lewej połukoła z herbu wasali biskupich rodziny Wedłów⁴⁶. Niewątpliwie, na wzór pieczęci i herbów miejskich ze znakami reprezentującymi władzę księcia czy biskupa, podobne treści przekazywano w godłach miast prywatnych. W dwudzielnych polach w pobocznicy prawej Drawna i Połczyna widnieją wizerunki z godeł herbowych dawnych właścicieli rodzin Wedłów i Manteuffłów.

Pionowy, dwudzielny podział pola tarczy herbowej odpowiadał jednej z podstawowych opozycji binarnych, prawy–lewy, w której przedstawienia po prawej stronie przedstawiały kogoś postawionego wyżej w hierarchii społecznej niż osoba lub urząd przedstawiony po lewej stronie⁴⁷. Takie rozmieszczenie wizerunków tworzących godło, spotykane było także w herbach o polach nie podzielonych. W godle Legnicy lew w prawej części pola – reprezentujący symbolicznie władzę króla, trzymał klucze umieszczone po jego lewej stronie – symbol parafii miejskiej. Dopiero poprzez zastosowanie linii dzielącej, zgodnie z regułami heraldycznymi, nastąpiło formalne przyporządkowanie wizerunków kolejnym częściom pola, odpowiadającym określonej hierarchii. Z XVIII w. pochodziły najstarsze na badanym terenie herby z tarczami dwudzielnymi poziomo – w pas. W tym wariantcie, tak jak w godłach na tarczach niepodzielonych, wizerunki z górnej części reprezentowały osobę stojącą wyżej w hierarchii. Dwa herby z tarczami dwudzielnymi w pas nadane przez Fryderyka Wielkiego miastom śląskim – Nowej Soli (1743) i Kowarom (1747) – przedstawiały w górnej części wizerunki orła pruskiego, reprezentującego władzę pruską i przynależność nowo zdobytego Śląska do państwa pruskiego, natomiast wizerunki w dolnej części pola – gospodarke i nazwę miasta, łódź – żeglugę odrzańską w Nowej Soli, a młotek i koń – niemiecką nazwę Kowar (Schmiedeberg).

Herby miejskie z tarczami dwudzielnymi to najprostsze przykłady funkcjonowania hierarchicznego pola semantycznego, zgodnego w formie przedstawieniowej z regułami heraldyki. Istniały także herby z tarczami trój- i czwórdzielnymi, gdzie wizerunki w kolejnych częściach pola umieszczano zgodnie z ówczesną hierarchią społeczną.

⁴⁵ Wizerunek połurorła i ryby widniał także w godle Morynia, w miejscu bramy, na pieczęci z I poł. XVII w. (por. O. H u p p, *op. cit.*, s. 88).

⁴⁶ Pieczęć Chociwła z XIV w. (APSz., Zbiór odcisków pieczętnych, nr 320).

⁴⁷ M. W a l l i s, *op. cit.*, s. 16–19.

Rysunek
Warianty pól

Pierwszą grupę tworzyły widniejące na czwórdzielnych tarczach herby miast śląskich Świdnicy i Żagania. W obu wymienionych herbach mimo czwórdzielnych tarcz realizowano jedynie dwustopniowy układ hierarchiczny. W czwórdzielnym polu herbowym Świdnicy, jednej z dwóch wersji herbu miasta, nadanych do wyboru w 1452 r.⁴⁸, w polach 1. i 4. widniała korona, w 2. – gryf, a 3. – dzik. Wizerunek korony w prawej górnej części pola, a więc w najbardziej zaszczytnym miejscu, reprezentował władzę królewską i równocześnie był znakiem świadczącym o udostojnieniu herbu przez władzę. W drugiej w kolejności części pola umieszczono wizerunek reprezentujący władze miejskie, w trzecim polu wyobrażenie z dawnej pieczęci ławników, a w czwartym powtórzono wizerunek korony, jako motyw uzupełniający kompozycję heraldyczną⁴⁹. W czwórdzielnym polu tarczy herbowej Żagania z 1602 r. układ wizerunków był podobny: w części prawej górnej wizerunek lwa, a lewej górnej brama miejska z inicjałem „S”; oba motywy powtórzono też w dolnych polach: 3. – brama, 4. – lew. Wyobrażenie ukoronowanego lwa z rozdwojonym ogonem reprezentowało władzę Habsburgów jako królów czeskich i równocześnie opiekę nad miastem, zarówno bowiem w polu 1., jak i 4. lew skierowany był w stronę bramy⁵⁰. Brama z inicjałem „S”, przejęta z dawnej pieczęci miejskiej, reprezentowała władze miasta.

W obu opisanych herbach najważniejsza część przekazu hierarchicznego została zawarta w trzech i dwóch pierwszych polach, a więc reprezentujących kolejno władzę królewską i miejską. Pozostałe elementy godła uzupełniały całość.

Z początku XVI w. pochodził najstarszy miejski herb złożony, w którego polu znajdowała się mała tarcza sercowa. Nadany w 1530 r. nowy herb Wrocławia stanowił doskonały wprost przykład miejskiego znaku złożonego, z tworzącymi go wizerunkami rozmieszczonymi zgodnie z ówczesną hierarchią wartości. W centralnym punkcie pola herbowego widniał wizerunek misy z głową św. Jana Chrzciciela, pełniący funkcję tarczy sercowej, reprezentujący patrona miasta i biskupstwa, w polu prawym górnym wizerunek lwa czeskiego – reprezentujący władzę króla i przynależność do Korony Czeskiej, w polu lewym górnym – wizerunek orła dolnośląskiego, wskazujący na położenie miasta, w polu prawym dolnym – inicjał „W”, zgodnie z informacją zawartą w dokumencie herbowym symbolizujący legendarnego założyciela Wrocławia – Wratysława, w końcu w polu dolnym lewym – głowa św. Jana Ewangelisty, patrona kaplicy ratuszowej, a więc reprezentacja mieszczan⁵¹.

W 1536 r. zmieniono dotychczasowy dwudzielny w słupek herb Zgorzelca. Również to miasto uzyskało od cesarza Karola V dokument herbowy z wizerunkiem nowego, złożonego, czwórdzielnego herbu z tarczą sercową. W centralnym miejscu

⁴⁸ Zob. rozdział o genezie herbu miejskiego, w części poświęconej dokumentom herbowym.

⁴⁹ W drugiej wersji herbu, zaproponowanej przez Władysława Pogrobowca, widniały dwie tarcze z gryfem i dzikiem, przykryte koroną; taka kompozycja heraldyczna stanowiła również typ pola znaczeniowego „góra–dół”, w którym ponad znakami reprezentującymi miasto umieszczono znak reprezentujący władzę.

⁵⁰ Dla zachowania symbolicznego znaczenia w polu 1. wizerunek lwa zwrócony był nietypowo w lewo, a więc w stronę pola 2. z bramą.

⁵¹ Opis herbu w dokumencie herbowym Ferdynanda (APWr., Wrocław 1530) oraz w cesarskim potwierdzeniu Karola V z tego samego roku (zob. SRS, s. 912).

została umieszczona tarcza „Domu Austriackiego”, w polu czerwonym – srebrny (biały) pas, na tarczy korona cesarska⁵². W polu górnym prawym (1.) orzeł cesarski, obok w górnym lewym czeski lew (2.) – wyobrażenia reprezentujące władzę cesarza i przynależność miasta do Korony Czeskiej. W dolnych polach powtórzono wizerunki orła (4.) i lwa (3.).

Oceniając układ wizerunków w polach hierarchicznych można stwierdzić, iż wizerunki w miejscach najbardziej zaszczytnych reprezentowały świętych, o ile postaci bądź atrybuty funkcjonowały wyłącznie jako reprezentujące ich znaki, a nie symbolizowały, tak jak w przypadku Wrocławia, kaplicy czy szerzej organizacji kościelnej. W drugiej kolejności, po znakach o treści religijnej, umieszczano godła reprezentujące władzę cesarza lub króla, następnie książąt lub prywatnych właścicieli, w końcu zaś władze miejskie i mieszczan, tak jak w opisanym godle Wrocławia z 1530 r. Jeżeli w godle herbowym nie występował znak, reprezentujący świętych patronów, to w miejscu najbardziej zaszczytnym znajdował się wizerunek reprezentujący władcę – cesarza (Zgorzelec 1433 i 1536), króla Czech (Świdnica 1452, Żagań 1602), księcia śląskiego lub margrabiego brandenburskiego (np. Ścinawa, Opole na Śląsku, Kostrzyn i Cedynia w Marchii). W ostatniej kolejności najbardziej zaszczytne miejsca przeznaczano wizerunkom reprezentującym prywatnych właścicieli miast (Drawno i Połczyn).

W latach dwudziestych XVII w. na monetach bitych w mennicy głogowskiej został umieszczony wielopolowy herb miasta. Układ wizerunków w polu czwórdzielnej w krzyż tarczy i jej kształt wskazywały, iż przy opracowywaniu tego herbu wzorowano się na herbie głównego miasta śląskiego – Wrocławia. Na monetach 3- i 24-krajarowych z XVII w. znajdowały się tarcze herbowe z trzema różnymi wariantami rozmieszczenia wizerunków tworzących godło, co może świadczyć o tym, że w tym czasie nowy herb miasta dopiero się kształtował, aby ostateczną postać uzyskać w XVIII w.⁵³ Ustalony na monecie 24-krajarowej wizerunek na czwórdzielnej w krzyż tarczy, z polem o układzie hierarchicznym, przedstawiał w najbardziej zaszczytnym miejscu tarczy, polu prawym górnym, Madonnę z Dzieciątkiem – patronkę kolegiaty, w polu lewym górnym orła dolnośląskiego – jako znak przynależności terytorialnej, w polu dolnym prawym głowę byka – herb ówczesnego królewskiego starosty w księstwie głogowskim Hansa von Loosa i w końcu lewym dolnym kruka – herb Korwin, nadany miastu w 1490 r. przez króla Węgier Macieja Korwina. Umieszczenie w mniej zaszczytnym polu herbu królewskiego wynikało, po pierwsze, z faktu, iż funkcjonował on jako znak reprezentujący władzę jego syna Jana jako księcia śląskiego, a po drugie, z chęci zaakcentowania swojej pozycji przez współtwórcę nowego znaku miejskiego Hansa von Loosa. O ile opisany układ wizerunków można uznać za typ hierarchicznego pola znaczeniowego, to w wyniku umieszczenia tarczy sercowej

⁵² Fragment z opisem herbu z dokumentu cesarskiego podajemy za Huppem (*op. cit.*, s. 152).

⁵³ Na 3-krajarówkach w kolejnych częściach tarczy widniały: w polu 1. orzeł dolnośląski, 2. głowa byka, 3. kruk na gałązce (Korwin), 4. wielka litera „G” – lub odwrotnie w polu 3. litera „G”, a 4. Korwin, natomiast na 24-krajarówkach w polu 1. Madonna, 2. orzeł dolnośląski, 3. głowa byka i 4. herb Korwin (zob. F. F r i e d e n s b u r g, *Schlesiens neuere Münzgeschichte*, CDS, Bd. XIX, Breslau 1904, s. 222–224, oraz E. K o p i c k i, *Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich...*, *Tablice*, cz. II, s. 110, nr 8625, 8626 i 8628).

z inicjałem „G” pole owo straciło pierwotną semantykę. Tarcza z literą „G”, widniejąca w najbardziej zaszczytnej części pola, miała, jak się wydaje, zaakcentować znaczenie miasta, ale równocześnie wbrew regułom, stosowanym wcześniej w godłach innych miast, a zwłaszcza Wrocławia, stanowiła przekaz, w myśl którego zarówno wizerunki o treści religijnej, jak i reprezentujące władców i urzędnika cesarskiego, nabrały podrzędnego znaczenia⁵⁴. Przyjęcie herbu z tarczą sercową świadczy o tym, że dawne, wywodzące się jeszcze ze średniowiecza, kryterium hierarchicznego rozmieszczania wizerunków w godle nie jest znane twórcom tych herbów. Podobne zjawisko odchodzenia od dawnych zwyczajów widoczne było w niektórych herbach nadanych czy ustalonych w XIX w. i późniejszych, nawet tych, które zgodnie z obowiązującym w państwie pruskim prawem były akceptowane przez berliński Urząd Heraldyczny. Herb nadany Królewskiej Hucie w 1868 r. przedstawiał, na tarczy w polu dwudzielnym w słup, w pobocznicy prawej połuośla dolnośląskiego, a w lewej inicjał imienia króla Wilhelma I, nakryty koroną⁵⁵.

Pole chronologiczne

W herbach miejskich, ukształtowanych na wzór złożonych herbów szlacheckich, wizerunki w kolejnych częściach pola nie tworzyły swoistego wyvodu genealogicznego, lecz symbolizowały historię miasta. Wyobrażenia, obejmujące ów „obraz z historii miasta”, prezentowały najczęściej godła herbowe kolejnych właścicieli albo inne motywy związane z jego dziejami (najstarsze budowle, najstarsze zajęcia mieszkańców itp.). Wymienione wyobrażenia rozmieszczano w kolejnych polach chronologicznie, tzn. w najbardziej zaszczytnych miejscach tarcz herbowych te, które reprezentowały najstarsze motywy związane z miastem, a w następnych późniejsze. Pola znaczeniowe ich godeł można zinterpretować następująco: im w bardziej zaszczytnym miejscu tarczy znajdował się wizerunek, tym starszy motyw związany z historią miasta reprezentował.

Najstarsze herby złożone, których godła tworzyły chronologiczne pola znaczeniowe, pochodziły dopiero z końca XVI i głównie z XVII w. Spośród herbów z badanego obszaru pole takie wyodrębnić można w herbie Żar z poł. XVII w., umieszczonym po raz pierwszy na pieczęci miejskiej z 1653⁵⁶. Na tarczy w polu czwórdzielnym w krzyż z tarczą sercową rozmieszczono w układzie chronologicznym godła herbowe kolejnych właścicieli miasta. W polu tarczy sercowej literę – „W” reprezentującą króla Czech Wacława, w polu 1. – wizerunek jelenia, godło herbowe rodziny Pac-

⁵⁴ Zgodnie z przyjętą interpretacją hierarchicznego pola znaczeniowego najbardziej poprawna była wersja herbu Głogowa z monety 3-krajarowej, w której wielką literę „G” umieszczono w polu 4. (lewym dolnym).

⁵⁵ Zob. M. K a g a n i e c, *Herby i pieczęcie miast górnośląskich*, Katowice 1992, t. I, z. 1, s. 16.

⁵⁶ Pieczęć Żar z 1653 r. (APZG, pieczęć luźna, b. sygn.) była najstarszą pieczęcią herbową miasta, w XVIII w., z nieznanymi przyczynami, jako herb miasta zaczęto przedstawiać na tarczy w błękitnym polu litery „S” i „W” (zob. J. G. L e o p o l d t, *Nützliche und auf die Erfahrung gegründete Einleitung zu der Landwirtschaft*, Fünf Theil, Sorau 1750, miedzioryt po stronie tytułowej).

ków, posiadaczy miasta w XIV w., w polu 2. – róg jeleni, herb Bibersteinów, panów miasta od 1345 do 1551 r., w polach 3. i 4. – godła herbowe Promnitzów, właścicieli miasta do 1765 r.

Herby o takim układzie godeł nie należały do rzadkości w Czechach i krajach niemieckich, natomiast nie spotyka się ich w miastach dawnej Rzeczypospolitej.

Miasta czeskie uzyskiwały herby, w których godłach, od schyłku XVI w., rozmieszczano chronologicznie wizerunki, reprezentujące kolejnych dawnych właścicieli czy wyobrażenia, związane z dziejami miejscowości. Herby o takim układzie godeł posiadały m. in. miasta Fulnek (1638) i Slavonice (1651)⁵⁷.

Pole znaczeniowe w układzie chronologicznym mogło także funkcjonować w drugim wariantcie, nie występującym jednak w żadnym godle miasta śląskiego, nowomarchijskiego czy zachodniopomorskiego. Oto bowiem tworzone były herby, w których wizerunki, reprezentujące kolejnych właścicieli, układano chronologicznie, ale w odwrotnym porządku od opisanego wcześniej. W najbardziej zaszczytnej części pola znajdował się wizerunek, przejęty z herbu właściciela, w którego czasach zmieniano godło miejskie, natomiast w pozostałych polach – godła wcześniejszych posiadaczy. Do takich godeł można zaliczyć na badanym obszarze herb Tarnowskich Gór, w którym w najbardziej zaszczytnym miejscu widniał wizerunek czarnego połuorła, reprezentujący margrabiego brandenburskiego, ówczesnego właściciela. Oprócz połuorła umieszczono także wizerunki z wcześniejszego znaku (złote orle skrzydło i młotek z kilofem) i przesunięto je na dalsze, mniej zaszczytne miejsca pola tarczy⁵⁸. Takie godła posiadało wiele miast czeskich. Typowym przykładem funkcjonowania takiego wariantu pola chronologicznego były godła herbowe miast Přebislav (1631) i Ždar nad Sazavou (1607)⁵⁹. Do tego typu godeł herbowych można zaliczyć także herb Leszna, ukształtowany w takiej postaci dopiero w XVIII w.⁶⁰ Nie było to jednak zjawisko typowe dla polskiej heraldyki miejskiej, na którą oddziaływał raczej wpływ polskiego obyczaju spotykanego w herbach szlacheckich, tzn. umieszczanie obok siebie kilku wizerunków godeł z herbów dawnych właścicieli w nie podzielonych polach tarcz herbowych⁶¹.

⁵⁷ Zob. J. Č a r e k, *op. cit.*, s. 133–134 i 349–350.

⁵⁸ APKat., Tarnowskie Góry 1562.

⁵⁹ W godłach obu miast do wcześniejszych wizerunków zostały dodane i umieszczone w najbardziej zaszczytnych miejscach pola tarczy herby ówczesnych właścicieli – w przypadku Přebislava dotychczasowe dwudzielne w słup pole z herbami panów z Lichtenburga i Seidlitzów w 1631 r. przekształcono w trójdzielne i w dodanym w głowicy herbu trzecim polu znalazł się herb ówczesnego właściciela Franciszka Dittrichsteina (zob. J. Č a r e k, *op. cit.*, s. 326–327).

⁶⁰ Najstarszy, XVI-wieczny, herb Leszna przedstawiał, na tarczy w dwudzielnym w słup polu, w pobocznicy prawej połuń bawoli – z herbu Rafała Leszczyńskiego, a w lewej topór – herb matki założyciela, z domu Tęczyńskiej herbu Topór. W 1738 r. do dotychczasowego godła dodano tarczę sercową z uszczerbionym herbem Sulima, reprezentującą ówczesnego właściciela miasta Aleksandra Sułkowskiego (zob. także A. P i w o Ń, *O herbie Leszna*, Leszno 1980).

⁶¹ Niewątpliwie na wzór polskich herbów miejskich ukształtowano herb niewielkiego miasta śląskiego – Sławy, położonego tuż przy dawnej granicy Rzeczypospolitej ze Śląskiem, przedstawiający w niepodzielonym polu, oprócz murów miejskich, godła z herbów kolejnych właścicieli (zob. pieczęć Sławy na dokumencie z 1741 r., APP, Cech piekarzy w Śmiglu, sygn. A11¹⁴).

Pola znaczeniowe zgodne z regułami heraldycznymi, w odróżnieniu od pól z wzorcami przedstawieniowym przejętymi ze sztuk plastycznych, rzadko występowały w kilku wariantach w polu jednej tarczy. Do tych sporadycznych przykładów należały herby, w których wizerunki w układzie hierarchicznym pokrywały się z chronologicznym. Działo się tak, gdy pierwszym właścicielem był np. książę śląski i jego godło umieszczono w najbardziej zaszczytnym miejscu pola, a w następnych godła kolejnych właścicieli prywatnych.

Na odrębne omówienie zasługuje herb Gliwic, nadany w 1629 r. W jego polu połączono bowiem wizerunki tworzące pole znaczeniowe związane ze sztukami plastycznymi oraz regułami heraldycznymi⁶². Łączenie w jednym godle herbowym motywów z dawnych pieczęci czy herbów z nowymi występowało zarówno w Czechach, jak i innych krajach cesarstwa. Na tarczy gliwickiego herbu w polu dwudzielnym w słupek widniały dwa połuorły: w pobocznicy prawej cesarski, w lewej górnośląski, a więc funkcjonował tutaj model hierarchiczny pola znaczeniowego zgodny z regułami heraldycznymi. Na linii dzielącej pole tarczy umieszczono wyobrażenie bramy miejskiej z inicjałem „F II”, nad bramą Madonnę z Dzieciątkiem. Był to zatem wariant pola „góra–dół”, w którym wyobrażenie postaci świętej ulokowano wyżej niż znak reprezentujący mieszczan. Wizerunek Madonny bowiem, widniejący w głowicy tarczy, znalazł się wyżej nie tylko od wieży, ale także ponad głowami orłów, reprezentujących władzę cesarską i księstwo. Natomiast wyobrażenia połuorłów były z kolei większe niż bramy miejskiej. Można zatem stwierdzić, że w godle Gliwic występowała hierarchiczność przedstawień wynikająca z ówczesnego systemu wartości, zrealizowana poprzez przejęcie schematów ze średniowiecznej pieczęci i dodanie nowych.

Godło herbu miejskiego konstruowano jako określony komunikat, z myślą o przekazaniu najbardziej istotnych informacji o mieście. Rozmieszczenie poszczególnych wizerunków w polu herbowym zależało od tego, jakie treści chcieli wyeksponować twórcy. Dzięki analizie herbu jako pola semantycznego można wyjaśnić i niejednokrotnie skorygować wiele znaczeń tych wizerunków, które z czasem stały się niezrozumiałe albo są niewłaściwie interpretowane.

⁶² APGL, Gliwice 1629.

Zakończenie

Niezwykle złożone dzieje polityczne badanych ziem znalazły również odzwierciedlenie w heraldyce miejskiej. Można nawet pokusić się o stwierdzenie, że im bardziej zróżnicowane były dzieje i przynależność państwowa poszczególnych obszarów, tym silniejsze odbicie znalazły w treści herbów. Bogactwo tematyki herbów miast śląskich, w których zostały utrwalone zarówno ślady panowania Piastów, królów czeskich, węgierskich, jak i pruskich, obrazowało kolejne etapy przemian politycznych i kulturowych dokonujących się na tym obszarze. Symbolika herbów miast zachodniopomorskich przede wszystkim reprezentuje poszczególnych książąt pomorskich, wpływy brandenburskie, szwedzkie i później pruskie. Natomiast herby miast Ziemi Lubuskiej, powstałe już w okresie panowania margrabiów brandenburskich, cechowała wyjątkowa stabilność i dominacja motywów reprezentujących władzę margrabiego, a zmiany przyniosło dopiero utworzenie królestwa pruskiego.

Pieczeń jako główny wzorzec herbu miasta

Najważniejszym wzorcem przedstawieniowym w procesie kształtowania się herbów były pieczęcie miast. O ile pod względem formalnym herb miejski był odwzorowaniem herbu rycerskiego, również w zakresie funkcji jako znaku bojowego i własnościowego, o tyle w sferze motywów symbolicznych źródło inspiracji stanowiły wizerunki napieczęte. W ponad 90% godła herbów utworzono na podstawie pieczęci ogólnomiejskich. Najstarsze pieczęcie herbowe pochodziły z XIII w., widniały jednak na nich przede wszystkim herby właścicieli i założycieli miast, które dopiero z czasem, niekiedy po wielu latach, zostały przyjęte jako znaki miejskie. W XIII i XIV w. pieczęcie herbowe, których godła zawierały motywy o tematyce miejskiej, występowały sporadycznie (Ziębice, Bytom Odrzański, Kluczbork i Kostrzyn n. Odrą). W związku z tym genezy herbu miejskiego w żadnym wypadku nie należy wiązać z XIII-wieczną akcją lokacyjną. Upowszechnienie się herbu miejskiego, odzwierciedlone w pojawieniu się pieczęci herbowej, nastąpiło na Śląsku, Ziemi Lubuskiej i Pomorzu Zachodnim dopiero w XVI i XVII w. Z tego okresu pochodzi największa liczba pieczęci herbowych. Na Śląsku w XVI w. wyraźny był wpływ wzorca herbu z dokumentu herbowego, nadanego Wrocławowi w 1530 r.

Pomimo iż w XVII w. władze miejskie dość powszechnie posługiwały się herbami, znanych jest wiele lokowanych miast prywatnych z tego okresu, które na nowo sprawionych pieczęciach nie umieściły wizerunków w polach tarcz herbowych. Wizerunki te należy jednak uznać za przedstawienia herbów miejskich, podobnie jak w innych miastach, nie posiadających pieczęci herbowych. Począwszy od schyłku XVI wieku nowe pieczęcie, sporządzane przez władze miast, należało uznać za przedstawienia herbów miejskich, bowiem przyjęte wizerunki widniały wielokrotnie na innych niż pieczęcie zabytkach z tego okresu, a także autorzy map i opisów miast – od czasów Helwiga, poprzez Schikfussa, aż po Zimmermanna i Brüggemanna – uznawali je za herby.

Rola dokumentów herbowych

Trwałym elementem obyczaju heraldycznego na Śląsku były nadania herbów miejskich na mocy specjalnych dokumentów, wystawianych przez władców, początkowo, w pierwszej połowie XV w., jedynie przez cesarza i króla, później, od schyłku XV wieku – także przez książąt śląskich. Dokumenty, na mocy których miasta uzyskiwały herby, można podzielić na trzy zasadnicze grupy.

Pierwsza, kiedy na prośbę właściciela, rady miejskiej czy z inicjatywy panującego nadawano nowy herb miejski, gdyż pomimo zastrzeżeń w niektórych dokumentach, iż herb został jedynie udostojniony, de facto tworzono nowy znak miejski.

Druga, kiedy herb był nadawany miastom wraz z dokumentami lokacyjnymi.

Trzecia, kiedy nadawano nową pieczęć, ale jednocześnie w dokumencie podawano opis barw.

Niektóre z dokumentów zatwierdzał cesarz, chociaż nie stało się to regułą. Zatwierdzał on nadany herb albo odwołując się do wcześniejszego dokumentu królewskiego, jak w wypadku Wrocławia 1530 r., albo nie wspominał o nim, a tekst cesarskiego dokumentu stanowił jakby ponowne nadanie, jak w wypadku Lwówka Śląskiego w 1501 r. Dokumenty herbowe były wystawiane, począwszy od 1433 r., zarówno przez władców Czech, gdy ziemie śląskie wchodziły w skład Korony Czeskiej, jak i po 1740 r. – przez królów pruskich.

Oficjalne nadanie herbu przez władcę podnosiło prestiż miast, dlatego też ich władze zabiegały o takie nadania, a w niektórych, jak świadczy przykład Jeleniej Góry, fałszowały dokumenty. Kolorowe wizerunki herbów, widniejące w dokumentach, stanowiły wzorce zarówno sposobów ich przedstawiania, jak i barw herbowych. Oddziaływanie tych wzorców widoczne jest w wielu herbach miast śląskich, które nie uzyskały nadania.

Dokumenty herbowe są cennym źródłem dotyczącym dziejów funkcjonowania herbu, bowiem wystawca na ogół wskazywał najważniejsze miejsca i obiekty, na których mógł widnieć herb miasta. Informacje te dotyczące miejsc umieszczania herbu można było wykorzystać w badaniach herbów innych miast.

Heraldyczna symbolika „miejskości”

Wizerunki rozmaitych budowli miejskich, począwszy od pojedynczego muru obronnego czy wieży, a skończywszy na rozbudowanych kompozycjach architektonicznych, należały do najczęściej stosowanych motywów najpierw w wizerunkach napieczętych, a następnie w godłach herbowych. W sferze znaczenia symbolicznego wizerunki budowli reprezentowały obraz miasta, jednak nie konkretnego, ale zbliżonego do idealnego, biblijnego Nowego Jeruzalem. Nie można też doszukiwać się w wizerunkach budowli podobieństw do konkretnych obiektów istniejących w miastach. Bardzo często dopiero w XIX i w XX w. miejscowi plastycy starali się upodobnić wizerunki budowli w godłach do realnie istniejących obiektów.

Wyobrażenia architektury miejskiej symbolizowały również obowiązujący w mieście, odrębny od wiejskiego, system prawny. Informacje, dotyczące sytuacji prawnowłasnościowej, przekazywały wizerunki umieszczane w godłach miejskich, najczęściej w miejscu bramy wjazdowej. Mówiły one zarówno o założycielach i właścicielach (umieszczenie ich herbów), jak i o obowiązujących ograniczeniach podatkowych (skos w bramie Zielonej Góry symbolizujący akcyzę). Do jakiego stopnia wyobrażenia budowli miejskich utożsamiane były jako zewnętrzny, symboliczny znak miejskiego statusu, świadczą godła tych niewielkich z reguły miast, w rzeczywistości nie posiadających żadnych umocnień, wież czy murów, w których herbach pomimo to wyobrażenia takie umieszczano.

Barwy wizerunków architektury miejskiej ograniczały się w zasadzie do dwóch: srebrnej (białej) i czerwieni. Srebrną czy w zasadzie białą barwę stosowano wzorując się na wcześniejszych wyobrażeniach, widniejących w godłach miast południowo-zachodniej Europy. Natomiast barwa czerwona stanowiła przede wszystkim ikoniczną reprezentację rzeczywistego koloru miejskich umocnień, istniejących w dawnych miastach śląskich czy pomorskich. Pewnych analogii w stosowaniu czerwonej barwy w godłach herbowych i pieczęciach można doszukać się w herbach tych miast, które posiadały przywileje czerwonego wosku.

Symbolika miejskości była realizowana również poprzez wizerunki budowli umieszczanych w klejnotach herbów. W XIX w. upowszechniła się – niewątpliwie pod wpływem heraldyki francuskiej doby napoleońskiej – korona murowa umieszczana na tarczach, przy czym liczba wież na koronie muru nie była uzależniona od wielkości miasta. Na licznych tarczach herbowych niewielkich miast znajdowały się korony z pięcioma wieżami, przysługujące jedynie największym miastom.

Symbolika własności i przynależności

Najbardziej spektakularnym znakiem w godle, reprezentującym właściciela, był oczywiście jego herb. W godłach najstarszych herbów widniejących na pieczęciach herbowych znajdują się znaki założycieli i właścicieli. Były to zarówno ich herby, jaki i atrybuty władzy, np. biskupiej. Podobnie jak na pieczęciach miast książęcych, w miastach prywatnych na niektórych wizerunkach przedstawiano jedynie godła bądź

całe herby właścicieli. W ten sposób herb rycerskich stawał się znakiem reprezentującym całe miasto. Podobnie jak dla miast będących własnością panujących wzorcami ikonograficznymi były ich pieczęcie herbowe, tak samo dla miast prywatnych – pieczęcie osobiste rycerzy.

Herby władców w godłach herbowych, funkcjonujące początkowo jako symboliczne przedstawienie ich władzy nad miastem, z czasem – po wymarciu kolejnych dynastii – stały się znakami informującymi o przynależności terytorialnej. Proces ten widoczny był na całym badanym obszarze. Na Śląsku takiemu przekształceniu podlegały herby Piastów śląskich. Na Ziemi Lubuskiej – herby margrabiów z dynastii askańskiej, a na Pomorzu herby Gryfitów.

W herbach miejskich znalazła odzwierciedlenie także zmiana przynależności państwowej przez umieszczanie w godłach wizerunków pochodzących z herbów państwowych.

Motywy religijne w herbach miejskich

W godłach herbowych umieszczano wizerunki postaci świętych bądź przypisanych im atrybutów, które reprezentowały najczęściej patrona najstarszego kościoła parafialnego w mieście, a także patronów biskupstwa lub klasztoru, do których należały miasta, w końcu – patronów prywatnych właścicieli.

Przegląd wizerunków wykazał, iż symbolika religijna, realizowana z pomocą wizerunków świętych i ich atrybutów, była istotną częścią ogólnej symboliki godeł miejskich. Reformacja i wprowadzenie nowej religii spowodowały, iż niektóre wizerunki świętych stały się z czasem niezrozumiałe i przekształciły się w postaci świeckie. Dopiero u schyłku XIX i na początku XX w. niektóre z herbów miast zachodniopomorskich odzyskały pierwotny wygląd dzięki przywróceniu wizerunków postaci świętych (Kamień Pomorski i Banie). W herbach miast śląskich, w których symbolika religijna była szczególnie bogato reprezentowana, w czasach rozwoju protestantyzmu aż do wojny trzydziestoletniej nie tylko nie została ona ograniczona, ale wizerunki świętych pojawiały się w godłach nadanych miastom przez władców protestanckich. W herbach nadanych w czasie wojny trzydziestoletniej wizerunki o tematyce religijnej symbolizowały także katolicki, a zatem procesarski, charakter miasta. W II poł. XVII i w XVIII w. nie nastąpiły radykalne zmiany w typach przedstawień wizerunków religijnych. Natomiast po zajęciu Śląska przez Fryderyka II w nowo nadanych herbach nie pojawiły się wizerunki o treści religijnej, w odróżnieniu od wcześniejszych nadań.

Wzorce przedstawieniowe tej kategorii, podobnie jak innych wizerunków godeł, czerpano z pieczęci miejskich. Pewną rolę, zwłaszcza gdy idzie o stosowanie barw, odgrywały malowidła o treści religijnej widniejące w kościołach miejskich. Barwy wizerunków religijnych godeł miejskich nie odbiegały zatem od swoistego kanonu przedstawieniowego spotykanego w malarstwie. Szczególnie widoczne było to w postaciach najbardziej popularnych świętych – Najświętszej Marii Panny, św. Jerzego czy Jan Chrzciciela.

Wizerunki postaci aniołów, czy samej uskrzydłonej główki, funkcjonowały w godłach, po pierwsze, jako trzymacze herbowe (całe postaci), po drugie, jako motyw umieszczany ponad murami czy innymi budowlami (uskrzydłone główki aniołów) – w obu przypadkach symbolizując opiekę boską nad miastem.

Symbolika krajobrazu naturalnego i gospodarczego w godłach herbowych

Położenie naturalne miasta ściśle się wiązało z charakterem gospodarki miejskiej. Z reguły zatem wizerunki, reprezentujące w godłach główne zajęcia mieszkańców, symbolizowały także specyficzne cechy krajobrazu naturalnego.

Przedstawianie wyobrażeń, charakteryzujących położenie naturalne, zależało od umiejscowienia geograficznego miast na badanym terenie. W zachodniopomorskich godłach najczęściej napotykałyśmy wizerunki reprezentujące położenie nad wodą, i to zarówno nad rzeką, jeziorem, jak i morzem. W herbach nowomarchijskich dominującym typem były wyobrażenia związane z położeniem wśród lasów i pól, rzadziej nad wodą. Na Śląsku, gdzie występowały w godłach zarówno wizerunki wody, jak i lasów, za specyficzne dla regionu uznać należy przedstawienia gór i wzgórz.

Usytuowanie miasta nad rzeką, jeziorem czy morzem odzwierciedlały w godłach herbowych ikoniczne przedstawienia wody. Wizerunki pofalowanego lustra wody w podstawie tarczy reprezentowały zarówno rzeki, jeziora, jak i morze. Położenie miasta nad rzeką, czy ogólnie nad wodą, przedstawiano w godłach również w sposób symboliczny, poprzez znaki reprezentujące przedmioty odnoszące się do zajęć mieszkańców – statki, kotwice czy zwierzęta, czy zwierzęta – ryby, ptaki wodne, a zatem świat fauny i flory – które równocześnie informowały o związkach miast ze środowiskiem wodnym.

Wizerunek wzgórza bądź góry najczęściej był elementem godła z obrazowym przedstawieniem nazwy miasta, dlatego takie wyobrażenia widniały w herbach m.in. Jeleniej Góry i Ziębic (Münsterberg). Góry i wzniesienia to także wyobrażenia ściśle związane z górnictwem. W herbach miast górniczych właśnie, oprócz narzędzi czy postaci górników, umieszczano wizerunki gór, symbolizujące miejsca wydobywania. Należy wspomnieć, iż wizerunki wzgórz funkcjonowały także jako motyw uzupełniający treść godła.

Wizerunki drzew bądź jedynie ich gałęzi w godłach wskazywały, iż miasto powstało w miejscu, gdzie wcześniej znajdował się las, albo na polanie otoczonej borami. Niekiedy takie usytuowanie znajdowało odzwierciedlenie oprócz herbu z drzewami także w nazwie miasta, stąd Międzyzlesie (Mittelwalde) i Wałbrzych (Waldenburg). O położeniu w miejscu dawnego lasu informowały również herby z godłami zawierającymi wizerunki pni drzew, które ścięto, aby zbudować miasto – np. Nowa Ruda (Neurode) i Gozdnicza (Freiwaldau). Zajęcia mieszkańców z czasów poprzedzających powstanie miasta przedstawione w godłach herbowych – które wraz z rozwojem miasta zanikły – były reprezentowane przede wszystkim przez wyobrażenia związane z wyrębem lasów.

Cała symbolika barw w herbach z wizerunkami reprezentującymi krajobraz naturalny i kulturowy opierała się na prostym systemie odwzorowania natury. Przekształcenia barw, pochodzące z końca XIX w., dokonane z myślą o zachowaniu prawideł heraldycznych, nie zawsze uwzględniały specyfikę wcześniejszych przedstawień.

Obrazowe przedstawienia nazwy miasta

Ważnym motywem w godłach herbowych były nazwy miast. Herby, tworzone z uwzględnieniem wcześniejszych wizerunków napieczętnych i nadawane przez władców, stanowiły bardzo urozmaiconą grupę, ze względu na duże zróżnicowanie tematyki godeł. Najliczniejsza grupa godeł zawierała wizerunki obrazujące nazwy związane z położeniem naturalnym miasta, oprócz nich umieszczano także wyobrażenia związane z dawnymi właścicielami, od których pochodziła nazwa, oraz motywy reprezentujące wydarzenia z dziejów miast.

Nazwa miasta może być pomocna przy ustalaniu czasu powstania herbu. Najstarsze nazwy miast śląskich i pomorskich, wywodzące się często z języka polskiego, uległy zmianie wraz z pojawieniem się większej grupy osadników niemieckich, którzy tworzyli nowe lub tłumaczyli dawne, zniekształcając pierwotną ich postać, a ich obrazowe przedstawienia umieszczano w godłach herbowych. Współcześnie niektóre z godeł z obrazowymi przedstawieniami nazw, utworzone od niemieckich nazw, są mało czytelne, ale podobnie jak herby z wizerunkami reprezentującymi dawnych właścicieli czy państwa, są cennymi zabytkami związanymi z dziejami miast zachodniopomorskich, marchijskich i śląskich.

Barwa w godłach z obrazowymi przedstawieniami nazw miast funkcjonowała jako element uzupełniający, nie wszystkie bowiem wizerunki można było skojarzyć z nazwą bez odpowiedniej barwy.

Wprowadzenie barw do wizerunków przejętych z godeł napieczętnych pozwoliło na ich uproszczenie, przy jednoczesnym zachowaniu przekazywanych treści.

Pole herbu miejskiego jako pole znaczeniowe

Układ wizerunków, tworzących godła herbowe, oraz barwy nie były przypadkowe. Stanowiły bowiem określony układ znaków, których odczytanie, a także wartość, uzależnione były od ich umieszczenia. W herbach miejskich można wyodrębnić dwie zasadnicze grupy pól znaczeniowych: pierwszą, stworzoną na podstawie wzorców zaczerpniętych ze sztuk plastycznych, drugą, opartą na zwyczaju heraldycznym. W obu pola znaczeniowe wywodziły się z podstawowych zasad postrzegania świata przez ówczesnych ludzi. Ich wyodrębnienie nastąpiło w związku z przeniesieniem na grunt sztuki i heraldyki elementarnych przeciwstawięń semantycznych, odnoszących się do najprostszej, pierwotnej, przestrzennej i zmysłowej orientacji człowieka, postrzeganej jako binarne opozycje: „duży–mały”, „góra–dół”, „bliski–daleki”, „prawy–lewy”.

Z czasem owe opozycje uzupełniono prostymi współzależnościami, dostrzeganymi w obrębie kosmicznego kontinuum czasoprzestrzennego, a więc np. „słońce–księżyc”, „niebo–ziemia”, a także zależnościami w życiu społecznym, np. „niski–wysoki”, „stary–młody”, w końcu zaś – obowiązującymi w hierarchii społecznej.

Podstawowymi wariantami pól semantycznych, wywodzących się ze sztuk plastycznych, były układy znaków, które można w uproszczeniu określić jako opozycje „góra–dół”, „środek–boki”, „większy–mniejszy”. Niekiedy w obrębie jednego herbu można wyodrębnić kilka wymienionych opozycji. Ich występowanie ściśle związane było z różną wartością, przypisaną wizerunkom tworzącym godła. W miejscach bardziej uprzywilejowanych umieszczano znaki reprezentujące osoby stojące wyżej w hierarchii społecznej od pozostałych.

Pola znaczeniowe, związane ze zwyczajem heraldycznym, można wyodrębnić w herbach z podzielonymi polami tarcz. Dwa zasadnicze warianty takich pól w herbach miejskich to pole hierarchiczne i chronologiczne. W pierwszym w bardziej uprzywilejowanych miejscach na tarczach herbowych umieszczano znaki reprezentujące osoby stojące wyżej w hierarchii społecznej od pozostałych. W drugim wariantcie, zgodnie z jego nazwą, w bardziej uprzywilejowanych miejscach umieszczano znaki reprezentujące osoby bądź przedmioty o dawniejszym pochodzeniu od pozostałych.

Aneks

OPISY I WIZERUNKI HERBÓW

W aneksie zebrano przekład opisów herbów badanego terenu, z zachowaniem stosowanych przez autorów określeń, zarówno dotyczących godeł, jak i barw. Nie zmieniono także niepoprawnych pod względem heraldycznym sformułowań, aby w wiarygodny sposób zaprezentować poziom ówczesnej wiedzy heraldycznej.

Zebrane wizerunki herbów tworzą najbardziej reprezentatywną grupę znaków miejskich, umieszczanych na pieczęciach, dokumentach herbowych, grafikach, budowlach i innych obiektach miejskich oraz w dawnych wydawnictwach heraldycznych. W zdecydowanej większości zebrane wizerunki herbów publikowane są po raz pierwszy.

Opisy herbów miejskich w dziełach dotyczących Śląska i Pomorza Zachodniego z XVI–XVIII w. (wybór)

I. HERBY MIAST ŚLĄSKICH

*Descriptio Totius Silesie et civitatis Regie Vratislaviensis per
M. Bartholomeum Stenum, [w:] Scriptores Rerum Silesiacarum,
Hrsg. H. Markgraf, Bd. XVII, Breslau 1902*

Brzeg – ma trzy kotwice jako znak, św. Mikołaja jako patrona.

*Neu Vermehrete Schlesische Chronica unnd Landes Beschreibung...
von Jacobo Schickfusio, Jehna 1625*

Brzeg/Brieg – rada ma w czerwonej tarczy trzy żelazne kotwice na obręczy, s. 85.

Cieszyn/Teschen – miasto Cieszyn ma w błękitnej tarczy biały zamek ze spiczastymi wieżami, między którymi widnieje żółty orzeł, s. 123.

Grodków/Grottkau – miasto ma w błękitnej tarczy trzy francuskie żółte lilie, jako pieczęć ogólnomiejską, s. 97.

Jawor/Jauer – miasto ma na tarczy w błękitnym polu św. Marcina, siedzącego na szarym rumaku, który mieczem rozcina swój czerwony płaszcz i dzieli się nim z nagim nędzarzem, s. 90.

Karniów/Jägerndorf – róg między dwoma kamieniami, od łac. Carnovia, s. 138.

Koźuchów/Freistadt – miasto Koźuchów na swojej sekretnej pieczęci ma wieżę z wielką literą „M”, na pamiątkę Mechtildy, s. 149.

Legnica/Liegnitz – miasto ma w błękitnym polu dwa białe skrzyżowane klucze.

Oleśnica/Öls – miasto ma w czerwonej tarczy wzlatającego orła [wokół głowy promień], w szponach trzyma białą kartę, s. 117.

Opole/Oppeln – jako miejską pieczęć rada ma podzieloną błękitną tarczę z połową lecącego orła i połową złotego krzyża [z listkami koniczyny, tzw. krzyż trójlistny – W. S.], s. 127.

Racibórz/Ratibor – miasto ma w czerwonej tarczy połowę białego orła i połowę białego koła, s. 131.

Świdnica/Schweidnitz – miasto ma w czwórdzielnej tarczy w pierwszym i ostatnim polu, czarnym, złotą koronę, w drugim polu, srebrnym, gryfa czerwonego [rubinowego], zwróconego w prawo, w trzecim, białym, czarną, biegnącą dziką świnię, s. 65.

Świebodzin/Schwiebus – w znaku miasta w białym polu u góry dwie wieże, między nimi szczyt, poniżej orzeł śląski, s. 161.

Wrocław/Breslau – na pieczęci miejskiej używa rada głowy św. Jana, ale od Karola V otrzymała specjalny przywilej, w którym piękny wielopolowy [podzielony] herb, s. 56.

Ziębice/Münsterberg – miasto ma na swojej pieczęci w błękitnym polu biały zamek z dwiema wieżami, między nimi złotą gwiazdę, na dole w otwartej bramie starą wielką literę „M”, s. 99.

Nicolai Henelii ab Hennenfeld, *Silesiographia Renovata*,
Wratislaviae–Lipsiae 1704, Cap. VII

Boguszów/Gottsberg (Gotsberga) – herb [znak] Boguszowa przedstawia młot i ubijał, s. 194.

Bolesławiec/Bunzlau (Boleslavia) – herbem są trzy wieże postawione obok siebie, oznaczające magistrat, ławę i wspólnotę [radę miejską], s. 44.

Bolków/Bulckenhayn (Bolkenhain) – herbem [znakiem] miasta jest wieża z otwartą bramą, której u progu umieszczono szcypak, po prawej stronie Słońce, a po lewej księżyc, nokoło widoczne są cztery gwiazdy, s. 77.

Byczyna/Bitschen (Bicina) – znakiem miasta jest mur z czworokątnych kamieni [cegieł], obok którego widoczne dwie wieże z sześcioma szczytami [ścianami szczytowymi], s. 38.

Chełmsko Śląskie/Schönberg – znakiem [herbem] wspólnoty [rady miejskiej] są trzy góry, ponad którymi bóbr, s. 512.

Chojnów/Hainovia (Hain) – herbem Chojnowa są trzy wieże, obok jednej półksiężyc, a drugiej słońce, w środkowej wieży umieszczony śląski orzeł, s. 207.

Cieszyn/Teschen – herbem jego są biały zamek z dwiema wieżami na tarczy błękitnej, między którymi orzeł słowiański, s. 590.

Dobromierz/Lubenthala (Lübenthala) – kościół ofiarowany świętemu Maternemu, którego wizerunek zachowano w herbie miasta, s. 306.

Dzierżonów/Reichenbach – herbem miasta jest wizerunek pieszego świętego Jerzego, trzymającego w ręce kopię, s. 439.

Jelenia Góra/Hirschberga (Cervimontium) – herbem miasta jest skaczący jeleni, umieszczony także ponad tarczą i koroną, s. 210.

Kamienna Góra/Landshutt – herbem miasta są dwie wieże, jedna większa, druga mniejsza, obok jakby Polak, trzymający w prawej ręce włócznię, w lewej tarczę, s. 238.

Kluczbork/Creutzburg (Cruciburgum) – w herbie otwarta brama z dwoma skrzydłami, ponad nią trzy wieże, nad środkową z nich anioł, s. 88.

Koźuchów/Freistadium – na tarczy wieże z literą „M”, oznaczającą Mechtildę, żonę Henryka III, s. 127.

Kowary/Schmidberg – herbem miasta jest młot i koń...

Wiersz na herb Kowar: „Malleus ac effaernis equus sunt symbola priscis/ Fabrimontanis, quaeplacuer, fabris./ Libertatis eqvus sine fraeno; malleus autem/ Est exercitii, quo valore nota”, s. 510.

Lubrza/Liebenau (Libenavia) – herbem miasteczka są trzy wieże, s. 274.

Miedzianka/Kupfferberg (Cupferberga) – znakiem [herbem] miasta są narzędzia do wydobycia miedzi, s. 92.

Milicz/Militsch – w herbie miasta widnieje zamek, wyposażony w dwie wieże, między którymi złota gwiazda, w bramie zamku umieszczona litera „M”, s. 314.

Namysłów/Namslau (Nameslavia) – w herbie większym orzeł, w mniejszym trzy róże, s. 319.

Olawa/Olau (Olavia) – miasto ma w swoim herbie białego ukoronowanego koguta w czerwonym polu, s. 391.

Prochowice/Parchwitz – znakami miasta są zając i ryba, które w połowie są połączone, s. 424.

Sobótka/Zabothum – znakiem miasta jest wizerunek św. Jakuba Starszego, s. 637.

Srebrna Góra/Silberberg – na początku miasto miało w swoim herbie pół orła i trzy belki, później do herbu dodano czerwoną różą, a w górnej połowie młot i kilof, s. 513.

Strzegom/Striga (Stregovia) – herbem [znakiem] miasta są święty Piotr z kluczem i święty Paweł z mieczem, s. 536.

Strzelin/Strelen – w małym herbie miasta litera „S”, przez którą przechodzi strzała, może dlatego, że właściciele miasta pisali się „Strzala Slavice”; w większym herbie widnieje Justitia, uzbrojona w miecz i włócznię, s. 525.

Wiersz na herb Strzelina z 1585 r. Andreasa Calagii – poety wrocławskiego: „Lance potens, gladioque minax velut ille Michael/ Assidua adversus daemona bella gerit./ Sic recte Strelensis agens, omnisque Senatus,/ Exulibus Musis atria digna struit;/ Ut vigeat Divinus bonos, respublica et artes,/ Barbariesque vetus cedat abactaprocul”, s. 525.

Ścinawa/Steinau – herb miasta w dawnych protokołach kurii: w średniej pieczęci w okręgu pół orła z rozpostartym skrzydłem, dwie wieże, jedna wielka, druga mała, umieszczone na mocnej podstawie widocznych obwarowań, dookoła wielkie litery zapoczątkowane krzyżem, s. 522.

Środa Śląska/Neumarckt (Neumarcum) – herbem miasta jest wizerunek Najświętszej Marii Panny, s. 324.

Świdnica/Schweidnitz (Suidnicium) – w herbie miasta widnieje dzik, od którego [pochodzi] podobno jego nazwa, chociaż są tacy, którzy wywodzą jego nazwę od Szwabii (Suevis), s. 551.

Świebodzice/Freiberg – znakiem miasta Świebodzic jest wieża, którą otaczają księżyc i gwiazda, s. 126.

Świebodzin/Schwiebussen – w jego herbie w białym polu dwie wieże, między którymi szczyt [ściana szczytowa]; poniżej śląski orzeł, s. 541.

Wałbrzych/Waldenburg – nazwa miasta od lasu i zamku, s. 604.

Wąsosz/Herrnstadt (Hernstadium) – herbem miasta są trzy wieże, umieszczone na łodzi, na dziobie i rufie łodzi dwie gwiazdy i trzecia ponad środkową [wieżą], s. 208.

Wolczyn/Kunstadt (Cunstadium) – herbem [znakiem] jest dawny mur warowny Wołczyzna, który został postawiony jako ochrona przed rabusiami, s. 91.

Żłotyja/Goldberg (Goldberga) – herbem [znakiem] miasta jest czarny orzeł, widniejący na trzech górach, s. 186.

Żłoty Stok/Reichenstein – 14 VIII 1592 r. książę Piotr Ursin, jako zarządzający majątkiem, potwierdził herb i udostępnił swoim imieniem i czerwoną różą, s. 442.

Żagań/Saganum – znakami miasta są: w żółtej tarczy biały zamek, kryty czerwoną dachówką, i dwie wieże koloru szarego, między którymi czarny lew w prawo na blankach murów, s. 446.

Żmigród/Trachenberga (Dracomontium) – w swoim herbie [znaku] ma smoka, nad nim umieszczona góra, s. 593.

F. A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*,
Bd. I–XII, Brieg 1783–1795

Bierutów/Bernstadt – herb miasta, który trzymany jest przez dwa anioły, przedstawia trzy kotwy na pierścieniu, między nimi trzy gwiazdy, Bd. IV, s. 249.

Boguszów/Gottesberg – herb miasta przedstawia młot górniczy obok innego narzędzia, niezbędnego do wydobywania, Bd. V, s. 393.

Bolków/Bolkenhayn – herbem miasta jest wieża otoczona słońcem, księżycem i gwiazdami, Bd. V, s. 55.

Brzeg/Brieg – herbem miasta są trzy kotwice, Bd. I, Th. VI, s. 65.

Byczyna/Pitschen – herbem miasta jest fragment murów, nad którym dwie wieże, każda z trzema szczytami [ścianami szczytowymi], Bd. I, s. 44.

Bystrzyca Kłodzka/Habelschwerdt – herbem miasta jest biały lew z podwójnym ogonem, taki sam jak miasta Kłodzka i Czech, Bd. IX, s. 172.

Bytom Odrzański/Beuthen a. Oder – w herbie miasta głowa mężczyzny w hełmie, na ramieniu trzymającego włócznię, poniżej szyi wielka litera „B”, Bd. X, s. 134.

Duszniki/Reinerz – mają w swoim herbie wizerunek apostoła Piotra, Bd. IX, s. 200.

Dzierżonów/Reichenbach – herbem miasta jest rycerz, św. Jerzy z kopyą w ręce, Bd. V, s. 142.

Głubczyce/Leobschütz – herbem miasta jest brama z dwiema wieżami, na pierwszej ukoronowany anioł, na drugiej czeski lew i kotwica, Bd. III, s. 240.

Góra/Guhrau – herb miasta zawiera pół koła między trzema wieżami, Bd. X, s. 390.

Jelenia Góra/Hirschberg – herbem miasta jest jelen z gałązką w pysku w niebiesko-białym polu, Bd. VI, s. 324.

Kamienna Góra/Landeshut – herb miasta składa się z dwóch wież i muru, przed którym stoi Polak z odkrytą szablą i w lewej ręce trzyma przed sobą tarczę, Bd. V, s. 63.

Kietrz/Katscher – w herbie miasta lew, którego połowa zakryta jest murem, Bd. III, s. 246.

Kluczbork/Kreuzburg – herbem miasta jest otwarta brama z trzema wieżami, ponad środkową anioł, Bd. I, s. 25.

Kłodzko/Glatz – herbem miasta jest biały lew w czerwonym polu, z podwójnym ogonem i koroną na głowie; jest zupełnie taki sam, jak Królestwa Czech, Bd. IX, s. 134.

Koźle/Kosel – w herbie trzy kozie głowy, Bd. II, s. 290.

Koźuchów/Freistadt – herb miasta składa się z muru, w którym znajduje się brama, ponad nim trzy wieże i wielka litera „M”. Inna mała pieczęć przedstawia jedynie wielką literę „M”, Bd. X, s. 101.

Mieroszów/Friedland – jeszcze w 1608 r. w herbie była pojedyncza wieża, w której widniał jeź. W 1634 r. w herbie umieszczono mur i dwie spiczaste wieże, w murze bramę, w której jeź. W 1641 r. w herbie widniały dwie wieże bez muru, między którymi znajdowała się otwarta brama, w niej leżał jeź. Od 1670 r. miasto ma w herbie mur z krenelażem, ponad nim dwie wieże z oknami, między nimi brama z uniesioną broną [kratą], w której umieszczony został jeź, Bd. V, s. 382–383.

Niemcza/Nimptsch – herbem miasta jest otwarta brama, nad którą orzeł, po obu bokach bramy gałązki kwiatów, Bd. I, s. 27.

Niemodlin/Falkenberg – herbem miasta jest stojący jastrząb, Bd. II, s. 27.

Nowa Ruda/Neurode – w herbie wykarczowany pień, Bd. IX, s. 239.

Nysa/Neisse – ma w herbie św. Jana Chrzciciela z barankiem, po bokach dwie tarcze z trzema liliami, Bd. III, s. 279.

Olesno/Rosenberg – herbem miasta jest pół orła i pół róży, Bd. II, s. 175.

Oleśnica/Öls – w herbie srebrny orzeł w czerwonym polu, z rozpostartymi do lotu skrzydłami, który w szponach i dziobie trzyma srebrną wstęgę z imieniem św. Jana. Na ukoronowanym złotym hełmie srebrny półksiężyc z trzema czerwonymi wieżami, z których każda ma spiczasty dach z gałką, bramę i dwa okna. Przed środkową wieżą i jej bramą, a ponad koroną stoi srebrny krzyż, Bd. IV, s. 239.

Oława/Ohlau – herbem miasta jest biały ukoronowany kogut w czerwonym polu, Bd. I, s. 31.

Opole/Oppeln – mieszkańcy przyjęli do swojego herbu wizerunek krzyża obok połowy polskiego orła, Bd. III, s. 32.

Paczków/Patschkau – herbem miasta jest zwrócony w bok ptak, prawdopodobnie orzeł, w złotej tarczy, Bd. III, s. 317.

Prudnik/Neustadt – herbem miasta jest fragment muru z otwartą bramą i dwiema wąskimi wieżami w srebrnej tarczy, między nimi zwrócony w lewo stojący lew z podwójnym ogonem, Bd. III, s. 133.

Racibórz/Ratibor – w herbie pół białego orła i pół koła w czerwonej tarczy, Bd. III, s. 184.

Radków/Wünschelburg – ma w herbie trzy wieże oraz bramę, Bd. IX, s. 233.

Sobótka/Zobten – ma w swoim herbie apostoła Jakuba, Bd. V, s. 399.

Srebrna Góra/Silberg – herbem miasta był dawnej półorzeł z trzema belkami, później został udostojniony czerwoną różą, tarczą i hełmem, między ogonem i białym skrzydłem – wyżej pół młotka i pół kilofa, Bd. I, Th. V, s. 69.

Strupina/Stroppen – herb miasta jest podzielony: w górnym polu pół orła i fragment wieży, w dolnym połowa głowy wołu i pół orła, Bd. IV, s. 344.

Strzegom/Striegau – herbem miasta jest apostoł Piotr z kluczem i Paweł z mieczem na moście w niebieskim polu, ponad nimi srebrny hełm z niebieskim skrzydłem, w którym skrzyżowane klucz i miecz, Bd. V, s. 198.

Strzelin/Strehlen – herb miasta jest podwójny, najstarszy to łaćńskie „S” ze strzałą, drugi prawdopodobnie od kościoła św. Michała, i przedstawia archanioła Michała z wagą i mieczem, jest używany mniej niż od 200 lat, Bd. I, s. 27.

Świdnica/Schweidnitz – herb miasta składa się z dziękiewi świni, ze złotej korony i z gryfa, Bd. V, s. 354.

Świebodzice/Freiburg – herb zawiera starą wieżę, po prawej półksiężyc, po lewej gwiazda, Bd. V, s. 372.

Świebodzin/Schwiebus – herb miasta zawiera w białym polu u góry dwie wieże, między nimi szczyt, poniżej orzeł śląski, Bd. X, s. 500.

Tarnowskie Góry/Tarnowitz – w 1562 r. uzyskały herb; składa się z połowy czarnego orła w białym polu, dziób i pazury żółte. Druga połowa tarczy podzielona na dwie części, w jednej żółte orle skrzydło, w drugim młot i kilof. Nad tarczą orle skrzydło i znak górniczy, Bd. II, s. 223.

Trzebnica/Trebnitz – herbem miasta jest głowa św. Jana z dwoma kluczami, Bd. IV, s. 339.

Ząbkowice/Frankenstein – herbem miasta jest fragment muru z trzema wieżami i bramą, Bd. IX, s. 122.

Żory/Sohrau – herb miasta jest dwudzielny: w jednym polu pół orła, w drugim miecz, Bd. III, s. 239.

II. HERBY MIAST POMORZA ZACHODNIEGO

L. W. Brüggemann, *Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustand des Königl. Preussischen Herzogthums Vor- und Hinter-Pommern*, Stettin 1779–1806;

C. F. Wutstrack, *Kurze historisch, geographisch, statistische Beschreibung von Königlich-preussischen Herzogthume Vor- und Hinter-Pommern*, Stettin 1793

Banie/Bahn – panna, która w prawej ręce trzyma latarnię, a w lewej małą tarczę z gryfem, [uwaga:] panna powinna przedstawiać zakonnicę, której książe pomorscy nadali miasto, s. 65/B (Brüggemann), s. 461/W (Wutstrack).

Barwice/Bärwalde – pieczęć sądowa z herbami czterech rodzin właścicieli von Glasenapów, von Waldów, von Zastrowów, von Münchorów. Właściwa pieczęć miejska, używana jedynie w specjalnej wagi sprawach miejskich, przedstawia niedźwiedzia pod drzewem liściastym, napis SIGILLIUM CIVITATIS BERWOLDE AN. 1626, s. 715/B, s. 642/W.

Białogard/Belgard – gryf stojący na tylnych łapach [wspięty gryf] z wyciągniętymi przednimi szponami, s. 622/B, s. 616/W.

Bobolice/Bublitz – baranek z chorągiewką, na której umieszczony był krzyż, s. 529/B, s. 605/W.

Bytów/Bütow – trzy wieże, nad środkową stoi latarnia, s. 1043/B, s. 729/W.

Chociwel/Freyenwalde – herb miasta składa się z pastorału biskupa, połowy koła zębatego i jednej gwiazdy, s. 223/B, s. 518/W.

Czaplinek/Tempelburg – zamek lub brama, ponad którą siedzi czapla [uwaga u obu autorów:] być może w miejscu, gdzie obecnie znajduje się miasto, istniał wcześniej jakiś zamek lub gniazda czapli – Reiherburg, s. 706/B, s. 636/W.

Darłowo/Rügenwalde – srebrny gryf z rybim ogonem w czerwonym polu, w podstawie tarczy są dwie rzeki: Wieprza i Grabowa, ponad hełmem koło młyńskie jako znak posiadania przez miasto prawa młyńskiego, s. 828/B, s. 660/W.

Dobra/Daber – gryf pomorski, stojący na fotelu biskupim, s. 294/B, s. 533/W.

Dobrzany/Jakobshagen – szpon gryfa przedstawiony na jednej belce w czerwonym i złotym polu, dwa trzymacze tarczy, s. 215/B, s. 511/W.

Goleniów/Gollnow – wielkim herbem miasta jest odkryty statek, obok którego zielone drzewo ze swoimi gałkami i gryf, mały zawiera dwa półksiężyce odwrócone tyłem i cztery gwiazdy, s. 176/B, s. 353/W.

Gryfice/Greifenberg – czerwony gryf z pływającą poniżej rzeką Regą w błękitnym polu. Od 1334 r. tarcza z białą lilią w czerwonym polu, s. 397-398/B, s. 560/W.

Gryfino/Greifenhagen – gryf w pustym polu, który obiema tylnymi łapami i jedną przednią stoi na odrąbanej gałęzi drzewa, przednią łapę trzyma uniesioną do góry, s. 59/B, s. 457/W.

Kamień Pomorski/Kammin – na dużym tronie siedząca panna lub zakonnica, w dolnej połowie tarczy znajdują się obok siebie dwie róże, s. 5/B, s. 432/W.

Karlino/Körlin – w białej tarczy trzy zlewające się niebieskie rzeki, nad nimi infuła biskupia, po bokach dwa pastorały, s. 524/B, s. 602/W.

Kołobrzeg/Kolberg – w czerwonym polu czarna panew solna, naprzeciw skrzyżowane haki panwiowe (Pfannhaken), na zewnątrz dwa białe łabędzie pływające po wodzie, na środku tarczy trzy czerwone wieże w białym polu. Tarczę trzymają dwaj dzicy mężczyźni, z zielonymi przepaskami i maczugami. Pieczęć wielka do ważnych dokumentów przedstawiała zamek książęcy z trzema wieżami, poniżej, na środku, wrota ze sklepieniem lub wjazd i sklepienie jako most, poniżej – rzeka. Na małej pieczęci dwa skrzyżowane pastorały, s. 488/B, s. 584/W.

Koszalin/Köslin – miasto posługiwało się początkowo pieczęcią z kościołem z półokrągłym łukiem, pod którym biskup z pastorałem w lewej ręce. Od 1550 używano pieczęci z głową św. Jana Chrzciciela na misie. W zwykłych sprawach miejskich używano pieczęci ze znakiem „Z”, s. 511/B, s. 596/W.

Lębork/Lauenburg – trzy wieże i w prawo zwrócony lew, który jedną z łap opiera na wieży, s. 1038/B, s. 724/W.

Leba/Leba – gryf, nad którym widnieje krzyż, s. 1047/B, s. 732/W.

Łobez/Labes – biegnący, ukoronowany wilk [uwagi autorów:] von Borckowie w swoim herbie posiadali w polu dwa biegnące naprzeciw czerwone wilki ze złotymi koronami i obrozą, s. 324/B, s. 538/W.

Maszewo/Massow – miasto posiada w herbie pentagram, ponieważ znajduje się pośrodku między pięcioma miastami: Stargardem, Goleniowem, Nowogardem, Chociwlem i Dobrą, i od każdego z nich oddalone jest dwie mile, s. 211/B, s. 507/W.

Miastko/Rummelsburg – rzeka w pustym polu herbowym, napis napieczony SIGILLUM ROMMELSBURG, s. 660/W.

Nowogard/Neugard – zamek z trójboczną wieżą i otwartą bramą, na wieży chorągiew, w której zwrócony w prawo lejący gryf, s. 290/B, s. 530/W.

Okonek/Ratzebuhr – skrzydlaty gryf pomorski, który w prawym szponie trzyma gałązkę, dwa orły jako trzymacze tarczy herbowej, s. 710/B, s. 639/W.

Płoty/Plate – herbem miasta jest gryf, s. 363/B, s. 549/W.

Polanów/Pollnow – gryf pomorski, napis napieczony: SIGILLUM OPIDI POLLNOW, s. 849/B, s. 673/W.

Police/Pölitz – głowa gryfa, s. 161/B, s. 368/W.

Połczyn Zdrój/Polzin – herb podzielony [dwudzielny], przedstawia w jednej połowie herb von Manteufflów, jako właściciele: czerwona belka w białym polu; w drugiej połowie winne wzgórze z krzewami i gronami, s. 627/B, s. 620/W.

Pyrzyce/Pyritz – herb przedstawia u góry pomorskiego gryfa, poniżej dwie wieże z bramą, w której znajduje się kwiat róży, s. 93/B, s. 471/W.

Resko/Regenwalde – herb przedstawia drzewo, s. 327/B, s. 541/W.

Sławno/Schlawe – gryf w srebrnym polu, który wyskakuje z szachownicy; poniżej zaznaczona rzeka Wieprza, s. 838/B, s. 666/W.

Słupsk/Stolp – rzeka Słupia w pobliżu miasta dzieli się na trzy odnogi, stąd w herbie trzy rzeki, z których pół czerwonego gryfa wyskakuje, s. 925/B, s. 714/W.

Stargard – czerwony gryf między dwiema wieżami, które połączone są łukiem, ponad nim trzy małe fragmenty muru, poniżej znajduje się tarcza pośrodku rzeki, s. 200/B, s. 503/W.

Suchań/Zachan – miasto ma w herbie, jak podaje Micraelius, szpon gryfa, który trzyma głowę smoka, s. 219/B, s. 514/W.

Szczecin/Stettin – czerwona głowa gryfa od 1660 r., z królewską koroną; dwoma ukoronowanymi lwami i wieńcem wawrzynu udostojniony. Na starej pieczęci [wielkiej] miasta człowiek z długimi włosami i szatą, siedzący na krześle, w prawej ręce trzyma miecz, w lewej berło, po bokach dwie tarcze z gryfami, s. 157/B, s. 343/W.

Szczecinek/Neustettin – gryf, który w lewym szponie trzyma rybę, s. 692/B, s. 631/W.

Świnoujście/Swinemünde – na kotwicy zwróconej w prawo stojący, z przednimi łapami opartymi, gryf, s. 243/B, s. 419/W.

Trzebiatów/Treptow a. Rega – skrzydlaty, czerwony gryf, obok rozwiniętych skrzydeł biały klucz, na piersi gryfa czerwony krzyż, obiema przednimi łapami trzyma srebrną tarczę, [Brüggemann:] z zieloną koniczyną, s. 385/B, s. 556/W.

Węgorzyno/Wangerin – miasto ma w swoim herbie jedną belkę, s. 329/B, s. 534/W.

Widuchowa/Fiddichow – głowa łabędzia z szyją, a ponad nią trzy wieże, spośród których środkowa jest większa od dwóch pozostałych, s. 71/B, s. 464/W.

Wierzbno/Werben – pieczęć sądowa miasta, jak podaje Micraelius, przedstawia Chrystusa Sędziego, siedzącego na tarczy, z jednej strony miecz, a z drugiej kwiat, wychodzące z jego ust; pod tęczą w wodzie dwie sieje, s. 99/B, s. 474/W.

Wolin/Wollin – skrzydlaty gryf, który między szponami ma świerk, a nad prawą łapą małą gwiazdę, s. 266/B, s. 427/W.

Bibliografia

ŹRÓDŁA

1. Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Katowicach

Dokument herbowy Strumienia z 1503 r.

— Oddział w Bytomiu

Akta miasta Chorzowa.

— Oddział w Gliwicach

Dokument herbowy Gliwic z 1629 r.

Archiwum Państwowe w Koszalinie

Akta miasta Koszalina.

Archiwum Państwowe w Szczecinie

Zespół Archiwum Książąt Szczecińskich sprawy miast.

Akta miast (Stadtarchive Rep. 38 b.): Banie, Barwice, Białogard, Bobolice, Bytów, Czaplinek, Chociwel, Darłowo, Dąbie, Dobra, Drawsko, Nowogardzka, Dobrzany, Goleniów, Gryfice, Gryfino, Kamień Pomorski, Karlino, Kołbacz, Kołobrzeg, Lębork, Łeba, Łobez, Maszewo, Miastko, Nowogard, Nowe Warpno, Police, Połczyn, Pyrzyce, Resko, Sianów, Sławno, Słupsk, Stargard, Szczecin, Szczecinek, Trzebiatów, Wolin, Złotów.

Szlachta grodowa i miasteczka prywatne 1543–1802 r.

— Oddział w Gorzowie Wielkopolskim

Akta miast: Drezdenko, Gorzów Wielkopolski, Sulęcín.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu

Dokumenty herbowe: Otnia z 1528 r., Wrocławia z 1530 r., Lubania z 1541 r., Tarnowskich Gór z 1529 i 1562 r.

Akta miast: Dzierżoniów, Duszniki, Kłodzko, Lubań, Nowa Ruda, Oleśnica, Olesno, Oława, Strzegom, Strzelin, Świdnica, Wałbrzych, Wiązów, Wrocław.

Depozyty miast (Rep. 132 a): Bolków, Chojnów, Głogówek, Głuchołazy, Grodków, Łądek Zdrój, Nowogród Bobrzański, Namysłów, Oława, Paczków, Pszczyna, Otyń, Rudna, Rybnik, Ścinawa, Środa, Tarnowskie Góry, Ziębice, Złotoryja, Żmigród.

— Oddział w Jeleniej Górze

Dokument herbowy Jeleniej Góry z 1599 r.

Akta miast: Bolesławiec, Chełmsko Śląskie, Cieplice, Jelenia Góra, Zawidów.

— Oddział w Legnicy

Dokument herbowy Legnicy z 1453 r.

Akta miast: Legnica, Chojnów.

Archiwum Państwowe w Zielonej Górze

Dokumenty herbowe: Żagania z 1475 r., Żagania z 1602 r., Konotopu z 1706 r.

Akta miast: Bytom Odrzański, Głogów, Koźuchów, Lubsko, Nowe Miasteczko, Przemków, Szprotawa, Świebodzin, Wschowa, Zielona Góra, Żagań, Żary.

Brandenburgische Landeshauptarchiv Potsdam (BLP)

Akta miast (Pr. Br. Rep. 8): Stadt Crossen (Krosno Odrzańskie), Stadt Küstrin (Kostrzyn nad Odrą), Stadt Reppen (Rzepin), Stadt Schönfliess (Trzcianko), Stadt Soldin (Mysłibórz), Stadt Sorau (Żary), Stadt Zielenzig (Sulęcín).

Landesarchiv Greifswald

Dokument herbowy dla Szczecina z 1660 r.

Státní Ustřední Archiv Praha (SUA)

Česka Dvorská Kancelar.

2. Pieczęcie miejskie

Brandenburgische Landeshauptarchiv Potsdam

Bobersberg Rep. 3B: pieczęć Bobrowic z 1803 r. sygn. nr 846, pieczęć Bobrowic na dok. z 1812 r. sygn. nr 846; Sachsendorf Rep. 37: pieczęć Kostrzyna nad Odrą na dok. z 1401 r. sygn. U 19; Stadt Crossen, Rep. 8: pieczęć Krosna Odrzańskiego na dok. z 1380 r. sygn. U 4/1, pieczęć Krosna Odrzańskiego na dok. z 1415 r. sygn. U 1; Kurm. Stande: pieczęć Mysłiborza na dok. z 1326 r.; pieczęć Mysłiborza na dok. z 1526 r. sygn. 23 A; NM. Reg. Amt Neudorf Rep. 4 B: pieczęć Rzepina na dok. z 1566 r. sygn. U 1; Friedensberg Rep. 3 B: pieczęć Strzelec Krajeńskich z 1731 r. sygn. 1102, pieczęć Strzelec Krajeńskich (sądowa) z XVIII w. b. sygn.; Züllichau Rep. 3 B: pieczęć Sulechowa z 1654 r. sygn. 1905; Triebel Rep. 8: pieczęć Trzebiela na dok. z 1650 r. sygn. U 1; Sorau-Triebel Rep. 37: pieczęć Żar na dok. z 1483 r. sygn. U 40.

Archiwum Państwowe w Poznaniu

Inwentarz pieczęci miejskich: Bojanowo – cechy rzemieślnicze: pieczęć Dobroszyc z 1675 r. sygn. 14¹⁰; pieczęć Ząbkowic Śląskich na dok. z 1660 r. sygn. 19; Leszno – cech rękawiczników: pieczęć Świdnicy na dok. z 1781 r. sygn. 78¹⁸; Leszno – cech metalowy: pieczęć Kostrzyna nad Odrą z 175... r. sygn. 201²⁴, Obrzycko – cech krawców: pieczęć Strzelec Krajeńskich na dok. z 1798 r. sygn. 7¹²; Osiecznica – cech młynarzy: pieczęć Oławy z 1587 r. sygn. 8²; Ostrów Wielkopolski – cech kowali i ślusarzy: pieczęć Twardogóry z 1681 r. sygn. 1⁴⁸; Poznań – cechy rzemieślnicze: pieczęć Cieszkowa z 1593 r. sygn. 360⁶; pieczęć Drezdenka na dok. z 1713 r. sygn. 400⁸; pieczęć Głogowa z 1755 r. sygn. 52²²; pieczęć Gryfina z 1531 r. sygn. 161; pieczęć Gryfowa Śląskiego na dok. z 1629 r. sygn. 160⁵⁹; pieczęć Kalisza Pomorskiego na dok. z 1740 r. sygn. 360¹⁶; pieczęć Lewina Brzeskiego na

dok. z 1884 r. sygn. 147¹; pieczęć Okonka z 1620 r. (sądowa), sygn. 362⁸; pieczęć Rudnej z 1642 r. sygn. 377⁴; pieczęć Sulechowa z 1637 r. sygn. 360²¹; pieczęć Szczecina z 1660 r. sygn. 487; pieczęć Szczecinka z 1638 r. sygn. 361³; pieczęć Wąsoszy z 1615 r. sygn. 400⁷; pieczęć Złocieńca z 1736 r. sygn. 361²²; Rydzyna – cechy rzemieślnicze: pieczęć Chojnowa na dok. z 1692 r. sygn. 1²; pieczęć Olesna na dok. z 1750 r. sygn. B 14; Śmigiel – akta miasta: pieczęć Świebodzina na dok. z 1805 r. sygn. A 11⁴¹; Śmigiel – cech piekarzy: pieczęć Sławy na dok. z 1741 r. sygn. A 11¹⁴; pieczęć Bytomia Odrzańskiego na dok. z 1712 r. sygn. 11⁵; Święciechowa – cechy rzemieślnicze: pieczęć Góry na dok. z 1641 r. sygn. 32²; Skwierzyna – akta miasta: pieczęć Myśliborza na dok. z 1732 r. sygn. B 10; pieczęć Sulęcina z 1577 r. sygn. B 26¹; Wolsztyn – cechy rzemieślnicze: pieczęć Otynia na dok. z 1786 r. sygn. 34⁵; Zduny – cechy rzemieślnicze: pieczęć Milicza na dok. z 1650 r. sygn. 48¹.

Archiwum Państwowe w Szczecinie

Pieczęcie na dokumentach: pieczęć Czaplinka na dok. z 1617 r. sygn. 50; pieczęć Drawska na dok. z 1677 r. sygn. 105; pieczęć Kołobrzegu na dok. z 1666 r. sygn. 98; pieczęć Lęborka na dok. z 1643 r. sygn. 80; pieczęć Nowogardu na dok. z 1612 r. sygn. 46; pieczęć Stargardu na dok. z 1704 r. sygn. 148; pieczęć Stargardu na dok. z 1818 r. sygn. 242; pieczęć Szczecinka na dok. z 1780 r. sygn. 224.

Zbiór odcisków pieczętnych: Banie: pieczęć z datą 1284, wyk. w XIX w. nr 193, pieczęć z XVII w. nr 194; Barwice: pieczęć z 1626 r. nr 190, pieczęć herbowa z XIX w. nr 191; Bobolice: pieczęć herbowa z XVII w. nr 192, pieczęć z 1800 r. nr 198; Bytów: pieczęć z XVI w. nr 215, pieczęć z XVIII w. nr 209; Czaplinek: pieczęć z XVII w. nr 420; Darłowo: pieczęć herbowa z XVI w. nr 382, pieczęć herbowa z XVII w. nr 381; Dąbie: pieczęć z XVI w. nr 306, pieczęć z 1625 r. nr 310, pieczęć z XVIII w. nr 300; Dobra: pieczęć z 1553 r. nr 233; Dobrzany: pieczęć herbowa z XVII w. nr 254; Drawsko: pieczęć z 1685 r. nr 303, pieczęć z XVIII w. nr 307, pieczęć z 1809 r. nr 308; Goleniów: pieczęć z XVI w. nr 329, pieczęć z XVII w. nr 330; Grabowo: pieczęć z XIX w. nr 240; Gryfice: pieczęć z XV w. nr 239, z XVI w. nr 246, pieczęć herbowa z 1809 r. nr 244; Gryfino: pieczęć herbowa z XVII w. nr 247, nr 242; Ińsko: pieczęć z XV w. nr 349, pieczęć z XVIII w. nr 348; Kalisz Pomorski: pieczęć z XVIII w. nr 212, pieczęć z XIX w. nr 213; Kamień Pomorski: pieczęć z XVI w. nr 218, pieczęć z XVII w. nr 219 i 220; Karlino: pieczęć herbowa z XV w. nr 221, pieczęć z XVII w. nr 222; Kołobrzeg: pieczęć herbowa z XVI w. nr 291, pieczęć herbowa z XIX w. nr 290 i 292; Koszalin: pieczęć z XVI w. nr 223, pieczęć herbowa z XVII w. nr 224; Lębork: pieczęć z 1526 r. nr 278; Łeba: pieczęć herbowa z XV w. nr 282, pieczęć herbowa z XVI w. nr 286; Łobez: pieczęć z datą 1400 wyk. w XVIII w. nr 274, pieczęć herbowa z 1777 r. nr 275; Maszewo: pieczęć z XVII w. nr 339; Miastko: pieczęć herbowa z XVI w. nr 389, pieczęć z XVIII w. nr 388; Nowe Warpno: pieczęć herbowa z XVI w. nr 345, pieczęć z 1631 r. nr 346, pieczęć herbowa z 1820 r. nr 347; Nowogard: pieczęć z XVII w. nr 332, pieczęć z XVII w. nr 334; Okonek: pieczęć herbowa z 1620 r. nr 371, pieczęć herbowa z XVIII w. nr 370; Płoty: pieczęć z 1809 r. nr 356; Polanów: pieczęć herbowa z XVI w. nr 359, pieczęć z XVIII w. nr 364, pieczęć herbowa z 1809 r. nr 358; Police: pieczęć tuszowa z XVIII w. nr 361; Połczyn: pieczęć herbowa z XVI w. nr 374, pieczęć herbowa z XVII w. nr 366; Pyrzyce: pieczęć z XVII w. nr 369, pieczęć z XVIII w. nr 362; Sianów: pieczęć herbowa z XVI w. nr 467, pieczęć herbowa z XVII w. nr 468; Sławno: pieczęć herbowa z XVII w. nr 398; Słupsk: pieczęć herbowa z XVII w. nr 424; Stargard: pieczęć z XVI w. nr 401, pieczęć herbowa z 1784 r. nr 396, pieczęć herbowa z XIX w. nr 400; Suchań: pieczęć herbowa z 1616 r. nr 461; Szczecin: pieczęć herbowa z 1660 r. nr 404 i 409; Szczecinek: pieczęć z 1638 r. nr 337, pieczęć z XVIII w. nr 336, pieczęć z 1809 r. nr 338; Świdwin: pieczęć z datą 1296 wyk. w XVII w. nr 383, pieczęć z datą 1296 wyk. w XVIII w. nr 385; Świnoujście: pieczęć herbowa z XVIII w. nr 416, 421, 422; Trzebiatów: pieczęć z XVII w. nr 427; Widuchowa: pieczęć z datą 1343 wyk. XVIII w. nr 315, pieczęć z datą 1490 wyk. XVIII w. nr 314; Wolin: pieczęć z XVII w. nr 464, pieczęć z XVIII w. nr 465; Złocieniec: pieczęć z 1736 r. nr 311, pieczęć z XIX w. nr 312.

— Oddział w Gorzowie Wielkopolskim

Pieczone na dokumentach: Akta miasta Gorzowa, dokumenty pergaminowe: pieczęć sekret-na Gorzowa na dok. z 1351 r. sygn. 20, z 1444 r. sygn. 80; pieczęć herbowa Gorzowa z 1707 r. Akta miasta Gorzowa cech piekarzy sygn. 164.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu

Pieczone miejskie na dokumentach:

Zbiór dokumentów archiwum klasztoru dominikanów w Świdnicy, Rep. 117, pieczęcie Świdnicy z lat 1592, 1618, 1673.

Zbiór dokumentów kolegiaty nyskiej, Rep. 102, pieczęcie: Grotkowa z 1493 r., Nysy z lat 1422, 1508, 1566; Opola z 1550 r.; Otmuchowa z lat 1383, 1558; Ziębic (ławnicza) z 1399 r.

Zbiór dokumentów klasztoru św. Macieja we Wrocławiu, Rep. 66, pieczęcie: Cerkwicy z 1437 r.; Kluczborka z lat 1376–1668; Koźli z 1683 r.; Legnicy z lat 1324, 1543; Namysłowa z 1468 r.; Oleśnicy z 1472 r.; Olesna z 1686 r.; Oławy z 1394 r.; Raciborza z 1676 r.; Środy Śląskiej z 1333 r.; Ziębic z 1315 r.

Zbiór dokumentów klasztoru cystersów w Henrykowie, Rep. 84, pieczęcie: Dzierżoniowa z 1303 r.; Paczkowa z 1415 r.; Strzelina z lat 1316 i 1351; Ząbkowice z 1407 r.; Ziębic z 1665 r.

Zbiór dokumentów klasztoru cystersów w Lubiążu, Rep. 91, pieczęcie: Głogówka z lat 1314 i 1712; Góry Śląskiej z lat 1326 i 1686; Jawora z 1304 r.; Legnicy z lat 1330 i 1621; Opola z 1626 r.; Strzegomia z 1586 r.; Ścinawy z 1346 r.; Środy Śląskiej z lat 1324 i 1694; Wołowa z 1691 r.; Złotoryi z 1348 r.

Zbiór dokumentów pergaminowych klasztoru premonstratensów św. Wincentego we Wrocławiu, Rep. 67, pieczęcie: Bytomia z lat 1502, 1506 (ławnicza), 1709; Głogowa z 1552 r.; Kątów z lat 1354 i 1566; Oleśnicy z 1310 r.; Oławy z 1501 r.

Zbiór dokumentów fundacji św. Jadwigi w Brzegu, Rep. 68, pieczęcie: Brzegu z 1414 r.; Buczyn z 1418 r.; Niemczy z 1421 r.; Oleśnicy z 1414 r.; Oławy z 1464 r.; Wołczyzna z 1418 r.

Zbiór dokumentów benedyktynek z Legnicy, Rep. 93, pieczęcie: Chojnowa z lat 1415, 1472 i 1651; Głogowa z 1755 r.; Kątów (ławnicza) z 1470 r.; Legnicy z lat 1702 i 1732; Lubina z 1472 r.; Prochowic z 1738 r.; Złotoryi (ławnicza) z 1418 r.

Akta miasta Wrocławia – dokumenty, pieczęcie: Bierutowa z 1542 r.; Dzierżoniowa z 1692 r.; Głogowa z 1540 r.; Jeleniej Góry z 1629 r.; Krapkowic z 1674 r.; Lubania z 1688 r.; Milicza z 1676 r.; Namysłowa z 1546 r.; Raciborza z 1649 r.; Szprotawy z 1693 r.; Środy Śląskiej z 1679 r.; Sycowa z 1663 r.; Świebodzic z 1694 r.

— Oddział w Legnicy

Akta miasta Chojnowa: pieczęć Chojnowa przy dok. z 1595 r. sygn. dawna. Muz. 3303 a; pieczęć Chojnowa z 1651 r. sygn. dawna. Muz. 1997; pieczęć Wołowa na dok. z 1714 r. b. sygn.

Akta miasta Legnicy: pieczęć Legnicy na dok. z 1510 r. sygn. U 493, pieczęć Legnicy na dok. z 1511 r. sygn. U 498, pieczęć Legnicy na dok. z 1759 r. sygn. U 1639, pieczęć Legnicy z 1780 r. sygn. U 673, pieczęć Lubina przy dok. z 1446 r. sygn. U 310, pieczęć Lubina na dok. z 1607 r. sygn. U 1613; pieczęć Prochowic na dok. z 1471 r. sygn. U 385 b, pieczęć Prochowic na dok. z 1690 r. sygn. 1468; pieczęć Ścinawy z 1662 r. sygn. U 1440; pieczęć Wińska z 1615 r. sygn. U 1461.

Archiwum Państwowe w Zielonej Górze

Pieczone na dokumentach:

Miasto Kargowa – cech młynarzy: pieczęć Zaboru na dok. z 1726 r. sygn. 2 D, pieczęć Zaboru na dok. z 1792 r. sygn. 26 D.

Miasto Koźuchów – cech sukieników: pieczęć Koźuchowa na dok. z 1723 r. sygn. 1 D, cech szewców – pieczęć Koźuchowa z 1571 r. sygn. 1 D.

- Miasto Lubsko – cech nieznan: pieczęć Gubina z 1584 r. sygn. D 57; cech krawców: pieczęć Sulechowa na dok. z 1628 r. sygn. D 61; cech nieznan: pieczęć Torzymia z 1657 r. D 83, pieczęć Trzebiela na dok. z 1628 r.
- Dokumenty miasta Lubka – pieczęć Gubina z 1507 r. sygn. D 43; pieczęć Krosna Odrzańskiego na dok. z 1534 r. sygn. D 44; pieczęć Leśnej na dok. z 1703 r. sygn. D 107; pieczęć Lewina Brzeskiego na dok. z 1688 r. sygn. D 104; pieczęć Lubka na dok. z 1588 r. sygn. D 51; pieczęć Lwówka Śląskiego na dok. z 1657 r. sygn. D 86; pieczęć Nowogrodzka nad Kwisą na dok. z 1657 r. sygn. D 84.
- Miasto Międzyrzecz – cech piekarzy: pieczęć Strzelina na dok. z 1796 r. sygn. 21 D; cech sukienników: pieczęć Sulechowa na dok. z 1680 r. sygn. 24 D; cech tkaczy: pieczęć Świebodzina na dok. z 1613 r. sygn. 1 D, pieczęć Świebodzina z 1614 r. sygn. 2 D.
- Miasto Szlichtyngowa – cech piekarzy: pieczęć Kowar na dok. z 1710 r. sygn. 6 D.
- Akta miasta Szprotawy – pieczęć Głogowa na dok. z 1739 r. sygn. 369; pieczęć Szprotawy na dok. z 1726 r. sygn. 369.
- Miasto Świebodzin – cech rzemieślników: pieczęć Wałbrzycha na dok. z 1793 r. sygn. 7 D.
- Miasto Wschowa – cech nieznan: pieczęć Chobieni na dok. z 1620 r. sygn. 1 D, pieczęć Czerniny na dok. z 1776 r. sygn. XIII 22, pieczęć Góry (sekret) na dok. z 1794 r. sygn. XX 14, pieczęć Polkowic na dok. z 1733 r. sygn. 15 D; cech farbiarzy: pieczęć Sławna na dok. z 1788 r. sygn. 18 D; cech kapeluszników: pieczęć Legnicy na dok. z 1675 r. sygn. 13 D, pieczęć Wąsoszy na dok. z 1730 r. sygn. 18 D; cech mydlarzy: pieczęć Gorzowa Wielkopolskiego z 1729 r. sygn. 165 D, pieczęć Strzegomia na dok. z 1807 r. sygn. 164 D; cech piekarzy: pieczęć Przemkowa na dok. z 1746 r. sygn. 32 D, pieczęć Wińska z 1615 r. sygn. 22 D; cech stolarzy: pieczęć Koźuchowa z 1692 r. sygn. 35 D, pieczęć Głogowa z 1755 r. sygn. 52 D; cech złotników: pieczęć Koźuchowa z 1720 r. sygn. 15 D.
- Miasto Zielona Góra – cech cieśli: pieczęć Krosna Odrzańskiego na dok. z 1777 r. sygn. 83 D, pieczęć Nowej Soli z 1714 r. sygn. 37 D; cech nieznan: pieczęć Bobrowic z 1733 r. sygn. 22 D, pieczęć Bytomia Odrzańskiego z 1361 r. sygn. 9 D, pieczęć Czerniny na dok. z 1810 r. sygn. 33 D, pieczęć Nowogrodu Bobrzańskiego na dok. z 1756 r. sygn. 12 D, pieczęć Trzebnicy z 1672 r. sygn. 14 D; cech kowali i ślusarzy: pieczęć Góry na dok. z 1755 r. sygn. 2 D, 5 D.
- Dokumenty miasta Żagania – pieczęć Żagania przy dok. z 1415 r. sygn. 19, pieczęć Żagania na dok. z 1507 r. sygn. 99, pieczęć herbowa Żagania na dok. z 1692 r. sygn. II 1.
- Miasto Żary – cech bednarzy: pieczęć Nowego Miasteczka na dok. z 1693 r. sygn. 6 D, pieczęć Trzebiela na dok. z 1723 r. sygn. 7 D, pieczęć Zielonej Góry na dok. z 1657 r. sygn. 4 D, pieczęć Żagania na dok. z 1616 r. sygn. 2 D; cech farbiarzy: pieczęć Lubania na dok. z 1776 r. sygn. 16 D, pieczęć Krzystkowic na dok. z 1769 r. sygn. 15 D, pieczęć Żar na dok. z 1750 r. sygn. 13 D, pieczęć Żagania na dok. z 1812 r. sygn. 19 D; cech kuśnierzy: pieczęć Gozdnicy na dok. z 1642 r. sygn. 7 D, pieczęć Otynia na dok. z 1651 r. sygn. 10 D, pieczęć Przewozu na dok. z 1733 r. sygn. 32 D, pieczęć Przewozu na dok. z 1746 r. sygn. 38 D, pieczęć Trzebiela na dok. z 1705 r. sygn. 24 D; cech płatnerzy: pieczęć Sulechowa na dok. z 1701 r. sygn. 1 D, sygn. D 62, pieczęć luźna Żar z 1653 r.

3. Źródła drukowane

- BARTHOLOMAEI Stheni Bregensis, *Descriptio totius Silesiae*, Hrsg. F. Nieländer, Breslau 1927.
- CODEX diplomaticus Brandenburgensis, Hrsg. A. F. Riedel, Berlin 1838–1869.
- CODEX diplomaticus Silesiae, Bd. I–XXXVI, Breslau 1857 i nn.
- CODEX Iuris Municipalis (CID), *Privilegia, Regalia Civitatum Provincialium Regni Bohemiae*, Annorum 1225–1419, wyd. J. Čelakovský, Praha 1895.
- CORPORIS Constitutionum Marchicarum, Th. 1–6, Berlin 1737–1750.

- ČELAKOVSKÝ J., FRIEDRICH G., *Privilegia královských měst českých 1420–1526*, Praha 1948.
- DESCRIPCIO Totius Silesie et civitatis Regie Vratislaviensis per M. Bartholomeum Stenum, [w:] *Scriptores Rerum Silesiacarum*, Hrsg. H. Markgraf, Bd. XVII, Breslau 1902.
- JANA Długosza, „*Banderia Prutenorum*” tudzież „*Insignia seu clenodia Regni Poloniae*”, wyd. J. Muczkowski, Kraków 1851.
- JOHANN Siebmachers Wappenbuch von 1605, Hrsg. H. Appuhn, Dortmund 1994.
- PAPROCKI B., *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. K. Turowski, Kraków 1858.
- POMMERELLISCHES Urkundenbuch, Hrsg. M. Perlbach, Danzig 1882.
- POMMERSCHES Wappenbuch, 5 Bde. gez. u. mit Beschreibungen d. Wappen u. histor. Nachweisen versehen J. T. Bagmihl, Stettin 1843–1855.
- REGESTEN zur schlesischen Geschichte, Bd. I–III, Hrsg. C. Grünhagen, CDS VII, Breslau 1875–1886, Bd. IV–VI, Hrsg. C. Grünhagen, K. Wutke, CDS XVI, XVIII, XXII, Breslau 1892–1903, Bd. VII, Hrsg. K. Wutke, CDS XXIX, Breslau 1923.
- REGESTY dokumentów miasta Szczecina z lat 1243–1856, Szczecin 1993.
- SAMMLUNGEN der für die preussischen Staaten erschienen Gesetze und Verordnungen von 1806–1819 (1822), Berlin 1822.
- SHELLENBERG U., *Schlesischen Wappenbuch*, Görlitz 1938.
- SCHIRRMACHER F. W., *Urkundenbuch der Stadt Liegnitz*, Liegnitz 1866.
- SCHLESISCHES Wappenbuch von Crispin und Johann Scharffenberg, bearb. von H. von Mosch, Neustadt an der Aisch 1984.
- SIEBMACHER J., *New Wappenbuch darinnen des H. Rom. Reichs Teutsches Nation hoher Potentaten Fürsten, Herzogen und Adels Personen auch anderer Standt und Stätte Wapen in der Zahl 3320 beneben ihrer Schilt und Helmkleinoten*, Norimberge 1605.
- SOMMERSBERG F. W., *Silesiacarum Rerum Scriptores*, Lipsiae 1729.

OPRACOWANIA

1. Opracowania z opisami i wizerunkami herbów miejskich do początku XIX w.

- BECKMANN J. C., *Historischen Accessionen Die Stat Franckfurt und herumbliegende Gegenden belangende*, Franckfurt 1706.
- BRÜGGEMANN L. W., *Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustand des Königl. Preussischen Herzogthums Vor- und Hinter-Pommern*, Stettin 1779–1806.
- CURAEUS J., *Chronica des Hertzogsthum Ober und Niederschlesien*, Eissleben 1601.
- DER Durchlaughtigen Welt zum vierzehendenmal neu vermehrter und verbesserter Geschichts-Geschlechts und Wappen Calender auf das Jahr 1736, Nürnberg 1736.
- HENELII N., *Silesiographia Renovata, Vratislaviae–Lipsiae* 1704.
- HISTORISCHES Topographisch Biographisches Monatliches Tage-Buch der neusten in und ausländischen Begebenheiten und Anmerkungen mit Kupfern, Zittau 1779.
- LUCA F., *Schlesiens curiose Denckwürdigkeiten oder volkommene Chronica von Ober- und Nieder-Schlesien welche in Sieben Haupt Theilen vorstellet...*, Frankfurt am Mayn 1689.
- MERIAN M., *Topographia Bohemiae, Moraviae et Silesiae...*, Franckfurt 1650.
- MERIAN M., *Topographia Electoratus Brandenburgici et Ducatus Pomeraniae...*, Franckfurt 1652.
- MICRAELIUS J., *Alte Pommer Land Nebst Historischer Erzehlung, dero in Nähisten Dreißig Jahren biß auff des letzen Hertzogen Bogißlai XIV Tod in Pommern Vorgegangen Geschichten*, Alten Stettin 1639.

- SCHICKFUSS J., *New Vermehrete Schlesische Chronica unnd Landes Beschreibung Ins gemein und insonderheit von den fürnembstem, Städten in Schlesien von...*, Jehna 1625.
- SINAPIUS J., *Schlesische Curiositäten*, Leipzig 1720.
- SPENER P. J., *Historia Insignium Illustrium seu Operis Heraldici, Pars Specialis*, Francofurti ad Moenum 1717.
- , *Insignium Theoria seu Operis Heraldici, Pars Generalis*, Francofurti ad Moenum 1690.
- WEIGEL J. A. V., *Geographische, naturische und technologische Beschreibung des Souverainen Herzogthums Schlesien*, Berlin 1802.
- WERNER F. B., *Topographie seu Compendium Silesiae*.
- WUTSTRACK C. F., *Kurze historisch, geographisch, statistische Beschreibung von Königlich-preussischen Herzogthume Vor- und Hinter-Pommern*, Stettin 1793.
- ZIMMERMANN F. A., *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. I–XII, Brieg 1783–1795.

2. Opracowania z zakresu heraldyki i sfragistyki z XIX i XX w.

- ABELER J., *Kronen, Herrschaftszeichen der Welt*, Wuppertal 1973.
- ADAMCZEWSKI M., *Heraldyka miast wielkopolskich w świetle dokumentów lokacyjnych (XVII–XVIII w.)*, [w:] *Studia z dziejów państwa i prawa polskiego*, t. II, red. J. Matuszewski, Łódź 1995, s. 130–140.
- ANTONIEWICZ M., *Herby miast województwa częstochowskiego*, Częstochowa 1984.
- ARMS of Cities and Towns of the British Isles, Westminster 1920.
- ARNDT J., *Die Entwicklung der Wappenbriefe von 1350 bis 1806 unter besonderer Berücksichtigung der Palatinatswappenbriefe*, „Herold”, N. F., Bd. VII, 1970, Heft 8.
- BALETKA L., LOUDA J., *Znaký měst Severomoravského kraje*, Ostrava 1980.
- BEDNAREK D., *Możliwości wykorzystania kryteriów sfragistycznych do badań ustrojowo-politycznych*, [w:] *Materiały i studia źródłoznawcze*, red. K. Bobowski, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 1442, Historia CIV: 1993, s. 39–49.
- BERCHEM E., *Siegel*, Berlin 1918.
- , GALBREATH D. L., HUPP O., MAYER K., *Beiträge zur Geschichte der Heraldik*, „Neuer Siebmacher”, Bd. D (reprint), Neustadt an der Aisch 1972.
- BIAŁECKI T., *Herby miast Pomorza Zachodniego*, Szczecin 1991.
- BIEWER L., *800 Jahre pommerscher Greif*, „Herold”, N. F., Bd. XIV, H. 9–10, 1995.
- BLASCHKE K., *Siegel und Wappen in Sachsen*, Leipzig 1960.
- BOBOWSKI K., *Dawne pieczęcie na Pomorzu Zachodnim*, Szczecin 1989.
- BOLDUAN T., *Gryf, godło Pomorza*, Gdańsk 1971.
- BORAS Z., *Herb miasta Łęborka*, [w:] *Herby miast polskich w okresie zaborów 1772–1918*, red. S. K. Kuczyński, Włocławek 1998.
- BRETSCHNEIDER P., *Das breslauer Bistumswappen*, ZVfGS, Bd. L, 1916.
- , *Schlesische Wappen in Mittelalterlichen Handschriften*, ZVfGS, Bd. LXXII, 1938.
- , *Studien und Bemerkungen über epigraphische und heraldische Dänkmaler Schlesiens*, ZfGS, Bd. LXV, 1931.
- BRZUSTOWICZ G., *Heraldyka książąt zachodniopomorskich (XIII–XVII wiek)*, PZP, t. VI (XXXV), 1991.
- CIEPŁY J., *Pieczęcie i herby miasta Mysłowic*, Mysłowice 1992.
- CIESIELSKA K., *Herb i pieczęcie Torunia*, Toruń 1982.
- CIVIC and Corporate Heraldry: A Dictionary of Impersonal Arms of England, Wales and North Ireland, compiled and ed. by G. Briggs, London 1971.
- CORI J. N., SIEGEL F., *Geschichte des königlichen Stadt Brüx*, Brüx 1889.
- CZERNER M., *Herby miast województwa koszalińskiego*, Koszalin 1989.

- , Wielki herb Pomorza, „Koszalińskie Zeszyty Muzealne”, t. 16, 1986, s. 93–100.
- CZOCHER T., Herby miast województwa wałbrzyskiego, „Rocznik Województwa Wałbrzyskiego” 1989–1991.
- ČAREK J., Městské znaky v českých zemích, Praha 1985.
- DEUTSCHE Wappenrolle, Bd. I–LIII, Berlin 1935–1991.
- DUDZICZ-SZLACHCIC D., Studia nad herbem i pieczęcią miasta Tarnowskie Góry, Gliwice 1985.
- ENGEL B., Die mittelalterlichen Siegel des Thorner Ratsarchivs, „Mitteilungen d. Copernicus Vereins”, Thorn 1894.
- EUROPÄISCHE Städte-Wappen, I. Abt. Wappen von 500 Städten Deutschlands, Leipzig b.r.
- EVANS F. E., Discovering Civic Heraldry, Tring 1968.
- EWE H., Schiffe auf Siegeln, Rostock 1972.
- FABIJAŃSKI W., Pieczęcie w zasobie archiwum wrocławskiego, „Archeion”, t. LXXXIII, 1987, s. 155–156.
- FALK G., Kommunalwappen in Land Brandenburg, „Herold-Jahrbuch”, N. F., 1996, Bd. I, s. 185–190.
- FRIEDBERG M., Herb miasta Krakowa, „Rocznik Krakowski”, t. XXXVII, 1937.
- FRIEDENSBURG F., Die Schlesienschen Münzen des Mittelalters, Breslau 1931.
- , Schlesiens neuere Münzgeschichte, CDS, Bd. XIX, Breslau 1904.
- FUDALEJ A., Herby miast województwa zielonogórskiego, Nowa Sól 1974.
- GALBREATH D. L., JEQUIER L., Lehrbuch der Heraldik, München 1978.
- GALL F., Österreichische Wappenkunde. Handbuch der Wappenwissenschaft, Wien 1992.
- GAZIŃSKI R., GRZELAK J., Herb miasta Szczecina, [w:] Szczecin na przestrzeni wieków. Historia, kultura, sztuka, red. E. Włodarczyk, Szczecin 1995, s. 190–198.
- , —, Herby miast Swinoujścia i Grabowa (XVIII–XIX w.) jako przykłady kontynuacji pomorskich tradycji historycznych (maszynopis).
- GOEBEL M., Ein Stadtwappen erzählt Geschichte, 650 Jahre Stadt Hirschberg, „Beobachter i. Iser- und Riesengebirge” – Sonder Jubiläumsausgabe, 6.07.1938.
- GRÄSSE J. G. T., Geschlechts-, Namen-, und Wappensagen des Adels deutscher Nation, Dresden 1876.
- GRITZNER M., Landes und Wappenkunde Brandenburgisch-Preussischen Monarchie, Berlin 1894.
- GROTEFUND O., Die Embleme der Siegel, Wappen und Helmzierer des pommerschen Adels, „Balt. Stud.”, N.F., Bd. XIX, Stettin 1916.
- GRÜNDEL P., Die Wappensymbolik, Leipzig 1907.
- GUMOWSKI M., Handbuch der polnischen Heraldik, Graz 1969.
- , Handbuch der polnischen Siegelkunde, Graz 1966.
- , Herby i pieczęcie miejscowości województwa śląskiego, Katowice 1939.
- , Herby miast polskich, Warszawa 1960.
- , Herby miast województwa warszawskiego, „Miesięcznik Heraldyczny”, t. XV, 1936, t. VI, 1937, T. XVII, 1938.
- , Koszalin – jego herb i pieczęcie, [w:] Z dziejów Koszalina, „Biblioteka Słupska”, t. 7, Poznań 1970.
- , Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku, Toruń 1960.
- , Pieczęcie i herby miast pomorskich, Toruń 1939.
- , Pieczęcie i herby miast wielkopolskich, Poznań 1932.
- , Pieczęcie i herby niektórych miast pomorskich, PZP, t. XV, z. 3, 1971, s. 113–132.
- , Pieczęcie śląskie do końca XIV wieku, [w:] Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400, t. III, Kraków 1936, s. 247–440.
- , HAISIG M., MIKUCKI S., Sfragistyka, Warszawa 1960.
- GUT A., Rozwój herbu Stargardu Szczecińskiego od XIII do końca XVIII wieku, PZP, t. X (XXXIX), z. 4, 1995, s. 115–131.
- HAISIG M., Dawne pieczęcie i herb miasta Lubina, „Szkice Legnickie”, t. VI, 1971, s. 99–109.

- , Emblemat „W” w heraldyce miejskiej Wrocławia, „Archeion”, LXXIII, 1982, s. 77–80.
- , Herb miasta, [w:] Kowary. Szkice z dziejów miasta, Jelenia Góra 1988, s. 57–62.
- , Herb miasta Głogowa – jego geneza i symbolika, [w:] Ze studiów nad średniowiecznym Głogowem i Krosnem, Zielona Góra 1970, s. 83–93.
- , Herb miasta Jawora w świetle dokumentacji historycznej, Jawor 1987.
- , Herb miasta Legnicy. Jego geneza i symbolika, „Szkice Legnickie”, t. V, 1969, s. 5–20.
- , Herb miasta Oławy, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, Historia LII, 1985, s. 15–27.
- , Herb miasta Świdnicy, „Sobótka”, t. III, 1948, s. 265–291.
- , Herby miast Ziemi Kłodzkiej, „Zeszyty Muzeum Ziemi Kłodzkiej”, nr 4, 1992, s. 23–34.
- , Herb Środy Śląskiej w świetle dokumentacji historycznej, [w:] Studia z dziejów Środy Śląskiej, regionu i prawa średzkiego, Wrocław 1990.
- , Motywy średniowiecznej architektury w sfragistyce miejskiej, [w:] Rozprawy i materiały z historii sztuki i kultury materialnej, Warszawa 1948, s. 20–44.
- , Nysa w świetle dawnej pieczęci miejskiej, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego”, Historia IV, seria A, nr 29, 1960, s. 7–25.
- , Sfragistyka i heraldyka miast polskich w świetle dotychczasowych badań, „Nauka i Sztuka”, t. VI, 1947, s. 77–95.
- , Studia nad legendą pieczęci miejskiej, Wrocław 1953.
- HANNES H., Die Wappen am Grabmal der Herzogin Sophia von Mecklenburg in Wismar. Ein Beitrag zur Frage der ältesten Darstellung des neunfeldigen pommerschen Herzogswappens, „Balt. Stud.”, N.F., Bd. LXXX, 1994.
- HAUPTMANN F., Das Wappenrecht. Historische und dogmatische Darstellung der im Wapenwesen geltenden Rechtssätze, Bonn 1896.
- , Die Stadtwappen, Jahrbuch der k.k. heraldische Gesellschaft „Adler”, Wien 1885.
- HEFNER O. T., CLERICUS L., GAUTSCH N., Städtewappen, „Neuer Siebmacher”, Bd. VI, Nürnberg 1885.
- HEINRICH, Siegel und Wappen der Stadt Görlitz, NLM, Bd. XXXVII.
- HERBY miast nadodrzańskich. Katalog wystawy, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, oprac. J. Kokosza, Wrocław 1989.
- HEYMOWSKI A., Herby polskie w sztokholmskim „Codex Bershammar”, SŻ, t. XII, 1967.
- HILDEBRANDT A. M., Wappenfibel, Handbuch der Heraldik, Neustadt a/ Aisch 1991.
- HILSCHER M., Das Wappen der Stadt Liebenau-Neumark, [w:] Heimat Kalender des Kreises Züllichau-Schwiebus, 1933, s. 54–55.
- HLAVÁČEK I., K počátkům městských erbů ve střední Evropě, [w:] Problemy nauk pomocniczych historii, z. 2, Katowice 1973.
- HOHENLOHE F. K., Sphragistische Aphorismen. 300 mittelalterliche Siegel systematisch klassifiziert und erläutert, Heilbronn 1882.
- HUBER H., Wappen: ein Spiegel von Geschichte und Politik; gesehen im Wappen eines vorderösterreichischen Regenten, Karlsruhe 1990.
- HUPP O., Die Ortswappen der Königsreichs Preussen, Berlin 1926.
- , Die Wappen und Siegel der deutschen Städte, Flecken und Dörfer, Königreich Preussen, Bd. I, Heft 1: Ostpreussen, Westpreussen und Brandenburg, Bd. I, Heft 2: Pommern, Posen und Schlesien, Frankfurt a/Main 1896–1898 (reprint 1993).
- ILGEN T., Sphragistik, Leipzig 1912.
- JÄGER-SUNSTENAU H., General-Index zu den Siebmacher’schen Wappenbüchern 1605–1967, Graz 1984.
- JĘDRASIAK Z., Herb Lwówka Śląskiego, „Karkonosze”, 2 (126), 1988.
- KAGANIEC M., Heraldyka Piastów Śląskich 1146–1707, Katowice 1992
- , Herb Bierunia i godła gminne dawnej parafii bieruńskiej, Bieruń 1994.
- , Herby i pieczęcie miast górnośląskich, t. I, z. 1–3, Katowice 1992–1995.
- KANCLERZ F., Herby miast polskich, „Turystyka”, roczniki 1957–1968.
- KARTOUS P., NOVÁK J., VRTEL L., Erby a vlajky miest v Slovenskej republike, Bratislava 1991.

- KAZAŃCZUK M., *Staropolskie legendy herbowe*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990.
- KIERSNOWSKI R., *Tworzywo historyczne polskich legend herbowych*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”, Nowa Seria, t. II, 1995, 11–25.
- KITTEL E., *Brandenburgische Siegel und Wappen*, [w:] *Festschrift des Vereins für Geschichte Mark Brandenburg zu Feier hundertjahr Bestehens 1837*, Berlin 1937.
- , *Siegel*, Braunschweig 1970.
- KNÖTEL P., *Bürgerliche Heraldik*, Breslau 1922.
- , *Schlesische Städtebildnisse auf Siegeln*, ZVfGS, Bd. LVII, 1923, s. 106–113.
- , *Städtewappen Oberschlesiens*, Tarnowitz 1894.
- , *Ursprung und Entwicklung der städtliche Siegelbilder mit besonderer Berücksichtigung der schlesischen Städtewappen*, Berlin 1891.
- , *Zur Siegelgeschichte von Stadt und Fürstentum Glogau*, ZVfGS, Bd. LXV, 1931, s. 272–278.
- KOERNER B., *Handbuch der Herolds Kunst*, Bd. I–III, Görlitz 1920–1929.
- KOLAK W., MARECKI J., *Leksykon godeł zakonnych*, Łódź 1994.
- KOSZYK S., *Herby miast Opolszczyzny*, [w:] *Kalendarz Opolski na rok 1963*, s. 222–225.
- KOŚCIK E., *Motyw orła piastowskiego w heraldyce miast śląskich (XIII–XVI)*, „Sobótka”, t. XXIX, 1974, nr 2, s. 157–176.
- KRAFT W., SCHWEMMER W., *Kaiser Karls IV. Burg und Wappensaal zu Lauf*, Nürnberg 1960.
- KROCZYŃSKI H., *Herb miasta Kołobrzegu na przestrzeni dziejów*, „Koszalińskie Zeszyty Muzealne”, t. 11, 1981, s. 99–107.
- KUCZYŃSKI S. K., *Niektóre zagadnienia symboliki heraldycznej na tle funkcjonowania herbu jako znaku*, [w:] *Problemy nauk pomocniczych historii*, cz. II, Katowice 1973, s. 29–43.
- , *Osiągnięcia i postulaty w zakresie heraldyki polskiej*, [w:] *Tradycje i perspektywy nauk pomocniczych historii w Polsce*, red. M. Rokosz, Kraków 1995, s. 93–105.
- , *Polskie herby ziemskie. Geneza, treści, funkcje*, Warszawa 1993.
- KUNKEL O., *Von Wappen schlesischer Städte*, „Schlesische Monatshefte”, Jhg. 14, 1937, nr 9, s. 338–342.
- LEDEBUR L., *Streifzüge durch die Felder des königlich preussischen Wappens*, Berlin 1842.
- LEONHARD W., *Das grosse Buch der Wappenkunst*, München 1976.
- LEXIKON *Städte und Wappen der Deutschen Demokratischen Republik*, Hrsg. H. Göschel, Leipzig 1985.
- LOGGOW H., *Tiere in märkischen Ortswappen*, „Mein Havelland” 1935, nr 1.
- LOUDA J., *Europäische Städtewappen*, Balzers/Lichtenstein 1969.
- , *European Civic Coats of Arms*, London 1965.
- , *Znaky československých měst*, Praha 1985.
- , *Znaky evropských měst*, Praha 1995.
- LUCHS H., *Schlesische Landes und Städtewappen*, „Bericht des Vereins f. d. Museum schles. Altertümer”, Bd. XLVI, XLVII, Breslau 1881.
- LUZIE i herby w dawnej Polsce, red. P. Dymmel, Lublin 1995.
- ŁAGIEWSKI M., *Herb Wrocławia w architekturze miasta*, Wrocław 1992.
- ŁOSOWSKI J., *Pieczenie miast szlacheckich województwa lubelskiego od XV do XVIII w.*, [w:] *Ludzie i herby w dawnej Polsce*, red. P. Dymmel, Lublin 1995, s. 247–269.
- MALECZYŃSKI K., *Herb miasta Wrocławia*, „Sobótka”, I, 1946, s. 1–23.
- MICHNIEWICZ Z., *Herb jeleniogórski w świetle dziejów i zabytków kultury*, „Sobótka”, t. XXX, nr 1, 1975, s. 41–57.
- , *Ze studiów nad symboliką feudalizmu w heraldyce miast śląskich*, „Roczniki Sztuki Śląskiej”, t. VI, 1968, s. 7–31.
- , *Zjawiska feudalizmu w symbolice heraldycznej miast śląskich*, „Zaranie Śląskie”, t. XXIII, 1960, s. 355–368.
- MIKUCKI S., *Barwa w heraldyce średniowiecznej. Część pierwsza: Herby rycerstwa zachodniego i polskiego*, „Rocznik Towarzystwa Heraldycznego”, t. IX, 1928–1929, s. 191–250.

- MIROW, MÜNCHENBERG, Das Stadtwappen von Driesen, Friedeberger Heimatkalender, Jg. 5, 1920, s. 67–68.
- MROZOWSKI P., O sztuce i stylizacji heraldycznej w Polsce XIV i XV wieku, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”, Nowa Seria, t. I, 1993.
- MÜLLER K., Pečeti a znaky obcí českého Těšínska, Český Těšín 1997.
- MÜLVERSTEDT v. G. A., Redende Wappen in der Mark Brandenburg, „Herold” 1910.
- NEHMIZ H., Die Wappen unserer Bergstädte, [w:] Unseres Heimatbuch, Jahrbuch f. d. Riesen- und Isergebirge 1942.
- NEUBECKER O., Heraldik. Wappen – Ihr Ursprung, Sinn und Wert, Frankfurt/Main 1977.
- , Ordensritterliche Heraldik, „Herold” 1940, Bd. I.
- , Wappenkunde, München 1980.
- NIELÄNDER F., Der Kopf Johannes des Evangelisten im Breslauer Stadtwappen, ZVfGS, Bd. XLVIII, s. 144–150.
- NOVÁK J., Heraldika na Slovensku, [w:] Heraldika na Slovensku, Martin 1997, s. 7–18.
- , Slovenské mestské a obecne erby, Bratislava 1967.
- NOWACKI M., Co o historii Świebodzina mówi jego herb, cz. II i III, „Gazeta Powiatowa” 1997, nr 1/2, 3.
- OSBERDORFFER K., Das Brüxer Stadtsiegel, Most 1936.
- OSWALD G., Lexikon der Heraldik, Leipzig 1984.
- PASTOUREAU M., Figures et couleurs. Etude sur la symbolique et la sensibilité médiévales, Paris 1986.
- , Traité d'héraldique, Paris 1979.
- PFOTENHAUER P., Die schlesischen Siegel von 1250 bis 1300 bzw. 1327, Breslau 1879.
- PIECH Z., Ikonografia pieczęci Piastów, Kraków 1993.
- , Znak jako przedmiot badań historycznych, [w:] Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich, t. I, cz. 2, Gdańsk–Toruń 1995, s. 245–258.
- PIEKOSIŃSKI F., Pieczęcie polskie wieków średnich, Kraków 1899.
- PILNÁČEK J., České heraldické památky na hradě Laufu u Norimberka, „Časopis Společnosti přátel starožitností”, LVII, 1949, s. 65–77.
- PITZSCHKY, Das Wappen der Stadt Stettin, „Balt. Stud.”, A. F., Bd. XIV, H. 1, 1850, s. 26–41.
- PIWOŃ A., O herbie Leszna, Leszno 1980.
- PLEWAKO A., Specyfika heraldyki górnośląskich miast, „Rocznik Katowicki”, t. 12, 1985, s. 219–258.
- , WANAG J., Herby naszych miast. Województwo katowickie, Katowice 1982.
- , —, Herbarz miast polskich, Warszawa 1994.
- POSSE O., Die Siegel der deutschen Kaiser und Könige von 751–1806, Bd. I–V, Dresden 1909–1913.
- PŘIBIL A., LIŠKA K., Znaký a pečete středoevropských měst, Praha 1975.
- PYL T., Ergänzungen zur Geschichte des Wappens der Stadt Stettin, „Monatsblätter” 1893, nr 9, s. 129–133.
- , Die Entwicklung des Pommerschen Wappens im Zusammenhang mit den Pommerschen Landestheilung, Greifswald 1894.
- RECLAM H. H., Pommern in Wappen und Titel der Hohenzollern „Balt. Stud.”, N. F., Bd. LII, 1966.
- ROEHL E., Siegel und Wappen der Stadt Breslau, Breslau 1900.
- RUBOW O., Das Siegel des Seglerhauses, [w:] Heimat Kalender des Kreises Kolberg–Körlin, Kolberg 1927.
- RUDA V., a kolektiv, Znaky severočeských měst, Most 1970.
- RŮŽEK V., Česká znaková galerie na hradě Laufu u Norimberka z roku 1361, Praha 1988.
- SAURMA H., Wappenbuch der schlesischen Städte und Städtel, Berlin 1870.
- SCOTT-GILES C. W., Civic Heraldry of England & Wales, London 1933.
- SCHENK J., Znaky českých horních měst vzniklých do 17. století a jejich obrazová znamení, „Rozprawy Národního technického muzea v Praze” 1967, s. 92–137.

- SCHROEDER J. K., Kommunales Wappenwesen in Preussen. Zugleich ein Überblick über einen weniger bekannten Aufgabenbereich des kgl. preussischen Heroldsamtes, [w:] Festschrift zum hundertjährigen Bestehen des Herold zu Berlin 1869–1969, Berlin 1969, s. 167–179.
- SCHULTE J. W., Die Siegel der Stadt Neisse, [w:] XX Jahresbericht der Neisser Philomathie, 1879.
- SEYLER G. A., Geschichte der Heraldik, „Neuer Siebmacher“, Bd. A, Nürnberg 1890.
- , Geschichte der Siegel, Leipzig 1894.
- , Wappen der deutschen Souveraine und Lande, Neuer Siebmacher, Bd. I, Abt. 2–4, Nürnberg 1909, 1916, 1921.
- SOBOLEWA N. A., Rossijskaja gorodskaja i oblasnaja geraldika XVIII–XIX w., Moskwa 1981.
- STADLER K., Deutsche Wappen, Bremen 1964.
- STRZYŻEWSKI W., Chobienia – pieczęcie, herby i dawni właściciele, [w:] Gmina Rudna, Informator, Rudna 1994, s. 39–40.
- , Dokumenty herbowe miast zachodniej i północnej Polski do końca XVIII w., „Studia Zachodnie”, t. II, 1996, s. 35–40.
- , Geneza i symbolika herbów miejskich Środkowego Nadodrza, Zielona Góra 1993.
- , Herby miejscowości województwa zielonogórskiego, Zielona Góra 1989.
- , Pieczęcie i herby Zielonej Góry, „Studia Zielonogórskie”, t. I, 1995, s. 51–57.
- , Pieczęcie zielonogórskich cechów rzemieślniczych, „Przegląd Lubuski”, nr 1–2, 1985, s. 3–15.
- SZCZEPAŃSKI Z., ŚLIWKO P., Z dziejów herbu miasta Bolesławca, „Rocznik Jeleniogórski” 1981, nr 4, s. 49–62.
- SZYMĄŃSKI J., Herb – znak samorządnej wspólnoty, [w:] Polskie tradycje samorządowe a heraldyka. Materiały sesji naukowej zorganizowanej w dniach 4 i 5 czerwca 1991 r. w Lublinie, red. P. Dymmel, Lublin 1992, s. 91–98.
- , Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego, Warszawa 1993.
- , Systematyka polskiej heraldyki rycerskiej a budowa języka blazonowania, „Biuletyn Lubelskiego Towarzystwa Naukowego. Humanistyka”, t. XXII, 1980, z. 1, s. 33–38.
- , W sprawie genezy polskich herbów miejskich, [w:] Społeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów, t. VI, Warszawa 1994, s. 169–179.
- TOŁŁOCZKO Z., O nazwie i herbie Wadowic słów kilka, Kraków 1993.
- TOMCZYK D., Herb Brzegu – jego geneza i symbolika, „Kwartalnik Opolski” 1996, nr 3–4, s. 39–44.
- , Herby miast Śląska Opolskiego, Opole 1996.
- , Pieczęcie górnośląskich cechów rzemieślniczych z XV–XVIII wieku i ich znaczenie historyczne, Opole 1975.
- , Pieczęcie i herby miast ziemi kluczborskiej, „Szkice Kluczborskie”, t. I, 1976, s. 9–29.
- TROJANEK G. A., Pieczęcie i herby Góry, „Przegląd Górowski” 1993, nr 4.
- VOJTÍŠEK V., O pečetích a erbech měst pražských a jiných českých, Praha 1928.
- VOSSBERG F. A., Siegel der Mark Brandenburg, Berlin 1868.
- , Geschichte der preussischen Münzen und Siegel, Berlin 1843.
- WADE W. C., The Symbolisms of Heraldry, London 1898.
- WALDNER H., Die ältesten Wappenbilder, Eine internationale Übersicht, „Herold-Studien”, Berlin 1992.
- WAPPEN und Flaggen der Bundesrepublik Deutschland und ihrer Länder, Bonn 1994.
- WDOWISZEWSKI Z., Najdawniejsza pieczęć miasta Torunia, „Miesięcznik Heraldyczny” 1930, nr 2.
- WERNICKE, Das Wappen des Markfleckens Lissa, ZVfGS, Bd. XIX, 1885, s. 403–404.
- WRZESIŃSKA J., Problematyka heraldyczna w gotyckiej sztuce Wrocławia, [w:] Z dziejów sztuki śląskiej, red. Z. Świechowski, Warszawa 1978.

- WUTKE K., Ursprung und Bedeutung des Brieger Stadtwappen, ZVfGS, Bd. LXX, 1936, s. 152–184.
- ZELLNER E., Die Genealogie des Königlich Preussischen Wappenadlers, „Herold” 1901, nr 32.
- , Die Heraldik am Rathause zu Breslau, „Herold” 1898, nr 8.

3. Pozostałe opracowania

- ANSICHTEN Märkischer und Pommerscher Städte aus Jahren 1710–1715, nach den Originalzeichnungen Daniel Petzolds im Auftrage der Königlichen Bibliothek, Hrsg. H. Meisner, Berlin 1913.
- BENVENISTE E., Semiologia języka, [w:] Znak, styl, konwencja, wyb. M. Głowiński, Warszawa 1977.
- BERGHAUS H., Landbuch der Mark Brandenburg und des Markgraffthums Nieder-Lausitz in der Mitte des 19. Jahrhunderts, Bd. I–III, Brandenburg 1854–1856.
- , Landbuch von Pommern und Rügen, Stettin 1865.
- BERKEL P., Geschichte der Stadt Lauban, Lauban 1896.
- , Historia miasta Lubania, tłum. i opracowanie w j. polskim S. Tymicz, Wrocław 1992.
- BIAŁOSTOCKI J., Spätmittelalter und beginnende Neuzeit, [w:] Propyläen Kunstgeschichte, Bd. VII, Berlin 1972.
- BILDWERK Schlesischer Kunstdenkmäler, bearb. v. H. Luchs, Breslau 1903.
- BLASCHKE J., Geschichte der Stadt Glogau und des Glogauer Landes, Glogau 1913.
- BLUNCK E., Die Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg, Kreis Crossen, Bd. VI, Th. 6, Berlin 1921.
- BOBER A., Antologia patrystyczna, Kraków 1966.
- BOGUCA M., SAMSONOWICZ H., Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986.
- BORAS Z., Pomorze Zachodnie w dobie Reformacji, „Rocznik Lubuski”, t. XIV, 1986, s. 50–71.
- , Ziemia szczecińska pod panowaniem Gryfitów od początku XII wieku do poł. XVII wieku, [w:] Dzieje ziemi szczecińskiej, Poznań 1971.
- BRONISCH P., Geschichte von Neusalz a. d. Oder, Neusalz 1893.
- BURGEMEISTER L., GRUNDMANN G., Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau, Bd. I–III, Breslau 1930–1934.
- CHRZANOWSKI T., Rzeźba jako element urbanistyki i ruralistyki doby późnego baroku, [w:] Michał Klahr Starszy i jego środowisko kulturowe, red. J. Wrabec, Wrocław 1995.
- DANNENBERG H., Münzgeschichte Pommerns im Mittelalter, Berlin 1893.
- DEGEN K., BLEYL W., WERBIK V., FOCKE F., Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Namslau, Breslau 1939.
- DELUMEAU J., Cywilizacja Odrodzenia, Warszawa 1987.
- ECKERT R., Geschichte von Landsberg a/Warthe, Landsberg a/Warthe 1890.
- FISCHER C. F. E., Zeitgeschichte der Städte Schlesiens mit Abbildungen, Schweidnitz 1819.
- FORSTNER D., Świat symboliki chrześcijańskiej, Warszawa 1990.
- FROS H., SOWA F., Twoje imię, przewodnik onomastyczno-hagiograficzny, Kraków 1988.
- GANDER R., Geschichte der Stadt Guben, Guben 1925.
- GASZTOLD T., LINDMAJER J., Recz – zarys dziejów, Słupsk b. r.
- GLOGER Z., Encyklopedia Staropolska, t. I–IV, Warszawa 1974 (reprint).
- GRAŻYNA S. M., GIZELA S. M., SZYMCAK R., Z dawna Polski Tyś Królową. Koronowane wizerunki Matki Bożej 1717–1990. Przewodnik po sanktuariach maryjnych, Szymanów 1990.
- GUIRAUD P., Semantyka, Warszawa 1976.

- HANDWÖRTERBUCH der Preussischen Verwaltung, Hrsg. von B. Bitter, Bd. I–II, Leipzig 1911.
- HARASIMOWICZ J., Rola sztuki w konfliktach wieku reformacji na Śląsku, RHSz., t. XVIII, 1990, s. 31–94.
- , Treści i funkcje ideowe sztuki śląskiej Reformacji 1520–1650, Wrocław 1986.
- HEINRICH A., Geschichte des Fürstentums Sagan, Sagan 1911.
- , Geschichtliche Nachrichten über Priebus, Sagan 1898.
- HEYER A., Die kartographischen Darstellungen Schlesiens bis zum Jahre 1720, ZVfGS, Bd. XXIII, 1889, s. 177–240.
- HINTZE E., Schlesische Zinngiesserwerkstätten, SViBS, 1909, Bd. V, s. 169–187.
- HISTORIA Pomorza do roku 1466, t. I, cz. 1–2, t. II, cz. 1, red. G. Labuda, Poznań 1969–1976.
- HISTORIA Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400, t. III, Kraków 1936.
- HISTORISCHE Fahne. Die Welt in Bildern, Album 8, Dresden, b. r.
- HŁADKIEWICZ W., KASPRZAK Z., Jasiień – dzieje miasta, Jasiień 1994.
- HOFFMANN H., Die Jesuiten in Deutsch Warthenberg, Schweidnitz 1931.
- HOOGEWEG H., Die Stifter und Kloster der Provinz Pommern, Bd. I, Stettin 1924.
- HUMMELER H., Helden und Heilige, t. I–III, Bonn 1933.
- HÜTT W., Niemieckie malarstwo i grafika późnego gotyku i renesansu, Warszawa 1985.
- INSYGNIA miast polskich. Katalog wystawy, Poznań 1992.
- JASIŃSKI K., Rodowód Piastów Śląskich, t. I: Piastowie wrocławscy i legnicko-brzescy, Wrocław 1973.
- JAWORSKI T., Żary w dziejach pogranicza śląsko-łużyckiego, Żary 1993.
- JUNG W., SPATZ W., Die Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg, Kreis Weststrenberg, Bd. VI, Th. 3, Berlin 1913.
- JUREK T., Obce rycerstwo na Śląsku do połowy XIV w., Poznań 1996.
- KALITA-SKWIERZYŃSKA K., Stargard Szczeciński, Wrocław–Warszawa 1988.
- KANTYK J., Racibórz. Zarys rozwoju miasta, Katowice 1960.
- KAPLICK O., Landsberger Heimatbuch, Landsberg (Warthe) 1935.
- KARŁOWSKA-KAMZOWA A., Malarstwo śląskie 1250–1450, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979.
- KĘBŁOWSKI J., Chór kolegiaty głogowskiej jako przykład pola semantycznego, [w:] Ze studiów nad średniowiecznym Głogowem i Krosnem, Zielona Góra 1970, s. 75–81.
- KIERSNOWSKI R., Moneta w kulturze wieków średnich, Warszawa 1988.
- KLOSE E., RODE H., STEPF W., EBERLE E., Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Tost–Gleiwitz, Breslau 1943.
- KNIE J. G., MELCHER J. M. L., Geographische Beschreibung von Schlesien preussischen Antheils der Grafschaft Glatz und der preussischen Markgrafschaft Ober-Lausitz, Breslau 1828–1834.
- KOCH O., Geschichte der Stadt Dyhernfurth, Wohlau 1913.
- KOPICKI E., Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z Polską związanych, Warszawa 1995.
- KRACHEROWA N., Ziemia Raciborska, Katowice 1972.
- KRATZ G., KEMPIN R., Die Städte der Provinz Pommern, Berlin 1865.
- KRUSZYŃSKI T., Właściwości artystyczne polskich monet i pieczęci od czasu renesansu, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, t. XIV, 1931/1932.
- KUBACH H., Die Kunstdenkmäler Kreis Oststernberg, Stuttgart 1960.
- KULKE E., Die mittelalterlichen Burgenanlagen der Mittleren Ostmark, Frankfurt 1934.
- LASON I., Zarys historii Lewina Brzeskiego, Opole 1962.
- LEMCKE H., Die Bau und Kunstdenkmäler Pommerns, Stettin 1906.
- LEOPOLDT J. G., Nützliche und auf die Erfahrung gegründete Einleitung zu der Landwirtschaft, Fünf Theil, Sorau 1750.
- LEXER M., Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch, Leipzig 1980.

- LEXIKON für Theologie und Kirche, Hrsg. M. Buchberger, Freiburg 1932.
- LUGE J. G., Chronik der Stadt Greiffenberg in Schlesien, Greiffenberg 1861.
- LUCHS H., Bildende Künstler in Schlesien nach Namen und Monogramen, ZVfGS, 1863, Bd. V, s. 22–45.
- LUNG W., SPATZ W., Kreis Weststrenberg, Bd. VI, Th. III, Berlin 1913.
- LUTSCH H., Verzeichnis des Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien, Bd. I–IV, Breslau 1886–1903.
- ŁOZINSKI J., Pomniki sztuki w Polsce, t. II, cz. 1: Pomorze, Warszawa 1992.
- MAISEL W., Archeologia prawna Europy, Warszawa–Poznań 1989.
- , Archeologia prawna Polski, Warszawa–Poznań 1982.
- MARKGRAF H., Nikolaus Henel's von Hennenfeld 1582–1656, Leben und Schriften, ZVfGS, 1891, Bd. XXV, s. 1–41.
- MASNER K., Die Kleinodien der Vereinigten Fleischerinnung von Breslau, SViBS, 1912, Bd. VI.
- MIASTA polskie w Tysiącleciu, oprac. M. Siuchniński, t. I–II, Wrocław 1965–1967.
- MICHAŁSKI S., Protestanci a sztuka, Warszawa 1989.
- MICHAŁ Klahr Starszy i jego środowisko kulturowe, red. J. Wrabec, Wrocław 1995.
- MIELETINSKI E., Poetyka mitu, Warszawa 1981.
- MIŁOBĘDZKI A., Zarys dziejów architektury w Polsce, Warszawa 1989.
- MINSBERG F., Geschichte der Stadt und Festung Glogau, Glogau 1853.
- MOHR H., Geschichte der Stadt Königshütte in Schlesien, Königshütte 1890.
- MORELOWSKI M., Początki italianizującego renesansu na Śląsku, RHSz., t. II, 1961.
- NIESSEN P., Geschichte der Stadt Dramburg, Dramburg 1897.
- NIETSCHE B., Geschichte der Stadt Gleiwitz, Gleiwitz 1886.
- NOWA Sól – dzieje miasta, red. J. Benyskiewicz, Zielona Góra 1993.
- NOWACK A., Schlesische Wallfahrtsorte älterer und neuerer Zeit im Erzbistum Breslau, Breslau 1937.
- OBSTFELDER C., Chronik der Stadt Crossen, Crossen a/O 1895.
- ORZECZOWSKI K., Terytorialne podziały na Śląsku, wiek XIV i XV, „Kwartalnik Opolski”, t. XVII, 1971, nr 4.
- PADBERG A., Die ländische Verfassung in der Provinz Pommern, Stettin 1861.
- PANOFKY E., Ikonografia i ikonologia, Warszawa 1971.
- PELC J., Wstęp do semiotyki, Warszawa 1984.
- PROBLEMY nauk pomocniczych historii, cz. II i III, Katowice 1973, 1974.
- RADŃSKI K., Święci i błogosławieni Kościoła Katolickiego. Encyklopedia hagiograficzna, Warszawa 1947.
- RAUERT K. H., Siebenhundert Jahre Sorau, Dortmund 1960.
- RECKLING A., Geschichte der Stadt Driesen, Berlin 1898.
- REICHE R., Bausteine zur Geschichte der Stadt Königsberg in Neumark während des Mittelalters, Königsberg 1898.
- REISSEMANN K., Die Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg, Stadt und Landkreis Landsberg (Warthe), Berlin 1937.
- ROSPOND S., Słownik etymologiczny miast i gmin PRL, Wrocław 1984.
- RYMAR E., Fragment dziejów Widuchowej w wiekach średnich, PZP, t. I–II, 1997.
- SAMSONOWICZ H., Pojęcie przestrzeni w mieście średniowiecznym, [w:] Problemy nauk pomocniczych historii. Materiały, t. III, Katowice–Wiśła 29–31.05.1974.
- SANDER H. A., Beiträge zur Geschichte des lutherischen Gottesdienst und der Kirchenmusik in Breslau. Die lateinischen Haupt- und Nebengottesdienste im 16. und 17. Jahrhundert, Breslau 1937.
- SAUSER E., Frühchristliche Kunst. Sinnbild und Glaubensaussage, Innsbruck 1966.
- SAWICKI W., Ikonografia archeologiczna jako źródło historyczno-prawne, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. XXI, 1970, s. 175–186.
- SCZANIECKI M., Powszechna historia państwa i prawa, Warszawa 1979.

- SCHIEDLAUSKY G., HARTMANN R., EBERLE H., Die Bau- und Kunstdenkmäler des Stadtkreises Oppeln, Breslau 1939.
- SCHMIDT F. J., Geschichte der Stadt Schweidnitz, Schweidnitz 1848.
- SCHMIDT H. M., Die vergessene Bildersprache christlicher Kunst, München 1982.
- SCHÖNAICH G., Bildpläne und Städtebau in Schlesien, ZVfGS, 1929, Bd. LXIII, s. 281–302.
- , Stadtgründungen und typische Stadtanlagen in Schlesien, ZVfGS, 1926, Bd. LX, s. 1–18.
- , Städtebau in Schlesien im Zeitalter Friedrich der Grosse, ZVfGS, 1931, Bd. LXV, s. 452–472.
- SCHUBERT H., Bilder aus der Geschichte der Stadt Schweidnitz, Schweidnitz 1911.
- SŁOWNIK terminologiczny sztuk pięknych, Warszawa 1996.
- SOLICKI S., Wołów – zarys dziejów miasta i regionu, Wrocław 1981.
- SPUHRMANN R., Geschichte der Stadt Kammin in Pommern und des Kamminer Domkapitels, Kammin 1924.
- STAMMBUCH des blühenden und abgestorbenen Adels in Deutschland herausgegeben von einigen deutschen Edelleuten, Bd. I–IV, Regensburg 1860–1866.
- STĘPOWSKI J., Jezuicki prospekt organowy okresu kontrreformacji, jego geneza i ideologia na przykładzie realizacji Michała Klahra w kościele jezuitów w Kłodzku, [w:] Michał Klahr Starszy i jego środowisko kulturowe, red. J. Wrabec, Wrocław 1995, s. 33–44.
- STOEWER R., Geschichte der Stadt Kolberg, Kolberg 1927.
- STRATMANN F. M., Heiligen und die Staat, t. I, Frankfurt 1958.
- STRZYŻEWSKI W., ZAWISŁAK J., Nowe Miasteczko – zarys dziejów, Zielona Góra–Nowe Miasteczko 1996.
- SZTUKA Pomorza Zachodniego, red. Z. Świechowski, Warszawa 1973.
- SZYPERSKI A., Kronika Wałbrzyska 1985, Wałbrzych 1985.
- TOMKIEWICZ W., Weduty polskie z albumu J. R. Storna, RHSz., t. III, 1962, s. 262–288.
- TREU C., Friedeberg in der Neumark, Friedeberg 1856.
- , Geschichte der Stadt Friedeberg in Neumark und des Landes Friedeberg, Friedeberg 1909.
- TUROŃ B., Początki Reformacji we Wrocławiu, „Rocznik Lubuski”, t. XIV, 1986, s. 43.
- VEGH J., Malarstwo niderlandzkie XV wieku, Warszawa 1977.
- VENCELIUS, Sacra ac debita templi novi inauguratio, Olesnica 1610.
- VRIES A., Dictionary of symbols and Imagery, Amsterdam–London 1974.
- WALACHOWICZ J., Geneza i ustrój polityczny Nowej Marchii do początków XIV wieku, Warszawa–Poznań 1980.
- WALDENBURG in Schlesien, Berlin–Friedenau 1925.
- WALLIS A., Informacja i gwar – o miejskim centrum, Warszawa 1979.
- WALLIS M., Sztuki i znaki. Pisma semiotyczne, Warszawa 1983.
- , Uwagi o symbolach, „Studia semiotyczne”, t. VII, 1977, s. 91–99.
- WALTER C., Geschichte der Stadt Freystadt, Freystadt 1935.
- WARNER W. L., The Living and the Dead. A study of Symbolic Life of America, New Haven 1959.
- WEDEKIND E. L., Geschichte der Neumark Brandenburg und der derselben inkorporirten Kreise: Lebus, Sternberg, Züllichau-Schwiebus, Krossen und Kottbus, Berlin–Küstrin 1848.
- WEHRMANN M., Pommern zur Zeit der beginnenden Reformation, „Balt. Stud.”, XX, 1917.
- WEISS A., Organizacja Diecezji Lubuskiej w Średniowieczu, „Studia Kościelnohistoryczne”, t. I, Lublin 1977.
- WESEMANN H., Urkunden der Stadt Löwenberg, Löwenberg 1885.
- WETZEL A., Geschichte der Stadt Cosel, Berlin 1866.
- WIDAWSKI J., Miejskie mury obronne w państwie polskim do początków XIV wieku, Warszawa 1973.
- WORBS J. G., Geschichte der Herrschaften Sorau und Triebel, Sorau 1826.
- , Geschichte des Herzogthums Sagan, Sagan 1795.

- ZAJCHOWSKA S., Rozwój osadnictwa śląsko-łużyckiej części województwa zielonogórskiego od XII do XIV w., [w:] Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą, red. Z. Kaczmarczyk i A. Wędzki, Zielona Góra 1970.
- ZALESKI W., Sanktuaria polskie, oprac. M. i J. Łempiccy, Warszawa 1988.
- , Święci na każdy dzień, Warszawa 1989.
- ZEMBÁTY J., Najdawniejsze mapy Śląska i ich autorzy, „Kwartalnik Opolski” 1957, nr 2, s. 115–147.
- ZIEMIA Lubuska, red. M. Sczaniecki i S. Zajchowska, Poznań 1950.
- ZWISCHEN Oder und Riesengebirge, schlesische Karten aus fünf Jahrhunderten, Ausstellung der Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz Berlin, Berlin 1987.

Wykaz skrótów bibliograficznych

„Adler”	– „Adler. Zeitschrift für Genealogie und Heraldik”
APG	– Archiwum Państwowe w Szczecinie, Oddział w Gorzowie Wielkopolskim
APGL	– Archiwum Państwowe w Katowicach, Oddział w Gliwicach
APJG	– Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Oddział w Jeleniej Górze
APK	– Archiwum Państwowe w Katowicach
APLeg.	– Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Oddział w Legnicy
APP	– Archiwum Państwowe w Poznaniu
APSz.	– Archiwum Państwowe w Szczecinie
APWr.	– Archiwum Państwowe we Wrocławiu
APZG	– Archiwum Państwowe w Zielonej Górze
„Balt. Stud.”	– „Baltische Studien”
CCM	– <i>Corporis Constitutionum Marchicarum</i>
CDB	– <i>Codex diplomaticus Brandenburgensis</i>
CDS	– <i>Codex diplomaticus Silesiae</i>
„Herold”	– „Der Herold, Vierteljahrschrift für Heraldik, Genealogie und verwandte Wissenschaften”
JbN	– „Jahrbuch die Neumark”
MVfGN	– „Mitteilungen des Vereins für Geschichte Neumark”
Neuer Siebmacher	– <i>Johann Siebmachers grosses Wappenbuch</i>
NLM	– „Neues Lausitzisches Magazin”
PZP	– „Przegląd Zachodniopomorski”
RHSz.	– „Rocznik Historii Sztuki”
RL	– „Rocznik Lubuski”
„Sobótka”	– „Śląski Kwartalnik Historyczny »Sobótka«”
SRS	– <i>Silesiacarum Rerum Scriptores</i>
SUA	– Státni Ustřední Archiv Praha
SViBS	– „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift”
SZ	– „Studia Źródłoznawcze”
ZVfGS	– „Zeitschrift des Verein für Alterthum und Geschichte Schlesiens”

Indeks osób

Nazwiska autorów opracowań wyróżniono kursywą

- Abeler J.* 78
Adamczewski Marek 9, 31, 156
Adebar Jakub 119
Albrecht Fryderyk Hohenzollern, książę pruski 39
Albrecht Hohenzollern, książę pruski 39
Albrecht, król czeski 102
Albrecht, książę saski 40, 42
Albrecht III, margrabia brandenburski 82
Antoniewicz Marceł 19, 22, 137, 156, 174
Apphun Horst 7
Arndt Jürgen 32
Arnold, wójt Głogówka 82, 88, 154
Askańczycy 91
Auersbergowie, rodzina szlachecka 97
August III, król polski 86
- Barwitzowie, rodzina szlachecka 87, 89, 185
Benyskiewicz Joachim 106
Benveniste E. 4
Berchem Egon Frhr. von 19, 20, 55, 66, 167
Berghaus Heinrich 83, 100, 117, 158
Berkel Paul 75, 186
Bialecki Tadeusz 4, 18
Białostocki Jan 183
Bibersteinowie, rodzina rycerska 82, 84–86, 88–89, 201
Biewer Ludwig 98, 99
Blaschke Karlheinz 16, 57–58, 66, 90, 123, 142, 164–165
Bleyl W. 10
Blunck E. 10
Bober A. 131
Bobowski Kazimierz 80, 112, 127, 129
Bogucka Maria 69, 157
Bogusław X, książę pomorski 98, 100
Bogusław XIV, książę pomorski 100
Bolduan Tadeusz 99
- Bolesław Chrobry 129
Bolko I, książę świdnicki 177
Boras Zygmunt 118
Borckowie, rodzina rycerska 89
Bretschneider Paul 25, 127
Bronisch Paul 43, 46, 106, 148
Brüggemann Ludwig Wilhelm 6, 13, 29, 53, 69, 71, 73, 75–76, 100, 112, 120, 122, 126, 146–150, 157, 161, 172, 204, 216
Brühl Henryk 86, 88
Brühlowie, rodzina szlachecka 87
Brzustowicz Grzegorz 98
Bubien Milan 58
Buchberger M. 127
Burgemeister L. 10, 134
Burghausowie, rodzina szlachecka 89, 185
Bünauowie, rodzina szlachecka 88
- Calagia Andreas, poeta 114, 213
Christian I, książę sasko-merseburski 43
Chrzanowski Tadeusz 10, 182
Ciesielska Krystyna 140
Clericus Ludwig 7
Cori N. 90
Cureus Joachim 6, 13
Czerner Marian 3, 18, 129, 147
Czocher Tadeusz 19, 70
- Čelakovský J.* 12, 90
Čarek Jiří 16, 31, 34, 36–37, 58, 73, 81, 90, 152, 194, 201
- Dannenberg H.* 23, 83, 112, 144, 146
Debschützowie, rodzina szlachecka 89
Degen K. 10
Delumeau Jean 71
Dewinowie, rodzina rycerska 85, 89
Ditrichstein Franciszek 201

- Długosz Jan 134
Dobrowolski Tadeusz 128, 131–132, 134, 183
 Drahoustus Benesz 84
Dudziec-Szlachcic Danuta 34, 153
 Dürer Albrecht 121
Dworzaczek Włodzimierz 8–9
 Dyhern Jerzy Abraham, właściciel ziemski 41, 121, 126
 Dyhernowie, rodzina szlachecka 42, 46, 84, 88, 121, 130, 170

Eberle H. 10
 Eberstein, rodzina rycerska 89, 185
 Eickstedt Fryderyk, biskup kamiński 127
Engel B. 10, 81
 Ernest, książę saski 40, 42
 Eryk II, książę pomorski 98
Ewe Herbert 148

Falk Gebhard 123
 Ferdynand I, król czeski, cesarz 27, 37, 42, 44, 102, 113, 115, 169, 186, 198
 Ferdynand II, cesarz 38, 42, 46, 50, 103, 116
 Fiddichowowie, rodzina rycerska 89, 175
Focke F. 10
Forstner Dorothea 52, 68, 137–138, 150
 Frankenbergowie, rodzina szlachecka 85
Friedberg Marian 18
Friedensburg Ferdinand 54, 135–136, 172, 199
Friedrich G. 12, 90
Fros Henryk 131, 133
 Fryderyk III, cesarz 42
 Fryderyk I, król pruski 105
 Fryderyk II, król pruski 38–39, 42–43, 105–106, 122, 141, 156, 170, 206
 Fryderyk I, książę legnicko-brzeski 102
 Fryderyk Wilhelm, elektor brandenburski 40
 Fryderyk Wilhelm IV, król pruski 100
Fudalej Aleksander 8

Galbreath Donald L. 19
Gander R. 104
 Gasslerowie, rodzina szlachecka 86
Gasztold T. 83
 Gatschinowie, rodzina szlachecka 156, 194
Gaziński Radosław 99, 147
Gautsch N. 7
 Gersdorf Wiegant, właściciel ziemski 155
 Gersdorfowie, rodzina szlachecka 155
Gębarowicz Mieczysław 129–130, 134
Gizela S. M. 137
 Glasenappowie, rodzina rycerska 216
 Glaubitzowie, rodzina rycerska 151

 Gleichen Herman, biskup kamiński 112, 127
Gloger Zygmunt 178
Goebel M. 43
Grażyna S. M. 137
Grässe J. G. T. 176
Gritzner Maximilian 75, 91, 96, 98–100, 191
 Grunau Zander 88
Grundmann G. 10, 134
 Gruttschreiberowie, rodzina szlachecka 89
Gründel Paul 55
 Gryfici, książęta pomorscy 90, 98–100, 191, 206
Grzelak Jerzy 99, 147
Guiraud Pierre 51
Gumowski Marian 8, 10, 12, 15, 18–20, 22–23, 25, 31–32, 41, 53, 55–56, 63–64, 67, 72, 75, 76, 80–83, 91, 94, 98–99, 112, 116–117, 119, 123, 125, 127, 129–133, 136–138, 142, 144, 150, 154, 156, 164, 166–168, 174, 176, 178, 186–188, 191, 195
Gut Agnieszka 79, 149

 Habsburgowie 33, 37–38, 93, 98, 103–104, 108, 120–121, 169–170, 198
Haisig Marian 4, 8–9, 12, 18, 20, 26, 28, 35–36, 40, 64, 72, 83, 85, 93, 103–104, 114, 124, 133, 136, 138, 146, 168, 170, 188
Hannes H. 99
Harasimowicz Jan 115–116, 118, 121, 132
Hartmann R. 10
 Hatzfeldowie, rodzina szlachecka 70, 86, 89
Hauptmann Felix 15, 19, 32
Hefner Otto 7
Heinrich 8, 85
 Helwig Marcin 11, 28, 71, 77, 94, 108, 160, 168, 204
Henelius Nicolaus (Heneliusz Mikołaj) 6, 12, 28–29, 37–38, 69, 71, 77, 95–96, 114, 132, 135–136, 140, 153, 156, 158–159, 161, 171, 178, 212,
 Henryk III Biały, książę wrocławski 92
 Henryk III, książę głogowski 81, 186, 213
 Henryk XI, książę głogowski 96
 Henryk I, książę ziebicki 38, 42, 95
 Henryk II, książę ziebicki 38, 42
 Henryk II, margrabia brandenburski 91
 Henryk II Pobożny, książę śląski 93
 Henryk z Wierzbna, biskup wrocławski 127
 Herberstein Zygmunt 178
Heyer A. 64
Heymowski Adam 98
Hildebrandt Adolf Matthias 32–33, 78, 79
Hintze E. 30
Hlaváček Ivan 16–17

- Hładkiewicz Wiesław* 43, 79
Hochbergowie, rodzina szlachecka 86, 88, 143, 151
Hoffmann H. 122
Hohenlohe Friedrich Karl 188
Hohenzollernowie 40, 91, 96–97
Horneburg Jan, biskup lubuski 117
Hupp Otto 6–8, 10–11, 16–17, 19, 21–22, 26–27, 30–32, 36–41, 43, 46–47, 65, 67–68, 70–71, 73–76, 78–79, 82, 84–87, 91, 95, 98–99, 101, 104–106, 108, 112–113, 115, 117–119, 120, 122, 125–126, 128–133, 135–137, 140, 146, 149–151, 153–155, 157–160, 162–163, 165, 169–171, 173, 176, 178–179, 187, 189, 196
Hütt Wolfgang 121
Ilgen Theodor 20
Jäger-Sunstenau H. 7
Jagowowie, rodzina rycerska 83, 89, 196
Jan II Dobry, książę opolski 34, 41–42, 97, 152
Jan Jerzy, margrabia brandenburski 117
Jan Korwin, książę śląski 96
Jan, książę lubiński 102
Jan II, książę żagański 40, 104
Jan Luksemburski, król czeski 101
Jan Olbracht 96,
Jan z Kostrzyna, margrabia brandenburski 96, 117, 118
Jan Zygmunt Hohenzollern, elektor brandenburski 40
Jasiński Kazimierz 102
Jaworski Tomasz 173
Jerzy Fryderyk Hohenzollern, (Brandenburg-Jägerndorf) 38, 40–42, 96–97, 116, 126, 152, 170, 194
Jerzy Rudolf, książę legnicki 36
Jerzy Wilhelm 97
Jerzy z Podiebradów, król czeski 95, 102
Jędrasiak Z. 36, 194
Joachim Fryderyk, margrabia brandenburski 117
Joachim I, margrabia brandenburski 100, 117, 118,
Joachim II, margrabia brandenburski 96
Józef I, cesarz 42, 170
Jung W. 10
Jurek Tomasz 152
Kaganiec Małgorzata 4, 18, 34, 41, 93, 97, 116, 134, 152–153, 159, 163, 200
Kalita-Skwierzyńska K. 79
Kanclerz F. 8
Kantzow Thomas 119
Karlowska-Kamzowa Alicja 67, 74, 128–129, 133, 183
Karol IV, cesarz 17, 32, 101
Karol V, cesarz 27, 37, 42, 50, 85, 115, 198
Karol XI, król szwedzki 28, 38, 42
Kartous Peter 31, 34
Kasprzak Zbigniew 43, 79
Kazańczuk Mariusz 176
Kazimierz, książę opolski 195
Kępin R. 7
Kębtowski Janusz 181
Kiersnowski Ryszard 62, 176
Kinscy (Kinsky), rodzina szlachecka 85
Kittel Erich 8, 20, 22–23, 84, 91, 143, 191
Klemens III, biskup 195
Klose E. 10
Knötel Paul 7, 26, 38, 40, 55, 62–64, 82, 92, 98, 139, 150, 153, 168
Koch O. 41, 42, 49, 120
Kolak W. 118
Konrad z Vechty, biskup 34
Kopicki Edmund 148, 195, 199
Kornecki M. 10
Kościk Elżbieta 9, 92
Kottwitz Zygmunt, właściciel ziemski 42
Kratz G. 7
Kraft W. 17
Kruszyński Tadeusz 88
Kubach H. 10
Kuczyński Stefan Krzysztof 9, 56, 60, 100
Kurtzbach Zygmunt, właściciel ziemski 36
Ledebur L. 105
Lemcke H. 10, 191
Leopold I, cesarz 41–42, 120, 170
Leopoldt J. G. 173, 200
Leszczyński Rafał 201
Lexer Matthias 166–167, 175
Lichtenburgowie, rodzina szlachecka 201
Lichtensteinowie, rodzina szlachecka 97
Lindmajer J. 83
Lobkowitzowie (Lobkowicowie), rodzina szlachecka 97
Loggow H. 8
Loos Hans 85, 88, 199
Louda Jiří 58, 62, 90, 142, 164
Luca Fryderyk 6, 13, 77, 94, 102, 178
Luchs J. 7, 115
Ludwik Jagiellończyk, król czeski i węgierski 37
Ludwik, król bawarski, margrabia brandenburski 81, 91
Ludwik, król węgierski i polski 34

- Ludwik II, książę legnicko-brzeski 102
 Luksemburgowie 33, 90–91, 103
Lung W. 10
 Luter Marcin 114
Lutsch H. 10
- Łagiewski M.* 130, 134
Łosowski Janusz 87
Łoziński Jerzy Z. 10, 138
- Maciej Korwin, król węgierski 33, 36, 40, 42, 49,
 77, 96, 168, 199
Maisel Witold 68–70, 76, 126
 Maksymilian I, cesarz 42, 169
Maleczyński Karol 103
 Manteuffel Erazm, biskup kamieński 118
 Manteufflowie, rodzina rycerska 89, 196
Marecki J. 118
Markgraf Hermann 149, 211
Mayer Kurt 19
 Merian Mateusz 11, 22, 29–30, 161
Michalski Sergiusz 114–115
Michniewicz Zbysław 9, 43, 56–57, 151, 155, 170,
 177–178
Micraelius Johann 6, 218
Mieletinski Eleazar 182
Mikucki Sylwiusz 12, 20, 59–60, 64, 162, 180, 188,
 191
Milobędzki Adam 69
Minsberg F. 33, 40, 45, 49, 77, 96, 124, 136, 168
 Mroczo z Pogorzeli 87
Mrozowski Przemysław 44
Mülverstedt Georg Adalbert 8, 164
 Münchorowie, rodzina szlachecka 216
- Napoleon I, cesarz 79
Neubecker Ottofried 118
Niessen Paul 75, 107
Nietzsche B. 74, 103, 116
 Nikischowie, rodzina szlachecka 85
Novák Jozef 17, 31, 34, 141
Nowack A. 121
Nowacki Marek 63
- Oberdorffer K.* 34
Obstfelder Carl 96
 Oppersdorf Wilhelm 170, 176
Orzechowski Kazimierz 94
Oswald Gert 32, 146
 Otto I, margrabia brandenburski 91
 Otto II, margrabia brandenburski 91
 Packowie, rodzina rycerska 89, 200
Padeberg A. 98
- Panofsky Erwin* 55
Paprocki Bartosz 69
Pelc Jerzy 52
Pfötenhauer Paul 10, 25, 112, 126
 Piastowie śląscy 93, 97, 191, 205
Piech Zenon 92
Piekosiński Franciszek 10
Pilnaček J. 17
Pitzschky 7
Piwoń A. 201
 Plancknar-Kinsbergowie, rodzina szlachecka
 137, 194
Plewako Andrzej 3, 8, 63–64
 Podiebradowie 46, 84, 87, 95
Podlacha Władysław 128, 132, 134
Posse O. 188
 Prachwitzowie, rodzina rycerska 158
 Prinsault Klemens 162
 Promnitzowie, rodzina szlachecka 85–89, 173,
 201
 Proskau zob. Prószkowscy
 Pückler Charlotte 85, 88
Pyl Theodor 7
 Pró(u)szkowsy (Proskau), rodzina szlachecka
 37, 46, 84, 88–89, 175
 Przeclaw z Pogorzeli, biskup wrocławski 127
 Przemko, książę żagański 81
 Przemyslidzi 90
- Rabbow A.* 103
 Rackow Hans, rycerz 83
Rauert K. H. 81
 Rechenberg Jan (Hans) 34, 37
 Rechenbergowie, rodzina szlachecka 88–89, 185
 Redernowie, rodzina szlachecka 86, 88, 193
Redjuch-Samkowa Irena 10
Reiche R. 175
 Reichenbach Henryk, wójt Brzegu 82, 88
Reisemann K. 10
Rode H. 10
Roehl E. 115
 Rosenberg Piotr Ursyn 95, 214
 Rosenberg Wilhelm Ursyn 95
 Rosenberg Wock 95
 Rosenbergowie, rodzina szlachecka 84, 95
Rospond Stanisław 175, 178
 Rothenburgowie, rodzina szlachecka 87–88, 185
Rubow Otto 147
Ruda Vladimir 16, 17
 Rudolf II, cesarz 37–38, 42–44, 47, 78, 103, 162,
 170
Růžek V. 17
Rymar Edward 147, 175

- Samek J.* 10
Samsonowicz Henryk 69, 71, 157
Sander H. A. 115
Saurma Jeltsch Hugo von 6–8, 10–11, 15, 17, 21–23, 25–26, 38, 55, 63, 65, 70–71, 81, 86–87, 101, 113, 120–121, 124–125, 130, 136, 139–140, 150–151, 153–154, 158–159, 161, 165, 167–168, 171–172, 176, 184, 188, 191, 194
Sauser E. 72
 Saxoferrato Bartolus 180
 Schaffgotschowie, rodzina szlachecka 177, 179
Scharffenbergowie Crispin i Johann 108
 Schellenbergowie, rodzina szlachecka 96
Schenk J. 27
 Schickfuss Jakub (Schickfusio Jacob) 6, 12, 28, 108, 149, 161, 204, 211
Schiedlauský G. 10
 Schlieben Andrzej, komtur joannicki 117
Schmidt F. J. 35
Schönaich G. 64
Schroeder J. K. 108
Schubert H. 169
Schulte J. W. 126–127
 Schwanebeckowie, rodzina rycerska 175
Schwemmer W. 17
Szaniecki Michał 69
 Seherr-Thossowie, rodzina szlachecka 85, 88, 106
 Seidlitzowie, rodzina szlachecka 201
Seroka Henryk 9, 31
Seyler Gustav A. 16, 20, 39, 99, 119
 Siebmacher Johann 7, 11, 61, 67–68, 73, 77, 89, 95, 108, 135, 161
Siegel F. 90
Silnicki Tadeusz 130
Sinapius Johann 176
 Sinzendorf Ludwik Filip 41–42, 46
 Sinzendorffowie, rodzina szlachecka 84, 86, 87
Sobolewa Nadieżda A. 58–59
Sommersberg F. W. 27, 37, 39, 166
Sowa Franciszek 131, 133
Spatz W. 10
Spener Philipp Jakob 60, 79, 91, 98, 100, 158, 161
 Stanisław August Poniatowski, król polski 31
 Stein Bartłomiej 6, 149, 211
Stepf W. 10
 Sternberg Konrad, arcybiskup magdeburski 87, 89, 176
 Sternbergowie, rodzina szlachecka 85
Stępowski J. 140
Stoewer Rudolf 119
 Stoschowie, rodzina szlachecka 86, 88, 160
Strzyżewski Wojciech 4, 31–32, 72, 86, 145, 157, 186
 Sułkowski Aleksander 201
 Sylwiusz, książę wirtembersko-oleśnicki 140
Szczepeński Z. 28
Szymański Józef 12, 19, 27–28, 59, 114, 175
Szymczak R. 137
Szyperski A. 173

Śliwko P. 28
 Święcowie, ród rycerski 82, 84, 86, 88–89, 100

Tomczyk Damian 4, 18, 21–22, 25, 37, 61, 63–65, 68, 145, 149, 151, 154, 176, 189, 193, 195
Turoń Bronisław 115
Tymicz Stanisław 75

Vegh Janos 183, 184
Vojtišek Vaclav 15–16, 19, 34
Vossberg F. A. 7, 10, 15, 25, 81, 90–91, 117, 144
Vrtel Ladislav 31, 34

 Waclaw II, król czeski 200
 Waclaw IV, król czeski 194
Walachowicz Jerzy 83, 91
 Waldemar, margrabia brandenburski 91
Waldner H. 91
 Waldowie, rodzina rycerska 216
 Wallenstein Albrecht 190
Wallis Aleksander 111
Wallis Mieczysław 51–52, 54, 181, 196
Wanag Józef 3, 8, 63–64
 Warcisław IV, książę wołoski 98, 112
Warner W. L. 51
 Wawrzyniec, opat z Krzeszowa 37
 Wazowie, królowie polscy 31
Wdowiszewski Zygmunt 18, 83
Wedekind E. L. 117
 Wedlowie, rodzina rycerska 27, 83, 86, 88–89, 196
Wehrmann M. 118
Weigel Johann Adam 6
Weiss Anzelm 117
Werbik V. 10
 Werner Friedrich Bernhard 130, 140, 184
Wesemann H. 102
 Wettinowie, królowie polscy 31
Wetzel A. 175
Widawski Jan 69
 Wilhelm I, król pruski 79, 163, 200
 Wittelsbachowie, margrabiowie 91
 Władysław II Jagiellończyk, król czeski i węgierski 36, 42, 84, 102, 169

Władysław I, książę opolski 156
Władysław I Pogrobowiec, król czeski 33, 35, 42,
83, 85, 101, 113, 169, 192, 198
Władysław IV Waza, król polski 108
Wolff-Łozińska B. 10
Worbs Johann Gottlieb 43, 104, 173
Wutke Konrad 37, 82, 149
Wutstrack Karl Friedrich 6, 13, 29, 71, 75–76, 100,
146, 148–150, 157, 161, 216

Zajchowska Stanisława 145
Zaleski Wincenty 134–135

Zastrowowie, rodzina rycerska 216
Zawiślak Jacek 186
Zedlitzowie, rodzina szlachecka 85
Zellner E. 105
Zimmermann Friedrich Albrecht 6, 29, 37–39,
68, 71, 85, 94–95, 97, 108, 132–135, 137,
149–150, 153, 156–157, 171–172, 175–176,
195, 204, 214
Zygmunt Jagiellończyk, 36, 40, 42, 77, 96, 136
Zygmunt Luksemburski, król czeski, cesarz 12,
34, 101, 103
Zürner A. F. 16

Indeks nazw miejscowości

- Altenberg w Saksonii 153
Altenberg zob. Radzimowice
Amiens 131
Amsterdam 148
Antwerpia 67
Arhus 147
Arnswalde zob. Choszczno
Auras zob. Uraz
Aureo Monte zob. Złotyryja
- Baborów (Bauerwitz) 114, 122
Bahn zob. Banie
Banie (Bahn) 25, 112, 119, 122, 139, 206, 216
Banska Štiavnica 17
Bardo (Wartha) 24, 121, 137
Barlinek (Berlinchen) 29, 90
Barth 191
Barwice (Bärwalde) 25, 107, 159, 174, 216
Bauerwitz zob. Baborów
Bärwalde zob. Barwice
Bärwalde i. Neumark zob. Mieszkowice
Beeskow 82
Belfast 147
Belgard zob. Białogard
Benešov (Beneszów, Beneschau) 84
Berlin 5, 123
Berlinchen zob. Barlinek
Bernstadt zob. Bierutów
Bernstein zob. Pełczyce
Berun zob. Bieruń
Beuthen a. Oder zob. Bytom Odrzański
Biała (Zülz) 37, 42, 46, 74, 84, 88, 189
Białogard (Belgard) 144, 146, 187, 191, 216
Bicina zob. Byczyna
Bielawa (Langenbielau) 79
Bielsko 127
Bieruń (Berun) 159
Bierutów (Bernstadt) 24, 26, 82, 140, 214
- Birkenau zob. Wleń
Bladen zob. Włodzienin
Bobersberg zob. Bobrowice
Bobolice (Bublitz) 24, 119, 125, 127, 129, 216
Bobrowice (Bobersberg) 74, 96, 159
Boguszów (Gottesberg) 24, 70, 85, 88, 143, 151, 171, 212, 214
Bolesławiec (Bunzlau) 28–30, 67–69, 71, 74, 76–77, 79, 106, 107, 212
Bolesławów (Wilhelmsthal) 24, 146, 171–172, 176, 180
Bolkenhain zob. Bolków
Bolków (Bolkenhain) 29, 71, 138, 150, 212, 214
Boppard 66
Borislawitz zob. Borzysławice
Borzysławice (Borislawitz) 144
Braunschweig zob. Brunszwik
Breslau zob. Wrocław
Brieg zob. Brzeg
Brody (Pforten) 24, 86–88
Brunszwik (Braunschweig) 167
Bruntal 153
Brzeg (Brieg) 24–25, 82, 88, 102, 140, 149, 211, 214
Brzeg Dolny (Dyhernfurth) 41–42, 46–48, 84, 88, 120–121, 124, 126, 130, 147, 170
Bublitz zob. Boblice
Bulckenhayn zob. Bolków
Bunzlau zob. Bolesławiec
Bütow zob. Bytów
Byczyna (Pitschen) 29, 71, 74, 212, 214
Bystrzyca Kłodzka (Habelschwerdt) 24–26, 76–77, 101, 109, 214
Bytom (Beuthen i. Oberschl.) 24, 26–27, 92, 152, 153, 193, 195
Bytom Odrzański (Beuthen a. Oder) 24, 26, 81, 106–107, 147, 150–151, 160, 172–173, 192–193, 203, 214

- Bytów (Bütow) 67, 71, 139, 216
- Cedynia (Zehden) 81–82, 89, 91–92, 191, 196, 199
- Cerekwica (Zirkwitz) 126
- Cervimontium zob. Jelenia Góra
- Charlottenbrunn zob. Jedlina
- Charlottenburg 105
- Chełmsko Śląskie (Schönberg) 37, 42, 47, 212
- Chobienia (Köben) 71, 79, 86, 189
- Chocianów (Kotzenau) 85–86, 88, 160, 185
- Chociwel (Freyenwalde) 22, 83, 89, 114, 120, 126, 157, 191, 196, 216
- Chojna (Königsberg) 23–24, 81, 91, 166
- Chojnów (Hainau) 29, 68, 71, 74–75, 138, 212
- Chorzów 98
- Choszczno (Arnswalde) 28–29, 79, 91, 109, 144, 155, 167, 173–174, 187
- Christianstadt zob. Krzystkowice
- Ciechanowice (Rudelstadt) 152–153, 163
- Cieplice (Warmbrunn) 23, 70
- Cieszków (Freyhan) 24, 166
- Cieszyn (Teschen) 68, 71, 161, 211–212
- Corcaigh 147
- Cottbus 117
- Cruciburgum zob. Kluczbork
- Cunstadium zob. Wołczyn
- Cupferberga zob. Miedzianka
- Czaplinek (Tempelburg) 24, 71, 216
- Czerniachowsk (Insterburg) 40
- Czernina (Tschirnau) 24, 189
- Czerwieńsk (Rothenburg) 74, 79, 87–88, 172, 176, 180, 185
- Česky Brod (Czeski Bród) 12, 34, 90
- Česke Budejovice (Czeskie Budziejowice) 90
- Daber zob. Dobra
- Darłowo (Rügenwalde) 22, 24, 82, 84, 89, 100, 145, 147, 162, 187, 191, 216
- Dąbie 25, 184–185
- Deutsch Neukirch zob. Nowa Cerekwia
- Deutsch Wartenberg zob. Otyń
- Dębno Lubuskie 24
- Dobiegniew (Woldenberg) 24, 105
- Dobra (Daber) 72–73, 122, 157, 216
- Dobrodzień (Guttentag) 27, 193, 195
- Dobromierz (Hohenfriedeberg) 24, 88, 107, 212
- Dobroszyce (Juliusburg) 24, 139, 140
- Dobrzany (Jakobshagen) 24, 216
- Dracomontium zob. Żmigród
- Dramburg zob. Drawsko
- Drawno (Neuwedell) 29, 89, 147, 175, 196, 199
- Drawsko (Dramburg) 29, 72, 74–75, 107, 146
- Driesen zob. Drezdenko
- Dreske zob. Dobroszyce
- Drezdenko (Driesen) 91–92, 105, 187
- Drossen zob. Ośno Lubuskie
- Duszniki Zdrój (Reinerz) 114, 121, 124, 133, 214
- Dyhernfurth zob. Brzeg Dolny
- Dzierżoniów (Reichenbach) 29, 30, 76, 112, 124, 128, 130, 212, 214
- Elbląg 148
- Elk 40
- Falkenberg zob. Niemodlin
- Falkenburg zob. Złocieniec
- Festenberg zob. Twardogóra
- Fiddichow zob. Widuchowa
- Frankenstein zob. Ząbkowice
- Frankfurt a. Oder 64
- Freiberga zob. Świebodzice
- Freiburg zob. Świebodzice
- Freistadium zob. Koźuchów
- Freistadt zob. Koźuchów
- Freiwaldau zob. Gozdnicza
- Freyenwalde zob. Chociwel
- Freyhan zob. Cieszków
- Friedeberg zob. Strzelce Krajeńskie
- Friedeberg a. Queis zob. Mirsk
- Friedland zob. Mieroszów
- Friedland i. Ob. Schl. zob. Korfantów
- Fulnek 201
- Fürsteneich zob. Zabór
- Gassen zob. Jasień
- Gdańsk 148, 168
- Georgenberg zob. Miasteczko Śląskie
- Glatz zob. Kłodzko
- Gleiwitz zob. Gliwice
- Gliwice (Gleiwitz) 18, 33, 35, 38, 42, 44–48, 50, 74, 103, 116, 120, 124, 136, 191, 202
- Glogau zob. Głogów
- Głogów (Glogau) 18, 26, 33–36, 40–42, 45–46, 48–49, 54, 76–77, 85, 88, 96, 124, 135–136, 168, 172, 180, 192, 200
- Głogówek (Oberglogau) 24–27, 82, 88, 154
- Głubczyce (Leobschütz) 24–25, 61, 101, 176, 214
- Głucholazy (Ziegenhals) 21, 24, 94, 157
- Golczewo (Gülzow) 107, 114, 126, 187
- Goldberg zob. Złotoryja
- Goldentraum zob. Złotniki Lubańskie
- Goleniów (Gollnow) 23, 30, 148, 157, 216

Gollnow zob. Goleniów
 Gołdap 39
 Gorlice 81
 Gorzów Śląski (Landsberg i. Ob. Schl.) 24, 152, 159
 Gorzów Wielkopolski (Landsberg) 9, 23–24, 27, 40, 90–91, 109, 187
 Goschütz zob. Goszcz
 Goszcz (Goschütz) 65, 140, 184
 Gottesberg zob. Boguszów
 Gozdnicza (Freiwaldau) 24, 54, 155, 171, 174–175, 207
 Góra (Guhrau) 92, 124, 131–132, 189, 190, 214
 Göritz zob. Górzycza
 Görlitz zob. Zgorzelec
 Górzycza (Görlitz) 24, 116–117, 137
 Grabow zob. Grabów
 Grabów (Grabow) 25, 33, 100, 187
 Greifenberg zob. Gryfice
 Greifenhagen zob. Gryfino
 Greiffenberg zob. Gryfów Śląski
 Greifswald 9
 Grimnitz 5, 100
 Grodków (Grottkau) 24, 28–29, 74, 82, 87, 94, 211
 Gross Strehlitz zob. Strzelce Opolskie
 Grünberg zob. Zielona Góra
 Gryfice (Greifenberg) 24, 120, 124, 146, 217
 Gryfino (Greifenhagen) 22, 24, 81, 155, 166–167, 191, 217
 Gryfów Śląski (Greiffenberg) 30, 177
 Guben zob. Gubin
 Gubin (Guben) 24, 74, 104
 Guhrau zob. Góra
 Guttentag zob. Dobrodzień
 Gülzow zob. Golczewo

 Habelschwerdt zob. Bystrzyca Kłodzka
 Hainau zob. Chojnów
 Hainovia zob. Chojnów
 Halbau zob. Iłowa
 Helsingor 147
 Hernstadium zob. Wąsosz
 Herrnstadt zob. Wąsosz
 Hirschberg zob. Jelenia Góra
 Hohenfriedeberg zob. Dobromierz
 Homburg 77
 Hundsfeld zob. Psie Pole

 Iłowa (Halbau) 24, 88
 Insterburg zob. Czarniachowski
 Ińsko (Nörenberg) 105

 Jakobshagen zob. Dobrzyany
 Jakobswalde zob. Kotlarnia
 Jasień (Gassen) 24, 43, 79, 88, 156
 Jauer zob. Jawor
 Jawor (Jauer) 18, 24, 93, 111–112, 123, 131, 161, 211
 Jägerndorf zob. Karniów
 Jedlina (Charlottenbrunn) 85, 88, 106
 Jelenia Góra (Hirschberg) 42–43, 151, 166, 170, 174, 204, 207, 212, 214
 Juliusburg zob. Dobroszyce

 Kalisz Pomorski (Kallies) 29, 107
 Kallies zob. Kalisz Pomorski
 Kamienna Góra (Landeshut) 29, 30, 71, 76, 80, 167, 177–178, 213–214
 Kamień Pomorski (Kammin) 53, 112, 119, 122–123, 125–126, 129, 134, 138, 186, 206, 217
 Kammin zob. Kamień Pomorski
 Kanth zob. Kały
 Karlino (Körlin) 24, 26–27, 119, 126, 146, 217
 Karlsmarkt zob. Karłowice
 Karlsruh zob. Pokój
 Karłowice (Karlsmarkt) 65
 Karniów (Jägerndorf, Krnov) 116, 126, 212
 Kasimir zob. Kazimierz
 Katowice (Kattowitz) 9, 154
 Katscher zob. Kietrz
 Kattowitz zob. Katowice
 Kazimierz (Kasimir) 176
 Kały (Kanth) 101–102
 Kietrz (Katscher) 24, 87, 214
 Klein Strehlitz zob. Strzeleczyki
 Kluczbork (Kreuzburg) 24, 30, 71, 74, 139–140, 167, 176, 203, 213–214
 Kłodzko (Glatz) 24–25, 95, 101, 109, 214
 Kolberg zob. Kołobrzeg
 Kolonia 20
 Kołobrzeg (Kolberg) 20, 24, 74, 111, 119, 126, 145, 147, 150, 217
 Konotop (Kontop) 42, 45–48, 50, 69, 74, 146, 170, 174
 Kopenhaga 148
 Korfantów (Friedland) 68
 Kosel zob. Kozle
 Kostenblut zob. Kostomłoty
 Kostomłoty (Kostenblut) 107, 122, 125
 Kostrzyn n. Odrą (Küstrin a. O) 24, 26–27, 40, 79, 81, 91, 96, 147, 150, 160, 192, 196, 199, 203
 Koszalin (Köslin) 9, 24, 72, 111–113, 119, 125, 127, 129, 217

Koszyce 17, 34
 Kotlarnia (Jakobsvalde) 145
 Kotzenau zob. Chocianów
 Kowary (Schmiedeberg) 35, 38–39, 42, 45–46,
 106, 156, 170, 174, 196, 213
 Koźle (Kosel) 157–158, 175, 214
 Koźuchów (Freistadt) 13, 28–29, 63, 68, 71,
 212–213, 215
 Köben zob. Chobienia
 Königsberg zob. Chojna
 Königshütte zob. Królewska Huta
 Königswalde zob. Lubniewice
 Köslin zob. Koszalin
 Krapkowice (Krappitz) 24, 88, 156, 191, 193
 Krappitz zob. Krapkowice
 Kreuzburg zob. Kluczbork
 Krosno Odrzańskie (Krossen) 5, 24, 81, 92, 96,
 118, 124, 190
 Krossen zob. Krosno Odrzańskie
 Królewska Huta (Königshütte) 98, 153, 163, 200
 Krzeszów 37
 Krzystkowice (Christianstadt) 24, 43, 88, 156
 Kunststadt zob. Wólczyn
 Kupferberg zob. Miedzianka
 Kutna Hora 17, 90
 Küstrin a. Oder zob. Kostrzyn n. O.

 Labes zob. Łobez
 Lagow zob. Łagów
 Landeck zob. Łądek
 Landeshut zob. Kamienna Góra
 Landsberg zob. Gorzów Wielkopolski
 Landsberg i. Ob. Schl. zob. Gorzów Śląski
 Langenbielau zob. Bielawa
 Langendorf zob. Wielowieś
 Lauban zob. Lubań
 Lauenburg zob. Lębork
 Lauf 17
 Łądek (Landeck) 24–26, 101, 109
 Leba zob. Łeba
 Legnica (Liegnitz) 18, 26, 33–36, 39, 42, 44–48,
 67, 72, 76, 79, 101–102, 112–113, 124, 133,
 161, 196, 212
 Leipe zob. Lipa
 Leobschütz zob. Głubczyce
 Leszno 201
 Leśna (Marklissa) 24, 89
 Leśnica (Lissa in Schles.) 24, 70, 193
 Leubus zob. Lubiąż
 Lewin (Lewin) 24
 Lewin Brzeski (Löwen) 24, 151, 166
 Lębork (Lauenburg) 144, 146, 166–168, 217

 Liebau zob. Lubawka
 Liebenavia zob. Lubrza
 Liebenau zob. Lubrza
 Liebenthal zob. Lubomierz
 Liegnitz zob. Legnica
 Lipa (Leipe, Leippa) 144
 Lipiany (Lippehne) 22, 24, 92, 196
 Lipke zob. Lipki Wielkie
 Lipki Wielkie (Lipke) 145
 Lippehne zob. Lipiany
 Lissa zob. Leśnica
 Litomieście 17
 Londonderry 57
 Lorenzdorf zob. Ławszowa
 Loslau zob. Wodzisław Śląski
 Lotzen 40
 Löwen zob. Lewin Brzeski
 Löwenberg zob. Lwówek Śląski
 Lubań (Lauban) 34–35, 37, 42, 45–48, 74–76, 102,
 186
 Lubawka (Liebau) 24, 150
 Lubeka (Lübeck) 15, 148
 Lubenthala zob. Dobromierz
 Lubiąż (Leubus) 114, 124, 130
 Lubiechów 128
 Lubin 24, 104, 113, 120, 124, 136
 Lubliniec (Lublinitz) 24, 193
 Lublinitz zob. Lubliniec
 Lubniewice (Königswalde) 174
 Lubomierz (Liebenthal) 114, 125, 135
 Lubrza (Liebenau) 69, 114, 127, 213
 Lubsko (Sommerfeld) 5, 79, 96, 161, 184
 Lwów 167
 Lwówek Śląski (Löwenberg) 35–36, 42, 45–48,
 76–77, 102, 167–169, 193–194, 204

 Łagów (Lagow) 114, 122, 139
 Ławszowa (Lorenzdorf) 70
 Łeba (Leba) 24, 26, 89, 139, 147, 217
 Łobez (Labes) 25, 89, 217

 Magdeburg 68, 73
 Malbork 67
 Marklissa zob. Leśna
 Massow zob. Maszewo
 Maszewo (Massow) 68, 89, 127, 157, 185, 217
 Meerseburg 67
 Miasteczko Śląskie (Georgenberg) 41, 42, 45–
 47, 97, 116, 124, 126, 130, 162, 170
 Miastko (Rummelsburg) 24, 217
 Michałów (Michelau) 23, 89
 Michelau zob. Michałów

Miedzianka (Kupfferberg) 24, 27, 153, 213
 Mieroszów (Friedland) 71, 215
 Mieszkowice (Bärwalde i. Neumark) 24, 70, 143, 159, 167, 174
 Międzyzlesie (Mittelwalde) 24, 155, 167, 173–174, 207
 Milicz (Militsch) 29, 114, 124, 130, 213
 Militsch zob. Milicz
 Mírsk (Friedeberg a. Queis) 139, 151, 160–161, 171
 Mittelwalde zob. Międzyzlesie
 Mohrin zob. Moryń
 Moryń (Mohrin) 74–75, 91–92, 150
 Most 17, 34, 90
 Muskau 89
 Münster 77
 Mysłowicz zob. Mysłówice
 Mysłówice (Myslowitz) 18, 24
 Myślubórz (Soldin) 24, 29, 40, 92, 109, 187

Nameslavia zob. Namysłów
 Namslau zob. Namysłów
 Namysłów (Namslau) 24, 30, 137, 187, 213
 Naumburg a. Bober zob. Nowogród Bobrzański
 Naumburg a. Queis zob. Nowogrodziec
 Neisse zob. Nysa
 Neuburg 68
 Neugard zob. Nowogard
 Neumarcum zob. Środa Śląska
 Neurode zob. Nowa Ruda
 Neusalz zob. Nowa Sól
 Neustadt zob. Prudnik
 Neustädtel zob. Nowe Miasteczko
 Neustettin zob. Szczecinek
 Neuwarp zob. Nowe Warpno
 Neuwedell zob. Drawno
 Niemcza (Nimptsch) 68, 184–185, 215
 Niemodlin (Falkenberg) 24, 151–152, 161, 166, 215
 Nimptsch zob. Niemcza
 Norymberga 79
 Nowa Cerekwia (Deutsch Neukirch) 65, 179
 Nowa Ruda (Neurode) 24, 155, 174, 207, 215
 Nowa Sól (Neusalz) 42–43, 45–48, 79, 106, 148, 196
 Nowe Miasteczko (Neustädtel) 121, 123, 139, 171, 185–186
 Nowe Warpno (Neuwarp) 24, 150, 187
 Nowogard (Neugard) 71, 74–75, 89, 157, 185, 189, 217
 Nowogrodziec (Naumburg a. Queis) 68, 74, 89
 Nowogród Bobrzański (Naumburg a. Bober) 65, 72, 167, 188

Nörenberg zob. Insko
 Nysa (Neisse) 24, 63, 94, 123–127, 129, 189, 215

Oberglogau zob. Głogówek
 Oels zob. Oleśnica
 Offenburg 68
 Ohlau zob. Oława
 Okonek (Ratzebuhr) 24, 107, 151, 155, 187, 217
 Olavia zob. Oława
 Olecko 39
 Olesno (Rosenberg) 22, 24, 137, 193, 215
 Oleśnica (Oels) 24–25, 78, 92, 111, 113, 124, 134–135, 212, 215
 Oława (Ohlau) 24, 79, 213, 215
 Opawica (Tropowitz) 145
 Opole (Oppeln) 9, 20, 24, 79, 81, 92, 109, 123, 128, 139, 161, 183, 191, 193, 195, 199, 212, 215
 Oppeln zob. Opole
 Osnabrück 100
 Ośno Lubuskie (Drossen) 29, 105
 Otmuchów (Ottmachau) 24, 68, 94, 154
 Ottmachau zob. Otmuchów
 Otyń (Otin, Deutsch Wartenberg) 34–35, 37, 42, 44–48, 74, 151, 160, 169

Paczków (Patschkau) 24–25, 94, 113, 124, 134–135, 215
 Parchwitz zob. Prochowice
 Patschkau zob. Paczków
 Peiskretscham zob. Pyskowice
 Pęczyce (Bernstein) 29, 158–159, 174
 Pforten zob. Brody
 Pilichowice 24
 Pitschen zob. Buczyna
 Plate zob. Płoty
 Pless zob. Pszczyna
 Płoty (Plate) 217
 Pobiednia (Wigandsthal) 70, 155
 Poczdam 9
 Pogorzele 183
 Pokój (Karlsruh) 89, 194
 Polanów (Pollnow) 24, 187, 217
 Police (Pölitz) 24, 81, 217
 Polkowice (Polkwitz) 79, 81
 Polkwitz zob. Polkowice
 Pollnow zob. Polanów
 Polnisch Wartenberg zob. Syców
 Polzin zob. Połczyn Zdrój
 Połczyn Zdrój (Polzin) 24, 89, 154, 196, 199, 217
 Poznań 35
 Pölitz zob. Police
 Praga 9, 17, 73

Prausnitz zob. Prusice
 Priebus zob. Przewóz
 Primkenau zob. Przemków
 Prochowice (Parchwitz) 24, 158, 213
 Proskau zob. Prószków
 Prószków (Proskau) 89, 175
 Prudnik (Neustadt) 35, 38, 42, 45–47, 73–74, 76,
 78, 102–104, 184, 186, 215
 Prusice (Prausnitz) 24, 70, 86, 89, 139, 193
 Przemków (Priemkenau) 85
 Przewóz (Priebus) 64, 74
 Příbilav 201
 Psie Pole (Hundsfield) 21, 24, 167, 179
 Pszczyna (Pless) 24
 Putbus 191
 Pyritz zob. Pyrzyce
 Pyrzyce (Pyritz) 29, 75, 184, 217
 Pyskowice (Peiskretscham) 18, 24

Racibórz (Ratibor) 22, 24, 27, 108, 156, 175, 191,
 193, 212, 215
 Radków (Wünschelburg) 71, 215
 Radzimowice (Altenberg) 153
 Rakoniewice 156
 Ratibor zob. Racibórz
 Ratzebuhr zob. Okonek
 Raudten zob. Rudna
 Rawicz 156
 Recz (Reetz) 24, 27, 67, 74–75, 81, 83, 89, 105
 Reetz zob. Recz
 Regenwalde zob. Resko
 Reichenbach zob. Dzierżoniów
 Reichenstein zob. Złoty Stok
 Reinerz zob. Duszniki Zdrój
 Reppen zob. Rzepin
 Resko (Regenwalde) 166, 171–172, 174, 217
 Rogoźno 81
 Rosenberg zob. Olesno
 Rothenburg zob. Czerwieńsk
 Rożków 128
 Rudelstadt zob. Ciechanowice
 Rudna (Raudten) 24, 124, 131–132
 Ruhland 103
 Rummelsburg zob. Miastko
 Rügenwalde zob. Darłowo
 Rybnik 24, 150, 160, 174
 Rzepin (Reppen) 24, 159

Saabor zob. Zabór
 Sagan zob. Żagań
 Saganum zob. Żagań
 Salzburg 67
 Schermeisel zob. Trzemeszno Lubuskie

Schivelbein zob. Świdwin
 Schlawa zob. Sława
 Schlawe zob. Sławno
 Schmiedeberg zob. Kowary
 Schönau zob. Świerzawa
 Schönberg zob. Chelmsko
 Schönfliess zob. Trzcinaśno
 Schurgast zob. Skorogoszcz
 Schweidnitz zob. Świdnica
 Schwiebus zob. Świebodzin
 Schwiebussen zob. Świebodzin
 Seidenberg zob. Zawidów
 Senftenberg 104
 Sianów (Zanow) 24, 26, 82, 84, 89, 146, 187
 Siegersdorf zob. Zebrzydowa
 Silberberg zob. Srebrna Góra
 Skorogoszcz (Schurgast) 24, 155, 193
 Slavonice 201
 Sława (Schlawa) 86–87, 89, 185, 201
 Sławków 194
 Sławno (Schlawe) 25, 82, 89, 100, 146, 217
 Słońsk (Sonnenburg) 29, 64, 74–75, 114, 117,
 122, 139
 Słubice 9
 Słupsk (Stolp) 24, 81, 84, 89, 146, 187, 218
 Sobótka (Zobten) 29, 114, 124, 126, 135, 213,
 215
 Sohrau Oberschl. zob. Żory
 Soldin zob. Myślibórz
 Sommerfeld zob. Lubsko
 Sonnenburg zob. Słońsk
 Sorau zob. Żary
 Soraw zob. Żary
 Speyer 68
 Sprottau zob. Szprotawa
 Srebrna Góra (Silberberg) 35, 38, 42, 45–47, 84,
 87, 95, 97, 213, 215
 Stargard Szczeciński 24, 78–79, 146, 149, 157,
 162–163, 218
 Steinau zob. Ścinawa
 Sternberg zob. Torzym
 Stettin zob. Szczecin
 Stolp zob. Słupsk
 Stralsund 148
 Strehlen zob. Strzelin
 Stregovia zob. Strzegom
 Striegau zob. Strzegom
 Stroppen zob. Strupina
 Strupina (Stroppen) 24, 85, 89, 193–194, 215
 Strzegom (Striegau, Stregovia) 24, 76, 81, 111–
 112, 124, 133, 186, 213, 215
 Strzelce Krajeńskie (Friedeberg) 29, 116–118,
 124, 189

Strzelce k. Sobótki 132
 Strzelce Opolskie (Gross Strehlitz) 82, 193
 Strzelczki (Klein Strehlitz) 87
 Strzelin (Strehlen) 24–25, 114, 124, 132, 172–173, 213, 215
 Suchań (Zachan) 24, 81, 218
 Sulau zob. Sułów
 Sulechów (Züllichau) 74–75, 81, 83, 96, 190
 Sulęcín (Zielenzig) 5, 24, 105, 116–118, 125, 130, 138–139
 Sułów (Sulau) 24, 89
 Swinemünde zob. Świnoujście
 Syców (Polnisch Wartenberg) 24, 169
 Szczecin (Stettin) 5, 9, 20, 28, 33–34, 38, 42, 67, 72, 81, 99, 100, 109, 218
 Szczecinek (Neustettin) 150, 187, 218
 Szprotawa (Sprottau) 30, 34–35, 37, 42, 45–48, 74, 76–77, 92, 103–104, 162

 Ścinawa (Steinau) 22, 29–30, 79, 134, 191, 193, 199, 213
 Ścinawa Mała 24
 Środa Śląska (Neumarkt) 22, 24, 30, 136, 138, 193, 194, 213
 Świdnica (Schweidnitz) 20, 26, 34–36, 42, 44–45, 47, 79, 83, 85, 161, 169, 198–199, 212, 215
 Świdwin (Schivelbein) 30, 74, 75, 91, 184, 185, 192
 Świebodzice (Freiburg, Freiberga) 71, 213, 216
 Świebodzin (Schwiebus, Schwiebussen) 28–29, 63, 74, 212–213, 216
 Świerzawa (Schönau) 70, 139
 Święciechowa 138
 Świnoujście (Swinemünde) 25, 147, 187, 218

 Tabor 34
 Tarnowitz zob. Tarnowskie Góry
 Tarnowskie Góry (Tarnowitz) 34, 35, 38, 41–42, 45–48, 76, 77, 97, 152–153, 194, 201, 216
 Tempelburg zob. Czaplinek
 Teschen zob. Cieszyn
 Toruń 10, 53, 140
 Torzym (Sternberg) 87, 89, 172, 176
 Tost zob. Toszek
 Toszek (Tost) 24, 124, 133, 193, 195
 Trachenberg zob. Żmigród
 Trebnitz zob. Trzebnica
 Treptow a. Rega zob. Trzebiatów
 Triebel zob. Trzebiel
 Tropłowicz zob. Opawica
 Trzcińsko (Schönfliess) 30, 74–75, 91, 184–185
 Trzebiatów (Treptow a. Rega) 76, 120, 125, 139, 187, 218

 Trzebiel (Triebel) 24, 84, 89
 Trzebnica (Trebnitz) 113, 124, 133, 216
 Trzemeszno Lubuskie (Schermeisel) 145
 Trzebnica 17
 Tschirnau zob. Czernina
 Twardogóra (Festenberg) 24, 140, 166, 174
 Tylża 39

 Ujazd (Ujest) 68, 189
 Ujest zob. Ujazd
 Uraz (Auras) 24, 178
 Usedom zob. Uznam
 Usti nad Łabą 90
 Uznam (Usedom) 99

 Vietz zob. Witnica

 Waldenburg zob. Wałbrzych
 Waldkappel 77
 Wałbrzych (Waldenburg) 24, 155, 171, 173–174, 207, 213
 Wangerin zob. Węgorzyno
 Wansen zob. Wiązów
 Warmbrunn zob. Cieplice
 Wartha zob. Bardo
 Wąsosz (Herrnstadt, Herrnstadium) 24, 148, 149, 214
 Weisenburg 68
 Werben zob. Wierzbno
 Węgorzewo 39
 Węgorzyno (Wangerin) 24, 218
 Wiązów (Wansen) 24, 124–125, 127, 129, 187
 Widuchowa (Fiddichow) 72–74, 89, 146–147, 175, 218
 Wielowieś (Langendorf) 145
 Wierzbno (Werben) 70, 120, 127, 138, 140, 150, 218
 Wigandsthal zob. Pobiednia
 Wilhelmsthal zob. Bolesławów
 Winzig zob. Wińsko
 Wińsko (Winzig) 35–36, 42–43, 47, 76, 169, 175
 Witnica (Vietz) 9
 Wleń (Birkenau) 24, 155, 160
 Włodzienin (Bladen) 145
 Wodzisław Śląski (Loslau) 24, 89, 137, 193
 Wohlau zob. Wołów
 Wojschnik zob. Woźniki
 Woldenberg zob. Dobięgniew
 Wolin (Wollin) 187, 218
 Wollin zob. Wolin
 Wołczyn (Kunstadt) 29, 63, 68, 214
 Wołów (Wohlau) 24, 145, 168

- Woźniki (Woischnik) 156, 174, 193
Wrocław (Breslau) 9, 17, 20, 27–28, 34–35, 37, 42, 44–50, 54, 72, 76, 78, 102–103, 112–113, 115, 122, 124, 129, 130, 134, 169–170, 172, 192, 195, 198–199, 203–204, 212
Wünschelburg zob. Radków
- Zabothum zob. Sobótka
Zabór (Saabor, Fürsteneich) 41–42, 46, 74, 84, 86–87, 189
Zachan zob. Suchań
Zanow zob. Sianów
Zawidów (Seidenberg) 74, 82, 84, 89, 124, 132–133, 186
Ząbkowice (Frankenstein) 24, 30, 95, 101, 109, 143, 166, 216
Zebrzydowa (Siegersdorf) 114
Zehden zob. Cedynia
Zgorzelec (Görlitz) 34, 47–48, 54, 76, 85, 101, 109, 184, 192, 198–199
Ziegenhals zob. Głuchołazy
Zielona Góra (Grünberg) 9, 37, 71–72, 106, 157, 160, 166, 184, 205
Ziębice (Münsterberg) 20, 24–26, 63, 68, 71, 92, 95, 109, 143, 151–152, 161, 166, 168, 172–173, 180, 184, 203, 207, 212
Zielenzig zob. Sulęcín
Zirkwitz zob. Cerekwica
Złocieniec (Falkenburg) 30, 79, 167
Złotniki Lubańskie (Goldentraum) 153
Złotoryja (Goldberg) 20, 23–24, 27, 143–144, 151, 153, 161, 167, 179, 214
Złoty Stok (Reichenstein) 26–27, 35, 38, 42, 45–48, 84, 87, 95, 97, 106, 214
Zobten zob. Sobótka
Züllichau zob. Sulechów
Zülz zob. Biała
- Ždar nad Sazavou 201
- Žagań (Sagan, Saganum) 32, 34–37, 40, 42, 44–48, 64, 68, 71, 73–74, 76, 78, 80–81, 94, 104, 109, 162, 166, 168, 170, 180, 184, 198–199, 214
Žary (Sorau, Soraw) 24, 81–82, 85, 89, 173, 180, 200
Žmigród (Trachenberg) 29, 167, 178, 214
Žory (Sohrau Oberschl.) 22, 24, 27, 70, 193, 216

Spis ilustracji

- Tablica 1. Najstarsze pieczęcie herbowe miast śląskich – XIII i XIV w. (M. Gumowski, *Pieczęcie śląskie do końca XIV wieku*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, red. W. Semkowicz, t. III, Kraków 1936, tabl. CXXIV, nr 125, CXXV, nr 129; M. Haisig, *Studia nad legendą pieczęci miejskiej*, Wrocław 1953, tabl. III, nr 6; H. Saurma, *Wappenbuch der schlesischen Städte und Städtel*, Berlin 1870, Tafl. II, nr 19, III, nr 35, XI)
- Tablica 2. Kształtowanie się herbu na pieczęciach miejskich (XIV–XVIII w.) na przykładzie pieczęci Gorzowa Wielkopolskiego (R. Eckert, *Geschichte von Landsberg a. Warthe, Stadt und Kreis*, Landsberg a. W. 1890, s. 117)
- Tablica 3. Dokument dla Żagania (1475 r.) z nadaniem nowej pieczęci, wystawiony przez Ernesta i Albrechta, książąt saskich (AP Zielona Góra, Dokumenty m. Żagania, sygn. 65, fot. L. Krutulski-Krechowicz)
- Tablica 4. Dokument herbowy z XV w. dla Legnicy (1453 r.), wystawiony przez Władysława I, króla Czech (AP Wrocław, Oddz. Legnica, Dokumenty m. Legnicy, sygn. I/447a, U 331)
- Tablica 5. Wizerunki herbów miejskich w dokumentach z XV w. (reprodukcje), Świdnicy z 1452 r. i Legnicy z 1453 r. (H. Schubert, *Bilder aus der Geschichte der Stadt Schweidnitz*, Schweidnitz 1911, s. 14; *Europäische Städte-Wappen*, I. Abt. Wappen von 500 Städten Deutschlands, Leipzig b.r.)
- Tablica 6. Dokument herbowy z XVI w. dla Wrocławia z 1530 r., wystawiony przez Ferdynanda I, króla Czech i Węgier (AP Wrocław, Dokumenty m. Wrocławia, 12.03.1530)
- Tablica 7. Wizerunek herbu Wrocławia z dokumentu z 1530 r. (AP Wrocław, Dokumenty m. Wrocławia, 12.03.1530)
- Tablica 8. Dokument herbowy z XVI w. dla Otynia (1528 r.), wystawiony przez Ferdynanda I króla Czech i Węgier (AP Wrocław, Depozyt m. Otyń, sygn. 1)
- Tablica 9. Wizerunek herbu Otynia z dokumentu z 1528 r. (AP Wrocław, Depozyt m. Otyń, sygn. 1, fot. Z. Bujkiewicz)
- Tablica 10. Dokument herbowy z XVI w. dla Lubania (1541 r.), wystawiony przez Ferdynanda I, króla Czech i Węgier (AP Wrocław, Dokumenty m. Lubania, sygn. XVII)
- Tablica 11. Dokument herbowy z XVII w. dla Żagania (1602 r.), wystawiony przez cesarza Rudolfa II (AP Zielona Góra, Dokumenty m. Żagania, sygn. 144, fot. L. Krutulski-Krechowicz)
- Tablica 12. Dokument herbowy z XVII w. dla Gliwic (1629 r.), wystawiony przez cesarza Ferdynanda II (AP Katowice, Oddz. Gliwice, Akta m. Gliwice, sygn. MGl. 45)
- Tablica 13. Wizerunek herbu Szczecina z dokumentu wystawionego przez Karola XI, króla Szwecji w 1660 r. (*Szczecin na przestrzeni wieków. Historia, kultura, sztuka*, red. E. Włodarczyk, Szczecin 1995)
- Tablica 14. Dokument herbowy z XVIII w. dla Konotopu (1706 r.), wystawiony przez cesarza Józefa I (AP Zielona Góra, Dokument m. Konotop, sygn. 231, fot. L. Krutulski-Krechowicz)
- Tablica 15. Wizerunek herbu Konotopu z dokumentu z 1706 r. (AP Zielona Góra, fot. L. Krutulski-Krechowicz)

- Tablica 16. Mapa Śląska Marcina Helwiga z 1561 r. z herbami księstw śląskich i ich stolic, umieszczonymi na obrzeżach (*Zwischen Oder und Riesengebirge schlesische Karten aus fünf Jahrhunderten, Ausstellung der Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz Berlin*, Berlin 1987, s. 159–160, mapa nr 6)
- Tablica 17. Wizerunki herbów miast śląskich z mapy M. Helwiga z 1561 r. (*Zwischen...*)
- Tablica 18. Strona 222 herbarza J. Siebmachera z 1605 r. z wizerunkami herbów miast śląskich (*Johann Siebmachers Wappenbuch von 1605*, Hrsg. H. Appuhn, Harenberg Edition, Dortmund 1994)
- Tablica 19. Widok Myśliborza z *Topografii...* M. Meriana z widocznym herbem miasta umieszczonym w lewej górnej części – 1652 r. (M. Merian, *Topographia Electoratus Brandenburgici et Ducatus Pomeraniae...*, Franckfurt 1652)
- Tablica 20. Herby miast marchijskich i pomorskich z *Topografii...* M. Meriana (M. Merian, *op. cit.*)
- Tablica 21. Herby miast marchijskich z *Topografii...* M. Meriana (M. Merian, *op. cit.*)
- Tablica 22. Herby miast marchijskich z *Topografii...* M. Meriana (M. Merian, *op. cit.*)
- Tablica 23. Wizerunki herbów miast śląskich na wyrobach z cyny XVI–XIX w. (E. Hintze, *Schlesische Zinngiesserwerkstätten*, SViBS, 1909, Bd. V, s. 186)
- Tablica 24. Wizerunki herbów miast śląskich na wyrobach z cyny XVI–XIX w. (E. Hintze, *op. cit.*, s. 187)
- Tablica 25. Widok Brzegu Dolnego z pierwszej poł. XVIII w. autorstwa F. B. Wenera z umieszczonym ponad miastem wizerunkiem herbu (F. B. Werner, *Topographie seu Compendium Silesiae*, t. I, s. 410 w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu)
- Tablica 26. Herby miast śląskich z *Topografii Śląska* F. B. Wenera z lat 1744–1768 (F. B. Werner, *op. cit.*, t. I–IV)
- Tablica 27. Herby miast śląskich z *Topografii Śląska* F. B. Wenera z lat 1744–1768 (F. B. Werner, *op. cit.*, t. I–IV)
- Tablica 28. Herby miast śląskich z *Topografii Śląska* F. B. Wenera z lat 1744–1768 (F. B. Werner, *Topographie seu Compendium Silesiae*, t. I–IV)
- Tablica 29. Herby miast śląskich w czasopiśmie saskim z XVIII w. („Historisches Topographisch Biographisches Monatliches Tage-Buch der neuesten in und ausländischen Begebenheiten und Anmerkungen mit Kupfern”, Zittau 1779)
- Tablica 30. Herby miast zachodniopomorskich w XIX-wiecznym wydawnictwie heraldycznym (*Europäische Städte-Wappen*, I. Abt., Wappen von 500 Städten Deutschlands, Leipzig b.r.)
- Tablica 31. Herby miast marchijskich, łużyckich i śląskich w XIX-wiecznym wydawnictwie heraldycznym w wersjach używanych przez władze miejskie (*Europäische Städte-Wappen*)
- Tablica 32. Herby miast śląskich w XIX-wiecznym wydawnictwie heraldycznym w wersjach używanych przez władze miejskie (*Europäische Städte-Wappen*)

Zusammenfassung

SYMBOLISCHE INHALTE DER STÄDTISCHEN WAPPEN IN SCHLESILIEN, LUBUSZ-LAND UND WESTPOMMERN BIS ZUM ENDE DES 18. JAHRHUNDERTS

Die Städte, die in Schlesien, im heutigen Lubusz-Land also in der ehemaligen Neumark, in Land Sternberg oder in Westpommern gelegen haben, gehörten während der Jahrhunderte den verschiedenen Staaten an. Der Reichtum an Wappenthematik der schlesischen Städte, in denen sowohl die Spuren der Piastenherrschaft, als auch der Herrschaft von den schlesischen, ungarischen und preußischen Königen festgehalten worden waren, verbildlichte die aufeinander folgenden Etappen der Wandlungen, die sich auf diesem Gebiet vollzogen. Die Wappen der westpommerschen Städte bedeuten vor allem die Symbolik, welche die einzelnen pommerischen Herzöge, die brandenburgischen, schwedischen und später die preußischen Einflüsse repräsentierte. Die Wappen der Städte des Lubusz-Landes, die schon in der Zeit der Herrschaft der brandenburgischen Markgrafen entstanden waren, wurden dagegen durch die außergewöhnliche Stabilität und Dominanz der Motive gekennzeichnet, die die Herrschaft eines Markgrafen repräsentierte. Die Änderungen hat erst die Gründung des Preußischen Königreiches mitgebracht. Die Differenzierung der Wappensymbolik wurde auch im Zusammenhang mit der anderen konfessionellen sowie wirtschaftlichen Situation sichtbar. Aus diesem Grund bildeten die städtischen Wappen des beschriebenen Gebiets ein ganz interessantes Forschungsthema für die Heraldiker.

Dieses Buch bildet kein nächstes Wappenbuch, wo alle Wappen der Städte beschrieben worden sind; im letzten Jahrhundert sind schon viele von solchen Veröffentlichungen sowohl der deutschen als auch der polnischen Heraldiker erschienen. In meinen Forschungen, die in solcher Fassung zu den ersten Analysen von diesem Typ in der polnischen Heraldik gehören, konzentrierte ich mich auf zwei Grundfragen, die mit dem Stadtwappen verbunden sind. Die erste Frage – das sind die Hauptdarstellungsmuster von den Stadtwappen, wobei eine besondere Rolle der städtischen Siegel sowie der Wappenbriefe berücksichtigt wird. Ich habe dann die von den Forschern nicht mehr in Frage gestellte Voraussetzung angenommen, daß das Hauptmuster des Inhalts und der Symbolik des städtischen Wappens das Siegel der Stadt war.

Das zweite viel mehr umfangreichere Problem, welches einen größeren Teil der Arbeit bildet, ist mit der reichen Problematik der Symbolik von städtischen Wappen verbunden. Sie wurden mit Rücksicht gebildet, bestimmte Informationen über die Stadt überliefern zu können. Um diese Informationen verständlich zu machen, wurde es notwendig, sich sowohl der Bildnisse als auch der Farben zu bedienen, die sich leicht für die ehemaligen Bürger interpretieren ließen. Die von mir durchgeführten Forschungen hatten zum Ziel, auf die Inhalte sowie auf die Art und Weise hinzuweisen, wie sie in städtischen Wappen von Herrschern, Besitzern oder von städtischen Behörden dargestellt wurden.

Ich habe das Prinzip angenommen, die symbolische Bedeutung der städtischen Wappen komplex zu interpretieren. Die thematischen Gruppen, die dem Wappeninhalt entsprechend ausgesondert waren, wurden nicht nur auf Grund der darin enthaltenen Bildnisse interpretiert. Ich habe auch die Sym-

bolik der Farben, Kleinoden und der Wappenbeigaben (heraldischen Prachstückchen), sowie der Elemente berücksichtigt, welche von vielen Forschern entweder außer Acht gelassen oder nur im Kontext der nicht symbolischen Wappenverzerrungen betrachtet wurden.

Siegel als Hauptmuster des Stadtwappens

Das wichtigste Darstellungsmuster waren im Prozeß der Gestaltung der städtischen Wappen die Siegel der Städte. Das städtische Wappen bildete formal eine Nachbildung des ritterlichen Wappens (auch im Bereich der Funktion als Kampf- und Eigentumszeichen). In der Sphäre der benutzten symbolischen Motive bildeten die Grundlagentypen die Siegelbildnisse. Die städtischen Wappenbilder wurden in über 90% in Anlehnung an allgemeinstädtische Siegel gebildet. Die ältesten Wappensiegel stammten aus dem 13. Jh. Darauf waren jedoch vor allem die Wappen der Besitzer und Gründer der Städte zu sehen, welche erst mit der Zeit, manchmal nach vielen Jahren als städtische Zeichen angenommen wurden. Im 13. und 14. Jh. traten selten die Wappensiegel auf, auf denen Wappenbilder die Motive mit städtischer Thematik enthielten: Ziębice (Münsterberg), Bytom Odrzański (Beuthen an der Oder), Kluczbork (Kreuzburg), Kostrzyn (Küstrin an der Oder). In diesem Zusammenhang soll die Genese des städtischen Wappens auf keinen Fall auf die Lokationsaktion im 13. Jh. bezogen werden. Die Verbreitung des städtischen Wappens, die sich in Erscheinung des Wappensiegels widerspiegelt, erfolgte in Schlesien, Lubusz-Land und in Westpommern erst im 16. und 17. Jh. Aus dieser Periode kommt die größte Zahl der Wappensiegel. Seit der Wende sollten die neuen Siegel, die von den Behörden der Städte angefertigt worden waren, für die Darstellungen der Städtischen Wappen gehalten werden, denn die häufig angenommenen Bildnisse befanden sich nicht nur auf den Siegeln sondern auch auf anderen Sehenswürdigkeiten aus dieser Zeit. Solche Autoren der Landkarten und Beschreibungen der Städte wie Helwig, Schikfuß, Zimmermann und Brüggemann hielten sie für Wappen.

Rolle der Wappenbriefe

Festes Element des heraldischen Usus waren in Schlesien die Verleihungen der Stadtwappen auf Grund der speziellen Dokumente, die von Herrschern ausgestellt worden waren. Anfangs, in der ersten Hälfte des 15. Jhs. nur vom Kaiser und König, später seit dem Ende des 15. Jhs. auch von den schlesischen Herzögen. Die ausgestellten Dokumente, auf Grund deren die Städte die Wappen gewannen, kann man in 3 Hauptgruppen teilen. Die erste Gruppe, wenn auf Bitte des Besitzers, des Stadtrates, oder aus Initiative des Herrschenden das neue Stadtwappen verliehen wurde; das neue, denn de facto wurde ein neues städtisches Zeichen geschaffen, obwohl es in manchen Dokumenten die Vorbehalten gab, daß das Wappen verbessert wurde. Die zweite, wenn das Wappen den Städten mit den Lokationsdokumenten verliehen wurde. Endlich die dritte Gruppe, wenn ein neues Siegel verliehen, aber gleichzeitig im Dokument eine Beschreibung der Farben angegeben wurde. Die Wappenbriefe bilden eine wertvolle Quelle, die das Funktionieren des Wappens betreffen, denn der Aussteller wies oft auf die wichtigsten Stellen und Objekte hin, wo das Wappen einer Stadt sichtbar sein konnte. Die Informationen, welche in den Dokumenten enthalten waren und die Stellen der Lokalisierung des Wappens betrafen, konnten in den Forschungen der Wappen anderer Städte ausgenutzt werden.

Heraldische Symbolik des „Städtischen“

Die Bildnisse der verschiedenen städtischen Bauten, wo anfangs die einzelnen Wehrmauern oder Türme und später die ausgebauten architektonischen Kompositionen sichtbar waren, gehörten zu den häufigsten Motiven, die man früher in den Siegelbildnissen und später in den Wappenbildern traf. In der Sphäre der symbolischen Bedeutung repräsentieren die Bautenbildnisse ein Stadtbild, das nicht konkret sondern dem idealen, biblischen Neuen Jerusalem annähernd war. Man kann auch nicht in den Bildnissen der Bauten nach Ähnlichkeiten mit den konkreten Objekten suchen, welche in den Städten existierten. In vielen Fällen (erst im 19. und 20. Jh.) bemühten sich die lokalen Künstler die Bildnisse eines Baues im Wappenbild den real vorhandenen ähnlich zu machen.

Die Vorstellungen der städtischen Architektur symbolisierten auch ein in der Stadt geltendes gesetzliches System, das von dem ländlichen so unterschiedlich war. Inwieweit die Vorstellungen der städtischen Bauten mit einem äußerlich symbolischen Zeichen des städtischen Status identifiziert waren, zeugen in der Regel die Wappenbilder solcher kleinen Städte, die in Wirklichkeit keine Festungsanlagen, Türme oder Mauern besaßen. Trotzdem wurden ihre Vorstellungen in dem Wappen untergebracht.

Das Bildnis eines Baues im Wappen informierte z.B., daß die Stadt bestimmte Rechte besaß, die gleichzeitig von dem Besitzer (Annahme seines Wappens im Wappenbild) oder durch die Staatsangehörigkeit (für Protestanten in Schlesien nach dem 30-jährigen Krieg) beschränkt werden konnten. Die Symbolik der städtischen Jurisdiktion wurde in den Stadtwappen nicht nur durch die Vorstellungen des Baues repräsentiert. Eine spezifische Gruppe bildeten die Wappenbilder, wo die Bildnisse zu sehen waren, die die Gerichtsbehörden repräsentierten. In den Wappenbildnissen, welche auf Grund der mittelalterlichen allgemeinstädtischen Siegel gestaltet wurden, wurden die Motive untergebracht, welche dem mittelalterlichen symbolischen Kanon entsprachen, der die Gerechtigkeit repräsentierte. Die Bildnisse einer Handfläche und einer Hand in den Wappen von Prusice (Prausnitz), Leśnica (Deutsch Lissa) und Świerzawa (Schönau) sollen für die Darstellung der sog. „Herrenhand“ gehalten werden.

Die Farben, welche in den Bildnissen der städtischen Architektur auftraten, beschränkten sich im Prinzip auf zwei: silbern (weiß) und rot. Im ersten Fall, indem die silberne oder im Prinzip weiße Farbe beim Wappentwurf verwendet wurde, hatte man sich die früheren Vorstellungen, die in Wappenbildern der Städte Süd- und Westeuropas sichtbar waren, zum Vorbild genommen. Das Rote bildete dagegen eine ikonische Repräsentation der wirklichen Farbe von städtischen Festungsanlagen, die es in den ehemaligen schlesischen oder pommerischen Städten gegeben hatte.

Symbolik des Eigentums und der Angehörigkeit

Das meist spektakuläre Zeichen, das im Wappenbild den Besitzer repräsentierte, war selbstverständlich sein Wappen. Ähnlich wie auf den Siegeln der herzoglichen Städte wurden in den privaten Städten auf manchen Wappenbildnissen nur Wappenbilder oder die ganzen Wappen ihrer Besitzer dargestellt. Auf diese Art und Weise wurde das ritterliche Wappen zum Zeichen, das die ganze Stadt repräsentierte. Im Fall der Städte, welche ein Eigentum der Herrschenden bildeten, dienten ihre Wappensiegel als ikonographische Muster. In den privaten Städten spielten diese Rolle persönliche Siegel der Ritter.

Die im 14. Jahrhundert gestaltete ikonographische Anordnung, welche auf den Siegeln der Städte ein Komplex der Bildnisse von städtischen Bauten darstellte, wurde gemeinsam mit dem Wappen zu einem Element, das beim Entwerfen der späteren städtischen Wappen am häufigsten benutzt wurde. Nach dem Vorbild der Siegel mit den Wappen der Herrscher wurden in den Privatstädten inmitten der Mauern die Ritterwappen untergebracht. Da die Form der Wappenverleihung durch die offiziellen Dokumente (Wappenbriefe) spezifisch für den schlesischen Boden war, wurden die Ritterwappen relativ selten benutzt. Unter 34 Wappenprivilegien für die schlesischen Städte (seit 1433 bis 1869 ausgegeben) waren nur in 5 Privilegien die ritterlichen und adligen Wappen als das einzige oder eines der Elemente von einem neuen städtischen Wappen zu finden.

Die Wappen der Herrscher, in den Wappenbildern untergebracht, die anfangs als symbolische Darstellung ihrer Macht über der Stadt galten, wurden mit der Zeit nach Aussterben der nächsten Dynastien zu den Informationszeichen, die die territoriale Angehörigkeit der Stadt bewiesen. In Schlesien unterlagen solcher Umgestaltung die Wappen der schlesischen Piasten. In Lubusz-Land waren das die Wappen von Markgrafen der askanischen Dynastie und in Pommern die Wappen von Greifenherzögen.

Mit Hilfe des Wappenbildes das sich im städtischen Wappen befand, wurden auch die Informationen über die staatliche Angehörigkeit der Stadt übermittelt. Das im städtischen Wappen untergebrachte Wappen des Herrschers – ein kaiserliches oder königliches Wappen – symbolisierte außer Macht auch die Lage der Stadt in den Grenzen eines bestimmten Staates. Im Fall der schlesischen, märkischen und pommerischen Städten, die auf solchen Gebieten lagen, wo die Grenzen einiger Staaten verliefen, waren die in den Wappenbildern sichtbaren Wappenbildnisse faktische Anzeichen der Staatsangehörigkeit. Unter den Wappen der schlesischen Städte gehörten die Bildnisse des böhmischen Löwen zu den ältesten Bildnissen, die die Staatsangehörigkeit dieser Städte symbolisierten. Die Bildnisse des

zweiköpfigen Adlers – des kaiserlichen Wappens – traten in den Wappenbildern der schlesischen und sorbischen Städte auf, aus denen die böhmische Krone bestand. Nachdem im Jahre 1701 das Preußische Königsreich gegründet worden war, wurde auch das neue Wappen des Herrschers – der schwarze gekrönte Adler – festgelegt. Das Erscheinen eines neuen Wappens, das den König und das Königsreich repräsentierte, fand nicht gleich eine Widerspiegelung in der Symbolik der Wappenbilder in ganz Brandenburg.

Die Rolle der Farbe in den Wappen, deren Wappenbilder symbolisch die Macht und Zugehörigkeit repräsentierten, ließ sich vor allem auf die Funktionen zurückführen, welche die Identifizierung eines Wappens oder Wappenbildes erleichterten. Dieses Wappen und Wappenbild waren im Feld des städtischen Wappens sichtbar, das einem bestimmten Besitzer oder Staat angehörte.

Die Rolle der Farben, welche in den Wappen die Inhalte über übermittelten Besitzer, Staatsangehörigkeit und territoriale Zugehörigkeit, kann man auf zwei Ebenen analysieren. Die erste – wenn die Farbe einen integralen Teil des Wappenbildes des Besitzers oder des Staates bildete, die zweite – wenn die Farbe selbständig funktionierte, d.h. wenn mit Hilfe der aus den staatlichen oder ritterlichen Wappen entlehnten Farben andere Wappenbildnisse dargestellt wurden.

Religiöse Motive in den städtischen Wappen

In den Wappenbildern wurden die Bildnisse von Personen der Heiligen oder von ihnen zugeschriebenen Attributen untergebracht, die am häufigsten einen Schutzheiligen der ältesten Pfarrkirche in der Stadt und auch die Schutzheiligen des Bistums oder Klosters repräsentierten, zu welchen die Städte und endlich die Schutzheiligen des Privatbesitzers gehörten.

Ähnlich wie im Falle anderer Bildnisse, wurden die Darstellungsmuster aus den städtischen Siegeln entnommen. Eine Rolle spielten vor allem im Bereich der angewandten Farben die Malereien mit dem religiösen Inhalt, die in den städtischen Kirchen zu sehen waren. Die Farben, die in den religiösen Bildnissen angewendet wurden, wichen also nicht von dem spezifischen in der Malerei vorhandenen Darstellungskanon ab. Besonders sichtbar war das in den Personen der populärsten Heiligen. Es handelt sich hier um die Heiligste Jungfrau Maria, Heiligen Georg oder Johannes den Täufer.

Die vollendete Übersicht der Bildnisse zeigte, daß die religiöse Symbolik, die mit Hilfe der Bildnisse der Heiligen und ihrer Attribute realisiert wurde, den bedeutendsten Teil von allgemeiner Symbolik der städtischen Wappenbilder bildete. Die Reformation und die Einführung eines neuen Glaubens verursachte, daß manche Bildnisse der Heiligen mit der Zeit unverständlich und in die weltlichen Personen umgestaltet wurden. Erst am Ende des 19. und am Anfang des 20. Jahrhunderts gewannen manche der Wappen von den westpommerschen Städten ihr früheres Aussehen wieder, dadurch daß die Bildnisse der Personen von dem Heiligen wiederhergestellt wurden Kamień Pom. (Kammin), Banie (Bahn). In den Wappen der schlesischen Städte, wo die religiöse Symbolik besonders reich war, wurde sie in der Zeit der Entwicklung des Protestantismus bis zum 30-jährigen Krieg nicht nur nicht begrenzt, sondern die Bildnisse der Heiligen erschienen sogar in den Wappenbildern, die den Städten die protestantischen Herrscher verliehen hatten.

Symbolik der natürlichen und wirtschaftlichen Landschaft in den Wappenbildern

Die natürliche Lage der Stadt war eng mit dem Charakter der städtischen Wirtschaft verbunden. In dem Zusammenhang symbolisierten auch die Bildnisse, welche in den Wappenbildern die wichtigsten Beschäftigungen der Einwohner repräsentierten, die spezifischen Eigenschaften der natürlichen Landschaft.

Die Vorstellungen, welche die natürliche Lage charakterisierten, waren von der geographischen Lokalisierung der Städte auf dem geforschten Gebiet abhängig. In den westpommerschen Wappenbildern hat man meistens solche Bildnisse untergebracht, die die Lage am Wasser, d.h. sowohl am Fluß, am See als auch an der See, repräsentierten. In den neumärkischen Wappen dominierten die Vorstellungen, die mit Lage inmitten der Wälder und Felder, seltener am Wasser, verbunden waren. In

Schlesien, wo in den Wappenbildern sowohl die Bildnisse des Wassers als auch die der Wälder auftraten, muß man die Darstellungen der Berge und Hügel für spezifisch für diese Region halten.

Unter Motiven, die in den Wappenbildern das Wasser repräsentierten, symbolisierten die meisten die Lage an den Flüssen. Was für Bedeutung für die Städte die Lage an den Flüssen hatte, kann die Tatsache zeugen, daß sogar in den Wappen der an der Ostsee gelegenen Städte z.B. Darłowo (Rügenwalde) die Bildnisse untergebracht wurden, die die Flüsse repräsentierten. Die Lokalisierung der Stadt auf den Hügeln oder unter den Bergen fand auch Widerspiegelung im Bereich der Wappenbilder. Das Bild eines Hügels oder eines Berges bildete am häufigsten ein Element des Wappenbildes mit bildlicher Darstellung des Namens der Stadt, oder als Motiv gehörte es anderen Vorstellungen an, welche z.B. die Beschäftigung der Einwohner, vor allem das Bergwesen, betrafen. Die vorgestellten Bäume oder nur ihre Äste wiesen als Elemente der Wappenbilder darauf hin, daß die Stadt auf der Stelle entstanden war, wo sich früher ein Wald oder eine mit Wäldern umgebene Lichtung befanden. Mit den Bildern, welche die natürliche Lage repräsentierten, waren die Vorstellungen, die die städtische Wirtschaft betrafen, eng verbunden. Die Lage am Wasser illustrierten die Bilder der Schiffe, im Gebirge die Darstellungen der Bergbauwerkzeuge und die Lage mitten der Wälder symbolisierten die Bilder von Ästen.

Die ganze Farbensymbolik der Wappenbilder, deren Bildnisse die natürliche und Kulturlandschaft repräsentierten, wurde auf das einfache Abbildungssystem gestützt. Die in den Farben vollbrachten Umgestaltungen, welche aus dem Ende des 19. Jhs. stammen, wurden mit dem Gedanken vollendet, daß die heraldischen Regeln bewahren werden müssen. Nicht immer wurde jedoch dabei die Spezifik der früheren Vorstellungen berücksichtigt.

Bildliche Darstellungen des Stadtnamens

Ein wichtiges Motiv, das in den Wappenbildern berücksichtigt wurde, waren die Namen der Städte. Die Wappen, die mit Hilfe der Ausnutzung der früheren Siegelbildnisse entworfen und von den Herrschern verliehen wurden, bildeten eine sehr differenzierte Gruppe im Bereich der Wappenbilder. Die größte Wappenbildergruppe enthielt Bildnisse, die solche Namen veranschaulichten, welche mit natürlicher Lage der Stadt verbunden waren. Außerdem wurden auch solche Vorstellungen untergebracht, die auf die ehemaligen Besitzer hinwiesen, von denen der Name und die Motive stammten, die die Ereignisse aus der Geschichte der Städte betrafen.

Die Farbe der Wappenbilder funktionierte also mit den Darstellungen der Stadtnamen als ein ergänzendes Element, denn nicht alle Bildnisse konnten mit dem Namen ohne entsprechende Farbe verbunden werden. Die Einführung der Farben in die Bildnisse, die von den Siegelbildern übernommen wurden, ließ sie vereinfachen, wobei gleichzeitig die übermittelten Inhalte erhalten geblieben waren.

Das Feld des städtischen Wappens als Bedeutungsfeld

Die Gliederung der Bildnisse, welche die Wappenbilder bildeten, sowie die benutzten Farben, waren nicht zufällig. Sie bildeten also ein bestimmtes Zeichensystem, deren Bedeutung und auch Wert von der Stelle ihrer Unterbringung abhängig waren. Im Fall der städtischen Wappen kann man zwei grundsätzliche Gruppen der Bedeutungsfelder unterscheiden. Die erste, wo die Muster benutzt werden, welche von den bildenden Künsten stammen, die zweite, die auf dem heraldischen Usus beruht.

Unter den semantischen Feldern, die von den bildenden Künsten kommen, dienen die Grundvarianten als Zeichensysteme, die sich in Vereinfachung als Oppositionen „oben-unten“, „Mitte-Seiten“, „größer-kleiner“ bezeichnen lassen.

Im Bereich eines Wappens kann man manchmal einige genannten Oppositionen aussondern. Die Bedeutungsfelder, die mit dem heraldischen Usus verbunden sind, kann man in den Wappen mit den geteilten Feldern der Schilde aussondern. Zwei grundsätzliche Varianten solcher Felder das sind in den städtischen Wappen das hierarchische und das chronologische Feld. Im ersten Fall wurden in den mehr privilegierten Stellen der Wappenschilder die Zeichen untergebracht, die die Personen repräsentierten, welche eine höhere Position in der gesellschaftlichen Hierarchie als die anderen hatten.

Im Fall der zweiten Variante wurden ihrem Namen entsprechend in den mehr privilegierten Stellen die Zeichen untergebracht, die die Personen oder Gegenstände repräsentierten, deren Herkunft früher als die Herkunft der übrigen in den Wappen dargestellten Gegenstände war.

Aus dem Polnischen von Anna Kubrak

Spis treści

Wstęp	3
R o z d z i a ł I. Pieczęć jako wzorzec ikonograficzny herbu miejskiego	15
Geneza herbu miejskiego	15
Pieczęć miejska jako pierwowzór herbu	20
Pieczęcie herbowe	23
Wizerunki napieczęte funkcjonujące jako herby	28
R o z d z i a ł II. Dokumenty herbowe do końca XVIII w.	31
Dokumenty z nadaniami herbów	34
Dokumenty z nadaniami nowych pieczęci miejskich	39
Nadania herbów wraz z prawami miejskimi	41
Wizerunki i barwy herbów w dokumentach herbowych	43
Użycie herbu według dokumentów herbowych	48
R o z d z i a ł III. Symbole i symbolika heraldyczna	51
Symbolika herbów miejskich	53
R o z d z i a ł IV. Symbolika „miejskości”	62
Obraz miasta	66
Symbolika praw miejskich i bezpieczeństwa	69
Rola barw w symbolice miejskości	73
<i>Corona muralis</i> – symbolika miejskości w klejnotach i dodatkach heraldycznych	78
R o z d z i a ł V. Symbolika władzy i przynależności	80
Herby rycerskie w godłach miejskich	80
Przynależność państwowa i terytorialna miast	89
Od znaku osobistego do herbu terytorialnego	90
Herb miejski jako wyznacznik przynależności państwowej	101
Barwa w symbolice władzy i przynależności	108
R o z d z i a ł VI. Symbolika religijna w herbach miast	111
Geneza wizerunków religijnych i kościelnych	123
Święci patroni kościołów parafialnych	123
Święci patroni diecezji, klasztorów i prywatnych właścicieli	124
Pastorały, infuły – wizerunki reprezentujące duchowieństwo	126
Typy przedstawień wizerunków religijnych i kościelnych w godłach herbowych	127
Postaci świętych i ich atrybuty	129
Wizerunek krzyża	139
Inne wizerunki religijne	139

R o z d z i a ł VII. Symbolika krajobrazu naturalnego i gospodarczego	
w herbach miejskich	142
Położenie naturalne miasta a gospodarka w symbolice godła herbowych	143
Rzeki, jeziora i morze – żegluga, rybołówstwo	145
Góry, wzgórza, wzniesienia – górnictwo, uprawa winorośli	151
Lasy, drzewa – handel ładowy, hodowla, uprawa i leśnictwo	154
Rola barw i innych elementów herbów w symbolice krajobrazu naturalnego i gospodarczego	159
R o z d z i a ł VIII. Obrazowe przedstawienia nazwy miasta w herbach	164
Kształtowanie się i rozwój obrazowych przedstawień nazw miast	166
Godła obrazujące nazwy związane z położeniem naturalnym i gospodarką miast	173
Godła obrazujące nazwy związane z założycielami i historią miast	175
Barwa w obrazowych przedstawieniach nazwy miasta	179
R o z d z i a ł IX. Godło herbu miejskiego jako pole znaczeniowe	181
Rola wpływu sztuk plastycznych w kształtowaniu pola znaczeniowego	182
Pole „góra–dół”	184
Pole „duży–mały”	186
Pole „środek–boki”	188
Pola semantyczne związane z regułami heraldycznymi	190
Pole hierarchiczne	192
Pole chronologiczne	200
Z a k o ń c z e n i e	203
Pieczęć jako główny wzorzec herbu miasta	203
Rola dokumentów herbowych	204
Heraldyczna symbolika „miejskości”	205
Symbolika własności i przynależności	205
Motywy religijne w herbach miejskich	206
Symbolika krajobrazu naturalnego i gospodarczego w godłach herbowych	207
Obrazowe przedstawienia nazwy miasta	208
Pole herbu miejskiego jako pole znaczeniowe	208
A n e k s. Opisy i wizerunki herbów	211
Bibliografia	219
Źródła	219
Opracowania	224
Wykaz skrótów bibliograficznych	235
Indeks osób	237
Indeks nazw miejscowości	243
Spis ilustracji	251
Zusammenfassung (przekład Anna Kubrak)	253